

Acta Albaruthenica

Rada Naukowa

Nina Barszczewska (*Uniwersytet Warszawski*) – przewodnicząca
Hienadź Cychun (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Siarhej Kavaliou (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Bronisław Kodzis (*Uniwersytet Opolski*)
Gun-Britt Kohler (*Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy*)
Aliaksandr Krautsevich (*Związek Pisarzy Białoruskich, Białoruś*)
Dorota Michaluk (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*)
Eugeniusz Mironowicz (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Larysa Pisarek (*Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych
w Katowicach oraz Uniwersytet Wrocławski*)
Pavel Sciacko (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Białoruś*)
Ivan Shtejner (*Homelski Uniwersytet Państwowy im. F. Skaryny, Białoruś*)
Aliaksandr Smalianchuk (*Polska Akademia Nauk*)
Mikhail Tychyna (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Ihar Zhuk (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Białoruś*)

Adres redakcji

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
tel./fax (0 22) 55 34 244
<http://www.albaruthenica.uw.edu.pl>
e-mail: albaruthenica@uw.edu.pl

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Acta
Albaruthenica

Tom 12

Warszawa 2012

Redakcja naukowa tomu

Mikalaj Khaustovich
Mikołaj Timoszuk

Recenzenci

Lilia Citko (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Hanna Dylągowa (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*)
Jerzy Gordziejew (*Uniwersytet Jagielloński*)
Jerzy Grzybowski (*Uniwersytet Warszawski*)
Oleg Łatyszonek (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Mikalai Pryhodzich (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Ivan Saverchanka (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Liudmila Sinkova (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Beata Siwek (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*)
Valentyna Sobol (*Uniwersytet Warszawski*)
Bazyli Tichoniuk (*Uniwersytet Zielonogórski*)
Halina Tvaranovich (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Teresa Zaniewska (*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*)

Redakcja tematyczna

Katarzyna Bortnowska (*literatura*)
Mirośław Jankowiak (*język*)
Józef Ziemczonok (*kultura, historia*)

Redakcja językowa

Volha Tratsiak (*język białoruski*)
Katarzyna Drozd (*język polski*)
Mariusz Górnicz (*język angielski*)

Sekretarz redakcji

Radosław Kaleta

Projekt graficzny okładki

Krzysztof Kleszcz

Na okładce: Grodno. Miedzioryt T. Makowskiego, 1600 r.

Skład i łamanie

Lilia Ziemczonok

© Copyright by Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2012

ISSN 1898-8091

Wersja pierwotna czasopisma: papierowa

Druk i oprawa:

SOWA Sp. z o.o.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warszawa
tel. (22) 431-81-40; fax (22) 431-81-50

SPIS TREŚCI

STUDIA i ARTYKUŁY

LITERATURA

- 11 **Аляксандр Баршчэўскі**, *Эміграцыйны дасьледчык Уладзімер Глыбінны як выкрывальнік сталінскіх злачынстваў*
- 17 **Ірына Бурдзялёва**, *Правакацыйныя стратэгіі ў паэзіі Янкі Купалы*
- 25 **Мікола Хаўстовіч**, *Фальклор у літаратуры Беларусі першае паловы XIX ст.*
- 45 **Мікалай Хмяльніцкі**, *Беларускія ўспаміны Рышарда Капусцінскага*
- 57 **Лія Кісялёва**, *На „трэціх абшарах“ беларускай літаратуры: Піліп Смуры і іншыя*
- 67 **Алена Коршук**, *Адзінства чалавека і прыроды як характэрная рыса беларускай культуры*
- 75 **Анжэла Мельнікава**, *Праблемы нацыянальнай ідэнтычнасці ў публіцыстыцы Вацлава Ластоўскага*

JĘZYK

- 91 **Ніна Баршчэўская**, *Беларуска-бальцкія моўныя сувязі на фоне пасяленча-міграцыйных працэсаў*
- 99 **Jadwiga GŁUSZKOWSKA-BABICKA**, *Interferencja językowa w nazwach terenowych północno-wschodniej Polski*
- 123 **Agnieszka GORAL**, *O składni nagłówków prasowych w prasie polskiej i białoruskiej (na przykładzie „Gazety Wyborczej” i „Naszej Niwy”)*
- 133 **Вольга Гушчава**, *Стаўленне да мовы ў сітуацыі беларуска-рускага білінгвізму*
- 151 **Уладзімір Лянкевіч**, *Прычыны пераключэння кодаў пры нефармальнай камунікацыі (на матэрыяле запісаў жывога маўлення моладзі)*
- 165 **Таццяна Рамза**, *Гутарковае беларускае маўленне: крытэрыі вызначэння*
- 173 **Michał SAJEWICZ**, *Jednozgłoskowe formy skróconych imion osobowych używanych na Podlasiu wschodnim w XVI–XVII wieku*

KULTURA. HISTORIA

- 183 **Magdalena FRĄCZEK**, *Adam Honory Kirkor – przyczynek do stanu badań*
- 199 **Вольга Шаталава**, *„Замкнёныя ў вёсцы”: сацыяльная і жыццёвая прастора беларускіх сялян XIX–XX стст.*

- 211 **Аляксандр ЕРАШЭВІЧ**, *Матэрыяльныя страты Беларусі ў вайне 1812 г.: праблема ўліку і грашовай ацэнкі*
- 225 **Józef ZIEMCZONOK**, *Działalność Jeana Emmanuela Giliberta w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1775–1783*

DEBIUTY NAUKOWE

- 245 **Ірына АГЕЕВА**, *Паміж кітчам і мастацкасцю: гумар і іронія ў творчасці Андрэя Хадановіча*
- 251 **Вольга Ляўчук**, *Стэрэатып габрэя на польска-беларуска-літоўскім памежжы (наводле матэрыялаў палявых даследаванняў Браслаўскага, Пастаўскага і Свіслацкага раёнаў)*

RECENZJE

- 261 *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, pod redakcją Elżbiety Smułkowej, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*; t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)* (**Nina BARSZCZEWSKA**)
- 267 Л.П. Баршчэўскі, *Беларуска-польскі размоўнік-даведнік* (**Radosław KALETA**)
- 270 І.М. Запрудскі, *Па дарозе на Парнас. Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэпцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя* (**Мікола ХАЎСТОВІЧ**)
- 274 Альгерд Бахарэвіч, *Малая мэдычная энцыклапедыя Бахарэвіча* (**Малгажата ВАЙЦЯХОЎСКАЯ-ЗАЁНЦ**)
- 277 Informacja o autorach

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

LITERATURE

- 11 **Aleksander BARSZCZEWSKI**, *The émigré researcher Uladzimer Hlybinny – debunker of Stalinist crimes*
- 17 **Iryna BURDELJOVA**, *Provocative strategies in Yanka Kupala's poetry*
- 25 **Mikalaj KHAUSTOVICH**, *Folklore in Belarusian literature of the first half of the 19th century*
- 45 **Mikalai KHMIALNITSKI**, *Belarusian memoirs of Ryszard Kapuściński*
- 57 **Liya KISIALIOVA**, *„Third areas” of Belarusian literature: Pilip Smoury and others*
- 67 **Elena KORSHUK**, *The Unity of Man and Nature as a Salient Feature of Belarusian Culture*
- 75 **Anzhela MELNIKOVA**, *Issues of national identity in the journalistic writings of Vaclav Lastouski*

LANGUAGE

- 91 **Nina BARSZCZEWSKA**, *Migrations and Belaruso-Baltic linguistic relations*
- 99 **Jadwiga GŁUSZKOWSKA-BABICKA**, *Language interference in place names in north-eastern Poland*
- 123 **Agnieszka GORAL**, *The syntax of newspaper headings in Polish and Belarusian press (a comparison of „Gazeta Wyborcza” and „Nasha Niva”)*
- 133 **Olga GOUCHTCHEVA**, *Language attitudes in the setting of Russo-Belarusian bilingualism*
- 151 **Uladzimir LIANKEVICH**, *Reasons for code switching in informal communication (based on recordings of the speech of young adults)*
- 165 **Tatsiana RAMZA**, *Colloquial Belarusian: analytical criteria*
- 173 **Michał SAJEWICZ**, *Monosyllabic abbreviated forms of first names used in eastern Podlasie in the 16th and 17th centuries*

CULTURE. HISTORY

- 183 **Magdalena FRĄCZEK**, *Adam Honory Kirkor – introduction to the present state of research*
- 199 **Volha SHATALAVA**, *„Locked out in rural areas”: the social and living space of Belarusian peasantry in the 19th and 20th centuries*

- 211 **Aliaksandr YERASHEVICH**, *Material losses suffered by Belarus in the war of 1812. Problems of record-keeping and valuation*
- 225 **Józef ZIEMCZONOK**, *The activity of Jean Emmanuel Gilibert in the Grand Duchy of Lithuania between 1775 and 1783*

ACADEMIC DEBUTS

- 245 **Iryna AHEYEVA**, *Between kitsch and artistry: humour and irony in A. Khadanovich's works*
- 251 **Volha LIAUCHUK**, *The stereotype of the Jews in the Polish-Belarusian-Lithuanian borderland (based on field studies in Braslavsky, Postavsky and Svislochsky regions)*

REVIEWS

- 261 *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, pod redakcją Elżbiety Smułkowej, t. 1, Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców; t. 2, Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*
(**Nina BARSZCZEWSKA**)
- 267 Л.П. Баршчэўскі, *Беларуска-польскі размоўнік-даведнік*
(**Radosław KALETA**)
- 270 І.М. Запрудскі, *Па дарозе на Парнас. Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэнцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя*
(**Mikalaj KHAUSTOVICH**)
- 274 Альгерд Бахарэвіч, *Малая мэдычная энцыклапедыя Бахарэвіча*
(**Małgorzata WOJCIECHOWSKA-ZAJĄC**)
- 277 About Authors

STUDIA i ARTYKUŁY

Literatura

Аляксандр Баршчэўскі

Варшава

ЭМІГРАЦЫЙНЫ ДАСЬЛЕДЧЫК УЛАДЗІМЕР ГЛЫБІННЫ ЯК ВЫКРЫВАЛЬНІК СТАЛІНСКІХ ЗЛАЧЫНСТВАЎ

Шматгадовы змагар за незалежны характар беларускае мовы, літаратуры й культуры Ўладзімер Глыбінны (сапраўднае прозьвішча Ўладзімер Сядура) нарадзіўся ў Менску 11 (24) сьнежня 1910 году. Ужо ў раньнім юнацтве далучыўся да беларускай моладзі, якая ўсебакова падтрымлівала ідэі НЭП-у й беларусізацыі. Будучы маладым хлопцам, Уладзімер Глыбінны прымаў актыўны ўдзел у пашырэнні ідэі поўнага нацыянальнага школьніцтва, беларусізацыі адміністрацыі, рэлігійных канфэсіяў, моладзевых арганізацыяў і нават паасобных аддзелаў Чырвонае Арміі. Так, як і іншыя дзеячы, прапагандаваў ён ідэю карыстаньня беларускай мовай і ў штодзённым сямейным жыцьці.

Ужо ў пачатку 30-х гадоў ХХ стагодзьдзя, калі партыя, напалоханая вынікамі беларусізацыі, пачала арыштоўваць нацыянальную інтэлігенцыю, Уладзімер Глыбінны быў арыштаваны й асуджаны на 3 гады ссылкі ў Сібір. Пасьля заканчэньня тэрміну пакараньня ён пабаяўся вяртацца ў Беларусь ды асеў у Ленінградзе, пазней у Архангельску, дзе зь вялікай цяжкасьцю знайшоў працу настаўніка. За некалькі тыдняў да нападу Германіі на Савецкі Саюз асьмеліўся ён вярнуцца ў Беларусь, наўна думаючы, што НКУС забыў пра сваіх былых вязьняў.

У першыя дні вайны НКУС стварыў штрафную калёну, якую накіраваў у глыбіню СССР. У горадзе Чэрвень Глыбіннаму ўдалося адлучыцца ад калёны й схавацца. Пасьля ўваходу немцаў у Чэрвень усе савецкія вязьні былі вызвалены, што дазволіла Глыбіннаму вярнуцца ў Менск. Тут ён сустрэў такіх заслужаных апазыцыйных беларускіх дзеячаў, як Антон Адамовіч і Наталья Арсеньнева. Людзі гэтай групы пачалі выдаваць „Беларускую газету”. Глыбінны прыняў актыўны ўдзел у рэдагаваньні гэтай газеты, як і ў дзейнасьці іншых беларускіх арганізацый, сябры якіх наўна верылі ў стварэньне незалежнай Беларусі пад патранатам Гітлера.

У 1944 годзе Ўладзімер Глыбінны актыўна дзейнічаў у Камітэце, які рыхтаваў II Усебеларускі кангрэс, у працы якога ўдзельнічалі каля тысячы беларусаў з розных куткоў краіны. У часе, калі кангрэс пастанавіў, што будзе змагацца за незалежнасьць Беларусі пад патранатам гітлераўскай Германіі, Чырвоная Армія распачала бліскучую вайсковую апэрацыю пад кодавай назвай Баграціён. У хуткім часе арміі Ракасоўскага й Чарняхоўскага падышлі пад Менск. Удзельнікі кангрэсу апынуліся ў свайго роду пастцы. У такой сытуацыі многія зь іх, у тым ліку і Ўладзімер Глыбінны, уцяклі разам зь немцамі ў Германію, дзе ў 1945 годзе былі вызвалены амэрыканцамі.

У эміграцыі Ўладзімер Глыбінны публікаваў свае творы й разважаньні на старонках „Раніца”¹, „Бацькаўшчыны”², „Беларуса”³ й „Запісаў”⁴.

¹ С. Ж у м а р, „Раніца” [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 6, Мінск 2001, с. 97.

Знаходзячыся ў Мюнхэне, Уладзімер Глыбінны разам зь іншымі беларусамі стварыў Інстытут вызвалення СССР. Менавіта ў гэтым інстытуце ў 1958 годзе ён выдаў манаграфію *Доля беларускае культуры пад саветамі*⁵, у якой з выключным аб'ектывізмам прадставіў лёсы беларускае культуры й мовы ў Савецкім Саюзе, пачынаючы ад рэвалюцыі, а канчаючы гадамі панавання Хрушчова.

У 1951 годзе Уладзімер Глыбінны пакінуў Нямецчыну й пераехаў у Злучаныя Штаты Амэрыкі, дзе ў далейшым займаўся рознымі пэрыядамі гісторыі Савецкай Беларусі. У сярэдзіне 50-х гадоў лекары знайшлі ў арганізме Глыбіннага сымптомы грознага паралічу. Дасьледчык быў прымушаны легчы ў шпіталь. Нягледзячы на цяжкую хваробу, ён і ў далейшым цікавіўся станам беларускае мовы, літаратуры й культуры. Да канца жыцця верыў, што Савецкі Саюз разваліцца ня ў выніку вайны, а толькі ў выніку ўнутраных канфліктаў, адсталасьці й кансэрватызму. Зразумела, што з энтузіязмам прыняў вестку аб распадзе СССР у 1991 годзе. Памёр Уладзімер Глыбінны 14 сакавіка 1995 году на 85 годзе свайго жыцця.

У дадзеным артыкуле разглядаецца галоўным чынам барацьба партыі зь беларускай мовай, літаратурай і культураю, што адлюстравана ў другім разьдзеле пад загалоўкам *Трагічны пэрыяд змаганьня партыі зь беларускім нацыянал-дэмакратызмам (1929–1945)*⁶.

Паводле Глыбіннага, даведзены амаль да поўнай катастрофы Савецкі Саюз у выніку ідэяў ваеннага камунізму й чырвонага тэрору, аб'явіў новую эканамічную палітыку, якая прынесла пэўную палёжку ў жыццё сялян і рабочых. У Беларусі НЭП прычыніўся да ўзьнікненьня беларусізацыі, якая стварала пэўныя магчымасьці для беларускай адукацыі, уводзячы беларускую мову ў розныя тыпы школ. У выніку беларусізацыі ў 1922 годзе паўстаў Інстытут беларускай культуры (у 1929 годзе пераўтварыўся ў Беларускаю акадэмію навук), а таксама Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт. Узніклі беларускія літаратурныя арганізацыі „Маладняк”, „Узвышша”, „Полымя”, пачало дзейнічаць Беларускае дзяржаўнае выдавецтва.

Размах беларусізацыі выразна напалохаў Цэнтральны камітэт Усесаюзнай камуністычнай партыі большавікоў, які зрабіў усё, каб абмежаваць размах беларускага нацыянальнага адраджэньня. Аб гэтых кроках Масквы Уладзімер Глыбінны піша наступнае:

„Урадавы дэкрэт з 28 жніўня 1933 году палажыў пачатак сыстэматычнай русыфікацыі беларускай мовы, якая бесьперапынна працягваецца да нашых дзён і ідзе ў двух, узаемна сябе дапаўняючых, кірунках: а) у кірунку штучнага збліжэньня беларускае мовы да расейскае шляхам уводжаньня ў яе чужых беларускай мове расейскіх словаў, фанэтычных, марфалогічных і навет сінтаксічных асаблівасьцяў; б) у кірунку выцісканьня і гэтак зрусыфікаванае беларускае мовы з публічнага ўжываньня ў БССР і замены яе расейскай мовай. Дэкрэтаваная зьверху і ўсьцяж паглыбляная й пашыраная русыфікацыя беларускае мовы была неаспрэчным законам, што ніхто ў БССР навет не адважваўся

² А. Л я м е ц, Л. І. П р а н ч а к, „Бацькаўшчына” [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 1, Мінск 1993, с. 333–334.

³ С. Ж у м а р, „Беларус” [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 1, Мінск 1993, с. 346.

⁴ А. Л я д н ё в а, Г. С я р г е е в а, „Запісы” [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 3, Мінск 1996, с. 406.

⁵ У. Г л ы б і н н ы, *Доля беларускае культуры пад саветамі*, Мюнхэн 1958, с. 162.

⁶ *Ibidem*, s. 55–95.

ані ёй не падпарадкавацца, ані супраць яе пратэставаць. І толькі ў пэрыяд хрушчоўскае «адлігі» на бачынах беларускае савецкае прэсы, галоўна газэты «Літаратура і мастацтва» беларускія пісьменьнікі, студэнты й настаўнікі распачалі масавую кампанію ў вабароне беларускае мовы, ейнае дэрусыфікацыі й прывярненьня ейных правоў, як дзяржаўнае мовы БССР.

Тупыя, абмежаваныя ў пытаньнях беларускае культуры, партыйныя дагматыкі капаліся ў беларускіх выданьнях і адзін за другім выносілі прысуд забароны ўсім лепшым выданьням часоў Інстытуту Беларускае Культуры і першых гадоў дзейнасьці Беларускае Акадэміі Навук. Зь бібліятэк пачатку 30-х гадоў выкідаліся і нішчыліся творы Янкі Купалы, Якуба Коласа, Зьмітрака Бядулі, Уладзімера Дубоўкі, Язэпа Пушчы, Уладзімера Жылкі, Міхася Зарэцкага, Цішкі Гартнага, Алеся Гаруна, Ядвігіна Ш., Максіма Гарэцкага, Антона Навіны, Міхала Грамыкі, навет Кузьмы Чорнага, як раман *Зямля*, зборнік *Пачуцьці* і іншыя. Зьнішчаюцца часапісы «Наш Край», «Асьвета», «Узвышша», «Полымя», «Маладняк», маладнякоўскія і ўзвышэнскія выданьні. Пад забарону трапляюць навет Беларускія народныя казкі А. Сержпутоўскага, Краёвыя слоўнікі Чэрвеншчыны, Віцебшчыны, Мазыршчыны і іншыя, выданьні беларускае навуковае тэрміналёгіі, Працы Інбелкульту па гуманітарных навуках, Працы Першага Зьезду дасьледнікаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі, камплекты газэтаў «Савецкая Беларусь», «Беларуская вёска» зь літаратурным дадаткам «Чырвоны Сейбіт», маладнякоўскія акруговыя альманахі і часапісы, фундамэнтальныя выданьні *Чатырохсотлецьце беларускага друку, Беларускі Архіў*, праца М. Шчкаціхіна *Нарысы па гісторыі беларускага мастацтва*, кнігі М. Каспяровіча па гісторыі беларускага мастацтва, гісторыі гораду Віцебска, кніга *Краязнаўства* і г.д.

Найбольш бязьлітасным чынам зьнішчаюцца кнігі па беларускай мове, напісаныя Язэпам Лёсікам. У школах у вучняў забіраюцца і здаюцца на нішчэньне падручнікі па беларускай літаратуры Максіма Гарэцкага, Уладзімера Дзяржынскага, па геаграфіі Беларусі Аркадзя Смоліча і Азбукіна, па гісторыі Ус. Ігнатоўскага і Ўладзімера Пічэты, як і Доўнар-Запольскага, Любаўскага і іншых гісторыкаў. Пад забарону трапляе навет і кніга па гісторыі беларускай літаратуры М. Пятуховіча, хоць аўтар яе аж да 1936 г. хадзіў на свабодзе і выкладаў у Ўнівэрсытэце і Вышэйшым Пэдагагічным Інстытуце⁷.

Падобным чынам пра русыфікацыю Беларусі пісалі й іншыя эміграцыйныя дасьледчыкі й дзеячы, напрыклад: Станіслаў Станкевіч⁸ ці Павел Урбан⁹.

Трэба адзначыць, што некаторыя фрагмэнты манаграфіі Ўладзімера Глыбіннага ня выклікаюць прэрэчанняў. Сказанае адносіцца да тых момантаў, калі дасьледчык многа разоў паўтарае, што такія пісьменьнікі старэйшага пакаленьня, як Янка Купала, Якуб Колас, Зьмітрок Бядуля, а таксама такія літаратары пазьнейшага пэрыяду, як Уладзімер Дубоўка, Язэп Пушча, Міхась Зарэцкі, Андрэй Мрый выступалі супраць савецкай нацыянальнай палітыкі. Крытык прыводзіць многія цытаты на пацьвярджэньне сваіх меркаваньняў, і трэба сказаць, што ў многіх выпадках мае рацыю.

Аднак нельга зразумець Глыбіннага, калі ён замоўчвае аб тым, што ў другой палове 30-х гадоў мінулага стагодзьдзя сталінскі разгул дасягнуў апагею, у выніку

⁷ У. Г л ы б і н н ы, *Доля беларускае культуры пад Саветамі*, Мюнхэн 1958, с. 72–74.

⁸ С. С т а н к е в і ч, *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*, „Запісы” 1962, кн. 1, с. 89–137.

⁹ П. У р б а н, *Да пытаньня нацыянальнага супраціву ў ССРР (на прыкладзе БССР)*, „Беларускі Зборнік Інстытуту для вывучэньня ССРР”, 1958, № 9, с. 38, 40, 50–53.

якога многія дзясяткі, а можа й сотні пісьменьнікаў і крытыкаў страцілі жыццё, зьявюлены Саюз пісьменьнікаў БССР паклікаў групу паслухмяных паэтаў, якія ў цяплічных, раскошных умовах на працягу некалькіх месяцаў пісалі ганебную паэму, у якой шмат разоў паўтараўся верш Янкі Купалы *Табе, правадыр...*

„Табе, правадыр, мае песні і думы,
І шчырыя шчырага сэрца парывы!
Бо хто калі сніў, ды і хто калі думаў,
Што буду я вольны, што буду шчаслівы.
Бо хто калі думаў, што я жыці буду,
Як птушка, як вецер над нівай квяцістай,
І дзівам дзівіцца вялікаму цуду,
Што вокал мяне так цуднее ўрачыста.
Што ты, правадыр, нібы яснае сонца,
Мне вочы адкрыеш на землі і неба...
Свяціся ж ты, сонца, ў маё век аконца!
Вітаю цябе я і соллю, і хлебам!”¹⁰

Нават адным словам Глыбінны ня ўспомніў аб тым, што ўсе беларускія паэты ў другой палове 30-х гадоў мінулага стагодзьдзя саборнічалі паміж сабою ў апісаньні шчасьлівага сялянскага жыцця, калі ў сапраўднасьці вёска жыла ў вялікім голадзе.

Да недахопаў манаграфіі Ўладзімера Глыбіннага трэба залічыць таксама тое, што, пішучы даволі многа й часта пра Якуба Коласа, не назваў ён ні разу брата Якуба Коласа Міхася, які, таксама як Уладзімер Глыбінны, ад пачатку 50-х гадоў ХХ стагодзьдзя жыве ў Амэрыцы. Міхась Міцкевіч у часе нямецкай акупацыі працаваў інспэктарам па навучаньні беларускай мовы ў школах. У сувязі з тым, што ў сталінскія часы такі ўчынак успрымаўся як праява супрацы з акупантамі, пакінуў ён Беларусь і ўцёк у Заходнюю Нямеччыну. Пазьней, падобным чынам як Глыбінны, выехаў зь Германіі й пасяліўся ў ЗША. Менавіта ад яго пачуў я аповед, які, на маю думку, павінен быў знайсціся ў манаграфіі Глыбіннага.

Калі мяне падчас майго знаходжаньня ў Нью-Ёрку запрасіў да сябе ў госьці Алесь Міцкевіч, родны сын сястры Якуба Коласа Міхаліны, дык у яго доме сустрэўся я зь ягоным дзядзькам Міхасём, які да канца жыцця быў адзінокім і жыў разам зь сям'ёю Алеся Міцкевіча.

Міхась Міцкевіч расказаў мне наступную гісторыю:

„Калі ў верасьні 1939 году Мікалаеўшчыну заняла Чырвоная Армія, наша зямля сталася арганічнай часткай БССР. Я доўгі час чакаў прыезду Кастуся (Якуба Коласа) у родную вёску. Аднак ён нічога не пісаў і не прыязджаў. У такой сытуацыі я напісаў ліст да яго. Яго зьмест прыблізна быў такі: «Кастусь, як доўга буду Цябе чакаць? Прыедзь у канцы канцоў у госьці. Калі ня маеш грошай на бэнзін, то я Табе за бэнзін заплачу. Ну, і нарэшце Кастусь прыехаў, а разам зь ім і агент з ворганаў, нейкі Лебедзеў, які не адыходзіў ад Кастуся ні на адзін крок. Калі мы лягалі спаць, дык Лебедзеў запатрабаваў, каб Кастусёвы ложка і яго галовамі датыкаліся да сябе. Адзін на адзін я ня мог нават хвіліну паразмаўляць з Кастусём, бо зараз жа пры нас паяўляўся Лебедзеў. Я, як гэта ў вёс-

¹⁰ Я. К у п а л а, *Табе, правадыр...* [у:] Я. К у п а л а, *Поўны збор твораў*, т. 5, *Вершы. Пераклады 1930–1942*, Мінск 1998, с. 90–91.

цы бывае заўсёды, быў на нагах і карміў жывёлу, і вось раптам у хлеў увайшоў Кастусь. Увайшоўшы, выглянуў з хлява й паглядзеў, ці не прыйшоў за ім Лебедзеў, аднак той яшчэ, відаць, моцна спаў. Вось тады я спытаў: – Скажы, Кастусь, як ты жывеш у шчаслівай Беларусі пад сталінскім сонцам? На гэта Кастусь пагладзіў па хрыбце аднаго з маіх коней і ціха адказаў: – Міхась, дагэтуль толькі я жыў пад сталінскім капытам, а цяпер будзем жыць пад сталінскім капытам разам. Пасля гэтага хутка выйшаў з хлява й пайшоў у бок хаты»”.

У адзін момант, калі я сядзеў за гасьцінным сталом у доміку Алеся Міцкевіча, гаспадар спытаў мяне: – Якая, паводле мяне, розніца паміж словамі *выводзіць* і *праводзіць*? Я яму сказаў, што не зьяўляюся мовазнаўцам, але мне здаецца, што выводзім госьця толькі з хаты, а праводзім прынамсі да брамкі. Калі я ўжо пакідаў гасьцінны дом Алеся Міцкевіча, дык яго жонка Тэрэса амаль што крыкнула: „Жыды на незалежную дзяржаву чакалі дзеве тысячы гадоў, дык мы таксама, як спатрэбіцца, пачакаем”. Усё гэта мела месца ў ліпені 1981 году.

Калі я паляцеў у Амэрыку ў 1987 годзе, дык ізноў запрагнуў спаткацца зь Міхасём Міцкевічам. Даведаўся аднак, што яму ўжо больш за 90 гадоў і ляжыць ён абложна хворы.

На маю думку, Уладзімер Глыбінны павінен быў шукаць сустрэчы зь Міхасём Міцкевічам, каб гэтыя весткі зьмясьціць у сваёй манаграфіі¹¹.

Нягледзячы на пэўныя дробныя недахопы, манаграфія Ўладзімера Глыбіннага зьяўляецца дасканалым помнікам, узьведзеным на магіле беларускага нацыянальнага адраджэньня.

Aleksander Barszczewski

The émigré researcher Uladzimer Hlybinny – debunker of Stalinist crimes

A b s t r a c t

Uladzimer Hlybinny (true name Uladzimer Syadura), a long-term fighter for Belarusian independence was born on 11(24) December 1910 in Minsk. In the mid-1930's he was arrested and sent to Siberia for three years. He co-organised the All-Belarusian Congress in Minsk under German occupation in 1944 and had to flee with the Germans before the Red Army. In 1945, together with others, he formed the Institute of Liberation of the Soviet Union. He is the author of the excellent book *The fate of Belarusian culture under Soviet power*, in which he described in detail how the Soviet regime fought Belarusian culture and language, providing numerous examples of destruction of the most important works of Belarusian literature; however, he omitted some important issues.

¹¹ Гл. таксама іншыя публікацыі пра падыход У. Глыбіннага да праблемаў беларускай мовы, літаратуры й культуры пад саветамі: A. B a r s z c z e w s k i, *Losy kultury i literatury narodowej w sporze toczonym przez białoruskiego krytyka emigracyjnego U. Hlybinnego z białoruskim literaturoznawstwem radzieckim* [w:] *Dialog w literaturach i językach słowiańskich*, t. 1, Opole 2003, s. 185–191; A. B a r s z c z e w s k i, *Разгrom беларускага нацыянальнага адраджэньня ў інтэрпּрэтацыі эміграцыйнага даследчыка Уладзімера Глыбіннага*, „Acta Albaruthenica” 2009, t. 9, c. 8–15; A. B a r s z c z e w s k i, *Лёсы беларусізацыі ў асьвятленьні эміграцыйнага даследчыка Уладзімера Глыбіннага*, „Acta Albaruthenica” 2011, t. 11, c. 8–15.

Ірына Бурдзялёва
Мінск

ПРАВАКАЦЫЙНЫЯ СТРАТЭГІ Ў ПАЭЗІІ ЯНКІ КУПАЛЫ

Янка Купала ў сваёй паэтычнай творчасці выявіўся ў шматлікіх іпастасях: як пясняр сялянскай нядолі і філосаф-асветнік, як тонкі лірык і адраджэнец-будзіцель, і, урэшце, як нацыянальны прарок-месія. У кожным сваім паэтычным абліччы ён выкарыстоўвае адмысловыя аўтарскія прыёмы ўздзеяння на чытача.

Паэт прыйшоў у беларускую літаратуру на ўжо падрыхтаваную глебу, быў абуджаны да беларускамоўнай творчасці кнігамі В. Дунін-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча. Але ў дыялектычным працэсе літаратурнага развіцця паэзія Янкі Купалы ад самага пачатку выглядала палемічнай у адносінах да папярэдняй паэтычнай традыцыі і ўстойлівага іміджу мужыка. Паэт адчуваў вострую праблему тагачаснай беларускай літаратуры – адсутнасць актыўнага героя, так неабходнага для выхаду нацыі на новы гістарычны ўзровень. У імклівым працэсе нацыянальнага адраджэння паўстала першачарговая задача фарміравання асобы ў чалавеку, абуджэння пачуцця асабістай годнасці асуджанага на небыццё народа. Невыпадкава вядомы артыкул В. Ластоўскага *Сплачвайце доўг*, у якім аўтар наракаў на слёзны тон нашай літаратуры, згушчэнне змрочных фарбаў, сцвярджэнне наканаванасці на гора і пакуты ўласнага народа, выклікаў ажыўленую дыскусію сярод беларускіх пісьменнікаў. І хаця Янка Купала як удзельнік літаратурнай палемікі надрукаваў *Чаму плача песня наша? (адказ Юрцы Верашчаку)*, ён не супярэчыў асноўным тэзам В. Ластоўскага. Паэт хутчэй тлумачыў прычыну тужлівага тону беларускай літаратуры і абнадзейваў: „Але яна вечна такой не будзе, як і народ жывы вечна не будзе спаць мёртвым сном”¹. Побач з традыцыйным вобразам працавітага, сумленнага селяніна-пакутніка, мужыка-цярпліўца павінен быў паўстаць новы тып героя – актыўнага, духоўна спелага, нацыянальна свядомага.

У варунках паскораных працэсаў нацыябудаўніцтва патрэбны былі новыя і дастаткова актыўныя літаратурныя сродкі, сапраўды дзейсныя аўтарскія прыёмы перайначвання ранейшых канвенцыянальных норм і ўстойлівых сацыяльна-псіхалагічных штампаў. Такімі эфектыўнымі сродкамі ўздзеяння на чытача, пакліканымі мяняць сацыяльныя, культурныя і асобныя стэрэатыпы і такім чынам спрыяць змяненню і абнаўленню чалавека і грамадства, былі рознага кшталту правакацыйныя стратэгіі.

Варта адразу ўдакладніць, што не маецца на ўвазе найбольш распаўсюджаная негатыўная трактоўка слова „правакацыя”. Сапраўды, звычайна правакацыя асацыіруецца з канфліктамі, падбухторваннем, падманам, здрадай, шокам і іншымі

¹ Я. Купала, *Поўны збор твораў у 9 тамах*, т. 8, *Артыкулы, нататкі, выступленні, калектыўныя творы*, Мінск 2002, с. 28.

адмоўнымі з'явамі. Прынамсі з такім значэннем гэта слова падаецца ў тлумачальных слоўніках. Але сучасныя навукі, арыентаваныя на непасрэдныя стасункі з людзьмі, – культуралогія, сацыялогія, псіхатэрапія, педагогіка і інш., – пад правакацыяй бачаць заклік, заахвочванне, матывацыю да зменаў і інтэрпрэтуюць яе як спецыфічны прыём стымулявання станоўчых працэсаў у чалавеку і соцыуме. Расійская даследчыца Е. Марозава піша:

„Правакацыйнасць у гэтым выпадку разглядаецца ў якасці сродку псіхалагічнага ўздзеяння, які выконвае функцыю каталізатара пазітыўнага развіцця партнёра па ўзаемадзеянню”².

Яна падкрэслівае акмеалагічны аспект правакацыйнасці, яе вялікі патэнцыял у дасягненні чалавекам найбольшай ступені свайго развіцця.

Культуролагі і мастацтвазнаўцы называюць правакацыю вядучай стратэгіяй сучаснага авангарднага мастацтва, а само паняцце мастацкай правакацыі стала прыжылося ў слоўніках постмадэрнізму. Але ўніверсальны характар правакацыі відавочны. У шырокім сэнсе правакацыйнасць разглядаецца як адзін з даўніх метадаў вырашэння складаных праблем кіравання станаўленнем асобы і соцыуму, які базавы сацыяльна-псіхалагічны механізм развіцця культуры і літаратуры.

Аўтарскія прыёмы псіхалагічнага ўплыву на чытача ў Янкі Купалы вельмі разнастайныя. З аднаго боку ён сцвярджае веру ў крэатыўныя мажлівасці свайго чытача, а таксама імкнецца ўмацаваць яго ўпэўненасць ва ўласную перастваральную моц:

„Ў сэрцах нашых жар не згас –
Бухне ў свет калісь яскрава,
Бо наперадзе йшчэ ў нас
Барацьба, жыццё і слава!”³

Але часам паэт не імкнецца патрапіць свайму чытачу, быць сугучным яго настройам і псіхалагічным устаноўкам масавай чытацкай аўдыторыі. Найчасцей як паэт-рамантык Янка Купала знарок дыстанцыруецца ад свайго чытача, свядома супярэчыць яму, выступае ў адносінах да яго не pro-, а contra-. Дзеля дасягнення большага эфекту паэт выкарыстоўвае разнастайныя правакацыйныя прыёмы, якія выглядаюць дастаткова некамафортнымі для чытача, але тым не менш менавіта яны могуць захапіць, пахіснуць унутраны спакой і раўнавагу, давесці да абурэння, псіхалагічнай фрустрацыі і такім чынам абудзіць, садзейнічаць унутранаму перараджэнню і фарміраванню новых каштоўнасных устаноў.

Правакацыйнасць як стратэгія псіхалагічнага ўздзеяння выяўлена ў паэзіі Я. Купалы праз канкрэтныя мастацкія прыёмы. Ужо на пачатку творчасці пісьменнік падманвае звыклых чаканні чытача. Беларуская літаратура пачатку мінулага стагоддзя прызвычалася ў асноўным скардзіцца або па-філасофску разважаць разам з мужыком, і выражалася гэта найперш у эмацыянальна-рэфлексійным супрацьстаянні рэчаіснасці. Ужо першы беларускамоўны друкаваны верш Янкі Купалы *Мужык* утрымліваў у сабе дастаткова нечаканы для чытача паварот у прывычным

² Е. М о р о з о в а, *Провокативность как метод социально-психологического воздействия (на примере авангардного искусства)* [online], <http://rubtsov.penza.com.ru/chitar/7/morozova.htm> [доступ: 12.08.2012].

³ Я. К у п а л а, *Поўны збор...*, т. 3, *Вершы, пераклады 1911–1914*, Мінск 1997, с. 173.

сялянскім маналогу. Пачатак твора вытрыманы ў танальнасці скаргі, якая паступова насычаецца гнеўнай іроніяй. Скіраванасць да багушэвічаўскай традыцыі падкрэсліваецца рэфрэнам, сугучным вершу Ф. Багушэвіча *Дурны мужык, як варона*. Калі чытач ужо прызвычаіўся да манатоннага нанізвання ўсё новых і новых скаргаў селяніна, паэт, ламаючы стэрэатыпную функцыю героя-мужыка, пераводзіць яго гаворку ў новы рэгістр. Апошнія дзве страфы гучаць палемічна да папярэдніх радкоў верша, нечакана – як парушэнне традыцыйных, звыклых норм паводзін мужыка на старонках мастацкага твора. Гэты мужык Янкі Купалы становіцца актыўным, жыццесцвярджальным, надзеленым рысамі моцнай асобы.

Паэт адчувае неабходнасць паказаць чытачу новыя ўзоры паводзін, памяняць устойлівае ўспрыняцце селяніна адно як цярпліўца і гаротніка, адлучанага ад вырашэння як асабістага лёсу, так і надзённых праблем рэчаіснасці. Насычаным новымі для чытача настроймі выглядае і эпіграф да зборніка *Жалейка*. Пачатак яго дастаткова традыцыйны: „Грай, мая жалейка, // Пей, як салавейка! // Апявай нядолю, апявай няволю...”⁴. Апошнія радкі эпіграфа – „І грымні свабодна, // Што жыве край родны!” – гучалі па-новаму заклікальна, і пэўным чынам кантраставалі са стэрэатыпам паводзін героя Ф. Багушэвіча, Мацея Бурачка, удумлівага філосафа, праўдашукальніка, які тым не менш не спяшаўся голасна агучваць сваю праўду і крычаць аб ёй на ўвесь свет. Актыўны і свабодалюбівы селянін-беларус, які паўставаў у вершах Янкі Купалы, больш быў рамантычнай марай самога паэта пра правільнага, запатрабаванага новым часам мужыка. Ён выглядае рамантычным узорам той новай асобы, у якую павінен пераўтварыцца сапраўдны беларускі селянін – Мацей Бурачок, які сваёй псіхалогіяй і паводзінамі больш адпавядаў рэальнасці. Мастацкі прыём Янкі Купалы, звязаны з падманам звыклых чаканняў чытача, парушэннем яго ранейшых псіхалагічных устаноў, накіраваны на перайначванне інтраверта-беларуса як аб’екта гісторыі ў суб’ект гістарычнага развіцця, спрыяе пераўтварэнню праўдашукальніка ў барацьбіта.

Усеабдымная адраджэнская інтэнцыя ў беларускай сацыякультурнай прасторы вымагала, каб да апетай Ф. Багушэвічам працавітасці, сумленнасці, удумлівасці беларуса дадалася актыўная грамадзянская пазіцыя, адказнасць за лёс свайго краю, выспелае пачуццё нацыянальнай годнасці. Непрадказальна-нечакана выглядаюць апошнія радкі купалаўскага верша *Гэта крык, што жыве Беларусь*. Яны завяршаюць замілаваны агляд героем сваёй хаткі „з саламянай страхой”, „зялёненькага саду”, у якім ад прыгажосці „захліпаецца дух”, поля за вёскай, уласнай зямелькі, што „зеленее з аўсом”. Усё гэта блізкае і суразмернае па маштабах селяніну, які першапачаткова асацыіруе „родненькі край” вельмі канкрэтна з тым, што непасрэдна атачае яго. Апошнія два радкі: „А што часам тут страшна заенча віхор, – // Гэта энк, гэта крык, што жыве Беларусь!”⁵ – перапыняюць апісальнасць верша, перакрэсліваюць камернасць і бытавізм вобразаў, кладуць канец ціхамірнасці і спакою. Адбываецца прарыў у іншае вымярэнне – маштабнае, абагульняючае, звязанае са сцвярджэннем жыццетрываласці ўсёй „маткі-зямлі” Беларусі.

Як адметную рысу паэзіі Янкі Купалы навукоўцы адзначаюць незвычайную сугестыўнасць. П. Васючэнка трапна падкрэслівае спецыфіку купалаўскай сугестыі,

⁴ Я. Купала, *Поўны збор...*, т. 1, *Вершы, пераклады 1904–1907*, Мінск 1995, с. 170.

⁵ *Ibidem*, с. 194.

„у аснову якой пакладзена не імкненне «зацямніць» з’явы, а наадварот, «прасвятліць» іх, адолець магічную наканаванасць рэчаў, у імя паэтычнага ідэалу, нацыянальнай ідэі”⁶.

Правакацыйныя прыёмы служаць узмацненню сугестыўнага ўздзеяння, больш яркаму „прасвятленню” праблемных з’яў, і такім чынам стымулююць працэс абнаўлення сацыяльных, культурных і асобасных стэрэатыпаў, спрыяюць змяненню чалавека і грамадства. Сярод найбольш ўжываных паэтам правакацыйных прыёмаў, апрача разгледжанага вышэй падману звыклых чаканняў чытачоў, можна назваць парадаксальнасць, спалучэнне неспалучальнага, крайнюю кантрастнасць, трагічную іронію.

Правакацыйная сітуацыя можа стварацца Янкам Купалам пры выкарыстанні прыёмаў адмаўлення, напрыклад, у вершы *Я не паэта*. Часам для дасягнення па-трэбнага эфекту паэт далучае трагічную іронію. У вершы *На рынку прадаецца „Маленькая рэч, – як матыль і стрынатка... // Ёсёй куплі – душа беларуса”*. Эпатажна заяўляецца, што і трыццаць срэбнікаў за яе замнога, бо зараз „станела ўсё – душы і цуды”. Паэт як быццам звяртаецца да суседзяў, якія ўсё нашае дабро „прышлі і забралі”, і толькі душа яшчэ засталася: „Бо так – не купіўшы – не след на крыж весці: // Гатовы сказаць, што вы ўкралі...”⁷. Але найперш твор, безумоўна, адрасаваны самім беларусам, а псіхалагічная рэакцыя ад праціўнага павінна ўздзейнічаць на пачуццё чалавечага і нацыянальнага гонару. Змадэляваны правакацыйны сюжэт, правакацыйныя заклікі і прапановы паэта выступаюць як каталізатар развіцця станоўчых працэсаў, як сродак пераадолення праблемнай сітуацыі.

Трагічнай іроніяй прасякнуты верш *А ты, браце, спі*, скіраваны на абуджэнне грамадскай актыўнасці селяніна, на кардынальнае перайначванне яго старых ролевых функцый. Словы – „Няхай тыя уставаюць // Рана да зары, // Што свабодачку кахаюць! – // А ты, браце, спі!” – кантрастуюць з пачаткам верша, дзе апісана ўсеагульнае абуджэнне: „Вясна. Сонца узыходзе, // Свеце на зямлі; // Дух збудзіўся у народзе, – // Усталі, пайшлі”⁸. Правакацыйны заклік з боку аўтара – „А ты, браце, спі” – мае на ўвазе адваротны псіхалагічны вынік, змену звыкла абыякавых адносін на супрацьлеглыя, імкненне абудзіць адказнасць за матэрыяльна-бытавую і духоўную сферы жыцця.

Падобныя правакацыйныя стратэгіі задзейнічаны Янкам Купалам і ў вершы *Гэй, капайце, далакопы...* Верш прасякнуты заклікальнымі інтанацыямі, напоўнены падкрэслена ўрачыстымі вобразамі. Тут і званы „з усіх вежаў”, якія павінны біць у набат. Тут і зварот да „слаўных музыкаў” – „зайграйце ў мільёны струнаў”. Тут і запрашэнне да сыноў і дачок справіць гучную бяседу. Мэта ўсеагульнага ўзрушэння пазначана паэтам выразна правакацыйна-эпатажна: „Хаўтуры ўжо свае будзе // Беларусь спраўляці”⁹. Паэт кідае выклік устойліваму самаізаляванню народа ад удзелу ў вызначэнні гістарычных перспектыв уласнай зямлі. Парадаксальнасць сюжэтаў і вобразных спалучэнняў падкрэслівае вастрыню сітуацыі і скіравана на адкрытую эмацыянальную рэакцыю чытача, якая патэнцыяльна можа прывесці да ўнутраных пераменаў.

⁶ П.В. В а с ю ч э н к а, *Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм. Манаграфія*, Мінск 2004, с. 105.

⁷ Я. К у п а л а, *Поўны збор...*, т. 2, *Вершы, пераклады 1908–1910*, Мінск 1996, с. 63.

⁸ Я. К у п а л а, *Поўны збор...*, т. 1, *ор. cit.*, с. 207.

⁹ Я. К у п а л а, *Поўны збор...*, т. 2, *ор. cit.*, с. 126.

Эфектыўнае ўздзеянне на чытача дасягаецца Янкам Купалам праз мадэляванне парадаксальнай, абсурднай сітуацыі, спалучэннем кантрастных па семантыцы вобразаў. У паэме *На Куццю* жывыя людзі паводзяць сябе як нябожчыкі, спавітця „магільным сном”, а духі, прывіды наадварот надзелены вітальнай энергіяй. У вершы *Паязджане* аптымістычны і жыццесцвярджальны матыў вяселля, якое можна было б успрыняць як апафеоз жыцця і светлых сіл кахання, сімвалічна патлумачыць як яднанне нацыі, тут спалучаны з кантрастнымі вобразамі смерці, нерухомасці, духоўнага здранцвення. Удзельнікі заклатага вясельнага поезда пераўтвараюцца ў замбіраваных істот, у пазбаўленых жывой душы нябожчыкаў. Спалучэнне кантрастных матываў свята/жабрацтва ляжыць у аснове верша *Валачобнікі*. Паэт правакацыйна збліжае ўрачысты настрой Вялікадня з матывам жабрацтва, папрашайніцтва, цёмнай ночы, пад час якой, выпрошваючы долі, ходзяць ад двара да двара беларусы-валачобнікі:

„Ніхто, нідзе не чэз такой жывінай,
Як чэзнеш ты, няшчасны беларусе,
У валачобнікі запісаны судзьбінай...
Штогод ты ходзіш дабравольным жабраком
І рабства вечнае ўхваляеш пад вакном...”¹⁰.

У многіх вершах Янкі Купалы праводзіцца скразны матыў заганага кола, па якім спрадвеку рухаюцца беларусы. Паказальныя назвы вершаў: *За годам год, 3 дня ў дзень, Вясна за вясной*. У вершы *Не для нас ён піша*: „3 дня на дзень, з году ў год, як пакутнікі, // Б’емся, гінем і шчасця не бачым...”. У вершы *Новы год* з сумам прагназуе: „У той самай цэме, у тым самым кругу, // Як шоў Стары, і Новы йдзе”. У адрозненне ад твораў Якуба Коласа, дзе цыклічны характар чалавечага жыцця быў паказчыкам натуральнасці, стабільнасці і меў пазітыўную афарбоўку, Янка Купала тлумачыць сітуацыю, калі людзі „топчаць усё той след”, сведчаннем унутранай згоды і гатоўнасці народа на пакуты і гістарычную несправядлівасць, правай абыякавасці і фатальнай бяздзейнасці нават у пераломных сітуацыях. У вершы *Крыўда* ён зноў і зноў паўтарае дакор-папрок у паралюшы волі, у татальнай грамадскай апатыі:

„Не ускалыхне жыцця віхура,
Не завагніць святла над цьмою,
Усё маўчыць, як ноч, панура,
Як пушча дзікая зімою
Ані канца таму пракляццю,
Ані яснотаў тых пачатку...”¹¹.

Разам з тым праз згушчэнне фарбаў падспудна акрэсліваецца неабходнасць разамкнуць кола, выйсці на новы гістарычны прасцяг. Правакацыйныя стратэгіі з’яўляюцца для Янкі Купалы дзейнымі літаратурнымі спосабамі абуджэння „прыспаных сіл” беларусаў. Выкарыстоўваючы гэтыя прыёмы ў якасці сацыяльна-псіхалагічнага метаду ўздзеяння паэт стымулюе чытача-рэцыпіента да парушэння здаўна прынятых псіхалагічных штампай і стэрэатыпаў мыслення, да змены статусу пасіўнага назіральніка.

¹⁰ Я. Купала, *Поўны збор...*, т. 3, *op. cit.*, с. 201.

¹¹ *Ibidem*, с. 219.

Эмацыянальны стан Янкі Купалы ніколі не бывае ў раўнавазе, маятнік эмоцый гойдаецца ў душы паэта ад прасветленай веры і аптымізму да крайняга негатыву і песімізму. Побач з надзеяй у стваральныя сілы народа, апяваннем яго слаўнай мінуўшчыны, якая выступае зарукай шчаснай будучыні, паэт з болей адзначае і вялікія праблемы духоўнай недасканаласці, духоўнага рабства. З аднаго боку, у вершы *З кутка жаданняў* Янка Купала выказвае надзею, „Што не загубяць крыўды жывую // Душу народу, што ўстане са сну...”¹². Але ў блізкім па часе напісання творы *Пад крыжам* паэт, балюча перажываючы духоўную абыякавасць і інертнасць беларуса, даводзіць негатыў да крайнасці, увасабляе свае перажыванні ў змрочных вобразах-сімвалах:

„Бяссьільна народ свой пытаю,
Абняўшы пахілены крыж:
– За што ты ад краю да краю
Магілай жывою ляжыш?”¹³

Правакаванне чытача дасягаецца Янкам Купалам праз рамантычны максіmalізм, калі негатыў канцэнтруецца да немагчымага, неверагоднага. Паэт звяртаецца да ўласнага народа са словамі: „вам – пакорным рабам” (*Вясна за вясною*), „прыдаўлены народ” (*Памяці С. Палуяна*), „цені з таго свету” (*Як цені*), „рабскія натуры”, „збэшчаныя госці” (*Прарок*). Гэтыя правакацыйныя звароты павінны выклікаць у чытача эмацыянальную рэакцыю абурэння, нязгоды і такім чынам вывесці яго з духоўнага летаргічнага сну і апатыі, узварушыць стойныя духоўныя патэнцыялы нацыі. Такія ж пачуцці адмаўлення павінны нарадзіць намаляваныя карціны бесперспектыўнасці, бездухоўнасці і абсурднасці чалавечага існавання ў вершы *У ночным царстве*:

„Скрыпяць трухляцінай асіны,
Над курганамі звяр’ё вые...
Гасцінцам, церневай пуцінай,
У ёрмах, скованы, скацінай
Ідуць нябожчыкі жывыя”¹⁴.

Бяздзейнасць і інертнасць беларускай вёскі, абумоўленыя стагоддзямі адчужанасці народа ад самастойнага палітычнага, эканамічнага, сацыяльнага жыцця, выклікала балючы перажыванні сваім несупадзеннем з дамінуючай ідэяй „нашаніўскага” Адраджэння – духоўна-нацыянальным вызваленнем народа. У рэчышчы вырашэння гэтай задачы палягае адзін з праграмных вершаў Янкі Купалы *Прарок*. Дзеля таго, каб больш ярка абазначыць сітуацыю ўсеагульнага духоўнага сну-летаргіі і тым самым больш востра акрэсліць праблему для чытача, Янка Купала полюсна разводзіць пазіцыі грамады і прарока, пракладаючы паміж імі мяжу фатальнага ўзаеманепаразумеання. Паэт у змрочных танах апісвае жыццё людзей, якія жылі „як непатрэбшчына якая”, і спавіты цемрай забраны край. Прарок у купаляўскім вершы выкарыстоўвае апрабаваныя псіхалагічныя прыёмы, кідае людзям знарок крыўдныя словы: „рабскія натуры”, „вы, як збэшчаныя госці, пракляццем сталі той зямлі”, якія павінны былі б зачэпіць і разварушыць абыякавую людскую

¹² *Ibidem*, с. 78.

¹³ *Ibidem*, с. 77.

¹⁴ *Ibidem*, с. 106.

масу, але грамада нават не заўважае гэтай крыўды. „Пасол святла” прыносіць вестку пра духоўнае абнаўленне, а засяроджаная на зямных клопатах грамада не ў стане адчуць абуджальную моц яго слоў. На доўгую пафасную прамову прарока, звернутую да душаў людзей, тыя коратка адказваюць на падкрэслена матэрыяльным узроўні: „А колькі нам дасі чырвонцаў...”¹⁵. Як адзначае У.М. Конан,

„у больш шырокім сэнсе верш – усведамленне паэтам трагедыі чалавечага духу, скаванага формамі сацыяльнага быцця, і рамантычнае ўяўленне пра трагедыю народа, які страціў свабоду, сваё імя і імкнецца вярнуць сабе іх, але яшчэ не гатовы скінуць ланцугі духоўнага рабства, стаць раўнапраўнай нацыяй сярод іншых народаў”¹⁶.

Прарокі-празарліўцы прадбачаць трагізм уласнага лёсу і сумны вынік сваёй місіі, але іх словы з’яўляюцца для грамады раздражняльнікам, стымулятарам перамен. Апісаны паэтам крайні духоўны заняпад народа, канфрантацыйнае сутыкненне дзвюх пазіцый, безвыніковасць місіі прарока і ўпартае неразуменне грамадой свайго ганебнага стану, павінны выклікаць псіхалагічную фрустрацыю чытача, якая можа з’явіцца пачаткам працэсу ўнутранага абнаўлення, перастаноўкі ў іерархіі каштоўнасцяў і замацаваннем новых прагрэсіўных праграм дзеяння.

Створаную ў вершы сітуацыю ўзаемаадносін прарока і грамады можна экстрапаліраваць на творчасць Янкі Купалы, які, па-сутнасці, выконвае ў нашай нацыянальнай гісторыі функцыю прарока-будзіцеля. Асноўны пафас творчасці Янкі Купалы – заклік да духоўнага адраджэння, без якога немагчыма ні нацыянальнае, ні сацыяльнае вызваленне, і ў выніку – выхад нацыі на якасна новы ўзровень быцця. Паэт адно толькі папярэджвае, каб беларусы не спазніліся на цягнік гісторыі: „Бо што не возьмеце сягоння, // Таго і заўтра вам не ўзяць.” Правакацыйныя прыёмы як сродак псіхалагічнага ўздзеяння на чытача пакліканы спрыяць як мага больш эфектыўнаму і дзейснаму перайначванню ранейшых сацыяльна-псіхалагічных стэрэатыпаў і каштоўнасных устаноў і ў выніку фарміраванню духоўна спелай і свядомай асобы.

Iryna Burdeljova

Provocative strategies in Yanka Kupala's poetry

A b s t r a c t

The article explores the artistic phenomenon of provocativeness in the poetry of Yanka Kupala as a strategy of psychological influence on the reader. The poet used provocative strategies as catalysts of positive processes in Man and society. Provocation served the purpose of changing persistent social, cultural and personality-related stereotypes of the readers and transforming old conventional norms with a view to shaping an active, spiritually mature and nationally conscious personality and, by this, contributing to the renewal of Man and society. Selected fragments of Kupala's poetry are quoted to illustrate the author's most frequently used provocative "devices", such as the reversal of readers' ordinary expectations, introduction of contrast, creation of paradoxical situations, refusal and combining disjoint concepts.

¹⁵ *Ibidem*, с. 83.

¹⁶ У.М. К о н а н, *Прарок* [у:] Я. К у п а л а, *Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 1986, с. 502.

Мікола Хаўстовіч

Варшава

ФАЛЬКЛОР У ЛІТАРАТУРЫ БЕЛАРУСІ ПЕРШАЕ ПАЛОВЫ XIX СТ.

Літаратура Беларусі ў першай палове XIX ст. значна саступала ў колькасных і якасных адносінах як літаратурам Заходняй Еўропы ды Расіі, так і літаратурам, што ўзніклі на іншых тэрыторыях былой Рэчы Паспалітай. Рукапісныя і друкаваныя крыніцы сведчаць, што літаратурнымі мовамі ў краі ў гэты час былі польская² і беларуская³.

Беларускамоўная творчасць паэтаў і пісьменнікаў гэтага перыяду цягам XX ст. ўключана ў кантэкст беларускай літаратуры. Сёння мы ведаем паўсотню такіх тэкстаў. У пераважнай большасці яны прааналізаваны беларускімі літаратуразнаўцамі, хоць іх характарыстыка з пункту гледжання літаратуразнаўца XXI ст. і не заўсёды слушная.

А. Пыпін, а пасля Я. Карскі і М. Гарэцкі ў першую чаргу бачылі ў гэтых тэкстах выяўленне г. зв. фальклорнага этнаграфізму. Для літаратуразнаўцаў савецкага часу тыповым было сцверджанне, што беларуская літаратура „вырастала непасрэдна з народнай творчасці”. Узнікла нават канцэпцыя фальклорнага⁴ паходжання Новай беларускай літаратуры⁵. І толькі ў 70-я гг. XX ст. В. Каваленка слушна

¹ Акрэсліваючы літаратурны працэс на тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове XIX ст. як Літаратура Беларусі, мы, вядома, не прэтэндую на ўстанаўленне адзінага і правільнага наймення. У той жа час лічым, што гэты літаратурны працэс не зусім дакладна (з пункту гледжання беларускага гісторыка літаратуры) будзе тытулаваць як „Literatura kresowa”, бо сённяшнія беларускія землі „kresowymi” былі да трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай і ў 1920–1939 гг. 125 гадоў на дадзенай тэрыторыі першынства мелі не ўласныя, а чужыя, прынесеныя звонку законы. З’яўляючыся падданымі Расійскай імперыі, большасць з тых, хто ўдзельнічаў у літаратурным працэсе, у першую чаргу вызнавалі сябе грамадзянамі свайго краю – Літвы ці Беларусі, няраз, аднак, падкрэсліваючы і сваю польскасць (рэчыпаспалітаўскі патрыятызм).

² Відавочна, лепш будзе сказаць: беларускі варыянт польскае мовы (ці: правінцыйная польская мова).

³ Мы не бярэм пад увагу мову расійскую (рускую) і мову жыдоўскую (ідзіш).

⁴ Фальклорам у той час (зрэшты, у пераважнай большасці і сёння) лічылася (і лічыцца) вусная творчасць сялянства. Зусім не звярталася (і не звяртаецца) увага на тое, што шляхта таксама з’яўлялася складковаю часткаю народа, што вусная творчасць шляхты „ўключала” ў свой даробак і г. зв. творчасць сялянскую. Невыпадкова Ян Чачот называў свае зборнікі *Вясковыя песенькі з-над Нёмана і Дзвіны* (*Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny*). Менавіта – вясковыя, а не сялянскія. Вяскоўцамі былі не толькі сяляне, але і шляхта. Праўда, мы не ставім знаку роўнасці паміж сялянскім і шляхецкім фальклорам: у XIX ст. (а можа, і раней), дзякуючы кніжнай адукацыі, шляхецкая вусная творчасць атрымала шматлікія тыя вартасці, якімі стала адрознівацца ад сялянскай вуснай творчасці.

⁵ А. Я с к е в і ч, *Карані маладога дрэва*, Мінск 1967, с. 5–7.

давеў, што беларускамоўныя творы XIX ст. не з'яўляюцца фальклорнымі, а іх сувязь „з фальклорам даволі складаная”⁶.

Фалькларысты і гісторыкі літаратуры называюць некалькі ўзроўняў фалькларызацыі літаратурных твораў:

- а) запазычанне і выкарыстанне фальклорных сюжэтаў, матываў і асобных вобразаў для выяўлення зусім арыгінальнай ідэйна-эстэтычнай задачы;
- б) запазычанні і выкарыстанне сродкаў фальклорнай паэтыкі і мовы;
- в) розныя формы цытавання фальклору, уплятанне ў арыгінальны твор фальклорных цытат;
- г) стылізацыя пад фальклор, пэўная імітацыя фальклорнага твора⁷.

Усе беларускамоўныя тэксты першае паловы XIX ст. вызначаюцца адно толькі большай альбо меншай ступенню выкарыстання фальклорных сюжэтаў (А. Плуг *Кручаная баба*), матываў (Я. Чачот *Яжовыя імяніны, На прыезд Адама Міцкевіча, Да пакіньце горла драць*), вобразаў (*Пані Твардоўская*), сродкаў фальклорнай паэтыкі і мовы (амаль усе творы), фальклорных цытат (творы Я. Чачота і інш.). Як ні дзіўна, але мы не сустракаем літаратурных тэкстаў, напісаных як стылізацыя пад фальклор!

У той жа час трэба прызнаць, што беларускамоўныя творы гэтага перыяду маюць вельмі шмат агульнага з фальклорнымі тэкстамі: іх лучыць агульная паэтыка і стылістыка; літаратурныя творы гэтага часу, як і фальклорныя, не „прэ-тэндавалі” на друк, пашыраліся ў грамадстве ў рукапісах ці „выконваліся” падчас кірмашоў і вялікіх сходаў шляхты і люду.

Сцвярджаючы пэўную залежнасць літаратурных твораў ад фальклору, мы, аднак, не можам пэўна адказаць на пытанне: сялянскую ці шляхецкую вусную творчасць наследавалі аўтары беларускамоўных тэкстаў?

Толькі ў асобных з іх можна выявіць наяўнасць слядоў шляхецкага фальклору. На наш погляд, „шляхецкасць” выступала тут не толькі як складковая частка атрыбутыўнасці тэксту (амаль уся беларускамоўная літаратура першае паловы XIX ст. напісана прадстаўнікамі шляхецкага стану). Не менш важна тое, што ідэйнасць пэўных твораў знаходзіцца ў поўнай залежнасці ад шляхецкай ідэалогіі, ад шляхецкага светапогляду. Напрыклад, галоўная ідэя паэмы *Энеіда навыварат* народжана думкай пра незалежную шляхецкую рэспубліку (падобнае і ў *Энеідзе* Вергілія: услаўленне дзяржаўнасці краю). Зусім відавочна, што гэта аўтарскае разуменне: павінен з'явіцца свой „дзяцюк хупавы” і закласці асновы тутэйшай дзяржаўнасці. Шэраг іншых матываў у беларускай травестацыі таксама шляхецкага паходжання, а вось сродкі, з дапамогай якіх увасабляюцца матывы, маюць ідылічна-вясковы характар.

Два з трох вядомых беларускамоўных вершаў Яна Баршчэўскага таксама заснаваны на шляхецкім фальклоры. Больш за тое, лірычны герой *Дзеванькі*, паходзячы, відавочна, з дробнае шляхты, выказвае маральныя перасцярогі, уласцівыя менавіта гэтаму класу. Менавіта філасофія гэтага класа знаходзіць сваё выяўленне ў ідэйнай скіраванасці верша. Як, дарэчы, і ў ідэйнай скіраванасці гутаркі *Размова хлопаў*: нягледзячы на тое, што і ў тытуле твора, і сам змест твора канцэнтруецца на нібыта чыста сялянскіх падзеях, на сялянскіх учынках, але, уклаўшы ў вусны кі-

⁶ В. К а в а л е н к а, *Вытокі. Уплывы. Паскоранасць. Развіццё беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў*, Мінск 1975, с. 17.

⁷ Гл.: Н. Г і л е в і ч, *Фальклор і праблема народнасці літаратуры*, „Полымя” 1980, № 10, с. 210.

раўніка бунту шляхецкі заклік („Трэба нам за калы брацца, // Старой Польшчы дабівацца”), аўтар тым самым дэманструе шляхецкую светапоглядную канцэпцыю, на якой засноўваецца ідэйнасць паэтычнага выказвання.

Нешта падобнае мы назіраем і ў паэтыцы шэрагу іншых беларускамоўных твораў гэтага перыяду: у гутарцы Франца Савіча *Там, блізка Пінска...*, ананімнай гутарцы *Віншаванне бондара Савасцея*, ананімным наследаванні А. Міцкевічу–П. Гулак-Арцімоўскаму *Пані Твардоўская*, а таксама ў паэме-гутарцы Адэлі з Устроўні *Мачыха*.

Падобнае мы назіраем і ў даволі шматлікай польскамоўнай літаратуры Беларусі першае паловы XIX ст.: амаль усе творы таксама паказваюць на пэўную залежнасць ад фальклору: і ад сялянскага, і ад шляхецкага.

Польскамоўная літаратура Беларусі ў XIX ст. бярэ свой пачатак у творчасці філаматаў і філарэтаў⁸. Статут таварыства скіроўваў да літаратурнай творчасці, а заходнееўрапейскі рамантызм і ліцвінскі рэгіяналізм – да выкарыстання ў ёй беларускага – сялянскага і шляхецкага – фальклору.

Зрэшты, менавіта цікавасць да вуснае народнае творчасці сталася асноўнаю прычынаю ўзнікнення партыкулярных настрояў сярод спаланізаванага ліцвінскага грамадства. Праўда, плённым аказаўся ўплыў і шэрагу іншых чыннікаў. Перадусім, дзейнасць віленскага таварыства шубраўцаў. Пра гэта сведчыць *Ліст з Варшавы*, надрукаваны ў 147 нумары „Wiadomości Brukowych” (1819): „... вы для Літвы, а не для Кароны пішаце... Менш дбаеце пра тое, ці вас у Варшаве разумець будучь, толькі б у Вільні і на Літве былі зразуметы”. На станаўленне рэгіяналізму ўплывалі намаганні прагрэсіўнага ліцвінскага грамадства „палепшыць быт вясковага люду”. Пытанне гэта на Беларусі (у адрозненне ад Польшчы) было надзвычай актуальным, бо тут усё яшчэ існаваў прыгон; больш за тое, царскія ўлады спрыялі павелічэнню залежнасці сялян ад пана. Адукаваным людзям тагачаснае Беларусі, сябрам таемных таварыстваў было балюча ўсведамляць, што народ, які з’яўляецца захавальнікам спрадвечнае культуры, нацыянальнага менталітэту, цалкам страціў значэнне ў грамадстве. Ім было балюча ўсведамляць, што чужая культура можа падмяніць аўтэнтычную культуру іх народа.

Вось чаму напачатку XIX ст. патрыятычна настроеная ліцвінская моладзь звярнулася да вывучэння і даследавання фальклору, а крыху пазней па прыкладзе нямецкіх рамантыкаў, па прыкладзе Ляха Шырмы пачынае выкарыстоўваць беларускую народную творчасць дзеля свае літаратурнае працы. Т. Зан, Я. Чачот, А. Петрашкевіч, Т. Лазінскі ды іншыя ствараюць паводле беларускага фальклору балады, пішуць вершы і паэмы пра народныя абрады, ужываюць беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. Гэтыя паэты імкнуліся як можна дакладней перадаць у сваіх творах самабытнасць беларускага фальклору. Асабліва Я. Чачот, які нават абвінавачваў А. Міцкевіча:

„Boś ty, Adamie pobredził
I mówił, co ci się śniło,
A powieściś upośledził,
O jakich starym marzyło”⁹.

⁸ Маём на ўвазе тэксты, у якіх выяўляюцца фальклорныя ўплывы.

⁹ Цыт. па кн.: S. Ś w i r k o, *Z kręgu filomackiego preromantyzmu*, Warszawa 1972, s. 78.

Зусім іншыя адносіны да беларускага фальклору былі ў А. Міцкевіча, які ніколі не засяроджваў сваю ўвагу на нейкім пэўным народным паданні, легендзе, песні і г.д. Ён ніколі не ставіў перад сабою задачу мастацкімі сродкамі перадаць ці то змест, ці то сэнс, ці то форму фальклорнага тэксту. І гэта пры тым, што ён быў дастаткова абазнаным у – як сам кажа – народнай літаратуры:

„Бацька ягоны не быў заможны – нічога не меў. Але ў бацькоўскім доме было колькі дзяўчат-пакаёвак, з якіх адна мела аграмадны запас показак, паданняў ды аповесцяў. Столькі ў юнацтве наслухаўся, што ведае не толькі ўсе народныя песні, змешчаныя ў зборніках, але апрача тых і шмат іншых; вырас у лясках, дык мог пазнаёміцца з гэтай народнай літаратурай. Народную песню лічыў лепшым за ўсё”¹⁰.

З народнымі казкамі пазнаёміў А. Міцкевіча стары лёкай Блажэй, якога бацька паэта называў Улісам,

„бо штовечар баяў аб сваіх праўдзівых ды выдуманых падарожжах найдзіўнейшыя рэчы, якія дзеці, збегшыся ў чалядны пакой, так прагна слухалі, што іх потым нельга было прымусіць ісці спаць”¹¹.

Якраз гэтая абазнанасць, гэтае веданне фальклору спрычынілася да таго, што калі А. Міцкевіч „прыйдзе на поле рамантычнае паэзіі”, убачыўшы ў архаіцы невычэрпнае багацце творчых матываў, дык ягонае паэтычнае ўяўленне будзе фармавацца не асобна ўзятым тэкстам, а ўсёю народнаю культураю, усёю архаікаю беларусаў.

Залежнасць творчасці Адама Міцкевіча ад фальклору ўпершыню грунтоўна давёў Станіслаў Станкевіч у кнізе *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej* (Wilno 1936). Ужо пры аналізе балады *Люблю я*, першага твора, у якім А. Міцкевіч звярнуўся да беларускае архаікі, беларускі вучоны пераканаўча абгрунтоўвае сваю пазіцыю. Справа ўскладнялася тым, што тагачасныя літаратуразнаўцы не бачылі ў гэтым і шматлікіх іншых творах А. Міцкевіча ўплыў народнае творчасці. (Асобныя лічылі, што з фальклору паходзяць адно толькі дробныя дэталі твора. Напрыклад, знікненне прывіду, калі заспявае певень.) Асноўную ж канцэпцыю фабулы балады – а менавіта, душа Марылі за абыякавасць да кахання мусіць пасля смерці пакутаваць да таго часу, пакуль яе не выбавіць хтосьці з жывых – шукалі ў вальтэраўскай філасофіі (Ю. Кляйнер), у сентыменталізме (С. Скварчынская), маўляў, нячуласць была найвышэйшаю крыўдаю й найвялікшым грахам, і таму годная ... найвышэйшае кары і г.д. Польскія літаратуразнаўцы не знаходзілі ў сваім фальклору аналагічных да *Люблю я* матываў. С. Станкевіч жа на аснове друкаваных зборнікаў народнае творчасці Е. Раманава, П. Шэйна, М. Федароўскага, а таксама ўласных запісаў з Наваградчыны даводзіць: А. Міцкевіч мог ведаць беларускія паданні пра дзяўчат, якія пасля смерці пакутуюць за абыякавасць пры жыцці да інтымных пачуццяў. С. Станкевіч даволі шмат месца адводзіць даследаванню гэтае праблемы, прыводзіць шэраг фальклорных запісаў (заўсёды, трэба заўважыць, на мове арыгінала), бо А. Міцкевіч яшчэ раз выкарыстае дадзены цыкл паданняў дзеля стварэння вобраза летуценнае Зосі ў II частцы *Дзядоў*.

¹⁰ Цыт. па кн.: С. С т а н к е в і ч, *Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі*, Вільня–Беласток 2010, с. 69.

¹¹ *Ibidem*.

Падобным шляхам ідзе С. Станкевіч пры аналізе баладаў *Пані Твардоўская* і *Тукай*: беларускім фальклорным матэрыялам аспрэчвае высновы польскіх даследчыкаў, нібыта дадзеныя творы заснаваны на спрадвечна польскім матэрыяле. Апрача таго, балада *Тукай*, як высветліў вучоны, цесна звязана з Завоссем, малою радзімаю паэта. Ейныя пейзажныя апісанні прывязаны да ваколіцаў Калдычэўскага возера. І нават прозвішча Тукай адтуль – яшчэ ў 30-я гады XX стагоддзя яно было надзвычай распаўсюджана ў тых мясцінах. Падважваецца аўтарытэт польскіх вучоных і пры аналізе балады *Лілеі*. Думку Г. Бегалейсана пра тое, што ўзнікненне гэтага твора абумоўлена польскаю народнаю песняю пра забойства жонкаю мужа, што з дзесяці пачатковых радкоў свайго твора паэт ажно дзевяць уключыў наўпрост з народнае песні, С. Станкевіч аспрэчвае тым, што наступным часткам балады кароткая польская песня „не магла даць патрэбных дэталю”. Затое ў беларускім фальклоры даследчык знаходзіць шэраг матываў, якія мог выкарыстаць паэт. Гэта і песня пра лілеі, і казкі пра пустэльніка, які можа падымаць з магілы нябожчыка, і прымхі пра падступнасць жонкі, ейнае пакаранне звышнатуральным чынам, і ўставанне з труны нябожчыка, калі зрываюць кветкі, пасеяныя на яго магіле, і г.д. *Лілеі* С. Станкевіч вылучае ў баладным даробку А. Міцкевіча, бо тут найбольш яскрава выявілася майстэрства паэта злучаць разнастайныя народныя матывы з уласнымі задумамі, майстэрства пісаць сапраўдныя творы мастацтва.

А вось балады А. Міцкевіча *Рыбка*, *Свіцязь*, *Свіцязьніка*, заснаваныя на паданнях, што бытуюць ля возера Свіцязь, ужо напрыканцы XIX стагоддзя літаратуразнаўцы звязвалі з беларускім фальклорам (працы В. Брухнальскага, Ст. Здзярскага, Ю. Трацяка), аднак С. Станкевіч даводзіць што

„нягледзячы на тое, што народныя паданні, якія маюць падобны на Міцкевічавую баладу матывы, былі прадметам увагі шматлікіх даследчыкаў, але яны не былі належна прааналізаваны [...], бо ведалі толькі асобныя версіі падання, часта вельмі адрозныя ад Міцкевічавага матыву”¹².

Зноў жа пасля стараных пошукаў на Наваградчыне беларускі вучоны паказвае на беспасярэднюю сувязь паэтыкі А. Міцкевіча з вуснаю народнаю творчасцю. У той жа час ён зусім справядліва адзначае, што А. Міцкевіч не пайшоў па-нявольніцку за паданнем (як гэта зрабілі Я. Чачот і Т. Зан). Паэт узяў з падання адно матывы затаплення горада й узнікнення возера, змяніўшы прычыну катастрофы. Места правальваецца пад зямлю не за правіны альбо грахі жыхароў, а ў выніку малітваў кабет Свіцязі, якія палічылі за лепшае загінуць, чым „у палоне звінець ланцугамі”. Ён вызначыў свае адносіны да народнае крыніцы такім самым чынам, як і ў другой частцы *Рыбкі*, дзе з народнае крыніцы зачарпнуў адно сам матывы скамяннення, змяняючы род віны грэшніка. Што паэт не мог па-нявольніцку пайсці за якім-небудзь з народных паданняў – гэта зусім зразумела. Бо варта ўсвядоміць, што ў баладзе ён хацеў уславіць род Верашчакаў, калі лёс Свіцязі звязваў з выдуманым князем Туганам, які меўся быць пачынальнікам (пратаплястам) гэтага роду. Дзеля рэалізацыі гэтае мэты паэту было недастаткова народнага падання пра Свіцязь. Ён мусіў звярнуцца па патрэбныя дэталі да іншых крыніцаў.

Фактычна С. Станкевіч быў першым, хто ўсебакова і сур’ёзна даследаваў фальклорную аснову творчасці А. Міцкевіча ў польскамоўнай літаратуры пачатку

¹² *Ibidem*.

XIX ст. Да яго гэтае пытанне закраналі вельмі рэдка. Прычым, дзеля вызначэння народных матываў у А. Міцкевіча выкарыстоўвалі „польскі фальклор і мала звярталі ўвагу на фальклор роднага краю паэта”. Невыпадкова, відаць, літаратурназнаўцы зводзілі ўплыў фальклору на балады А. Міцкевіча да мінімуму, стараліся знайсці вытокі творчасці паэта ці то ў класічнай, ці то ў еўрапейскай літаратуры. Зрэшты, гэтая тэндэнцыя жывая і да сённяшняга дня.

Асабліва каштоўны ў кнізе С. Станкевіча раздзел, прысвечаны II і IV часткам *Дзядоў*¹³. Вядома, не ўсе загадкі твора ўдалося навукоўцу разгадаць, але шэраг недастаткова ясных на той час момантаў – як напрыклад, праблему віны і кары альбо генезіс і ролю Гусяра ды інш. – з прычыны прыцягнення багацейшага этнаграфічнага матэрыялу атрымаў дастаткова поўнае асвятленне. Валодаючы такім матэрыялам, С. Станкевіч меў падставы сцвердзіць, што

„З гледзішча выкарыстання народнага элементу ковенска-віленскія *Дзяды*, асабліва іхняя II частка, выходзяць на першае месца ў паэтычным даробку Міцкевіча. Паэт звярнуўся ў гэтым творы не толькі да народнага абраду памінавання памерлых продкаў, але таксама выкарыстаў шэраг іншых матываў, якія паходзяць з народных казак, легендаў, прымхаў ды песняў, лучачы іх у пекнае мастацкае адзінства [...]. Што датычыць адносінаў паэта да фальклору ў *Дзядых*, дык мы зазначылі, што хоць яны ўбралі ў сябе шмат народнага элементу, аднак не з’яўляюцца дакладнаю копіяй абраду, які адзначае люд. Гэта застаецца ў непасрэднай сувязі з характарам твора, а таксама з мастацкімі намерамі творцы. Апрача клопату пра фальклорную дакладнасць, паэт імкнуўся закрануць у гэтым творы шэраг іншых праблемаў, дзеля чаго мусіў змяняць факты, зачэрпнутыя з фальклору. У сувязі з гэтым вельмі моцна пазначыўся тут уласцівы Міцкевічу прынцып аб’яднання ў адно цэлае некалькіх народных матываў, часта цалкам адрозных, і палучэнне іх з уласнымі помысламі. Народны элемент, які магутна выступіў ужо ў *Баладах і рамансах*, набыў у *Дзядых* найвышэйшае паэтычнае выяўленне, выступіў як ў агульнай канцэпцыі твора, так і ва ўсіх ягоных складковых элементах”¹⁴.

Беларуская – шляхецкая і сялянская – вусная народная творчасць знайшла сваё адлюстраванне ў творчасці ўсіх паэтаў-філаматаў. Тамаш Зан быў адным з першых, хто пачаў выкарыстоўваць фальклорныя матывы ў сваіх паэмах, камедыях і баладах. Ужо ў *Грэцкіх піражках* (1817), уводзячы ў твор беларускую мову, паэт адначасна ўводзіў і мінскія рэаліі пачатку XIX ст., і тамтэйшыя паданні і гісторыі. Яшчэ часцей да вуснай народнай творчасці Т. Зан звяртаецца падчас напісання паэмы *Табакерка*. І калі сялянскі фальклор паэт выкарыстоўвае толькі спарадычна (апісанне табакеркі і інш.), дык шляхецкі становіцца надзвычай важным дзеля сюжэтнае канвы твора. Так, у чацвёртую песню *Табакеркі* ён уключае баладу *Бекеш*, змест якое заснаваны на паданні пра Бекешаву гару ў Вільні. Назва гары паходзіць ад прозвішча Каспара Бекеша, рыцара з войска Стафана Баторыя, якога пахавалі на вяршыні прыгаданае гары. Шляхецкае паданне пра Бекеша падаў Ю.І. Крашэўскі ў сваёй кнізе *Wilno od początków do roku 1750* (1841). Відавочна, гэтае паданне было вядома і Т. Зану, але паэт па-свойму (на ўзор вядомых казачных матываў пра шклянную гару) інтэрпрэтаваў яго.

¹³ Гэта прызнала і тагачасная польская крытыка. Гл.: Cz. Z g o r z e l s k i, *Wśród wileńskich ksiązek*, „Środy Literackie” 1937, nr 6, s. 39–41.

¹⁴ С. С т а н к е в і ч, *op. cit.*, с. 140.

Падобнае мы назіраем і пры інтэрпрэтацыі Т. Занам падання пра слыннага чарнакніжніка Твардоўскага. У аснове балады – шляхецкае паданне, але ў дэталях паэт выкарыстоўвае матывы, зачэрпнутыя з сялянскага фальклору. Як шляхецкі, так і сялянскі фальклор у баладзе значна трансфармаваны. Заўважаецца нават імкненне аўтара палучыць дзве стыхіі вуснай народнай творчасці. Так, у творы Т. Зана бедны рыцар кахае багатую паненку і, не маючы магчымасці ажаніцца з ёю, выходзіць на расстайныя дарогі, каб заключыць дамову з д'яблам. Цікава, што дадзены матывы Т. Зан запазычвае з падання пра ўзнікненне возера Свіцязь (што можа пацвердзіць і яго ўласная балада *Свіцязь-возера*, а таксама аднайменная балада Яна Чачота).

А вось дзве наступныя балады Т. Зана – *Свіцязь-возера* і *Цыганка* – цалкам грунтоўца на сялянскім фальклору. Асабліва апошняя, што часам нагадвае пераклад народнае песні.

Значна менш „адступленняў” ад фальклорных матываў і сюжэтаў назіраем у песеннай і баладнай творчасці Яна Чачота. Як ужо падкрэслівалася, гэты паэт-філамаат імкнуўся да максімальнай дакладнасці пры літаратурнай перадачы вуснай народнай творчасці. Заўважым толькі, што ён, аддаючы перавагу сялянскаму фальклору (асабліва ў пасляфіламацкі перыяд), няраз выкарыстоўваў і шляхецкі: балады *Бекеш*, *Наваградскі замак*, *Калдычэўскі шчупак*, *Радзівіл*, або *Заснаванне Вільні* абавязаны ці не выключна шляхецкім паданням.

Іншыя паэты-філаматы – Ануфры Петрашкевіч, Тэадор Лазінскі, Антон Эдвард Адынец, Аляксандар Ходзька – ішлі пераважна шляхам Яна Чачота, а не Адама Міцкевіча: засноўваючы свае творы на шляхецкім і сялянскім фальклору, фактычна не інтэрпрэтавалі іх, а імкнуліся захаваць фабулу, сюжэт і матывы вядомых ім народных тэкстаў.

Разгром царызмам філамацка-філарэцкага руху, а пазней і Лістападаўскага паўстання ў пэўнай ступені перашкодзіў натуральнаму развіццю літаратурнага працэсу на Беларусі. Толькі ў другой палове 30-х гг. ужо новае пакаленне паэтаў і пісьменнікаў зноў мусіла стаць на той самы шлях, якім так удала крочылі колісь філаматы.

У новых умовах (затуханне рамантычных тэндэнцый) літаратары Беларусі, адольваючы супраціў рэалістычнае крытыкі, працягвалі выкарыстоўваць вусную народную творчасць. Гэта часам выклікала бурныя дыскусіі на старонках тагачасных выданняў.

Так, напрыклад, дыскусію ў „*Tygodniku Petersburskim*” выклікала публікацыя ў №№ 46 і 47 за 1839 год штотыднёвіка балада Аляксандра Грот-Спасоўскага *Апошнія ловы*¹⁵. Па некалькі разоў на працягу 1839–1840 гг. бралі ў ёй слова М. Грабоўскі, Ю.І. Крашэўскі, ананім Ф., святар з Магілёва Эразм Ізапольскі, сам А. Грот-Спасоўскі¹⁶. Спрэчка мела на мэце вырашыць праблему, якім чынам народныя паданні, легенды, песні могуць трансфармавацца ў літаратуру.

¹⁵ Аляксандар Спасоўскі-Грот (1807–1847) – паэт-рамантык. Паходзіў з Магілёўшчыны, фальклор якое плённа выкарыстоўваў. Паводле іншых звестак, жыў у маёнтку Стэфанова Лепельскага павету. Яму належаў таксама маёнтка Гарадзец у тым жа павеце. Назвы абодвух маёнткаў паэт выкарыстоўваў у якасці псеўданімаў. У 1840 г. у Вільні выдаў два тамы *Вершаваных твораў*.

¹⁶ Больш падрабязна пра гэта гл.: У. М а р х е л ь, *Прадвесце. Беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзеянне ў першай палавіне XIX стагоддзя*, Мінск 1991, с. 61–64.

У „Tygodniku Petersburskim” А. Грот-Спасоўскі друкаваў свае творы з 1835 года. Большасць ягоных баладаў і вершаваных апавяданняў мае падтытул *З беларускіх паданняў*. У аснову сюжэта балады *Апошнія ловы* паэт паклаў паданне пра помсту ашуканае дзяўчыны свайму крыўдзіцелю – пану Стольніку. Аднак будова твора ўскладняецца іншымі, мажліва і непатрэбнымі, элементамі ды лірычнымі адступленнямі, часам даволі прыгожымі:

„Kto z nas nie miał, w lat pierwiastek
Starych matron do usługi,
Kto nie słucał ich powiastek
W adwentowy wieczór długi?
Straszno wspomnieć, w ówczas właśnie
Kiedy komin w pół zagaśnie,
Zmierzchną kątą, wiatr zawzięcie
Śronem, w szyby dudni, smaga;
Jaka cichość i uwaga,
Choć u wszystkich dusza w pięcie.
Kółko coraz ciaśniej, bliżej,
Usta szerzej, oczy niżej,
Przerażeni i ciekawi;
A tym czasem stara prawi:
O tych sławnych, dawnych wiekach,
O ich dziwach niepojętych,
O upiorach, wilkołokach,
Nawiedzonych i zaklętych.
O Królewiczu, Dziewicy,
Wiedmach, wrózkach, czarownicy,
O najazdach, zbójcach, śmiałkach,
O chochlikach i rusałkach”¹⁷.

Папракаючы аўтара, што ягоныя творы „не былі вольныя ад змешвання народных гатункаў”¹⁸ М. Грабоўскі мае на ўвазе тое, што А. Грот-Спасоўскі выкарыстоўвае як шляхецкія паданні, так і сялянскія фальклор. На нашу думку, гэта і выклікала прэрэчанне аўтарытэтнага крытыка.

Варта заўважыць, што гэтая дыскусія ў „Tygodniku Petersburskim” так ці інакш уплывала на ўсіх літаратараў, якія выкарыстоўвалі ў сваёй творчасці фальклор: у хуткім часе пачне пісаць балады паводле беларускіх паданняў Я. Баршчэўскі, зменіць свае адносіны да выдання беларускіх песняў ў польскамоўнай апрацы Я. Чачот, Марцін Цяплінскі (Асорыя), пасяліўшыся на Слонімшчыне, зоймецца зборам беларускай вуснай народнай творчасці.

„У яго бачыў я, – пісаў Андрэй Падбярэскі з Вільні свайму брату Рамуальду ў Пецярбург, – каля 300 песняў, нідзе дагэтуль не апублікаваных, у большасці з арыгінальнымі мелодыямі. Праца гэтая заслугоўвае тым большае павагі, што Цяплінскі, лепш зразумеўшы мэту падобных збораў, пакідае іх у першаснай форме і постаці, без прыстасавання да пакаёвага ўжытку пры фартэп’яна, як зрабіў Чачот...”¹⁹

¹⁷ A. S p a s o w s k i - G r o t t, *Ostatnie łowy*, „Tygodnik Petersburski” 1839, nr 46.

¹⁸ M. G r a b o w s k i, *Prace literackie*, „Tygodnik Petersburski” 1839, nr 70.

¹⁹ A. P o d b e r e s k i, *Korrespondencja literacka*, „Tygodnik Petersburski” 1842, nr 20.

Не выклікае сумнення, што рэха гэтае дыскусіі (эмігранты выпісвалі і чыталі „Tygodnik Petersburski”) адгукнулася ў Парыжы кнігаю Аляксандра Рыпінскага *Беларусь* (1840)²⁰. Знаходзячыся ў Парыжы, ён наведвае паседжанні Польскага літаратурнага таварыства, сябры якога па альфабэтычнай чарзе мусілі чытаць свае творы. Дзеля свайго выступлення А. Рыпінскі паспрабаваў сістэматызаваць вядомыя яму творы вуснае народнае творчасці беларусаў. Ён вылучае рэлігійныя, вясельныя, хаўтурныя, гістарычныя, працоўныя, лірычныя, дзіцячыя і танцавальныя песні.

Для разумення поглядаў А. Рыпінскага варты ўвагі раздзел *Макаранічны верш*. Тут звычайна добразычлівы да сваіх землякоў аўтар абураецца і кпіць з чыншавае шляхты, якой

„пра Польшчу, пра Айчыну, пра службу карысную дзеля краю не кажы нічога, бо, як шляхціц, ён да ўсяго гэтага не мае дачынення! Рэкруцтва не ведае, падаткаў не плоціць, яму б толькі за чынш заплаціць хапіла. Абуе сабе на адну нагу стары бот, з якога пальцы свецяцца, а на другую сякі-такі лапаць – і хоць яго за гэта ашмянскім шляхціцам назавуць – заўсёды ён Вашэць і ролі гэтае не саромеецца (адно, за што яго можна пахваліць), пасвіствае сабе за плугам альбо з касою ў руках, якую пэўна не прынясе ў аніводнае паўстанне за волю Польшчы, довады чаго ён ужо даў... А хочаце ведаць на якой мове размаўляе пан шляхціц? Гэтага ён і сам не ведае! Чытаць не ўмее, друкаванага не церпіць, падпісваецца не па-шляхецку, бо толькі крыжыкам альбо, што ўжо па-вучонаму, якімсьці кручком, якога і не пазнае; размаўляе на дыялекце, прынятым у ваколіцы: казацкім, жыдоўскім, татарскім, маскоўскім, рускім, яму ўсё роўна! – бо заўсёды да яго прымешвае пару польскіх словаў, якія яму ў спадчыну ад прадзедаў яшчэ засталіся. Яны лепшы довад шляхецтва, як і збуцвелы дыплом пад страхом”²¹.

Такія ж адносіны А. Рыпінскага і да беларускіх мяшчанаў, якія маюць „шмат прэтэнзій (праўда, толькі прэтэнзій) да польшчызны”, але польскую мову не разумеюць. Дык зусім лагічнымі з’яўляюцца аўтарскія заклікі да шляхты і мяшчанаў вывучаць польскую мову і далучаць да яе сялянаў: мова становіцца пасярэднікам у салідарызацыі беларусаў з палякамі. Менавіта таму кніжка прысвячаецца „Першаму з беларускіх мужыкоў, які спачатку навучыцца чытаць, а пасля гаварыць і думаць па-польску”²².

Паказваючы вялікую мастацкую вартасць твораў фальклору („у іх адлюстроўваецца няраз кемлівасць нацыянальнага розуму, багацце мовы”²³), А. Рыпінскі у духу рамантычных заклікаў пачатку XIX ст. агітуе выкарыстоўваць народную творчасць у тагачаснай літаратурнай практыцы.

На Бацькаўшчыне на пачатку 40-х гг. вялікую вартасць нацыянальнага фальклору ўсвядомілі малавядомыя сёння тры браты Грымалоўскія. Пра гэта чытаем у лісце Аляксандра Грозы да Міхала Грабоўскага:

²⁰ A. R y p i ń s k i, *Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewach, tańcach etc.*, Paryż 1840, s. 13.

²¹ *Ibidem*, s. 200–201.

²² *Ibidem*, s. 5.

²³ *Ibidem*, s. 209.

„Bracia Grymułtowski chcą swój dialekt białoruski wyprowadzić z powszechnego zapomnienia; zbierają jego gminne pieśni, wypatrują jego piękności i właściwości. Zachęcam, ile mogę tych młodych i najlepszych chęci ludzi. Niedawno do jednego z nich pisałem, wystawiając mu, jaka go czeka chwała, jeżeli położy węgielny kamień nowej słowiańskiej gałęzi, Literaturze”²⁴.

Цікавае тое, што яшчэ некалькі гадоў таму паэтычныя практыкаванні Гры-малоўскіх цалкам упісваліся ў рэчышча паэтыкі асветніцкага сентыменталізму. Пра гэта сведчыць выдадзены ў 1837 годзе ў Пецярбурзе трохтомнік на польскай мове²⁵. У першым томе змешчаны вершы Валяр’яна, які пад уплывам старагрэцкае ды старарымскае літаратуры піша свае творы пра шчаслівых пастухоў і пастушак, што жывуць ля Дзвіны:

„Szedłem ja brzegiem Dźwiny,
I myśliłem sobie:
Czemuż mojej dziewczyny
Niema tu, w tej dobie?
Ona na drugiej stronie,
Pasie z brzegu trzody;
Ale jakże mnie do niej
Przebyć przez te wody?”²⁶

Другі томік напісаны Клеменсам, гэтакім жа, як і Валяр’ян, прыхільнікам ана-крэантычнае паэзіі: сентыментальныя вершы, элегіі, песні складаюць змест гэтае кніжкі. Тое ж самае можна сказаць і пра большую частку трэцяга томіка, аўтарам якога з’яўляецца Юльян. Праўда, у кніжцы Юльяна ёсць раздзел *Песні беларускага люду* – пераклады адзінаццаці народных песняў, выкананыя паэтам у 1835 годзе. Усе восем вясельных песняў (у тым ліку – чатыры сіроцкія) пазней выкарыстае А. Гроза, ствараючы сваю паэму *Марына*.

„Ach! Radabym ja wstać,
Błagosiłownstwo dać.
Siność grobowa
Usta me mroczy,
Ziemia surowa
Pierś moją tłoczy,
Truna dębowa
Nogi jednoczy
Piaszczyna płowa,
Przegrza oczy.

Ni ocz otworzyć,
Ni rąk rozłożyć,
Ni wyrzec słowa.
Z Bogiem, z Bogiem, Taciana,
Córka moja kochana.
Niech cię Pan Bóg prowadzi!
Niech we wszystkim doradzi,
Matka Niepokalana.
I sąsiedzi życzliwi
I ludzi cnotliwi”²⁷.

А вось Валяр’ян Грымалоўскі паспрабаваў напісаць літаратурны твор па-водле народных песняў. У 1835 годзе, як пазначана ў томіку, узнікла невялічкая драматычная паэма *Бласлаўенне*, сюжэт якое пабудаваны на аснове беларускіх

²⁴ М. Г р ... s k i, *Korrespondencja literacka*, Wilno 1842, t. 1, s. 26. (Ліст А. Грозы да М. Грабоўскага ад 16 чэрвеня 1841 года).

²⁵ *Poezye trzech braci, Waleryana, Klemensa, Juliana Grzymałowskich, Białorusinow, w trzech tomach*, Petersburg 1837.

²⁶ *Ibidem*, t. 1, s. 11.

²⁷ *Ibidem*, t. 3, s. 104–105.

сіроцкіх песняў, якія перакладаў на польскую мову Юльян. Зрэшты, большая частка паэмы Валяр’яна – таксама пераклады. Вось, напрыклад, як гучыць блаславенне маці-нябожчыцы для свае дачкі, што выходзіць замуж:

„Ach! Wstałabym ja, wstała,
 Błogosławieństwo dała:
 Świeczki dębowe
 Ścisnęły głowę:
 Wstać nie mogę.
 Pierś moja tłoczy
 Surowa ziemia:
 Odetchnąć nie mogę.

Żółty me oczy
 Piasek zaciemia:
 Przejrzeć nie mogę.
 Usta grobowe
 Siności zawarły:
 Przemówić nie mogę.
 Deski dębowe
 Nogi me sparły:
 Pójsć nie mogę”²⁸.

Варта звярнуць увагу і на найменне трохтомніка, бо ці не ўпершыню ў гісторыі літаратуры Беларусі з’явілася на тытульным аркушы акрэсленне нацыянальнае прыналежнасці аўтараў – *Вершаваныя творы трох братоў, Валяр’яна, Клеменса, Юльяна Грымалоўскіх, беларусаў*.

Бясспрэчна, ёсць усе падставы гаварыць пра свядомую працу братоў Грымалоўскіх на ніве беларускае літаратуры. Узровень паэтычнага майстэрства дазваляў ім ствараць высокамастацкія творы на беларускай мове. Аднак, „кутняга каменя” беларускае літаратуры браты не заклалі. Прынамсі, нам невядомы аніводзін іхні беларускамоўны твор.

У 40-я гады польскамоўныя творы братоў Грымалоўскіх друкаваліся толькі ў часопісе „Rubon” і толькі ў першым, другім (1842) і чацвёртым (1843) яго нумарах. У першым томе змешчана сем іхніх твораў: Валяр’яна – *Мая каханка, Я чакаю, Я смела пайду туды* (пераклад з французскае), Клеменса – *Верасня 11...*, *Духі, Юльяна – санет На разваліны замка Кокэнхаўзэн, Хто прагне слухаць мае рады!*, у другім шэсць Валяр’яна – *Ноч 18-га лістапада, Да далёкае* (з Гётэ), *На ўзор „Kenst du das Land”* (Гётэ)²⁹, *Вяртанне, Юльяна – Чатырохрадкоўе, Калі быў шчаслівы*, у чацвёртым – адзін Валяр’яна – *Да ...* Польскія даследчыкі лічаць вершы Грымалоўскіх эпigonскімі, пазбаўленымі ўсялякае вартасці³⁰. Ацэнка, на нашу думку, занадта суровая. Бо, перадусім, асобныя вершы сведчаць пра дастаткова высокі ўзровень версіфікацыйнага майстэрства паэтаў. Напрыклад, санет Юльяна *На разваліны замку Кокэнхаўзэн*:

„Zamku zwaliska! – Obraz przeszłości znikomy!
 Możesz słyszeć jak kamień po murach się toczy –
 Okna duże – podobnie jak skieletu oczy
 Dłóto czasu w niekształtne przerabia wyłomy.
 Świetny! nie płochych niegdy odgłosów świadomy
 Dziś, sen w pochyłych ścianach dawna echa mróczy?
 Wiatr świszczy, cień po wodach chwiejąc się powłóczy,
 Księżyc przez szpary promień przerzuca kryjomy.
 Oto, co nam czas zeszyły po sobie zostawia,

²⁸ *Ibidem*, s. 105.

²⁹ У трэцім томе „Rubonu” пераклад гэтага самага верша змясціў І. Храпавіцкі.

³⁰ M. I n g l o t, *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851*, Wrocław 1961, s. 198.

Jak ten mur, co tu stojąc przez wieki na brzegu,
 Mógłby był liczyć fale, jak mijają w biegu.
 Przeszłość samotne tylko siedliska obiera,
 Które ludzie opuszczają, i stamtąd przemawia,
 Bo noga ludzka ślady przeszłości zaciera”³¹.

Вершы такога плану друкаваліся ў шмат якіх альманахах таго часу. Відавочна, супрацоўніцтва Грымалоўскіх з „Rubonem” перапынілася з-за прычын асабістых: браты не атрымалі месца на старонках часопіса з-за пазіцыі рэдактара Казіміра Буйніцкага, якому беларуская мова „нямiла кранала вуха”³².

Пра тое, што беларуская тэматыка цікавіла братоў Грымалоўскіх, а iхнія намеры былі сур’ёзнымі, сведчыць фантастычная драма Клеменса *Сонцаварот (Przesilenia Dnia z Nocą)*³³, бо падтытул *З народнага падання* указвае на крыніцу, адкуль чэрпаў змест пісьменнік. Праўда, сёння немагчыма прывязаць яго да вядомага народнага падання. Такога ў запісах фальклору, здаецца, няма. Але, бясспрэчна, фальклорнае паходжанне маюць героі драмы. Гэта і чарнакніжнік Варабадус, які, каб стаць каралём і мець усёмагутны меч, забівае цнатлівую дзяўчыну. (Надзвычай чуллівая сцэна, калі Варабадус намаўляе дзяўчыну прынесці сваё жыццё ў ахвяру Айчыне – здаецца, не служба пекла, а ксёндз вымаўляе патрыятычныя словы – а ўсе дзеля таго, каб абліўшы меч крывёю нявіннае дзяўчыны, зрабіць яго чароўным). Гэта і кароль, што хоча выдаць дачку замуж за караля суседняе дзяржавы, каб толькі той не ішоў вайною. Гэта і малады шляхціц Артур, які з-за кахання да каралеўны, каб хоць зрэдку бачыць яе, вырашае адрэзаць сабе нагу, бо калекам каралеўна сама падае міласціну.

Як відаць з вышэйцытаванага ліста А. Грозы да М. Грабоўскага, Грымалоўскія не рабілі таямніцы са свае беларускае працы. Ведалі пра гэта землякі, ведаў А. Гроза, ведала, дзякуючы кніжцы М. Грабоўскага, і літаратурная грамадскасць. На нашу думку, менавіта ліст А. Грозы стаў своеасаблівым каталізатарам росту фалькларыстычных зацікаўленняў у 40-я гг.:

„Калі б тутэйшыя паэты малявалі сваю прыроду, выкарыстоўвалі песні, паданні, звычаі свайго народу, апрацоўвалі ўласную глебу і сялі сваё зерне, дык паручыцца, здаецца, можна за ўдалы ўраджай. У нас (на Украіне) шмат засталася абрадаў з паганскіх часоў, а тут іх яшчэ болей”³⁴.

У асяроддзі маладых літаратараў выспела думка пра неабходнасць беларускага друкаванага органа. Адным з ініцыятараў выдання быў Ігнат Храпавіцкі, а клопат выдаўца і рэдактара „Rubonu” бярэ на сябе Казімір Буйніцкі. У чэрвені 1841 года ў Асвеі на імянінах графа Шадурскага гэты праект ажыўлена абмяркоўваўся з удзелам Яна Баршчэўскага: „Мы шмат размаўлялі пра літаратуру, і гэтыя паны-літаратары казалі мне, што маюць намер выдаваць беларускі альманах”³⁵.

Першы томік „Rubonu” адкрываецца вершам І. Храпавіцкага *Дзвіна*, у якім паэт выказаў праграму выдання: альманах павінен зрабіць усё, каб беларусы абу-

³¹ J. G r z y m a ł o w s k i, *Na zwaliska zamku Kokenhauzen*, „Rubon” 1842, t. 1, s. 82.

³² W. R., *Piosnki gminne białoruskie*, „Rubon” 1843, t. 3, s. 163.

³³ K. G r z y m a ł o w s k i, *Przesilenia Dnia z Nocą*, „Rubon” 1842, t. 2, s. 107–151; t. 4, s. 175–206.

³⁴ M. G r ... s k i, *op. cit.*, s. 27. (Ліст А. Грозы да М. Грабоўскага ад 16 чэрвеня 1841 года).

³⁵ Я. Б а р ш ч э ў с к і, *Выбраныя творы*, Мінск 1998, с. 423.

дзіліся. Напачатку ствараецца малюнак цёмнае маўклівае ночы і соннае рэчкі. Аднак цяпер іншы час. Рубон доўга чакаў, спадзяваўся, што ягонья дзеці самі прачнуцца ад мёртвага сну. Ды надзеі марныя, таму ён звяртаецца да іх з просьбаю-заклікам прачнуцца. Рубон верыць, што абудзіцца і на ягоных берагах літаратурнае жыццё, што і мясцовая гісторыя будзе натхняць паэтаў.

Аднак не паэзія, а беларускі фальклор становіцца асноўным полем дзейнасці І. Храпавіцкага³⁶. Перш-наперш ён запісвае народныя песні, рыхтуе пераклады на польскую мову вясковых песняў і мяркуе надрукаваць іх разам з арыгіналамі ў „Rubonie”. Паэт лічыць, што народная песня здольная крануць душы суайчыннікаў, калі, узноўленая па-польску, загучыць пры фартап’яна ў панскіх пакоях. Фактычна ён паўтарае думкі Я. Чачота, зборнічак якога *Вясковыя песні з-над Дзвіны* (1840) ведаў, а, магчыма, дзейнасць філамата і сябра А. Міцкевіча была штуршком і натхніла І. Храпавіцкага заняцца зборам і вывучэннем вуснай народнай творчасці беларусаў.

Праўда, выдавец альманаха К. Буйніцкі лічыў, што беларускі люд – гэта грубая некультурная маса, дык і народныя песні, за рэдкім выключэннем, не маюць вартасці. Ён згодны, што трэба запісваць фальклор, можна друкаваць у часопісах сёе-тое, але чытаць нейкія там зборы – гэта тое ж, што частаваць каго сырым мясам, мукою, карэннямі без кухарскае апрацоўкі. Гэта матэрыялы, якія не толькі трэба збіраць, але і ўмець выбіраць³⁷. Фальклор, на яго думку, – гэта толькі матэрыял дзеля польскамоўнае паэзіі („як мяса і мука дзеля адмысловых страваў”), і не захачеў змяшчаць дасланыя І. Храпавіцкім і Г. Марцінкевічам народныя песні. І толькі пад націскам тых, хто дапамагаў выдаваць яму альманах, К. Буйніцкі мусіў уключыць іх (пераважна пераклады) у напісаны ім самім артыкул *Беларускія народныя песні*³⁸.

Зрэшты, такія адносіны да беларускага фальклору былі характэрнымі ў той час амаль для ўсіх аматараў вуснае народнае творчасці. Адшукаць перлы „пад страхою”, перадаць іх сродкамі іншае мовы і гэтым самым увесці ў літаратурны ўжытак – найвышэйшыя мэты, якія ставілі перад сабою польскамоўныя паэты краю.

Розная ступень таленту прадвызначала той ці іншы від выкарыстання фальклору. Найбольш просты – пераклад на польскую мову – быў і найбольш распаўсюджаным. Паэтаў, якія творча выкарыстоўвалі фальклор, стваралі на аснове песняў і паданняў свае творы, – значна менш. Але быў яшчэ і такі тып літаратара, у якім спалучаліся рысы двух першых. Амаль не адрываючыся ад літаральнага перакладу, яны „ткалі” з некалькіх паданняў ці песняў сюжэт паэмы альбо балады. Добрае веданне беларускага фальклору было неабходнаю ўмоваю працы над ім, бо аніводнага збору, надрукаванага і выдадзенага, у той час не існавала. Дык з нетутэйшых літаратараў хіба што адзін Аляксандар Гроза³⁹ здолеў перадаць паэтычным словам выпадкова пачутыя песні ды паданні. Праўда, нейкі час А. Гроза жыў на Беларусі ў маёнтку Гламбочна Себежскага павету. Відаць, гэта меў на ўвазе і К. Буйніцкі, пішучы, што

³⁶ У 1845 г. ён надрукуе надзвычай цікавую фалькларыстычную працу *Rzut oka na poezję ludu białoruskiego* („Rubon” 1845, t. 5).

³⁷ *Przyp. Wydaw. Rubona*, „Rubon” 1845, t. 6, s. 218.

³⁸ W. R., *op. cit.*, s. 163.

³⁹ Гроза Аляксандар (1807–1875), паэт, пісьменнік, выдавец. Вучыўся ў Віленскім і Дэрпцкім універсітэтах. У 1832–1842 гадах выдаваў альманах „Rusalka”, дзе шырока адлюстравана ўкраінская тэматыка.

„і шаноўны выдавец «Rusalki», які наш альманах узбагаціў пекнаю аповесцю ці, хутчэй, паэмаю, назваць сёння можна, напалову, прынамсі, жыхаром надзвінскае краіны”⁴⁰.

Захоплены беларускімі песнямі, паданнямі ды звычаямі, А. Гроза стварае „паэму-казку” (Ю.І. Крашэўскі) *Марына*. Пра пачатак твора можна ўпэўнена казаць, што гэта літаральны пераклад беларускіх вясельных песняў: у трэцім томе „Rubonu” К. Буйніцкі падаў арыгінальныя тэксты, а побач змясціў адпаведныя выняткі з *Марыны*. Прыкладзем тую народную песню, якую раней перакладалі і Валяр’ян, і Юльян Грымалоўскія:

Арыгінал:

„– Рада б я устаці
К сваяму дзіцяці,
Благаслаўленіка даці.
Чорная смага
На губах пала –
Не магу прэгукаці.
Жоўтыя пясочки
Засыпалі вочки –
Не магу прэглянуці.
Сырая зямля
На сэрцу лігла –
Не магу прэдыхаці.
Дубовыя дошкі
Сціснулі ножкі”⁴¹.

Паэма *Марына*:

„Oj radabym dom mój sprawić,
Moje dziecię błogosławić,
Ale mowę śmierć odjęła,
Sine usta wiecznie ścięła.
Chcę otworzyć moje oczy,
Lecz się żółty piasek toczy;
Chcę do góry podnieść głowę,
Cisną deski ją dębowe”⁴².

Падобныя сіроцкія вясельныя песні паслужылі паэту дзеля далейшага развіцця сюжэта. Аўтарская фантазія неабходна была толькі на тое, каб дастасоўваць іх адна да аднае. Гэта не складала цяжкасці, бо беларускія сіроцкія песні блізкія зместам і формам.

Відаць, не памылімся, калі скажам, што амаль уся паэма – гэта пераклад або вершаваная апрацоўка беларускіх народных песняў ды паданняў. Іншая справа, што ў арыгінале гэтыя творы захаваліся не ўсе, а вось паэтам ці кімсьці з ягоных сяброў (што верагодней) былі запісаны.

Беларускія народныя песні пра цяжкую долю маладое жонкі ляжаць у аснове ўсяе першае часткі паэмы і пачатку другое. Кепскага мужа далі сіраціне людзі. Ён, люты і жорсткі, урэшце прывозіць новую жонку, а Марыну, разлучыўшы з сынам Васількам, загадвае кінуць у возера. Далей А. Гроза выкарыстоўвае шэраг паданняў пра гусей: Марына нейкім цудам трапляе ў край, дзе „як людзі, жывуць птушкі”, і пачынае служыць гусям. Разумныя птушкі дапамагаюць маркотнай маці ў бядзе: вяртаюць ёй сына. Уся трэцяя частка паэмы пабудавана на аснове паданняў пра барацьбу і перамогу асілка-героя (сына Марыны – Васіля) над чараўніком, сілу якога выкарыстоўвала злая мачыха. У апошняй частцы паэт звяртаецца да сёмушных народных песняў, а таксама да асобных дэталей сёмушнага абраду.

⁴⁰ [К. В у j н і с к і], *Od Wydawcy*, „Rubon” 1842, t. 1, s. VI.

⁴¹ W. R., *op. cit.*, s. 146.

⁴² *Ibidem*, s. 147.

Расцягнутасць і збоі ў сюжэтнай лініі паэмы таксама можна растлумачыць залежнасцю аўтара ад народных песняў, імкненнем перакладаць блізка да арыгіналу, бо ўсялякае іншае іх выкарыстанне давала мажлівасць пазбегнуць усяго гэтага. Зрэшты, дзеля тагачаснае крытыкі названыя недахопы не былі істотнымі. Грозаўскае выкарыстанне фальклору М. Грабоўскі назваў наватарскім, а паэму *Марына* паставіў поруч з казкамі А. Пушкіна. Яму імпанаваў сам метада апрацоўкі матэрыялу, бо ён у сваіх артыкулах прапагандаваў, што „форма казак гатовая, іх не варта перайначваць”⁴³. Магчыма, гэтым М. Грабоўскі пазбаўляў мастака права ўносіць пры апрацоўцы фальклору адпаведныя свайму светапогляду змены, творча асэнсоўваць народную паэзію, але ў час, калі адсутнічалі зборы народнае творчасці, калі не запісанае сёння заўтра магло знікнуць, патрабаванні крытыка вызначаліся клопатам пра будучае, клопатам пра зберажэнне нязмененага духу мінуўшчыны:

„Я пажадаў бы, каб пан пісаў казкі ў духу *Марыны* безадносна ці то з беларускага, ці то з вялікарасійскага, ці то з польскага, ці то з украінскага зместу. Складай пан першую-лепшую, якую загадаеш, каб распавёў табе лёкай, сялянка, жабрак, альбо якую сустрэнеш у *Klehdach* Вуйціцкага, у друкаваных вялікарасійскіх казках ды інш. За рэдагаванне пачутае альбо ўжо адрэдагаванае будзеш, пан, мець аднолькавую заслугу, бо, бясспрэчна, ва ўсякім разе першы дасі ёй месца ў мастацтве”⁴⁴.

Параду аўтарытэтнага тагачаснага крытыка А. Гроза выкарыстаў, хоць у лісце да яго і прызнаваўся, як цяжка апяваць не сваю мясцовасць⁴⁵. У X томе „*Rubon*” з’явілася яшчэ адна ягоная беларуская аповесць, заснаваная на паданнях, як піша аўтар, з ваколіцаў Глухога возера, што ў маёнтку Арэхаўна Себежскага павету. Калі ў паэме *Марына* выкарыстаны паганскія песні і паданні беларусаў, дык у *Глухім возеры* – паданні пазнейшага часу, эпохі перамогі хрысціянскае рэлігіі над сваёю папярэдніцаю. Характэрна, што паэт (магчыма, ідучы ўслед за паданнем) адмовіўся ад асуджэння паганства, ад маралізатарства. Наадварот, ягоныя (праўда, ледзь улоўныя) сімпатыі на баку Князя-рыцара і дзяўчыны Юстыні, галоўных герояў твора. Фабула паэмы наступная. Просты люд, збіраючы ў лесе грыбы і ягады, зайздросціць Юстыні, якая прыносіць дахаты лясных дароў больш за ўсіх. Цікаўныя кумы высочваюць, што Юстыню прываблівае не „грыб, не ягада”, а малады рыцар. І сапраўды, Юстыня ходзіць да Князя-рыцара на спатканні ды просіць даць людзям грыбоў і ягадаў, якія выратуюць іх у галодную часіну. Рыцар нагадвае пра людскую няўдзячнасць, пра небяспеку, якая чакае дзяўчыну, але яна адно просіць за людзей, і вясёлка рассыпае па лесе грыбы і ягады. Але Юстыня не збірае іх, яна „збірае мілага словы”. Князь-рыцар апавядае, як колісь ён жыў на гэтай зямлі, як старых багоў шановаў увесь акалічны люд. Аднак прыйшоў аднойчы вандроўнік „*rosęnej twarzy*”; ён высек лясы і знішчыў багоў, „хоць сам пры зброі, як да разбою, а прамаўляе пра мір і згоду”. Ён перацягнуў на свой бок, у сваю веру моладзь. Князь-рыцар вырашае, згуртаваўшы ў замку верную дружыну, пусціць усе з агнём у неба. Але „бацькоўскае сэрца” баліць, бачачы на роднай зямлі столькі гора і нэндзы, дык з нябёсаў, са свае вясёлкі ён сее людзям грыбы і ягады. Выручае ён

⁴³ M. G r ..., *O gminnych ukraińskich podaniach*, „*Rubon*” 1845, t. 6, s. 213.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 207.

і Юстыну, калі людзі хочуць спаліць яе нібыта за чараўніцтва, – дождж тушыць вогнішча і затапляе вёску, замест якога ўтвараецца Глухое возера.

Паэмы А. Грозы – з’ява ці не выключная ў літаратуры Беларусі таго часу, бо не было яшчэ ў ёй твораў нехрысціянскае накіраванасці, не было твораў, дзе выкарыстаны паданні ў першатворнай чысціні, а не сапсаваныя пазнейшымі хрысціянскімі інтэрпрэтацыямі.

Падобныя сялянскія і шляхецкія паданні выкарыстаў Вінцэнт Газдава-Рэвут⁴⁶ у прысвечанай „białogusina” вершаванай аповесці *Жонка*, у падтытуле якога аўтар пазначыў, што гэта „беларуская аповесць”, напісаная „З народнага падання”.

Паэт выкарыстаў пэўнае, невядомае сэння вершаванае апавяданне, адну частырохрадковую штрафную з якога ён падаў як эпіграф, а дзве такія ж штрафы прывёў ў прыпісе:

„Наварыла беда квасу,
Памалюсь-ка майму Спасу;
А вось ка мне сойдзіць з неба
І дасьць раду, і дасьць хлеба.
Прыляціць галубком,
Прыташчыцца старычком;
Ад няго ўзнаю ці буду ў Раю?”⁴⁷

Спаса (напалову паганскі, напалову хрысціянскі вобраз), якога вельмі любіў просты люд, як заступніка ўсіх нешчаслівых, паставіў В. Газдава-Рэвут у цэнтар свае аповесці. Менавіта Спас прыносіць пацеху селяніну, што ўсё жыццё пакутуе ад ганенняў злое жонкі.

„Otoż – jak przydzie godzina
Lecz ci pod śmierci toporem,
Wraz przyżwij do siebie syna
I każ mu zostać – doktorem.
Przedwieczny za te niedole,
Któreś zniósł na tym podole
Takim cię prawem otoczy:
Że w każdym potrzebnym razie
Będiesz mógł w śmierci obrazie
Przed syna stawić się oczy”⁴⁸.

Недасканаласць паэтычнага майстэрства В. Газдава-Рэвута, што выявілася ўжо ў гэтым творы, будзе спадарожнічаць усёй ягонай творчасці. Пячатка другаяраднасці ляжыць на тых нешматлікіх вершах і паэме *Летуценнік*, што друкаваліся ў альманахах 40-х гадоў. Аднак куды большае значэнне мае тая роля, якую адыгрываў паэт у літаратурна-грамадскім руху Беларусі: і шляхі літаратараў Беларусі часта праходзілі праз маёнтак Мосар, і ў сваёй карэспандэнцыі ён шмат увагі на-

⁴⁶ Рэвут-Газдава Вінцэнт (каля 1810 – да 1883), беларускі польскамоўны літаратар. Вучыўся ў Віцебскай гімназіі. Друкаваў свае творы ў „Niezabudce”, „Roczniku Literackim”, „Ondynie”. Ягоны верш ёсць у „Альбоме” Арцёма Вярыгі-Дарэўскага. У маёнтку В. Газдава-Рэвута Мосар наведваліся шматлікія літаратары краю: Т. Лада-Заблоцкі, Я. Баршчэўскі, Р. Падбярэскі ды інш. Захаваліся ягоныя лісты да Ю.І. Крашэўскага.

⁴⁷ W. G o z d a w a - R e u t t, *Żona*, „Rocznik Literacki” 1844, s. 155.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 154.

даваў літаратурнаму працэсу ў краі (гл. напр., ліст паэта да Ігната Легатовіча, што быў надрукаваны ў пераказе Рамуальда Зямкевіча ў „Нашай Ніве“⁴⁹).

На польскай мове, як і большасць літаратараў Беларусі XIX стагоддзя, пачаў сваю паэтычную дзейнасць Геранім Марцінкевіч⁵⁰. Першыя ягоныя вершы з’явіліся ў трэцім томіку „Rubon“. Там жа змешчаны і дзве беларускія народныя песні ў перакладзе Г. Марцінкевіча на польскую мову. Перакладамі вуснай народнай творчасці беларусаў ён будзе займацца і пазней, уключаючы іх у свае зборнікі *Вершаваных твораў* (Вільня, 1846 і 1858). Але толькі ў 50-я гг. Г. Марцінкевіч звернецца да творчасці на беларускай мове.

Фалькларыстычная дзейнасць Яна Чачота ў 40-я гг. таксама ў значнай ступені спрыяла працэсу выкарыстання народнае архаікі ў літаратуры. Дзесяцігадовая ссылка не перамяніла асветніцкіх поглядаў паэта, не перамяніла і ягонага дэмакратызму. Атрымаўшы дазвол пасяліцца ў Лепелі, Я. Чачот, нягледзячы на клепатлівую службу сакратара ў дырэкцыі Бярэзінскага канала, пачынае займацца тым, да чаго ўсе жыццё цягнулася ягоная душа: за год-два ім быў падрыхтаваны першы томик *Вясковых песняў з-над Нёмана*⁵¹, які ўбачыў свет у 1837 годзе ў віленскай друкарні Завадскіх і меў, пэўна ж, поспех. Гэта заахвоціла Я. Чачота да працы. Ён просіць сваіх знаёмых дасылаць яму вясковыя песні. Па падліках Л. Малаш, толькі наддзвінскіх песняў было ў Я. Чачота 557⁵². Ён рупліва працуе над імі і, урэшце, у 1839 ды 1840 гадах выдае яшчэ два зборнікі⁵³.

Варта адзначыць, што ўжо ў прадмове да першага томіка Я. Чачот абяцае: „калі збор песняў павялічыцца“, выдаць іх разам з тэкстам арыгіналу. На справе гэта стала магчымым толькі ў 1844 годзе ў чацвёртым томіку *Вясковых песняў*. Але толькі шосты, апошні томик выдання (1846) – цалкам беларускамоўны.

Няраз гарачае жаданне тварыць на аснове беларускага фальклору выказваў у сваіх публікацыях Тадэвуш Лада-Заблоцкі (1811–1847). Да ссылак ў 1837 г. паэт жывіў на Беларусі, быў знаёмы з народнымі звычаямі і вуснай творчасцю. Але толькі ў асобных яго тэкстах выяўляюцца элементы народнае архаікі. Найбольш яскравае сведчанне гэтаму – балада *Зачараваная дзяўчына*, створаная на аснове падання, пачутага аўтарам яшчэ ў дзяцінстве „з вуснаў сляпога старца на гары Вегзаль (Замкавая), уласна на тым месцы, дзе паводле гэтае балады была колісь даліна з зачараваным замкам“⁵⁴. Змест балады мае выразную рэлігійную афарбоўку: мужны сын полацкага князя, маючы намер трапіць у зачараваны замак, дзе спала непрасыпным сном дзяўчына, перамагае цёмныя сілы адно цудадзействам крыжа. Калі ж абуджаная дзяўчына выклікае ў княжыча палкае пачуццё, дык нябесныя сілы губяць яго, бо

⁴⁹ Р. З я м к е в і ч, *Тарас Шаўчэнка і беларусы*, „Наша Ніва“ 1911, № 8.

⁵⁰ Геранім Марцінкевіч (1816 – пасля 1864), беларускі паэт. Закончыў Віцебскую гімназію (1835). Служыў чыноўнікам у Віцебску. Беларускім даследчыкам было вядома, што ён пісаў і па-беларуску, аднак ягоная драматычная паэма *Адвяхорак. Аказія пад Фальковічамі* адшуканая толькі ў 80-х гг. мінулага стагоддзя.

⁵¹ *Piosnki wieśniacze z-nad Niemna*, Wilno 1837.

⁵² Г. К а х а н о ў с к і, Л. М а л а ш, К. Ц в і р к а, *Беларуская фалькларыстыка. Эпоха феадалізму*, Мінск 1989, с. 118.

⁵³ *Piosnki wieśniacze z-nad Niemna i Dźwiny*, Wilno 1839. (Тут 26 наднёманскіх песняў і 94 наддзвінскіх). *Piosnki wieśniacze z-nad Dźwiny*, Wilno 1840. (Тут усе сто песен наддзвінскія).

⁵⁴ Т. З а б ł о с к і - Ł a d a, *Zakłeta dziewica. Ballada*, „Rubon“ 1846, t. 7, s. 150.

„... Ojca's omamił, krzyż tchnieniem złem splamił
I daru's jak trzeba nie użył”⁵⁵.

Канфлікт героя з богам – тыповая з’ява для рамантычнае балады, а вырашае яго Т. Лада-Заблоцкі па законах хрысціянскае маралі.

Надзвычай важным дзеля разумення асобы Т. Лады-Заблоцкага з’яўляецца прыпіс да гэтае балады:

„Мне толькі застаецца пашкадаваць, што народныя песні беларускага люду, што ягоныя аповесці і паданні яшчэ дасюль не прыцягнулі ўвагі адукаваных маіх землякоў. Я перакананы (і можа, слушна), што калі будуць сабраныя гэтыя матэрыялы, дык тады беларуская паэзія будзе мець сваю ўласцівую адзнаку і здольная будзе абудзіць такую ж самую цікавасць і прывабнасць, як польская ці літоўская”⁵⁶.

Такім чынам, Т. Лада-Заблоцкі ведае пра багацце вуснае народнае творчасці беларусаў, мае надзею, што менавіта фальклор надасць беларускай паэзіі большую вартасць і паставіць яе поруч з польскаю і літоўскаю.

Звяртаючыся да землякоў з заклікам уважліва прыгледзецца да скарбу ўласнага народу, сам Т. Лада-Заблоцкі, здаецца, не зрабіў аніякіх крокаў ў гэтым кірунку. Так, змест яшчэ аднае вядомае нам балады *Ляшка* пазычаны з твораў М. Стрыйкоўскага (ці Гільзена): ліцвін, вяртаючыся з паходу на Польшчу, разам з багатай здабычаю вязе паланянку-ляшку. Тая ж, вырашыўшы лепей памерці, чым стаць жонкаю „страшнага, дзікага ліцвіна”, ашуквае яго. Ліцвін, загубіўшы паланянку, горка перажывае: здавалася б пераможаная – перамагае яго. Унутраная свабода героя куды большае мае значэнне для паэта, які знаходзіўся ў той час (1835) пад судом, чым што іншае.

Высылка ў 1837 годзе на Каўказ перапыніла натуральны ход развіцця зацікаўленасці фальклорам Беларусі. І хоць адвечная чалавечая цяга да таго кутка зямлі, дзе нарадзіўся і вырас, да Бацькаўшчыны і будзе выяўляцца ў творах паэта-жаўнера, але цяпер на першы план высунецца імкненне выкарыстоўваць г. зв. усходнія матывы і ўсходні каларыт.

Не сялянскі, а пераважна шляхецкі фальклор выкарыстоўваў у сваёй творчасці адзін з самых папулярных літаратараў Літвы-Беларусі сярэдзіны XIX ст. Ігнат Ходзька (1794–1861), які гадаваўся ў Заблошчыне, маёнтку скарбніка Мацея Відманта, дзед з боку маці, сапраўднага „шляхціца на загродзе”, як ахарактарызаваў яго пісьменнік у аповесці *Домік майго дзядулі*. І дзед Відмант, і ўсе настаўнікі маладога Ігната адзначаліся незвычайным „гавендзярствам” – уменнем апавядаць пра даўнія часы, пра свет сармацкай рэлігійнасці, поўны дзівосаў і цудаў, рэлігійнасці, якая спалучае апавяданні пра ўпыроў з езуіцкімі эгзарцызмамі, бачачы паўсюль Волю Божую.

Міхал Ходзька, дзед з боку бацькі, быў не горшым апавядальнікам за старога Відманта, хоць яго павучанні фармавалі грамадзянскую, а не рэлігійную свядомасць; ён знаёміў унука са старашляхецкімі традыцыямі, гісторыяй самых значных родаў на Літве. У. Сыракомля сцвярджаў, што менавіта ад яго паходзіць кры-

⁵⁵ *Ibidem*, s. 149.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 150.

ніца натхнення пісьменніка, што менавіта ён сфармаваў светапогляд аўтара *Літоўскіх малюнкаў*:

„Гэтак аточаны атмасфераю мінуўшчыны, дыхаючы яе паветрам з дзяцінства Ходзька вучыўся на нацыянальнага пісьменніка. Не трэба дадаваць, што выхаванне ў тым старасвецкім доме не магло быць іншым як рэлігійным і шляхетным; што аповеды старога дзядулі, пана Войскага, пра двор Радзівіла «Пане Каханку», распалялі дзіцячае ўяўленне. Гэтае натхненне, цноты і традыцыі моцна і станоўча паўплывалі на дух і кірунак твораў Ходзькі»⁵⁷.

I. Ходзька добра ведаў беларускія народныя звычаі і традыцыі. Так, у апавяданні *Вяртанне дзедзіча* пісьменнік падрабязна апісвае абрад перадвелікоднага свята – Вербнай нядзелі: „Не я б’ю – вярба б’е, праз тыдзень – Вялікдзень”. Заўважым, што аўтар ужывае аўтэнтчную беларускую назву свята „wielki-dzien”, а не польскае „Wielkanoc”. Апрача гэтага ў апавяданні адлюстраваны адметны беларускі абрад – валачобніцтва.

Структуру *Ліцвінскіх малюнкаў „падказаў”* I. Ходзьку Генрык Жавускі, які „сбраў” пад адным тытулам (*Успаміны Сапліцы*) шэраг шляхецкіх гавэндаў. I. Ходзька ўключыў у свой твор, які ён выдаў у шасці серыях (1840–1850, 1862), дваццаць шэсць гавэндаў, адна з іх – *Успаміны квестара* – агульнапрызнана лепшай.

Менавіта яна найбольш захапляла чытача. Дзесяць разоў у XIX ст. (з іх тройчы пры жыцці аўтара) гэты твор перавыдаваўся ў Вільні. Пісьменнік, адмовіўшыся ад літаратурнае вытанчанасці, абраў дзеля свайго твора проста-прымітыўную манеру апавядання. Ягоная аповесць – стылізацыя пад няхітры дзённік-успаміны ўяўнага квестара Міхала Лаўрыновіча, былога маршалка двара полацкага ваяводы, што ратуецца ад гневу гаспадара, знаходзіць прытулак за кляштарнымі сценамі. Спецыфіка „працы” квестара дае мажлівасць аўтару пазнаёміць чытача з традыцыйным шляхецкім жыццём не такога ўжо й далёкага, але часткова забытага мінулага; ды мінулага шчаслівейшага. Пазнаёміць з тым часам, калі ў краі панавалі іншыя законы і парадкі, калі ісціна, што дабро перамагае зло, была святою.

Вобраз галоўнага героя-апавядальніка Міхала Лаўрыновіча (які апавядае пра выпадкі свайго жыцця так, што узнікае ўражанне верагоднасці, рэальнасці падзей) з’яўляецца галоўнай прыкметай шляхецкай або кунтушовай гавэнды. Спецыфіка гавэнды вызначыла структуру *Успамінаў квестара*. „Дзённікавыя запісы” багатыя на розныя жарты, показкі, анекдоты, (напрыклад, як квестар дзяліў рабчыкаў), легенды (напрыклад, паданне пра Мірскі звон).

Пісьменнікам ахопліваюцца практычна ўсе ўзроўні грамадства: ад паказу магнатаў (Караль Радзівіл Пане Каханку), інстытута рэзідэнства пры дварах багатых паноў да апісання манаскай кухні і распарадку дня ў кляштары.

Паўлегендарнымі на старонках *Успамінаў квестара* паўстаюць Караль Радзівіл Пане Каханку і яго сябар Валадковіч – персанажы надзвычай папулярныя ў літаратуры таго часу. Абапіраючыся на гістарычныя факты, I. Ходзька ідзе за пісьменнікамі-рамантыкамі і стварае вобразы гэтых гістарычных асоб згодна з канонамі сармацкай культуры. Але, у адрозненне ад твораў тагачаснай літаратуры, і Пане Каханку, і Валадковіч малююцца як станоўчыя персанажы. Такім чынам пісьменнікам ствараецца ўласны, адрозны ад іншых, літаратурны міф пра легендарных „ліцвінаў”.

⁵⁷ W. S y r o k o m l a, *Życie i pisma Ignacego Chodźki* (Odbitek z „Kur. Wil.”), Wilno 1861, s. 9.

Сялянскі і шляхецкі фальклор гарманічна выкарыстоўваў у сваёй творчасці Ян Баршчэўскі (1792–1851). Гэта выявілася як у баладах (*Фантазія, Русалка-спакусніца, Дзявочая крыніца, Дзве бярозы, Роспач, Курганы, Прысяга, Партрэт, Зарослае возера, Рыбак, Ніна, Помста*), так і ў ягонай галоўнай кнізе *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях* (1844–1846). Тут адзначым толькі, што пісьменнік у адных апавяданнях *Шляхціца Завальня* інтэрпрэтаваў сялянскую вусную творчасць (*Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем, Зухаватыя ўчынкi, Вужачая карона, Ваўкалак, Радзімы знак на вуснах, Стогадовы стары і чорны госьць, Чараўнік ад прыроды і кот Варгін, Дзіўны кій*), а ў іншых – пераважна шляхецкую (*Плачка, Сын Буры, Вогненныя духі, Твардоўскі і вучань, Белая Сарока, Пакутны Дух, Валасы, якія крычаць на галаве, Жабер-трава*). Дэталёвы аналіз выкарыстання фальклорных матываў у творчасці Я. Баршчэўскага праведзены намі ў іншай публікацыі⁵⁸.

Такім чынам, літаратары Беларусі першай паловы XIX стагоддзя актыўна звярталіся да сялянскага і шляхецкага фальклору як у сваёй беларускамоўнай, так і польскамоўнай творчасці. Народнасць як ідэалогія эпохі Рамантызму, бяспрэчна, уплывала на дадзены выбар. І гэтая тэндэнцыя, закладзеная яшчэ філаматамі, не страціла сваёй каштоўнасці і ў пазнейшы час: А. Гроза, Т. Лада-Заблоцкі, І. Ходзька, Я. Баршчэўскі і інш. мелі плён у значнай ступені толькі дзякуючы інтэрпрэтацыі вуснай народнай творчасці.

Mikalaj Khaustovich

Folklore in Belarusian literature of the first half of the 19th century

A b s t r a c t

This article looks at relations between Belarusian literature of the 1st half of the 19th century and folklore. It is demonstrated that Belarusian writers (Jan Barszczewski, Jan Czeczot, Grzymułtowski brothers, Aleksander Grott-Spasowski, etc.) employed popular (stories and songs) and gentry-related motives in their works. It is shown that the ideological content of many Belarusian texts depended on the gentry ideology of the time.

⁵⁸ Гл.: М. Хаўстовіч, *Ян Баршчэўскі і ягоны „Шляхціц Завальня“* [у:] Я. Баршчэўскі, *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях*, Варшава 2012, с. 9–135.

Мікалай Хмяльніцкі

Мінск

БЕЛАРУСКІЯ ЎСПАМІНЫ РЫШАРДА КАПУСЦІНСКАГА

Рышард Капусцінскі (1932–2007) – адзін з самых папулярных пісьменнікаў і журналістаў XX ст. у Польшчы. Ягоны талент быў прызнаны не толькі на радзіме, але і за мяжой: двойчы вылучаўся на Нобелеўскую прэмію, з’яўляўся ганаровым доктарам многіх універсітэтаў, а ў 1995 годзе стаў, паводле меркаванняў многіх выдавецтваў і сродкаў масавай інфармацыі, журналістам стагоддзя.

Аднак значная колькасць літаратурных узнагарод і грамадскае прызнанне, якімі быў уганараваны Рышард Капусцінскі, вядомасць у Польшчы і ў заходне-еўрапейскай прасторы не сталі падставай для таго, каб артыкулы пра яго з’явіліся ў энцыклапедычных даведніках Беларусі, Расіі ці Украіны. Як адзначае І. Дзямід,

„так атрымалася, што, будучы сваім сярод сусветнай пісьменніцкай эліты, Рышард Капусцінскі, на жаль, зусім невядомы на яго малой радзіме. Толькі зараз, пасля смерці, ён вяртаецца да чытачоў Беларусі”¹.

Заідэалагізаванасць айчыннага ды і ўсходнеславянскага літаратуразнаўства, уключанасць твораў ў палітычныя рэаліі складанага XX ст. з’явіліся прычынай таго, што толькі на працягу апошніх дзесяцігоддзяў для нас паступова адкрываюцца многія замежныя (і польскія ў тым ліку) пісьменнікі, якія па месцы нараджэння і па тэматыцы творчасці моцна звязаныя з нашай краінай. Маюцца на ўвазе, у прыватнасці, і С. Пясецкі, і Т. Канвіцкі, і М. Ваньковіч і многія іншыя літаратары. У кантэксце гэтых разваг асаблівае месца займае Рышард Капусцінскі, чые дзіцячыя гады і юнацкае сталенне звязаны з Пінскам і беларускім Палесsem, што знайшло непасрэднае ўвасабленне ў яго творах і літаратурнай біяграфіі. Пры ўсёй дынамічнасці мастацкай свядомасці творчае ўяўленне пісьменніка ўтрымлівала на працягу многіх гадоў памяць на прыгажосці і рэаліях „краю дзіцячых гадоў”. Р. Капусцінскі заўсёды пры зручным моманце падкрэсліваў сваё месца паходжання, як, напрыклад, у інтэрнэт-запісе 2004 года:

„Паходжу з Пінска, з Палесся і адчуваю сябе вельмі звязаным з гэтай зямлёй, на якой нарадзіўся. З’яўляюся членам Саюза палякаў Пінска. Пра Пінск пісаў у сваёй кніжцы *Буш па-польску*. Успамінаю яго ў розных тамах майго цыклу «Lapidarium». А ў наступным годзе наогул збіраюся напісаць асобную кніжку аб сваім дзяцінстве на Палессі і ў Пінску”².

¹ Р. Капусцінскі, *Вяртанне. Возвращение*, пер. на бел. А. Шушко, на рус. В. Грышкаўца, Мінск 2007, с. 8.

² *Mistrz reportażu*, Czat „Polityki” 2004, 27 września.

Як вядома, доўгі час існавала ідэалагічная фільтрацыя ў азнаямленні з кнігамі многіх польскіх аўтараў, а адсюль вынікаў чыннік выпадковасці імёнаў, палітычнай кан'юнктуры ў выбары твораў і г.д. Як вынік – сфальсіфікаваны вобраз рэцэпцыі, звужаная інфарматыўнасць, іншая іерархія вартасцей, на якую абаяна праца кантэкст той ці іншай нацыянальнай літаратуры. Усё гэта прама ці апа-сродкавана паўплывала таксама на рэцэпцыю і прысутнасць у беларускай культурнай прасторы асобы і творчасці Рышарда Капусцінскага. Але зазначым, што і ў Беларусі намаганні аматараў польскай літаратуры і пры падтрымцы адпаведных зацікаўленых грамадскіх арганізацый і выдавецтваў убачылі свет некалькі кніг, фрагментаў выбраных твораў пісьменніка³.

Р. Капусцінскі быў чалавекам дарогі, наведваў як рэпарцёр розныя краіны і кантыненты. Але, мусім падкрэсліць, Афрыка ці Амерыка – для яго былі падарожжам па гарызанталі, больш важнай з'яўлялася вандроўка ў краіну памяці, у адметны ўнутраны хранатоп, у цэнтры якога – Палессе і горад дзяцінства Пінск. Падарожжа для Р. Капусцінскага стала неад'емнай часткай быцця, своеасаблівым станам душы: „Вандроўку распачаў з майго роднага Пінска... маючы сем гадоў, і вандрую да сённяшняга дня”⁴.

Падобнае меркаванне аб тэрапеўтычнай функцыі падарожжа ў свой час выказаў яшчэ адзін ураджэнец беларуска-польскага сумежжа Янка Брыль:

„Я ня мала паездзіў па свеце, асабліва шэсць апошніх гадоў, быў у некалькіх краінах Еўропы, у Канадзе і ЗША, многа, здаецца, езджу па сваёй і братніх рэспубліках. Іменна – толькі здаецца, што многа, бо адчуванне яшчэ ўсё такое, што мала, што негрунтоўна, што мімаходзь! І напісаў пра гэта, калі лічыць надрукаванае, мала і павярхоўна [...] Калі б мая была воля на гэта, дык я лячыў бы некаторых маладых ад моднага ныцця ды пархання іменна падарожжам. Гэта і ачышчае душу, і абвастрае зрок, і ўмацоўвае станы хрыбет. І не бяда, што ты не адразу напішаш сваю «Адысею», – набытае нідзе не дзенецца, яно паможа табе нечакана і непрыкметна, само калісьці знойдзе свой выхад наверх, у паэтычны радок ці старонку прозы”⁵.

Р. Капусцінскаму было наканавана лёсам упрыгожыць польскі літаратурны і журналісцкі Парнас. Вернасць адвечным ідэалам – адна з рысаў яго чалавечай і творчай ментальнасці, а гуманістычны пачатак – найважнейшая аснова ўяўленняў пісьменніка пра сістэму грамадскіх каштоўнасцей. Літаратурная спадчына Р. Капусцінскага вызначаецца яркім індывідуальным стылем, патрабуе ўдумлівага падыходу, адпаведнага культурнага ўзроўню, інтэлектуальнай падрыхтаванасці, а таксама настроенасці на адметную манеру ўспрымання свету і людзей, якая знайшла ўвасабленне ў яго кнігах, эсе і інтэрв'ю. Яны – мастацка-публіцыстычнае ў сваёй аснове адлюстраванне складанага жыцця чалавека мінулага стагоддзя, асэнсаванне канкрэтнай эпохі, жыццесцвярджальныя ў сваёй аснове, напоўненыя радасцю і горыччу жыцця, асаюдаі сузірання прыроды розных краін, прасякнутыя ўдзячнай памяццю пра мінулае, надзеяй на будучыню.

³ Р. Капусцінскі, *Імпэратар. Падарожжы з Герадотам*, пер. А. Пяткевіч, А. Пятровіч, Мінск 2009, 392 с.; Р. Капусцінскі, *Імперыя*, Мінск 2009, 344 с.; Р. Капусцінскі, *Вяртанне...*, 503 с.; Р. Капусцінскі, *Імпэратар*, „Arche” 2006, № 5.

⁴ R. K a p u ś c i Ń s k i, *Autoportret reportera*, wybór i wstęp K. Strączek, Kraków 2006, s. 11.

⁵ Я. Брыль, *Выбраныя творы ў 3 тамах*, т. 1, Мінск 1992, с. 528.

Кнігі Р. Капусцінскага, пазначаныя выразным публіцыстычным дыскурсам, засведчылі экзістэнцыяльнае разуменне чалавека і свету, арыентацыю на гуманізм і дэмакратыю як асноватворны прынцып грамадскага ўладкавання. Непасрэдны сведка многіх падзей XX стагоддзя, польскі аўтар актуалізаваў у сваёй творчасці матывы адказнасці перад гісторыяй і будучыняй, пафас сцвярджэння высокіх маральна-духоўных каштоўнасцей, спалучэнне асабістага і грамадскага, сацыяльнага і гуманістычнага, надзённага і вечнага, асабовасць і філасофскую значнасць думкі.

Матыў памяці ў мастацкай парадыгме Р. Капусцінскага выступае важным сэнсава- і структураўтваральным кампанентам, які сцягвае ў адно цэлае ўсе лініі творчасці. Значэнне, якое надае аўтар памяці як неад'емнай і важнай частцы чалавечага жыцця, выяўляецца ў яго творах на разнастайных узроўнях. Шматлікія старонкі прысвечаны ўспамінам родных, блізкіх, знаёмых, напоўнены разважаннямі аб мінулых падзеях, аб зігзагах лёсу, аб радасцях і горычы жыцця. У выніку нават агульныя „вечныя“, а часам і экзатычныя тэмы трактуюцца польскім пісьменнікам праз призму памяці, якая хоць і не ўплятаецца непасрэдна ў тканіну твораў, але часта адчуваецца ў падтэксце, нязменна прысутнічае, ніколі не вызваляючы яго з-пад сваёй улады.

У Р. Капусцінскага памяць выступае як катэгорыя асабістага кшталту і як памяць гісторыі, традыцыі, канкрэтнага рэгіёну, узаемапераплятаючыся і ўзаемаперагукваючыся. Гэта не толькі падзеі, факты, імёны, якімі напоўнена мінулае, незвычайная канстатацыя былога. Памяць, па вялікаму рахунку, – гэта яшчэ і пастаянная (хоць часам і відазмененая пад уздзеяннем разнастайных фактараў) прысутнасць у культуры, чалавечай, сацыяльнай, дзяржаўнай свядомасці папярэдніх здзяйсненняў, трагедый, вобразаў і ўзораў, якія з'яўляюцца гісторыяй народа і ўвасабляюць яго духоўны воблік. У індывідуальна-суб'ектыўным плане памяць для польскага пісьменніка становіцца апірышчам асабістай і нацыянальнай ідэнтыфікацыі, выбару духоўных і грамадзянскіх каштоўнасцей.

Успаміны і рэфлексіі Р. Капусцінскага пра малую Радзіму раскіданыя па шматлікіх ягоных кнігах, эсэ, нарысах, успамінах, інтэрв'ю, але складаюць, на дзіва, цэльную карціну ўспрымання гэтай часткі беларускага Палесся – адметнага прыроднага і культурна-этнаграфічнага рэгіёну – і перадаюць незвычайную замілаванасць, духоўную зродненасць пісьменніка-творцы з ім.

„Чытаючы кніжкі, артыкулы і інтэрв'ю Рышарда Капусцінскага, – адзначае І. Дзямід, – здзіўляешся таму, што сентыментальныя ўспаміны аб даваенным Пінску і аб Палессі пранізваюць усю яго творчасць. Стаўшы прызнаным пісьменнікам, Капусцінскі ніколі не цураўся сваіх палескіх каранёў, куды б яго ні закідваў рэпарцёрскі лёс, ён заўжды помніў аб краі свайго дзяцінства, смуткаваў па родным горадзе і быў рады любой сустрэчы з землякамі”⁶.

У сталым узросце, нямала паездзіўшы па шматлікіх краінах, Р. Капусцінскі прызнаецца:

„Палессе было вельмі экзатычным краем для Еўропы. Вялікая тэрыторыя балот і толькі адна дарога бегла ад Брэста да Пінска. Гэтая дарога была брукаванай.

⁶ Р. К а п у с ц і н с к і, *Вяртанне...*, с. 8.

А навокал балоты і пяскі. Да шматлікіх вёсак немагчыма было даехаць. Да іх можна было дабрацца толькі лодкай альбо толькі ўзімку санямі”⁷.

Аўтабіяграфізм, асобасна-творча пераплаўлены, сфарміраваў адметныя рысы і ідэйна-эстэтычную спецыфіку творчай спадчыны Р. Капусцінскага, якая дае абагулены і шматаспектны вобраз чалавека, народжанага субыцём народаў і сканструяванага з аўтабіяграфічных крыніц, успамінаў, вынесеных з адметнага рэгіянальнага свету. Дадзеная акалічнасць абумовіла ў значнай ступені яго жыццёвую і літаратурна-журналісцкую стратэгію:

„Так, зразумела, была гэтая зямля перыферыяй Польшчы і, напэўна, з маёй любові да гэтага месца пазней бярэ вытокі замілаванне іншымі ўскраінамі свету. Як рэпарцёр заўсёды выбіраў тыя краіны, якія пэўным чынам нагадвалі б мне Палессе”⁸.

І далей дадае-разважае:

„Па сённяшні дзень вяртаецца да мяне водар Пінска. Каля кожнага дома быў сад, а ў ім слівы, грушы і яблыні. Восенню горад напаўняўся пахамі канфіцюра, які гаспадыні гатавалі на зіму”⁹.

Польскі даследчык Ф. Тамашэўскі адзначае:

„Памяць Рышарда Капусцінскага пра той свет і прага выратаваць яго аднолькава моцныя. Аднак для будучага пісьменніка палеская «першароднасць» мела смак і пах дзяцінства. У 1934 годзе Капусцінскі не раз ездзіў разам з маці на пінскі кірмаш. Яго памяць пакінула трывалую мешаніну пахаў, настоенай на водары ракі Піны і палескага балота, паху рыбы і дароў лесу, водару выпаленага сонцам сена і дзіўнага паху выцягнутых на бераг лодак, якія стваралі надрэчны гандаль. Для хлопца пінскі кірмаш быў ці не месцам магічным. З аднаго боку, каляровы тлум, разнамоўны, шматгалосыя і шматтонавыя размовы, з іншага – узмахі вёслаў, бляск воднай дарогі і вясенняга разводдзя. І гэтая дарога – такой была моц дзіцячага ўяўлення і дзіцячых мараў – вяла на другі канец свету”¹⁰.

Геаграфічная блізкасць мяжы натхняла пісьменніка на разважанні філасофскага зместу:

„Мяне ж прыцягвала таксама тое, што знаходзіцца за мяжой кожнага з тых сьветаў – вабілі мяне новыя людзі, новыя дарогі, новыя нябёсы. Прага перайсьці мяжу, разгледзець, што за ёю, жыла ўва мне ўвесь час... я толькі хацеў недзе перайсьці мяжу, усё адно якую, бо для мяне важная была ня мэта, не канец, ня вынік, а сам амаль містычны і трансэндэнтальны акт пераходу мяжы...”¹¹.

⁷ *O pamięci i jej zagrożeniach. Z Ryszardem Kapuścińskim rozmawiają Zbigniew Benedyktowicz i Dariusz Czaja*, „Konteksty” 2003, nr 3–4, s. 28.

⁸ В. М а р з е с, *Z Pińska na koniec świata. Kraj lat dzieciennych Ryszarda Kapuścińskiego*, „Rzeczpospolita” 2004, 18 grudnia, nr 297 (dodatek PLUS MINUS), s. 8.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ F. T o m a s z e w s k i, *Ryszarda Kapuścińskiego pamięć Pińska* [w:] *Мелодии, краски, запахи „малой родины” Адама Мицкевича. Сборник научных работ*, редкол.: С.Ф. М у с и е н к о [и др.], Гродно 2008, с. 287.

¹¹ Р. К а п у с ь ц и н с к і, *Импэратар. Падарожжы...*, с. 154.

Думаецца, толькі чалавек памежжа мае такое абвостранае ўспрыманне роднай зямлі:

„Навокал граніца. Палі, лугі, балота і лес: мяжа. За мяжой жыццё павінна быць лепшым. Так людзі разважалі заўсёды. А пасля едуць і вяртаюцца. Ну і як там – пытаюцца ў таго, хто вярнуўся. А чалавек маўчыць, махае рукой. Назаўтра пойдзе ў поле. Возьме ў прыгаршню зямлі, панюхае. Аднавяскоўцы не ведаюць, што зямлю можна нюхаць. А яна аднак жа пахне”¹².

Р. Капусцінскі, узгадваючы сваю „малую радзіму”, адзначае ў адным з інтэрв’ю:

„Гэта быў свет вельмі малы, але шматкультурны: такое тыповае мястэчка крэсаў, галіцыйскае, у якім жылі палякі, яўрэі, армяне, русіны, літвіны, беларусы. Гэта быў такі свет, які жыў сваім, уласным жыццём, але ў якім не адчувалася ніякай розніцы. Зразумела было, што ён проста такі ёсць і што гэты свет уяўляе пэўную супольнасць: рэлігійную, культурную, моўную, чалавечую”¹³.

Падобнае апісанне мы знойдзем і ў *Палескай хроніцы* І. Мележа, але па другім бок мяжы:

„Дзе-нідзе сярод палешукоў трапляліся палякі і яўрэі. Палякі, прыкмеціў Апейка, трымаліся купкамі, каля мястэчка, у засценку, яўрэі ж, акрамя тых, што аселі ў мястэчку, жылі па адным, па два ледзь не ў кожным большым сяле, блізка ад дарогі палякі корпаліся ў зямлі...

І палякі, і яўрэі, і цыганы былі тут свае людзі. Палякі часта радніліся з тэйшымі; яўрэі мірна курылі на прызбах разам з палешукамі; амаль у кожным сяле знаходзілася хата, якая давала цыганам цяпло і прытулак на ўсю доўгую зіму. Яны былі ўсе, і цыганы, і палякі, і яўрэі, як ручаінкі, што ўліваліся ў вялікую раку, што самі становіліся той жа ракою...”¹⁴.

У іншым інтэрв’ю знакаміты рэпарцёр падкрэслівае:

„Пінск быў своеасаблівым міжнародным месцам. Жылі ў ім яўрэі, палякі, татары. Але менавіта такімі былі гэтыя гарады на крэсах, асабліва невялікія. У дзяцінстве ўвогуле не разумеў, што гэта азначае і што нехта ёсць іншы. Такое ўспрыманне для мяне было чужое. Толькі пасля даведаўся, што хтосьці з’яўляецца яўрэем ці беларусам. Але, як дзіця, я гэтага не адрозніваў. Звычайна проста разам бавілі час. Я ўвабраў у сябе менавіта такі шматкультурны клімат, і да сённяшняга дня ўва мне вельмі моцнае пачуццё супольнасці”¹⁵.

Пра гармонію тагачаснага жыцця і рэлігійную талерантнасць сведчаць і наступныя ўспаміны польскага аўтара пра горад дзяцінства:

„У Пінску было на той час некалькі святынь: кафедра-сабор на Касцюшкі 16, касцёл і кляштар Езуітаў на плошчы 3 Мая, праваслаўны сабор на Дамініканскай, царква св. Варвары на Бернардынскай і вялікая сінагога на вуліцы Каралевы Боны”¹⁶.

¹² *Ibidem*, с. 25.

¹³ Rozmowa w Radiu Zet: 08 kwietnia 2001.

¹⁴ І. М е л е ж, *Збор твораў у 10 тамах*, т. 6, *Подых навальніцы*, [рэд. тома М.І. Мушынскі], Мінск 1982, с. 173.

¹⁵ *Podróż jako źródło. Z Ryszardem Kapuścińskim rozmawiają Bogdan Białek i Piotr Żak*, „Charaktery” 2003, nr 6, s. 8.

¹⁶ В. М а р з е с, *op. cit.*, s. 9.

На пытанне аб падобным да Пінска месцы ў свеце пісьменнік адказаў:

„Думаю, што паўсюль ёсць такія месцы... Наяўнасць падобнага месца для чалавека – вельмі важная рэч. Размова ідзе пра тое, каб ён ведаў, адкуль паходзіць і куды можа вярнуцца. Менавіта з такога пункта гледжання Пінск з’яўляецца вельмі важным для мяне, а для іншых людзей іншыя «пінскі»¹⁷.

Р. Капусцінскі не раз падкрэсліваў адметнасць месца свайго нараджэння і яго незвычайную прыцягальнасць:

„Я родам з Палесся, якое было найбяднейшай часткаю Польшчы – і быць можа – Еўропы. Вельмі рана страціў «край гадоў дзіцячых», куды мне было забаронена вяртацца гадоў сорок. Думаю, што памяць аб гэтай простаі – сёння б казалі – слаба развітай краіне фарміравала мае адносіны да свету: я з большым задавальненнем наведваў бедныя краіны свету, бо ў іх было штосьці ад Палесся»¹⁸.

Падобную замілаванасць і неабходнасць быць на роднай зямлі падкрэслівалі не раз і беларускія пісьменнікі. Напрыклад, В.Быкаў, павандраваўшы ваеннымі дарогамі, пісаў:

„Усю вайну і яшчэ дзесяць год пасля яе быў далёка ад Беларусі, але светлы вобраз роднага краю мацярынскай пяшчотай жыў у маім сэрцы. Радзіма клікала ў снах, трывожыла ў марах, напамінала аб сабе паўзабытай матчынай мовай»¹⁹.

А Я. Брыль шчыра прызнаваўся:

„Дзе б я ні быў, якая б гэта ні была далёкая, цудоўная краіна, – усюды для маці, бабуляў, бацькоў – аднолькава простыя чалавечыя абавязкі і клопаты. І ўсё гэта робіць тую экзотыку так прыемнай, – па-чалавечы звычайнай і простаі, як маё роднае Загора»²⁰.

А ў адным з інтэрв’ю Р. Капусцінскі прызнаваўся:

„Там мой дом, у якім я нарадзіўся. Там могількі, кузынкі. Але перш-наперш у Пінску яшчэ жывуць некаторыя вучні маіх бацькоў. Мае бацькі былі настаўнікамі ў Пінску і жывуць там дагэтуль людзі, якія іх памятаюць. Ёсць там суполка палякаў на Беларусі, з’яўляюся нават яе ганаровым членам. І засталося яшчэ трохі вуліц старога Пінска»²¹.

Польскі пісьменнік аднойчы заўважыў: „... дзяцінства – гэта адзіная пара, якая не пакідае нас на працягу ўсяго жыцця”. Вось чаму, напэўна, тэма дзяцінства ў творчасці Р. Капусцінскага выявілася асабліва прадуктыўнай, а зварот да сваіх дзіцячых гадоў стаў для яго своеасаблівым паратункам. Пісьменнік раскрывае ўспрыманне свету, а таксама малюе вобраз роднага горада ў міжваенны і ваенны час вачыма сямігадовага хлопчыка, які адчувае роднае наваколле тонка і пранікнёна. Дзіцячая душа і сэрца напаўняюцца эмацыянальна пры сузіранні прыгажосці

¹⁷ Rozmowa w Radiu Zet z 08 kwietnia 2001.

¹⁸ R. K a p u ś c i ń s k i, *Lapidarium V*, Warszawa 2007, s. 52.

¹⁹ В. Б ы к а ў, *Праўдай адзінай. Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв’ю*, Мінск 1984, с. 4.

²⁰ Я. Б р ы л ь, *op. cit.*, с. 355.

²¹ *O pamięci...*, s. 3.

палескай прыроды, „зачараванай Піны”. Свет тутэйшай прыроды захапляе гукамі, пахамі, рухамі, якія, свядома і падсвядома, акумуляруюцца ў душы героя-аўтара. Адчуванне і разуменне добра і зла выходзіць з сутыкнення з рознага роду крыўдамі, з якімі сустракаецца асобны чалавек і яго народ.

Памяць нязменна выводзіла пісьменніка на арбіту ўспамінаў пра родны горад:

„Наш горад поўны зеляніны, вакол хацінак цягнуцца садочкі, паўсюль ажно цесна ад высокай травы, пустазелля, кустоў і дрэваў, таму лёгка схвацца і ўсё бачыць, а самому быць нябачным – гэта летам... Наш маленькі горад, зялёны і душны летам, бронзавы і зіхоткі, як бурштын, восенню, у святле сонца, раптам, адной ночы, зрабіўся белым. Гэта адбылося на мяжы лістапада і снежня. Зіма 1939–1940 гадоў была ранняя і суворая. Гэта было марознае, ледзяное пекла”²².

Першыя дзіцячыя ўражанні звязаныя з ваенным ліхалеццем: натоўпы ўчкачоў, пыл, бруд, паніка. Вандроўка з вакацый працягвалася некалькі дзён, але вяртанне ў родны дом не было такім хуткім: савецкія вайскоўцы не пускалі ў горад, бо там наводзілі адпаведны парадак:

„Крык, плач, вінтоўкі і штыкі, лютыя твары спацелых і злых маракоў, нейкае шаленства, нейкі жах і незразумеласць – усё гэта там, каля мосту над Пінай, у тым свеце, у які я ўваходжу, маючы сем гадоў”²³.

Моцна ўрэзаліся ў памяць хлопчыка зімовы холад і голад, нішчыміца. Нічога не дапамагала, але чалавечае аблічча жыхары горада не страчвалі. Пісьменнік малюе сістэму навучання пасля прыходу савецкіх войскаў: пачынаюць вучыць рускую мову з літары „С”, таму што для заняткаў толькі адзіная кніга *Вопросы ленинизма* вядомага аўтара. Сярод людзей пануе атмасфера незапытальнасці: маці вучылі нічога не пытаць! Новая ўлада метадычна прышчапляла „савецкасць” (стваралі „хомо саветыкус”). Р. Капусцінскі стаў таксама відавочцам знішчэння рэлігійных святынь: стралялі з гарматы ў самы вялікі касцёл у горадзе. Пісьменнік так перадае рэакцыю мясцовага людзі:

„Вакол пляцу ў глыбокіх падваротніцах хаваліся людзі, якія глядзелі на гэтае бамбардаванне панура, але з цікаўнасцю. Жанчыны кленчылі і прамаўлялі пацеры. Па пустым пляцы хадзіў п’яны артылерыст і крычаў: «Бачыце, страляем у вашага Бога! А ён нічога, ціха сядзіць! Баіцца, ці што?» [...] Нашая суседка сказала маме, што калі аднойчы пыл асеў, яна ўбачыла наверху разбуранай вежы святога Андрэя Баболю. «У святога Андрэя, – сказала яна, – быў вельмі спакутаваны твар: яго жыўцом палілі»²⁴.

У адной з размоў Капусцінскі распавядае:

„На працягу 35 гадоў не меў магчымасці паехаць у Пінск. Мог ездзіць у Маскву, Самарканд, а таксама ў Ташкент, але не мог паехаць да месца свайго нараджэння. Дазволілі мне гэта зрабіць толькі ў сярэдзіне 70-х. Калі стаяў на вуліцы Касцюшкі, то адразу пазнаў, дзе я знаходжуся, бо туды маці брала мяне

²² Р. Капусцінскі, *Імперыя...*, с. 15, 19.

²³ *Ibidem*, с. 10.

²⁴ Р. Капусцінскі, *Імпэратар. Падарожжы...*, с. 29.

частавацца марожаным у рэстарачы Грэгаровіча. Цяпер вуліца Касцюшкі называецца вуліцай Леніна, але адразу ж здагадаўся, дзе знаходзіцца плошча 3 Мая, дзе вуліца Бернардынская²⁵.

Р. Капусцінскі, па ягоных успамінах, усё жыццё адчуваў моцную сувязь з гарадам свайго дзяцінства, прызнаваўся, што гэтая тэма не адпускае ні на хвіліну і што ён імкнецца на малую радзіму душой і сэрцам:

„Як толькі выпадае вольная хвіліна, з радасцю вяртаюся ў Пінск. Дарога гэтая недалёкая, можна выехаць з Варшавы апоўдні і вечарам ужо быць над Пінай. Вандрую па некалькіх ацалелых вулічках, наведваю могількі – там пахаваная мая бабка. Іду таксама заўсёды на вуліцу Суворова, даўней Пэрэца, а яшчэ раней Балотную. Углядаюся ў дом, дзе правёў дзіцячыя гады. Гляджу на нястромкія ўзгоркі, на якіх размясціўся Пінск. Даўным-даўно, у час паводкі, бачыў адсюль мора без межаў, што сягала за гарызонт. Толькі пазней даведаўся, што Піна ўпадае ў Ясельду, а тая – у Прыпяць, Прыпяць – у Дняпро, а Дняпро цячэ аж да самага Чорнага мора²⁶.

Р. Капусцінскі цікавіўся на працягу свайго жыцця не толькі гісторыяй Пінска, але і гісторыяй іншых беларускіх гарадоў. Прыкладам гэтаму можа служыць наступнае яго назіранне:

„Вось дзве кніжкі – выдадзены ў 1984 годзе ў Мінску альбом *Мінск на старых паштоўках* і выдадзеная ў 1992 годзе кніга Агаты Тушынскай *Рускія ў Варшаве*. Са змешчаных там фотаздымкаў Мінска і Варшавы паўстае вобраз гэтых гарадоў на памежжы XIX–XX ст. Якое ж падабенства! Тая самая ж архітэктура, той самы падобны выгляд вуліц, экіпажаў, адзення... Рускія надпісы, руская паліцыя. Паўсюль ідэнтычная, разгалінаваная і адмысловая правінцыя расійскай імперыі²⁷.

У пераліку дамінантных паняццяў для польскага пісьменніка асабліва важныя паняцці жыцця – вайна. Трагедыя любой вайны, як не раз падкрэслівае Р. Капусцінскі, у яе братазайчым характары. Ён заўсёды востра рэагаваў на гістарычныя падзеі XX стагоддзя, асабліва другую сусветную вайну, на тыя цяжкія выпрабаванні, якія выпалі на долю суайчынікаў, чалавецтва. Ваеннае ліхалецце, па прызнанні польскага аўтара, фарміравала характары, псіхіку і нават ментальнасць яго пакалення. Вайна ўспрымаецца як незагойная рана ў яго душы і ў душах сучаснікаў і па гэтай прычыне нязменна пісьменніка хвалюе духоўнае аблічча чалавека, тоеснасць думкі і ўчынку:

„Так, засталіся мы і пазней ахвярамі страшнай вайны, нягледзячы на тое, што яе выбухі заціхлі даўно, а акопы зараслі травой. Бо абмежаванне паняцця «ахвяра вайны» ў дачыненні толькі да забітых і параненых не вычэрпвае рэальнай колькасці страт, якія панесла чалавецтва. Бо колькі знішчана ў галіне культуры, як дэфармавана наша свядомасць і як разбурана наша інтэлектуальнае жыццё! І гэта на шэраг пакаленняў, на доўгія гады²⁸.

²⁵ *Człowiek z bagna. Z Ryszardem Kapuścińskim rozmawia Barbara N. Łopieńska*, „Przekrój” 2003, nr 28 (archiwum elektroniczne).

²⁶ B. M a r z e c, *op. cit.*

²⁷ R. K a p u ś c i Ń s k i, *Lapidaria*, Warszawa 2006, s. 284.

²⁸ *Ibidem*, s. 280.

Такія разважанні польскага пісьменніка глыбока гуманістычныя, перадаюць трагедыю вайны, яе наступствы для некалькіх пакаленняў і для культуры таксама.

Успамінаючы гады вайны, Р. Капусцінскі ў адным з раздзелаў пад красамоўнай назвай *Практыкаванні памяці* адзначае, што лепш памятае пачатак вайны, а не яе заканчэнне. І на гэта ёсць свае прычыны:

„Пачатак для мяне быў дакладна змешчаны ў часе і прасторы, яго аблічча без цяжасцей магу ўзнавіць, бо ён захаваў увесь свой каларыт, усю эмацыянальную інтэнсіўнасць. Пачыналася з таго, што аднаго дня адкрыў нечакана для сябе, як на чыстым блакітным небе напрыканцы лета (а неба ў верасні '39 было на дзіва блакітнае, без адзінай хмурынкі), дзесьці далёка і вельмі высока з'явіліся дванаццаць срэбна-бліскучых кропак. Увесь ясны і ўзнёслы купал неба запаланіў глухі, манатонны, невядомы дагэтуль мне гул. Мне сем гадоў...”²⁹.

Узрываюцца бомбы, уздымаючы цэлыя фантаны зямлі, – для дзіцяці гэта неверагодныя ўражанні і адчуванні, мусіць, такія ж, як і ў іншых, чые дзяцінства было апалена вайной і трагедыяй жыцця:

„Хочацца ўцячы ад гэтага неверагоднага відовішча, якое мяне страшыць і прыцягвае, але не маю яшчэ ваеннага вопыту і не магу звязаць у адно цэлае, у адзін ланцуг прычын і наступстваў гэтыя срэбна-бліскучыя самалёты, выбухі, вееры зямлі, што вылятаюць на вышыню дрэў і пагражаюць мне смерцю”³⁰.

Так пачынаюцца ўцёкі, падобныя праз усе часы і цывілізацыі ў сваёй нечалавечай існасці:

„Куды ўцякаць – не ведаю, але разумею, што ўцёкі раптам сталі нейкай вышэйшай наканаванасцю, нейкай новай формай жыцця, бо ўцякаюць усе; шаша, дарогі, нават палявыя сцежкі поўныя вазоў, фурманак і ровараў, поўныя клункаў, торбаў, ведраў, поўныя разгубленых і бязрадасна блукаючых людзей. Адны ўцякаюць на ўсход, іншыя – на захад, на поўнач, на поўдзень, уцякаюць ва ўсіх накірунках...”³¹.

На шляху сустракаюцца спаленыя дамы і сядзібы, разбомбленая чыгунка, перавернутыя аўтамабілі, забітыя коні, як быццам гэта была вайна не людзей, а коней (так разважае герой-аўтар). Першая зіма вайны была вельмі марознай, а паліць у печы няма чым. Жыццё чалавека сталася роўным скрадзенаму вугалю ці аскепку драўніны, за якія чакала смерць.

Ваенныя падзеі прымушаюць Р. Карусцінскага задумвацца над іх наступствамі для канкрэтнага чалавека і ён прыходзіць да наступнай высновы:

„У пэўным сэнсе вайна не закончылася для мяне пасля перамогі. На розныя лады нешта з яе жыло ўва мне і працягвае існаваць да сённяшняга дня, бо думаю, што для тых, хто яе перажыў, вайна ніколі не скончыцца. У афрыканскіх вераваннях існуе думка, што чалавек памірае толькі тады, калі памрэ апошні з тых, хто яго ведаў і памятаў. Гэта азначае наступнае – хтосьці перастае

²⁹ R. K a p u ś c i Ń s k i, *Lapidarium VI*, Warszawa 2007, s. 13.

³⁰ *Ibidem*, с.11.

³¹ *Ibidem*.

існаваць, калі гэты свет пакідаюць усе носьбіты памяці пра чалавека. Нешта падобнае назіраецца і з вайною. Тыя, хто яе перажыў, ніколі не пазбавяцца ад яе. Яна пры іх як горб свядомасці, як балючы нарост, ад якіх нават такі цудоўны хірург, як час, не зможа пазбавіць. Людзі і ў мірны час будуць мысліць яе вобразамі, накладваць вайну на кожную новую рэчаіснасць, з якой не змогуць ужо атаясамліваць сябе, бо яна – час цяперашні, а яны агорнуты часам мінулым, пастаянным вяртаннем да таго, што перажылі і як удалося выжыць, іх мысленне – гэта аб'ектыўна паўтаральная рэтраспекцыя"³².

Як адзначае І. Дзямід,

„апошні раз на сваёй малой радзіме ў Пінску Рышард быў у 1999 годзе з групай Польскага тэлебачання. Польскі рэжысёр Пётр Залускі здымаў кіно «Другі каўчэг Ноя», прысвечаны нашаму земляку, пра яго дзяцінства і юнацтва: вулачкі старога Пінска, раку Піну, могілкі на вул. Спакойнай, дзе пахавана бабуля пісьменніка"³³.

Усе свае ўражанні, звязаныя з наведваннем Пінска і беларускага Палесся, Р. Капусцінскі старанна занатоўваў. Там, на яго думку, зараз усё па-іншаму: няма філасофіі правінцыі, яе шматгалосся, палісаднікаў, пануе атмасфера штучнасці, імгненнасці. Стары Пінск жыве пераважна ў памяці, уяўленні. Мусіць, так заўсёды адбываецца: рэчаіснасць у дзяцінстве мы ўспрымаем праз ружовыя акулеры. Вось, да прыкладу, назіранні-развагі Р. Капусцінскага пасля паездкі на малую радзіму летам 1997 года:

„Пазаўчора вярнуўся з Пінска. Пінск сёння гэта розныя гарады:
– стары Пінск. Адна-ці некалькі павярховыя дамы сярод агародаў і садоў, тут і там драўляныя платы, аздобленыя студні, брукаваныя вуліцы, якія калісьці называліся Беднарская, Францішканская, Балотная. Гэты Пінск паступова памяншаецца, але, хоць і значна знішчаны, працягвае існаваць, яго яшчэ можна ўбачыць, захапіцца яго маламестачковым рамантызмам;
– Пінск савецкі, хрушчоўска-брэжнеўскі, горад шэрых ці цагляных блокаў, цяжкай, прымітыўнай забудовы, забалочанай, панурай, неасветленай аселасці;
– Пінск дзевяностых гадоў, постперабудоўны, новабагацкі, з віламі, толькі для абраных, рай Новых Беларусяў і Новых Расіяў.

Кожны з гэтых гарадоў насяляюць розныя жыхары. Стары Пінск – рэштка ацалелых палякаў, трохі расійскіх пенсіянераў, украінскіх удоў, уральскіх перасяленцаў. Няма ўжо галоўных жыхароў гэтай даўняй часткі горада – яўрэяў. Згінулі ў гэта, а тыя нешматлікія, што ацалелі, – выехалі ці памерлі"³⁴.

Заўсёды пункт маршрута падарожнікаў у тым ці іншым горадзе – бары і рэстараны. Такую вандроўку здзяйсняе і Р. Капусцінскі падчас наведвання Пінска 90-х. Талент публіцыста і рэпарцёра прыкмячаць дробязі, бачыць іх і выходзіць на аб'ектыўныя абагульненні відавочны:

„Інтэр'ер паўсюль той самы: новае, свежае, кічаватае аздабленне. Пластыкавыя крэслы і столікі. Каля стойкі за шклом нейкія салаткі, кавалачкі хваравіта-бляклый кілбасы, кавалкі некалі запечанага кураняці. Ніхто гэтага не

³² *Ibidem*, с. 13.

³³ Р. Капусцінскі, *Вяртанне...*, с. 11.

³⁴ R. Ka pu ś c i ń s k i, *Lapidarium IV*, Warszawa 2007, s. 31–32.

есць – яно ўсё дэкарацыя... У такіх месцах пануе ненатуральная цішыня ці грае моцная музыка, каля барных стоек – дзяўчаты «лёгкіх паводзінаў», а таксама маладыя мужчыны, якія сядзяць пры століках па тры, па чацвёрка, назіраючы пільна навокал ... у дзверы, вокны, асцерагаючыся магчымай смерці. Атмасфера ў такіх месцах напружаная, цяжкая. Тут большасць – прадстаўнікі новай фармацыі, няхай сабе і часовай, якія вядуць бачную і не зусім вайну за грошы, сферу панавання, уплыў. Для іх існуе толькі свая шкала вартасцей: дзяўчыны «лёгкіх паводзінаў», алкаголь, мадэрновыя аўтамабілі...»³⁵.

Польскі аўтар таксама ўзгадвае, як выехаў 30 ліпеня 1996 года з Пінска да Брэста, і з уласцівай яму, як рэпарцёру, назіральнасцю і рэфлексійнасцю назіраў за тагачаснымі беларускімі рэаліямі. Ён спадзяваўся, што гэтая няхуткая паездка (50 кіламетраў на гадзіну) дасць яму магчымасць налюбавацца палескімі краявідамі. Але, на вялікі жаль, аказалася, што шкло было бруднае і немагчыма было нават адкрыць акно у вагоне, што неверагодна засмуціла падарожніка. І ў дадатак на прыпынках правадніцы не пускалі на вуліцу пасажыраў, атрымліваючы, мусіць, як разважае аўтар, асалоду ад магчымасцей сваёй улады над пасажырамі. Пад'язджаючы да Брэста, „кандуктаршы” хутка прывялі сябе ў парадак, што выклікала наступную рэфлексію польскага пісьменніка: „Калі ж пад'ехалі да Брэста, яны былі ўжо ўрачыста элегантныя, як бы праз хвіліну на станцыі пачнецца моднае рэвю»³⁶.

Р. Капусцінскі таксама дае апісанне свайго побыту на вакзале, а таксама працэдуру пашпартнага і мытнага кантролю падчас пераходу праз беларуска-польскую мяжу. Пісьменнік вядзе размову пра новых беларусаў і рускіх, якія ўбраны ў новыя гарнітуры і пахнуць дарагой парфумай, з пачкамі грошай, але мясцовыя законы пераходнага этапу ўсталёўваюць сваю іерархію вартасцей:

„Брэст мае свой час і паводле яго тут ўсё павінна адбывацца. Па-другое, Брэст кпіць сабе з наўнай тэорыі Захаду: быццам грошы могуць усё. Тут можаш трэсці хоць веерам даляраў, касір не прадасць білет: няма месцаў, – аб'яўляе і зачыняе акно»³⁷.

Р. Капусцінскі дастаткова падрабязна ўзнаўляе тагачасны выгляд вакзала ў Брэсце (сёння, зразумела, гэта ўжо зусім іншы будынак):

„Вакзал у Брэсце калісьці быў збудаваны ў стылі сталінскай архітэктуры (брамы Савецкага Саюза!) – аздоба, помпа, пазалота, мармур. Але ўсё гэта ў мінулым. Штукатурка адпадае, дзверы не хочуць зачыняцца, жырандолі зламаныя, паскручаныя і мёртвыя»³⁸.

Брэсцкі вакзал таксама выступае ў апісанні польскага аўтара як сведчанне пераходнай пары, дзе яшчэ вельмі істотны чыннік мінулага – бессістэмнасць, непунктуальнасць, арганізацыйны беспарадак, адсутнасць павагі да чалавека – след таталітарнай сістэмы, які па інэрцыі працягвае ўсё яшчэ існаваць. На гэты конт слушна заўважае польскі літаратуразнаўца К. Коц, прыгадваючы ранейшы твор пісьменніка:

³⁵ R. K a p u ś c i ń s k i, *Lapidaria...*, s. 433.

³⁶ *Ibidem*, s. 476.

³⁷ *Ibidem*, s. 478.

³⁸ *Ibidem*, s. 478–479.

„У *Імперыі* Капусцінскі ўзнаўляе здавалася б нязначную працэдуру – пашпартны кантроль у маскоўскім аэрапорце ў 1989 годзе. Спосаб яго правядзення і паводзіны вайскоўца з’яўляюцца сведчаннем імперскай і камуністычнай ментальнасці, што падзяляе свет на сваіх і чужых. Чужы – гэта вораг, шпіён, якога належыць выкрыць. Гісторыя змянілася, але, стыль мыслення застаўся”³⁹.

У 1991 годзе Рышард Капусцінскі па запрашэнні Васіля Быкава прыехаў у Мінск на з’езд Народнага фронту Беларусі. Вандроўка сапраўды адбылася, а самога В. Быкава польскі пісьменнік успамінае як „высокага, рослага мужчыну, негаваркага, але маўклівага зычліва, па-таварыску”. У сувязі з гэтай падзеяй Р. Капусцінскі ўзгадвае галоўнага героя рамана В. Быкава *Кар’ер*, а таксама вядзе размову пра тыповасць героя і мястэчак на Беларусі. Літаратуразнавец Ф. Тамашэўскі называе Р. Капусцінскага „стрыечным братам” Агеева, бо „ў Пінску Капусцінскі адчувае сябе як Агееў, ён і ёсць Агееў”⁴⁰. Вось чаму, на думку крытыка, польскі пісьменнік звяртаецца да гэтага твора Быкава (у Польшчы раман быў надрукаваны ў 1990 годзе пад назвай *Piaskowisko* ў перакладзе Яўгеніуша Пятра Мелеха). Але, як нам падаецца, герой беларускага аўтара блізка польскаму пісьменніку не толькі гэтым, а перш-наперш тым, што ён на шляху да разумення адвечных каштоўнасцей паглыбляецца ў кар’ер сваёй памяці, шукаючы паратунку менавіта там.

Такім чынам, як ні важныя ў творах Р. Капусцінскага асабістыя ўспаміны, але вельмі істотна гучаць заўсёды матывы агульнай, народнай памяці, без якой няма ні мінулага, ні будучыні, ні традыцый. Гістарычная памяць, у імя якой польскі аўтар, ураджэнец беларуска-польскага пагранічча, не прымае пастулат аб рэлятывінасці ўсялякай праўды і якому вельмі спрыяла рэчаіснасць ХХ стагоддзя, з’яўляецца найважнейшым кампанентам сацыяльнага ўладкавання. Усё гэта ў сваёй знітанасці складае багаты свет назіранняў і перажыванняў, якія захаваліся ў памяці ці былі адабраныя ёй і пераасэнсаваны Р. Капусцінскім для спасціжэння важнейшых тэндэнцый індывідуальнага, грамадскага існавання, а таксама варункаў гістарычнага развіцця.

Mikalai Khmialnitski

Belarusian memoirs of Ryszard Kapuściński

A b s t r a c t

The article focuses on the presence and functions of Belarusian motives and imagery in the poetry of Ryszard Kapuściński, an outstanding Polish poet whose works are based on Belarusian realities, in particular Belarusian Polesie. The poet explores interactions and mutual influences of the Belaruso-Polish cultural borderland. In the article we trace manifestations of Belarusian images of Polesie and motives in Kapuściński’s works through analyzing his lyrical sentiments. The author of the article defines the spirit of the borderland region of Polesie in Ryszard Kapuściński’s poetry to create a comprehensive aesthetic system of Belaruso-Polish borderland literature during the 20th century.

³⁹ К. К о с, *Czytanie świata. Reportaże Ryszarda Kapuścińskiego w edukacji polonistycznej*, Poznań 2005, s. 146.

⁴⁰ F. T o m a s z e w s k i, *op. cit.*, s. 295.

Лія Кісялёва

Мінск

НА „ТРЭЦІХ АБШАРАХ” БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ: ПІЛП СМУРЫ І ІНШЫЯ

Шэраг польскіх навукоўцаў яшчэ ў 1970-я гады акрэслілі новае даследчае поле – так званую „трэцюю літаратуру” (тэрмін прапанаваў спецыяліст па эпосе барока Ч. Гэрнас), альбо „трэція абшары” літаратуры. Гэтыя паняткі павінны былі ахапіць разнастайныя з’явы, якія быццам бы выходзілі за межы традыцыйных уяўленняў пра літаратуру (прынамсі, іх не прынята было ўключаць у абсяг, так бы мовіць, „высокага пісьменства”) і якія разам з тым ніяк немагчыма залічыць да фальклору. Сёння ў Польшчы працуюць цэлыя адмысловыя навуковыя калектывы, якія займаюцца падобнай праблематыкай (напрыклад, Суполка даследаванняў трэціх абшараў літаратуры пры Інстытуце літаратурных даследаванняў Польскай акадэміі навук сумесна з Лабараторыяй прынагоднай і ўжыткавай літаратуры Варшаўскага ўніверсітэта выдаюць штогоднік „Napis”, публікуюць кнігі і артыкулы, праводзяць канферэнцыі і г. д.).

Натуральна, і ў беларускай літаратуры безліч самабытных, надзвычай абаяльных з’яў, якія цалкам слушна было б нанесці на мапу „трэціх абшараў”. На жаль, многія з гэтых з’яў у нас дасюль часта ўспрымаюцца не як „трэці абшар”, а як „трэці гатунак”. Так, гэтыя тэксты, якія выпадаюць з усіх магчымых звыклых кантэкстаў, ставяць у тупік кожнага, хто спрабуе прыладзіцца да іх з традыцыйнымі „вымяральнымі інструментамі”. Аднак, варта толькі перавесці „плоскую”, двухмерную выяву (фальклор – прафесійная літаратура) у фармат 3D, дадаць трэцяе вымярэнне – і ўсё становіцца на свае месцы.

Да ліку такіх феноменаў, якія ў вышэйапісаным выпадку становяцца на свае месцы, належыць, напрыклад, творчасць беларускіх інсітных¹ аўтараў XIX – пачатку XX ст. Да нас дайшло параўнальна нямала тэкстаў гэткага кшталту. Хоць гісторыя беларускай літаратуры згаданага перыяду поўніцца балючымі прабеламі,

¹ Інсітны (ад лац. *insitus* – прыродны, прыроджаны) – тэрмін, які шырока выкарыстоўваецца ў мастацтвазнаўстве для азначэння творчасці прафесіяналаў. Бадай, мэтазгодна пашырыць гэтае паняцце са сферы выяўленчага мастацтва і на галіну літаратуры. Альтэрнатыўныя, сінанімічныя тэрміны – прымітыўны, наіўны, – хоць і, напэўна, крыху больш ужывальныя, але, на мой погляд, трохі менш карэктныя. Найперш – таму, што ў сваім „побытавым”, агульнапрынятым значэнні ўтрымліваюць пэўны ацэначны сэнсавы кампанент. Гэтыя тэрміны нібыта маюць на ўвазе, што існуюць нейкія дакладна вызначаныя эталоны дасканаласці, рафінаванасці або, можа, глыбакадумнасці, у параўнанні з якімі пэўныя артэфакты з’яўляюцца не цалкам паўнаватаснымі. У часы панавання нарматыўнай эстэтыкі, калі паняцці „прымітыўны”, „наіўны” ўводзіліся ва ўжытак, у існаванне такіх эталонаў сапраўды верылі ўсе, уключаючы тых, хто імкнуўся іх расхістаць ці аспрэчваць. Сёння ж вышэйназваныя тэрміны выглядаюць крыху атавізмамі.

тэкстамі-фантомамі, якія існуюць толькі ў выглядзе прывіднага следу, чыёйсьці згадкі пра тое, што хтосьці дзесьці трымаў у руках пэўны рукапіс, чытаў ці чуў нешта-нейкае, ад якога нашчадкам застаецца ў лепшым выпадку назва, часам – імя аўтара і фрустрацыя. А пры ўсім гэтым захаваўся цэлы шэраг інсітных твораў. Хочацца сказаць – „як ні дзіўна”, але ў фармаце 3D нічога дзіўнага тут няма: гэтыя творы перапісвалі, перачытвалі і перадавалі іншым, бо яны падабаліся і мірным грамадзянам (напрыклад, этнограф М. Нікіфароўскі ў 1902 г. пісаў пра проста шалёную папулярнасць М. Марозіка), і знаўцам-калекцыянерам. Да таго ж большасць гэтых тэкстаў палітычна стэрыльныя: і перапісваць-распаўсюджаць было не страшна, і публікаваць – не праблематычна. Такім чынам, захаваліся, напрыклад, аўтографы і шэраг прыжыццёвых публікацый М. Марозіка, запісы гутаркі *Суседчык Гавейскі* і верша *Хоць нам вяляць ксяндзы водачкі не піць...* В. Пратасевіча, кніга *Белорусские народные рассказы* В. Арлоўскага і інш. Магчыма, не страчаны і аўтографы С. Тарыкі: у 1984 г. праўнук гэтага сялянскага паэта паказваў Г. Каханоўскаму рукапісны зборнік вершаў канца XIX ст. (у сваім артыкуле, напісаным з гэтай нагоды, даследчык апублікаваў некалькі ўрыўкаў з тых твораў)². На ўзоры інсітнай літаратуры можна часам натрапіць і ў фальклорных зборніках XIX ст. Напрыклад, відавочна не фальклорнае паходжанне маюць *Маладзікова гутарка* з 3-га тома кнігі М. Федароўскага *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*³, верш *Сіхі пісана ў нядзелю рана...* з 3-га выпуску *Белорусского сборника* Е. Раманава⁴ і інш.

У 4-м выпуску згаданага збору Е. Раманава змешчана і гутарка інсітнага аўтара першых дзесяцігоддзяў XIX ст. Піліпа Смурага. Пра гэты тэкст варта распавесці больш дэтальна, бо ў некаторых сучасных публікацыях, дзе ён згадваецца (а гэта пераважна даследаванні па беларускай міфалогіі, у якіх гутарка фігуруе як – ні больш ні менш – найпаўнейшая версія этнаганічнага міфа), сустракаюцца недакладнасці.

Імя П. Смурага захавалася дзякуючы мемуарысту і фалькларысту XIX ст. М. Марксу. Той падлеткам напрыканцы 1820-х гг. пачуў у Віцебску выступы П. Смурага і назаўжды прасякся да яго сантыментам – мяркуючы па тым, што і амаль праз шэсць дзесяцігоддзяў, у 1885 г., распавядаў у сваіх мемуарах пра таго, каго называў „апошнім гутарнікам”. Напісаныя па-польску, з уключэннем шэрагу беларускамоўных фрагментаў (пераважна гэта ўрыўкі з фальклорных і літаратурных тэкстаў), мемуары складаліся з дзвюх частак: *З успамінаў дзяцінства* і *Сёе-тое пра беларускую гаворку*. Ці захаваўся рукапіс, не высветлена, але адзін раздзел з першай яго часткі і шэраг раздзелаў з другой былі апублікаваныя польскім даследчыкам В. Брухнальскім у часопісе „Lud” (у т. 12 за 1906 г. і ў т. 21 за 1922 г.).

Сярод фрагментаў, надрукаваных у 1922 г., знаходзім раздзел *Гутарнік і гутаркі*. Тут апісваюцца візіты П. Смурага, „жабрака, апавядальніка і спевака адначасова”, у дом Марксаў у Віцебску, яго выступы, акрэсліваецца яго „рэпертуар”. У дадатку да мемуараў М. Маркс прывёў узор творчасці „апошняга гутарніка” – *Беларускі радавод* (у сваёй публікацыі В. Брухнальскі размясціў яго адразу пасля

² Г. К а х а н о ў с к і, *Паэт і земляроб. Новае імя ў беларускай літаратуры XIX ст.*, „Літаратура і Мастацтва” 1984, 28 снежня.

³ M. F e d e r o w s k i, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 3, *Baśnie, przypowieści i podania ludu z okolic Wołkowyska, Stonima, Lidy i Sokółki*, cz. 2, *Tradycje historyczno-miejscowe oraz powieści obyczajowo-moralne*, Kraków 1903, s. 73–74.

⁴ Е. Р о м а н о в, *Белорусский сборник*, вып. 3, *Сказки*, Витебск 1887, с. 435–437.

раздзела, прысвечанага П. Смураму; тэкст пададзены, натуральна, па-беларуску лацінкай). Гэты даволі вялікі праявіны твор – своеасаблівы „генеалагічны нарыс”, дзе прасочваецца паходжанне мноства беларускіх родаў. Усе яны, натуральна, пайшлі ад князя Боя, які жыў у „Krasnopolje, niedaloko ad taho miesta, hdzie ciarpier staić Dryssa”⁵. У пачатку сваёй гутаркі П. Смуры не дужа адхіляецца ад фальклорна-міфалагічнай „матрыцы”: згадваюцца і чароўныя сабакі Стаўра і Гаўра, і факт князева мнагажэнства (цалкам натуральнага для асобы, якая мае прэтэнзіі стаць пачынальнікам усіх беларускіх родаў). Бесклапотнае жыццё князя праходзіць у паляваннях са Стаўрам і Гаўрам і ў прыемных вандроўках да жонак, якіх ён рассяліў на нейкіх „пасіках”, на разумнай адлегласці адну ад адной.

Неўзабаве настрой аповеду змяняецца: следам за апісанымі з замілаваннем і гумарам карцінамі салодкага жыцця Боя, яго княгіняў, сабак і дружыны ідзе адступленне, у якім гучыць настальгічны матыў „страчанага раю”, ускладнены нават нейкім сацыяльна-крытычным надрывам:

„Nie było tady ni sprawnikow z stanowymi, ni panov z ekonomami i wojtami, ni pej-satych żydov-randarej. Nichto nie drav z nas szkury, nie jev nasze mięso, nie ohry-zav nam kości. Oj, dzietki, ładno było, nie to, szto patom. Ta vsio heta prajszło, davno prajszło, a nie wierniećsia. Wiecznaja pamiać jemu! Słyszycie, dzietki, wiecz-naja pamiać!”⁶.

Гэтыя несучышальныя высновы падмацоўваюцца невялікім меланхалічным вершыкам (дакладней, гэта, відаць, была песенька, бо М. Маркс у сваіх мемуарах прыгадвае, што П. Смуры меў звычайку раз-пораз перарываць аповед спевамі):

„Wiecier po lesu hudziev,
Taj kudy to zaleciev!
Wada, szto w reczkie ciekła,
Boh znaić, kudy spłyła.
Ni wiecier tot, ni wada
Vžo nie wiernućsia siudy!”⁷

На гэтым заканчваюцца, так бы мовіць, уводзіны, і пачынаецца ўласна „радавод”. Усё далей адхіляючыся ад фальклорнай першаасновы, П. Смуры напайняе легенду „канкрэтыкай”. У храналагічным парадку пералічваюцца ўсе жонкі Боя: гэта дачка князева дружынніка Вольга, Рагнеда з Полацка (!), Красуля са Смаленска, Ода з Кіева, Доня (былая служанка Красулі), Альда з „паморскай Літвы” і яе сястра Літа (якая бліжэй да канца гутаркі ператвараецца ў Лілю). Названы пайменна сыны Боя ад кожнай з гэтых княгіняў. Князевых дачок гутарнік у разлік не прымае, нават імёнаў ім не раздае і фіксуе факт нараджэння дзяўчынак са

⁵ W. B r u c h n a l s k i, Z „Pamiętnika” M. Marksa, Witebszczanina, „Lud” 1922, Seria 2, t. 1(21), s. 141. Цікава, што падобныя геаграфічныя каардынаты падавалі і прафесійныя беларускія літаратары XIX ст., якія звярталіся да легенды пра князя Боя. Так, у Я. Баршчэўскага ў *Шляхіцы Завальні* таксама фігуруюць і Краснаполь (з заўвагаю, што гэта маёнтак панюў Снарскіх), і Дрыса. Толькі ў П. Смурага Дрыса „стаіць”, бо, наколькі можна зразумець, ён мае на ўвазе горад, які цяпер называецца Верхнядзвінск, а Я. Баршчэўскі гаворыць пра раку. В. Дунін-Марцінкевіч у заўвагах да *Стаўроўскіх дзядоў* згадвае „горад Краснаполле” над ракою Дрысай.

⁶ *Ibidem*, s. 142.

⁷ *Ibidem*.

шчырым расчараваннем. Напрыклад, Вольга пасля з'яўлення на свет свайго першага і адзінага сына Бойкі расчаравала П. Смурага вельмі шмат разоў: „Sztó Wolha radzić, to dziawucha – ukraśiwa, chwihurnaj, ciekaŭaja, a vsio taki dziawucha nie dziaciuk!”⁸. А вось Рагнедзе з Полацка ўдавалася працяглы час не расчароўваць гутарніка, нараджаючы аднаго за адным шэсць сыноў („sztó ciuk – to dziaciuk”⁹), і толькі „za siadmym razem spulhawała Rahnieda i radziła dziawuchu”¹⁰.

Пасля пераліку сямі жонак і дваццаці сыноў Боя ідзе яшчэ адно невялікае адступленне:

„I ad hetich to dziaciukow bojowych rozrozsia rod nasz pa vsiiej naszej ziamle i rozmnożysia na niej jak zirki na niebe, pakul czornyje tuczy i z pońoczy i z pođnia i z woschoda i z zapada nie zawałaki heta nieba i nie zatuszyli heti zirki da pasledniej iskorki”¹¹.

У адпаведнасці з традыцыйнымі ўяўленнямі пра логіку аповеду і законы пабудовы літаратурнай кампазіцыі гэтая змрочная алегорыя павінна стаць фінальным акордам ці, прынамсі, важным сэнсавым вузлом, які кардынальна змяняе плынь наратыву. Гутарнік жа пасля гэтага адступлення бесклапотна працягвае ўзнаўляць галіны генеалагічнага дрэва беларусаў. Цяпер ён робіць гэта сухавата, апускаючы падрабязнасці і дэталі (часам адзначаюцца толькі геаграфічныя перамяшчэнні нашчадкаў Боя), з дзелавітай, амаль бюракратычнай, скрупулёзнасцю. Ідзе просты пералік усіх унукаў, праўнукаў, прапраўнукаў князя – і так амаль да бясконцасці. Гэтая частка аповеду пачынае выклікаць асацыяцыі з біблейскімі радаводамі, месцамі папросту выглядае як іх травестацыя. Вось як, напрыклад, гутарнік падае паходжанне свайго ўласнага роду:

„Paslednij szastój syn Rahniedy, Jurła, radziv Piesta, Piest radziv Piskuna, Piskun Prażnia a Prażeń Suszku i Sapuna. Suszka addzieliv sia u Maskwu, a ad Sapuna paszli Smuryje”¹².

Фінал аповеду, вядома, крыху супярэчыць вышэйпададзенай алегарычнай карціне зацягнутага хмарами зорнага неба, але затое значна больш жыццесцвярджальны:

„Iz vsich hetich radov tolka wosim paszli w szyrokij świet iskać szczascia za Dzwinoj, Nieprom i Mieżoj. Vsi astalić na radnoj ziamielkie, prisosaliś k niej, srasliś z niej i pakul sonca budzić hreć jejo, jany budú jejo radnuju pachać i skaradzić”¹³.

Версія гутаркі П. Смурага, апублікаваная ў 4-м выпуску *Белорусского сборника* Е. Раманава (1891), мае назву *Бай*. Да тэксту Е. Раманаў зрабіў адмысловую заўвагу:

„Гуторка эта доставлена нам редактором Вит. Губ. Вед. В. С. Сафоновым, получившим ее из г. Енисейска, от г. Маркса, проживавшего в 20–40-х годах в Витебске и записавшего, будто бы, ее от белорусского гуторника Филиппа

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, s. 144.

¹³ *Ibidem*.

Смураго, в 1829 году. Считаая произведение это псевдонародным, даем ему, в извлечении, место в *Сборнике*, как оригинальному опыту генеалогии белорусских фамилий. Рукопись на русском языке; переложение на белорусский, Дриссенского уезда, сделано нами¹⁴.

Вядома, што ў 1866 г. па справе Д. Каракозава, які ажыццявіў няўдалы замах на Аляксандра II, М. Маркс быў арыштаваны і сасланы на вечнае пасяленне ў Сібір, з 1868 г. жыў у Енісейску¹⁵. Вядома і тое, што ў 1880-х гг. ён спрабаваў надрукаваць *Беларускі радавод* П. Смурага ў „Витебских губернских ведомостях”. У 1933 г. пра гэта пісаў А. Луцкевіч у сваім артыкуле *Беларускі гутарнік Піліп Смуры: ён па ведамляў, што ў архіве Беларускага Музея ў Вільні захоўваліся дасланыя М. Марксам у рэдакцыю „Витебских губернских ведомостей” тэкст Беларускай радавой гутаркі* (так у А. Луцкевіча. – Л.К.) П. Смурага ў перакладзе на рускую мову і ліст з прапановай надрукаваць у газеце гэты твор¹⁶. Як цяпер можна зразумець, М. Маркс адмыслова для меркаванай публікацыі пераклаў гутарку, даслаў у „Ведомости”, рэдактар газеты пераправіў атрыманыя матэрыялы Е. Раманаву, той зрабіў зваротны пераклад тэксту на беларускую мову з рускамоўнага перакладу і надрукаваў у сваім зборніку, а пазней частка архіва Е. Раманавы, у тым ліку ліст М. Маркса з гутаркай П. Смурага, трапіла ў Беларускі Музей у Вільні. (Калі апошні сказ атрымаўся занадта пакручастым, я не вінаватая – гэта ўсё ўплыў П. Смурага і яго лабірынтападобнага *Беларускага радаводу*).

Такім чынам, за 31 год да В. Брухнальскага гутарку П. Смурага апублікаваў Е. Раманаў. Праўда, у моцна скарочаным выглядзе (наколькі я разумею рускую мову, менавіта гэта і азначаюць словы „в извлечении” з вышэйпрацытаванай заўвагі да тэксту). І гэта не адзінае адрозненне паміж публікацыямі. Князь Бой у версіі з раманаўскага зборніка ператвараецца ў Бая, на нагах у абстрактных паноў, якія згадваюцца ў лірычным адступленні пра „страчаны рай”, чамусьці з’яўляюцца нечакана канкрэтныя „красныя чеботы”, а да жыццесцвярджалынай фінальнай часткі дадаецца ўражальнае ўдакладненне: „Усяго родов наших сто шезьдзесят”¹⁷ (гэта натуральная правакацыя: немагчыма ўтрымацца і не пераправярыць дакладнасць падліку; я зрабіла некалькі спробаў, і пакуль што мой лепшы вынік – 158). Ёсць і іншыя, больш дробныя, разыходжанні ў дзвюх публікацыях гутаркі. Да таго ж пераклад з перакладу – гэта, мякка кажучы, не зусім аўтэнтычны тэкст.

З гэтага пункту гледжання публікацыя В. Брухнальскага больш каштоўная. Аднак і яна выклікае як мінімум адно прынцыповае пытанне. Вельмі хацелася б

¹⁴ Е. Р о м а н о в, *Белорусский сборник*, вып. 4, *Сказки космогонические и культурные*, Витебск 1891, с. 174.

¹⁵ Г. К і с л ё ў, *Маркс Максімілян Восіпавіч* [у:] *Беларускі фальклор. Энцыклапедыя ў 2 тамах*, т. 2, Мінск 2006, с. 107.

¹⁶ А. Л у ц к е в і ч, *Беларускі гутарнік Піліп Смуры* [у:] А. Луцкевіч, *Выбраныя творы. Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва*, уклад., прадм., камэнт., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча, Мінск 2006, с. 308.

¹⁷ Е. Р о м а н о в, *Белорусский сборник*, вып. 4, *op. cit.*, с. 176.

Сто шэсцьдзясят радоў згадваюцца і ў *Беларускім радаводзе*, упершыню апублікаваным В. Ластоўскім (пад псеўданімам Ю. Верашчака) у 1913 г. у „Нашай Ніве”. Да тэксту падавалася тлумачэнне: „Перапісаў з рукапіснай кніжкі, параўняўшы з перадрукаванай у Раманавы гутаркай «Бай». Першая – легендарная – частка апублікаванага В. Ластоўскім тэксту істотна адрозніваецца ад гутаркі П. Смурага. Другая – уласна радаводная – часткова супадае. Фінал абодвух тэкстаў амаль ідэнтычны.

разабрацца, якім чынам М. Маркс у 1885 г. узнаўляў тэкст гутаркі, якую пачуў напрыканцы 1820-х гадоў: збольшага па памяці альбо на падставе нейкіх запісаў, што былі зроблены падчас выступаў П. Смурага. У тых фрагментах мемуараў, якія апублікаваў В. Брухнальскі, адказу на гэтае пытанне няма. У згаданым артыкуле А. Луцкевіча цытуецца ўрывак з ліста М. Маркса ў рэдакцыю „Витебских губернских ведомостей”: „Предлагаемая статья... нечто более как рассказ гуторника Филиппа (Филиппа) Смурога, записанный мною в период 26 по 29 год текущего столетия”¹⁸. Здаецца, гэта здымае ўсе пытанні. Аднак ёсць дзве акалічнасці (лёгка паранаідавальная недаверлівасць пры даследаванні XIX ст. нікому яшчэ не зашкодзіла): па-першае, у акрэслены перыяд М. Марксу было 10–13 гадоў (і мне, скажам так, нестae фантазіі, каб уявіць тэхнічныя і псіхалагічныя аспекты вышэйзгаданага „запісання”), а па-другое, няпроста зразумець, якім чынам у палітычнага ссыльнага ў Енісейску маглі апынуцца пад рукой яго дзіцячыя запісы. Магчыма, усё высветлілася б, калі б быў адшуканы рукапіс успамінаў М. Маркса. У цэлым тэкст *Беларускага радаводу*, надрукаваны ў часопісе „Lud”, робіць уражанне больш-менш аўтэнтычна інсцітнага: напрыклад, у ім трапляюцца некаторыя сэнсавыя няўвязкі, якія ў выпадку нейкай грандыёзнай „літаратурнай апрацоўкі”, напэўна, павінны былі б быць ліквідаваныя ці, прынамсі, згладжаныя. Аднак, калі ўсё ж дапусціць, што М. Маркс больш чым праз паўстагоддзя запісаў калісьці пачуты твор выключна ці пераважна па памяці, то, відаць, не будзе памылкай лічыць менавіта М. Маркса аўтарам гутаркі, апублікаванай В. Брухнальскім (і гэта таксама няблага, улічваючы, што ў нашым XIX ст. не так ужо і багата беларускамоўнай прозы). У такім выпадку П. Смуры перамяшчаецца ў катэгорыю аўтараў тэкстаў-фантомаў, адзін з якіх – *Беларускі радавод* – можна схематычна рэканструяваць наступным чынам: варыяцыі (месцамі гумарыстычныя) на тэму легенды пра князя Боя і пляценне „генеалагічнага павуціння” шляхам награвашчвання многіх дзясяткаў імёнаў, мянушак, прозвішчаў. Так ці інакш, адно можна сказаць дастаткова ўпэўнена: назва *Беларускі радавод* дакладна не належыць П. Смураму (для вандроўнага гутарніка напрыканцы 1820-х гадоў гэта быў бы сенсацыйны ўзровень нацыянальнай самаідэнтыфікацыі), яна была нададзена тэксту М. Марксам ужо, відаць, падчас напісання мемуараў (у самім тэксе ні слова „Беларусь”, ні якія-небудзь вытворныя ад яго не ўжываюцца, выкарыстоўваецца азначэнне „наш”: „наш род”, „наша зямля” і г.д.).

Увогуле, пры даследаванні інсцітнай творчасці XIX – пачатку XX ст. даводзіцца ўвесь час сутыкацца з праблемай аўтэнтычнасці матэрыялу. Гэтыя неканвенцыйныя, далёкія ад агульнапрынятых літаратурных стандартаў тэксты павінны былі выклікаць у перапісчыкаў ці публікатараў непераадольную спакусу „прыхарошыць”, удасканаліць іх. Так, напрыклад, знаёмства з аўтографамі М. Марозіка наводзіць на думку, што над самым вядомым яго творам – вершаваным аповяданнем *Сцяпан і Тацяна*, якое было надрукавана ў 1889 г. у газеце „Минский листок” і рукапіс якога якраз не захавалася, – перад публікацыяй сур’ёзна пашчыравала якаясьці спрактыкаваная і разам з тым далікатная асоба. Хаця, натуральна, у прафесійнай літаратуры вядомы феномен „homo unius libri” („аўтар адной кнігі”) – дык чаму не дапусціць, што і інсцітны пісьменнік можа стварыць штосьці, што каласальна пераўзыходзіць агульны ўзровень усіх астатніх ягоных сачыненняў.

¹⁸ А. Л у ц к е в і ч, *Беларускі гутарнік...*, с. 309.

А што мы можам сказаць, напрыклад, пра *Белорусские народные рассказы* В. Арлоўскага? Маём цэлую немалую кніжку – а акалічнасці яе выхаду і, так бы мовіць, ступень і формы ўдзелу аўтара ў яе публікацыі абсалютна цымяныя. Варта, аднак, зазначыць, што вышэйсказанае датычыцца не толькі інсіднай творчасці, а ўсёй беларускай літаратуры XIX ст. (як і ранейшай, а часам і пазнейшай): нямала твораў захаваліся не ў выглядзе аўтографаў, а ў спісах ці публікацыях, ступень адпаведнасці якіх, так бы мовіць, аўтэнтычнаму аўтарскаму тэксту вызначыць немагчыма.

Для адэкватнага аналізу інсіднай літаратуры вельмі важна рэканструяваць механізмы яе функцыянавання. Каштоўным матэрыялам для такога даследавання з’яўляюцца сведчанні сучаснікаў. Вельмі цікава параўнаць, напрыклад, раздзел мемуараў М. Маркса пра П. Смурага і артыкул М. Нікіфароўскага пра М. Марозіка *Вяшчальнікі добрых пачаткаў у сельскім асяродку* (1902). У гэтых тэкстах грунтоўна апісана, якімі спосабамі аўтары-інсіднікі ў XIX ст. даносілі свае творы да больш ці менш шырокай аўдыторыі. Гаворка ідзе пра дзве рэцэптыўныя практыкі – у нечым падобныя, а ў чымсьці адрозныя. І П. Смуры, і М. Марозік публічна чыталі свае тэксты ўголос, асноўная розніца заключалася ў колькасці і сацыяльным складзе слухачоў.

П. Смуры аддаваў перавагу камерным сямейным чытанням у дамах нябедных гараджан. Адпаведна меркаваным чаканням і запытам гэтай аўдыторыі фармаваўся і рэпертуар выступаў – пераважна забаўляльны:

„Змест гутаркі найчасцей быў камічны, – піша М. Маркс, – а прадмет яе складала жыццё сялян альбо іх узаемныя стасункі між сабою і з жывымі. Часамі датычыла таксама паноў памешчыкаў, святароў каталіцкіх, уніяцкіх і праваслаўных, аканомі і нават чыноўнікаў... вясковых”¹⁹.

Узнагародай за выступ быў пачастунак (М. Маркс згадвае, што ў доме яго бацькі П. Смураму заўсёды былі гарантаваныя „шклянкі гарэлкі і сытная вячэра”), а таксама начлег. Камерны фармат такіх чытанняў, натуральна, меў на ўвазе вельмі шчыльны кантакт паміж гутарнікам і яго слухачамі: П. Смуры імгненна рэагаваў на змену настрояў сваёй невялікай аўдыторыі, гнутка і эластычна ўносячы ў свае выступы адпаведныя карэктывы (відаць, не апошняю ролю тут адыгрывала страшная перспектыва застацца без „ганарару”). Напрыклад, М. Маркс згадвае, што неяк падчас чарговага візіту ў дом іх сям’і П. Смуры паспрабаваў выступіць з гістарычнай гутаркай – як заўсёды, гумарыстычнай. Наколькі можна зразумець з прыведзенага мемуарыстам пераліку персанажаў, аповед, відаць, быў прысвечаны паўстанню 1794 г. Даволі хутка гутарнік заўважыў, што кепікі з удзельнікаў тых падзей выклікаюць у слухачоў змрочную напружанасць. Таму ён імгненна перарваў выступ улагоджвальным рэзюмэ: „Won, jak naszym dziaciuki w rawalucju chadzili”²⁰, – і на ўсялякі выпадак дадаў: „A niechajże mianie Twardovski skrucić, koli heta nie prawda!”²¹.

Цікава, што П. Смуры, распачынаючы свой выступ, заўсёды прытрымліваўся адмысловага рытуалу: ён „станавіўся на сярэдзіне пакоя і, уваткнуўшы вочы ў столь, быццам бы шукаў натхнення”²². Затым спяваў вядомы фальклорны зачын: „Шоў

¹⁹ W. Bruchnalski, *op. cit.*, s. 140.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

бай па сцяне, чы баіць, чы не?” – і не пачынаў гутарку, пакуль слухачы не прасілі: „Бай, бай!” Падчас выступу П. Смуры ладзіў маленькае немудрагелістае „шоў”: ён то прытупваў на месцы, то праходжаўся па пакоі, чаргаваў аповед са спевамі і г.д.

Мы не ведаем, ці занатоўваў П. Смуры свае сачыненні, ці быў ён увогуле пісьменны. Тое, што паведамляецца пра гэтага аўтара ў мемуарах, прымушае залічваць яго творчасць хутчэй да вуснай традыцыі. У гэтым сэнсе тэксты П. Смурага набліжаюцца да фальклору. І разам з тым гэта не фальклор. П. Смуры – не проста *выканаўца* гутарак, ён не ёсць, так бы мовіць, толькі транслятарам народнага эпасу. Ён – вытворца арыгінальных аўтарскіх тэкстаў, і ў гэтым сэнсе яго сачыненні – не фальклорная, а ў большай ступені літаратурная з’ява. Такім чынам, П. Смуры – найскравейшы прыклад насельніка „трэціх абшараў” – нейтральнай паласы на памежжы фальклору і прафесійнай літаратуры.

Паказальна, што ніводны з тых аўтараў, якія першымі згадалі імя П. Смурага, – ні М. Маркс, ні Е. Раманаў, ні А. Луцкевіч – не залічвалі яго тэксты да фальклору. Усе яны з лёгкасцю справіліся з праблемай, якая насамрэч ёсць адной з найскладанейшых для даследчыка інсітнай творчасці. Гэта праблема „картаграфавання” культурнай прасторы, вызначэння межаў паміж асобнымі феноменамі. А. Луцкевіч у сваім артыкуле нават вельмі дакладна падабраў „атачэнне” для П. Смурага, паставіўшы ў адзін шэраг з ім М. Марозіка і В. Арлоўскага.

Але, у адрозненне ад П. Смурага, прыхільніка нешматлюдных „сямейных” чытанняў (якія былі нібыта „дэмакратычнай” версіяй баўлення часу ў свецкіх салонах), М. Марозік, так бы мовіць, – паэт-трыбун. Ён аддаваў перавагу масавай, пераважна „нізавой”, аўдыторыі, якую знаходзіў на храмавых і іншых народных святах,

„при чем, – піша М. Нікіфароўскі, – с течением времени подобные праздники в окрестности стали считаться как будто неполными, если почему-либо к ним не подоспевает Н. М. (М. Марозік. – Л.К.)”²³.

Калі П. Смуры бачыў сваю задачу ў тым, каб забавіць, пасмяшыць адукаваных гарадскіх паноў, то М. Марозік займаў у дачыненні да сваёй „паспалітай” публікі „настаўніцкую” пазіцыю, паважна выконваючы выхаваўчую місію (М. Нікіфароўскі не пабаяўся ў сваім артыкуле азначэння „народная апостолическая деятельность”). Адпаведна „темами и предметами речей [М. Марозіка] служат ненормальные уклонения в местной среде и родном быту...”²⁴. Адрозніваюцца ў двух разгляданых выпадках і ўзаемадачынненні паміж аўтарам і публікай: калі П. Смуры падладжваецца пад сваю аўдыторыю, можна сказаць, імкнецца ёй дагадзіць, то М. Марозік – неабвержны аўтарытэт для слухачоў, яны прагна і даверліва ловяць кожнае яго слова.

„...Речи Н. М., – піша М. Нікіфароўскі, – старательно записываются окрестными грамотеями, улавливаются памятью слушателей, причем отдельные места речей сделались модными в среде и окружности, точно народная мудрость, выражаемая в притчах, пословицах и поговорках”²⁵.

²³ Н. Я. Н. [М. Нікіфароўскі], *Глашатаи добрых начал в сельской среде, „Живая старина”* 1902, вып. 1–4, с. 480.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

Не хочацца аддаваць даніну вульгарнаму сацыялагізму, але немагчыма не заўважыць, што шмат у чым вышэйадзначаныя адрозненні паміж П. Смурым і М. Марозікам вынікаюць з іх сацыяльнага статусу. Першы з гэтых аўтараў – бадзяга (М. Маркс нават акрэслівае геаграфію вандровак гутарніка:

„Са зместу яго апавяданняў я мог толькі пазней зрабіць выснову, што Полацк, Дынабург, Барысаў, Мінск, Смаргонь, Ашмяны і Вільня былі яму добра вядомы”²⁶).

Ён – асацыяльны тып, дэкласаваны элемент, маргінал. Мяркуючы па змесце твораў П. Смурага (а гэта, паводле М. Маркса, былі пераважна аповеды пра вясковае жыццё), гутарнік паходзіў з сялян. Ён яшчэ захоўваў повязь з традыцыйнай сялянскай культурай, фальклорнай творчасцю (што відавочна і ў *Беларускім радаводзе*). Але, вандруючы па гарадах і мястэчках, трансфармуючы народную традыцыю згодна з густамі тамтэйшых насельнікаў, ён і сотні іншых бадзягаў-гутарнікаў рабілі свой сціплы ўнёсак у развіццё адмысловай гарадской культуры.

Яшчэ адна немалаважная дэталь, якая вынікае з сацыяльнага статусу П. Смурага: творчасць для яго – не толькі натуральная патрэба (а феномен інсіты, як нішто іншае, раскрывае абсалютную натуральнасць гэтай патрэбы для чалавека), але і магчымасць палегчыць сваё жыццё, зарабіць на шклянку гарэлкі, сытную вячэру і начоўку на цёплай печы. (Вядома, не варта абсалютызаваць значэнне „ганарараў” для П. Смурага, інакш атрымаецца, што ў строга тэрміналагічным сэнсе ён – прафесійны пісьменнік, бо творчасць забяспечвае яго сродкамі да існавання.)

У М. Марозіка зусім іншы сацыяльны статус: ён – селянін-земляроб, прычым даволі заможны: „Он владеет весьма благоустроенным крестьянским хозяйством и в окрестности известен за человека, имеющего выше, чем средний достаток”²⁷. М. Нікіфароўскі адмыслова прыкладае намаганні, каб чытач – барані Божа – не падумаў, што М. Марозік – які-небудзь дэвіант ці эксцэнтрык: у артыкуле распісваюцца бездакорна цвярозы лад жыцця сялянскага паэта, яго выключная пабожнасць (асабліва ўражвае, напрыклад, такая фантастычная заўвага:

„Нам передавали, что Н. М., любитель церковности и начетчик, весьма редко прибегает к Священному тексту из опасения профанировать его, что так возможно на устах тех, кои из слушателей воспроизводят потом его речи”²⁸).

Спецыяльна акцэнтуюцца, што сноўданне М. Марозіка па навакольных масавых мерапрыемствах ні ў якім разе не павінна ўспрымацца як сведчанне ягонай схільнасці да бадзяжніцтва:

„...Его паломничество не носит и тени паломничества героев *Бродячей Руси*: оно не длится даже неделями, а ограничивается лишь днем храмового праздника, и куда бы ни направился в таком случае Н. М., он не прерывает любовной привязанности к родной деревне, своему дому и хозяйственным делам”²⁹.

²⁶ W. Bruchnalski, *op. cit.*, s. 141.

²⁷ Н. Я. Н. [М. Н. і. к. і. ф. а. р. о. ў. с. к. і], *op. cit.*, с. 479–480.

²⁸ *Ibidem*, с. 488.

²⁹ *Ibidem*, с. 480.

Самі выступы М. Марозіка ў артыкуле М. Нікіфароўскага не апісваюцца. Мы даведваемся толькі, што

„будучи человеком грамотным, Н. М. предварительно записывает свои речи, особенно большие по содержанию, и произносит их при помощи тетрадки, к которой, однако, прибегает относительно редко; большинство же речей им произносится экспромтом, наизусть”³⁰.

М. Нікіфароўскі не паведамляе, ці атрымліваў М. Марозік „ганарары” ў якой-небудзь форме за свае выступы. Вядома, можна дапусціць, што ён ласкава прымаў ад апантаных прыхільнікаў яго творчасці якіясьці дарункі, але, відавочна, што для яго вялікага значэння гэта не мела. Паводле М. Нікіфароўскага, М. Марозік быў настолькі нябедны, што раздаваў грошы аднавяскоўцам, якія траплялі ў нястачу. Такім чынам, у матэрыяльным прыбытку ад сваёй творчасці ён патрэбы не меў і ў гэтым сэнсе не залежаў ад сваёй аўдыторыі. Што праўда, ён патрапіў у іншае сіло: як вядома, улады, звярнуўшы ўвагу на папулярнасць М. Марозіка і жадаючы выкарыстаць яе ў сваіх мэтах, узялі яго ў „раскрутку”. Гэты досыць рэдкі выпадак, у пэўным сэнсе ўнікальны феномен – паэт-інсітнік на службе ва ўладаў, амбітны селянін-самавук, уцягнуты ў гульню, сэнс якой ён хутчэй за ўсё не ўяўляў нават прыблізна, – патрабуе адмысловага даследавання (балазе, матэрыял – „кан’юнктурная” частка спадчыны М. Марозіка – захаваная).

Сярод беларускіх інсітных аўтараў XIX – пачатку XX ст. трапляліся, вядома, і іншыя цалкам „сацыяльна адаптаваныя” асобы, падобныя да М. Марозіка. Такім быў, напрыклад, С. Тарыка. Наколькі можна зразумець з прыведзеных Г. Каханойскім сведчанняў праўнука гэтага паэта, С. Тарыка адхіляўся ад „стандарту” бездакорнага патомнага земляроба толькі ў двух пунктах: пісаў вершы і крыху забяўляўся знахарствам. Але ў цэлым сярод інсітнікаў значна больш людзей, падобных да П. Смурага, – маргіналаў усіх гатункаў, у тым ліку бадзягаў. Гэта, вядома, датычыцца не толькі асобаў са схільнасцю да літаратурнай творчасці. Не сакрэт, што беларуская культура шмат у чым абавязана і бадзяжным інсітным музыкам, артыстам, мастакам (згадайма, напрыклад, маляваныя дываны і макаткі). Але калі беларускія музычныя, тэатральныя і мастацкія „трэція абшары” – ужо збольшага засвоеная тэрыторыя, то ў літаратуры падобныя з’явы даследаваны пакуль далёка не дастаткова.

Liya Kisialiova

„Third areas” of Belarusian literature: Pilip Smoury and others

A b s t r a c t

The article is concerned with non-professional, naïve (insitnyi) Belarusian authors of the 19th and early 20th centuries. Detailed attention is given to the works of the naïve author Pilip Smoury. The mechanisms perpetuating this kind of literature are analysed and some problems faced by those studying similar cultural phenomena are defined.

³⁰ *Ibidem*.

Алена Коршук
Мінск

АДЗІНСТВА ЧАЛАВЕКА І ПРЫРОДЫ ЯК ХАРАКТЭРНАЯ РЫСА БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ

„І чаго зямля так сумна
Познай восенню, зімой?
І чаму прыветна, шумна
І так весела вясной?
Бо яна, відаць, штось знае,
Бо яна жыве, дзядок.
Ўсё жыве і душу мае:
Краска, дрэва і жучок...”¹

У гэтым урыўку з паэмы *Сымон-музыка* Якуб Колас поўна і глыбока раскрывае шматвяковыя ўзаемаадносіны беларуса і навакольнай прыроды. Праз дзесяць стагоддзяў хрысціянства пранёс народ упэўненасць у тым, што нават самая маленькая расліна надзелена душой:

„Ты прыгледзься добра к ім...
Ці не праўда, як не схожа
Адно дзерава з другім?
Тая хвоя, што пры полі,
Бач, стаіць як важны пан,
Разгарнуўшы на прыволлі
Свае лапы, бы каптан;
А другая, небарака,
Пахілілася наніз,
Стан пагнуўся, як кульбака,
І верх жудасна абвіс.
А чаму? У іх дзве долі –
Лёс няроўнага жыцця...”²

Так у невялікім вершаваным урыўку тлумачыцца іерархічная структура беларускага грамадства тых гадоў.

Як сведчаць пісьмовыя крыніцы розных стагоддзяў і фальклор, прырода для беларуса заўсёды была і крыніцай сілы, і прытулкам, і надзейнай абаронай.

Вывучэнне прэцэдэнтных мастацкіх тэкстаў XVI–XXI стст. і сістэмнае прымяненне тэарэтычнай базы даследавання дазваляюць пацвердзіць, што антрапапрыроднае адзінства з’яўляецца адной з базавых характарыстык беларускай культуры.

¹ Я. К о л а с, *Сымон-музыка*, ч. 1 [online], http://knihi.com/Jakub_Kolas/Symon-muzyka.html [доступ: 20.11.2012].

² *Ibidem*.

Вопыт вывучэння беларускай культуры, назапашаны прадстаўнікамі розных галін ведаў³, дазваляе прапанаваць гіпотэзу аб якаснай канстантнасці ключавых каштоўнасцяў, якія выяўляюцца па метадзе каштоўнасных арыентацый Ф. Клакхан і Ф. Стробдэка (VOM – Value orientation method)⁴. Аўтары лічаць, што мадэль культуры, якая складаецца з адмысловага спалучэння пэўных каштоўнасцяў, перакананняў і нормаў паводзін, фарміруецца ў залежнасці ад таго, як пераважная большасць прадстаўнікоў культуры адказваюць на пяць пытанняў вельмі глыбокага, глабальнага характару. А менавіта:

1. Якая сутнасць чалавека: ён добры, дрэнны, нейтральны, ці можа ён змяняцца на працягу жыцця;
2. Як чалавек успрымае прыроду: ён яе ўладар, жыве ў гармоніі з ёй або цалкам ёй падпарадкаваны;
3. Што больш значнае – мінулае, сучаснасць або будучыня;
4. Чым матываваная дзейнасць чалавека – патрэбай паказаць сябе, змяняць прыроду на сваю карысць, развіваць сябе;
5. Як трэба ўзаемадзейнічаць адзін з адным – быць у групе на роўных правах, падпарадкоўвацца аўтарытэту ці жыць цалкам незалежна?

Па параметры каштоўнаснай арыентацыі

„Суадносіны чалавека і навакольнага асяроддзя (аўтары метаду прапаноўваюць тры варыянты, а менавіта: чалавек – валадар Прыроды, ён жыве ў гармоніі з прыродай, ці цалкам ёй падпарадкаваны)“⁵

беларусы арыентуюцца на прадстаўленне аб неабходнасці гарманічнага існавання з прыродай, а таксама прызнаюць яе часам прадвызначальную сілу над чалавекам.

Непрадказальныя ўмовы надвор'я і адсутнасць прамой залежнасці дабрабыту ад укладзеных у працу намаганняў становяцца фактарамі, якія вядуць да дэзацыі прыроды і звышнатуральных (чытай: непазнаных прыродных) сіл. А гэта спрыяе фарміраванню ў беларусаў паважнага стаўлення да навакольнага асяроддзя, да прызнання яго значнасці і ўздзеяння на жыццё чалавека.

³ Гл.: О. А б р а м о в а, *Специфика белорусской ментальности и ее влияние на политический выбор в Республике Беларусь*, „Вестник аналитики” 2004, № 1; І. А б д з і р а л о в і ч, *Адвечным шляхам. Дасьледзіны беларускага сьветапогляду*, Мінск 1993, 43 с.; А.Л. Б у р б и с, *Приложение к Докладной записке о создании образцовой Белорусской Советской Республики. Москва, 14 января 1921 г.* [в:] В.К. К о р ш у к [и др.], *Государственность Беларуси. Проблемы формирования в программах политических партий*, Минск 1999, с. 125–141; Э.С. Д у б я - н е ц к і, *Менталітэт беларусаў. Спроба гісторыка-псіхалагічнага аналізу*, „Беларусіка-Albathenica” 1993, кн. 2, Мінск, с. 192–201; Н. Е ф і м о в а, *Средства массовой информации и проблема национально-культурного возрождения*, „Белоруссия и Россия: общества и государства” 1998, вып. 2, Москва, с. 153–18; В.В. К и р и е н к о, *Bewteen Polska and Rossia* [в:] Е.В. К о р - ш у к, *Основы межкультурного общения*, Минск 2003, с. 29–34; В. Н о с е в и ч, *Белорусы. Становление этноса и „национальная идея”*, „Белоруссия и Россия: общества и государства” 1998, вып. 2, Москва, с. 11–31; Л. Т и т а р е н к о, *Национальные особенности и гендерная специфика формирования идентичности белорусов в условиях постсоветской трансформации*, Минск 2006, с. 30–45; Ю.В. Ч е р н я в с к а я, *Белорус: штрихи к автопортрету. Этнический самообраз белоруса в сказках*, Минск 2006, 256 с.; Ю.В. Ч е р н я в с к а я, *Народная культура и национальные традиции. Учебно-методическое пособие*, Минск 1998, с. 62–64.

⁴ F.R. K l u c k h o h n, F.L. S t r o d t b e c k, *Variations in Value Orientations*, Evanston 1961.

⁵ Цыт. па F.R. K l u c k h o h n, F.L. S t r o d t b e c k, *op. cit.*, p. 259.

Дадатковымі фактарамі з'яўляюцца ўваходжанне населеных беларусамі тэрыторый у вялікія дзяржаўныя адзінкі, існаванне ў рамках асобнага „роднага кута”, які амаль не мае патрэбы ў сувязях з іншымі „кутамі”, адсутнасць магчымасці і патрэбы ў заваёвах новых тэрыторый. Калі перамяшчэнні на іншыя землі немагчымыя, у народа ёсць два шляхі забеспячэння жыццядзейнасці: інтэнсіўны, які прадугледжвае пастаянную распрацоўку і ўдасканаленне тэхналогіяў прыродакарыстання ў самым шырокім сэнсе (які абралі такія культуры, як шведы і фіны) і экстэнсіўны, спалучаны з мінімізацыяй патрэбаў з аднаго боку і эканомным выкарыстаннем прыродных рэсурсаў з другога (якому аддаюць перавагу беларусы). Нават калі сабраны ўраджай пераўзыходзіць усе чаканні, практычна не бывае рэпартажаў СМІ, дзе не рабілася б агаворка або спасылка на „цяжкія ўмовы надвор'я”.

Зыходзячы з наяўнасці сур'ёзнага даследавання ў галіне анталогіі беларускай экалагічнай думкі, праведзенага на папярэдніх этапах НДР, і апублікаванага ў *Анталогіі экалагічнай думкі. Усходнія славяне*⁶, заснаванага на творах XVI–XX стагоддзяў, для аналізу мастацкай літаратуры былі адабраны тэксты беларускіх аўтараў другой паловы XX – пачатку XXI стагоддзяў. Падставай для выбару стала ўключэнне менавіта дадзеных аўтараў у праграму вывучэння беларускай літаратуры ў сярэдняй школе з аднаго боку і папулярнасць у чытачоў (паводле колькасці прададзеных кніг) з другога.

Такім чынам, былі прааналізаваны:

1. Алесь Наварыч, *Літоўскі воўк*;
2. Георгій Марчук, *Кветкі правінцыі*;
3. Святлана Алексіевіч, *Зачараваныя смерцю*;
4. Вершы Раісы Баравіковай;
5. Наталля Батракова, *Тэрыторыя душы. Кніга 1*.

Падчас аналізу літаратурных твораў верыфікаваліся наступныя гіпотэзы, вылучаныя на падставе аналізу мастацкіх і фальклорных твораў больш ранняга перыяду:

1. Беларус не аддзяляе сябе ад прыроды, прычым менавіта ад прыроды „роднага кута”. Як пісаў у паэме *Новая зямля* Я. Колас, „Зямля дзяцей сваіх ня кіне”⁷, беларус чэрпае сілу ў роднай зямлі.
2. Беларусам ўласціва ідэнтыфікаваць чалавека і прыродныя элементы, надзяляць яго ўласцівацямі жывёл і раслін. Такая характарыстыка адрознівае і іншыя ўсходнеславянскія культуры. У беларусаў і рускіх да блізкага ці прыёмнага чалавека часта ласкава звяртаюцца „зайка, кацяня, рыбка і да т.п.” У іншых еўрапейскіх культурах ў падобных мэтах часцей за ўсё выкарыстоўваюцца неадушаўленыя прадметы (параўн. амерыканскае „булачка”, „гарбузік” ці французскае „цукерачка”) і максімум адзін прадстаўнік жывёльнага свету. Напрыклад, у палякаў гэта „медзведзяня”, у румынаў – „птушаня”, у італьянцаў – „верабейка”. У культур, якія прызнаюць уладу прыроды над чалавекам, выкарыстанне найменняў прадстаўнікоў фауны ў імёнах людзей сустракаецца досыць часта. Успомнім хоць бы Зоркага Сокала, Вялікага Змея і да іх падобных.

⁶ *Анталогія экалагічнай мыслі. Восточные славяне*, под ред. А.И. З е л е н к о в а, Минск 2003, с. 3.

⁷ Я. К о л а с, *op. cit.*

3. У беларускай культуры адбываецца надзяленне раслін і жывёл якасцямі чалавека. Паказальнай з гэтага пункту гледжання, напрыклад, з'яўляецца рэклама мінскага заапарка, якая прайшла нядаўна на тэлебачанні: „Мінскі заапарк ад усёй душы віншуе дэльфінаў Дыяну і Пашу з нараджэннем чароўнага дэльфіняці.... Сардэчна вітаем, малеча!”. Наўрад ці падобнае віншаванне было б магчымым нават у самых экалагічна скіраваных культурах.
4. Да прыроды варта ставіцца з павагай, браць у яе толькі самае неабходнае. Яшчэ Мікола Гусоўскі згадваў аб фактычна прыродаахоўных звычаях і законах. Вуллі дзікіх пчол варта не руйнаваць, а „частавацца мёдам”, саміх жа пчол не разганяць, а прыручаць⁸. Зуброў ж знішчаць было забаронена пад страхам суролага пакарання⁹.
5. Прырода і яе звышнатуральныя сілы больш значныя, чым воля чалавека. І сёння, нават не ўсведамляючы гэтага, беларусы ўшаноўваюць багіні ўраджаю Талаку. Так, у Брэсцкай вобласці дзяўчаты павінны зжаць першы сноп, які гаспадар ўпрыгожвае і ставіць ў чырвоны кут да наступнага ўраджаю.

Усе здагадкі цалкам пацвердзіліся. У мастацкіх творах раманага жанру (*Літоўскі воўк*, *Кветкі правінцыі*) і ў вершаваных творах (вершы Раісы Баравіковай) прысутнічаюць усе элементы. У жанры інтэрв'ю (*Зачараваныя смерцю*) больш відавочна прасочваецца надзяленне чалавека ўласцівасцямі прыроды і прыроды – чалавечымі якасцямі. У меншай ступені гэтыя параметры беларускай культуры адлюстраваліся ў дэтэктыве (*Тэрыторыя душы*), дзе значна больш увагі надаецца міжасобасным адносінам герояў.

Найбольш ярка ў сучаснай мастацкай літаратуры прасочваецца атаясамленне чалавека і прыроды, надзяленне жывёл, раслін, з'яў прыроды і чалавека падобнымі якасцямі.

Сам выбар назвы для гістарычнага рамана, прысвечанага перыяду паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага, – *Літоўскі воўк* з'яўляецца адметным. Падабраны ў лесе, прыручаны воўк уцёк ад нядобрых людзей, апынуўся па іх віне за кратамі і помсціць ім за гэта. Яго дзеянні і нават думкі апісваюцца той жа мовай, якая выкарыстоўваецца для людзей–герояў твора:

„Пан, пасаджаны ў клетку, пагрыз аднаму ваўку лапу. Так цапнуў, што кіпцюры ў шэрага адскочылі. Як магло здарыцца, што ў звярынцы не дапільнавалі крыважэрнага чалавечыска і дапусцілі да беднага ваўка? У ранішні шпацыр воўк далучыўся да паджарых маладых ваўчыц, якія пазіралі на пана ў клетцы. Воўк быў таксама малады – пад'ярак. Насіў крацястыя панталоны, меў доўгі нос, кончык якога вісеў, бы кропля вадкасці. З нейкай невядомай прычыны маладому ваўку захацелася паглядзіць пана ў клетцы. Пад'ярак прасунуў лапу за прэнты, а пан і цапнуў дурня зубалямі”¹⁰.

Больш за тое, воўк надзяляецца і ўласцівай беларусу любоўю да роднага краю:

⁸ *Антологія...*, с. 142.

⁹ *Ibidem*, р. 141.

¹⁰ А. Н а в а р ы ч, *Літоўскі воўк* [online], http://www.knihi.com/Ales_Navaryc/Litouski_vouk.html [доступ: 10.08.2012].

„І вось цяпер, калі наноў пацвердзілася, што край мілотны ўсё-ткі ёсць і, мала таго, з таго краю прыехалі, аказаліся тут гэтыя во людзі, насычаныя роднымі пахамі, якія прабіваліся праз іхныя ўласныя цялесныя воні, пакута вярнулася, запульсавала надзеяй, трывогай: а мо яшчэ воля магчымая, а мо яшчэ можна ўцячы, вызваліцца ад жалезных кратаў, пабегчы з усіх чатырох лапаў туды, да роднага, мілага, сціхотнага”¹¹.

Сама прырода, па-першае, патрабуе павагі, як і чалавек:

„Некалькі разоў кабыла тузала вазок наперад, потым спынілася. Настаўнік перакруціўся ў вазку і з жахам убачыў, што кабылка стаіць па пуза ў вадзе. ..
– Мы тонем! – разгублена прамовіў настаўнік. – А ты...
– Сядзі, пан, – выразна прамовіў Цімох, – калі па вухах пугай не зарабіў. Не бачыш, што Ліза робіць?
Кабыла напраўду цурбоніла ў вадку”¹².

З іншага боку, прырода (і звышнатуральныя сілы) мацнейшыя за чалавека. Так, ні ў якім разе не трэба было ехаць праз балоты, дзе нібы вадзіліся „ваўкалакі”. А месца, дзе вадзіліся незвычайныя птушкі, адкрыцця магло толькі бязгрэшнаму чалавеку:

„Грэшны стаў, а грэшнаму не дадзена. Нікому не дадзена, а як пасвяцеюць людзі, то і адкрыецца месца, а пакуль, паночку, грашаць, то закрытае гэта месца, не відаць і знаку... – забалбатаў селянін”¹³.

Закрытасць гэтага месца для людзей фактычна надае яму статус запаведніка.

Гэтак жа паказальным з’яўляецца і выбар назвы для рамана-мемуараў Г. Марчука *Кветкі правінцыі*.

Аўтар прама кажа пра сілу прыроды, пра бесперспектыўнасць спроб чалавека вяршэнстваваць над ёю:

„...усё нам здаецца, што зможам працістаяць уладзе неба над намі, і ніяк нам не хочацца ўразумець, што не адодем мы яго ўладу... паспрабуй не пусці яблыню ў цвет, не дай бэзу распусціцца?”¹⁴

Гэты сучасны беларускі пісьменнік таксама надзяляе з’явы прыроды характарыстыкамі чалавека: „Настурцыі, якая, не пытаючыся дазволу ў гаспадароў, паўзе на вуліцу”, вербы ў яго „схілілі свае косы ў стаячую вадку”¹⁵.

А чалавек атрымлівае мянушку „дзядзька Воўк”¹⁶.

І гэты дзядзька Воўк не проста, а „з любоўю” „даглядаў” свой цуд-сад¹⁷.

У культурах, дзе чалавек лічыць сябе ўладаром прыроды, ён карыстаецца ёю для задавальнення сваіх патрэбаў. Верагодней за ўсё, пра працу ў садзе было б

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Г. М а р ч у к, *Кветкі правінцыі* [online], www.knihi.com/Hieorhij_Marcuk/Kvietki_pravincy.html [доступ: 10.08.2012].

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

сказана, што чалавек любіў займацца садам, г.зн. на пярэдні план выступае не любоў да сада, а асалода ад гэтага віду заняткаў. У адносінах да саду „любіць” азначала б „мне дастаўляе эстэтычнае задавальненне тое, што я бачу, чым магу займацца ў дадзеным месцы”.

Не дзіўна, што элемент прыроды прысутнічае і ў назве зборніка вершаў Раісы Баравіковай *Пад небам першага спаткання*, бо для паэзіі згадванне прыроды лічыцца традыцыйным.

Паэтка кажа аб сваім адзінстве з прыродай, фактычна, надзяляючы яе душой:

„Упадзе ў траву пялёстак клейкі,
задрыжыць расінка на плячы, –
адгукнуся голасам жалейкі,
каб не сумавалася ўначы”¹⁸.

Або:

„Я ж...пасаджу за стол месяц май”¹⁹.

Сучасны чалавек, аўтар, тым не менш, не выключае магчымасці існавання прадстаўнікоў звышнатуральнага свету: „Сёння вечарам тут паселіцца можа, Ёдвін сын, мо вядзьмар”²⁰.

Больш за тое, яна прызнае сілу прыроды, вышэйшую за магчымасці чалавек (тым самым паказваючы знешні локус кантролю, уласцівы беларусам): „Чакаем навальніцы, ветру, грому, **маланку просім вузел рассячы**”²¹.

Самае моцнае ўражанне ад пацверджання вылучаных гіпотэз стварае зборнік успамінаў людзей, якія спрабавалі здзейсніць самагубства, і членаў сем’яў тых, каму гэта ўдалося. Ізноў надзяленне з’яў прыроды ўласцівасцямі чалавека адлюстравана ўжо ў назве. Святлана Аляксеевіч назвала зборнік адрэдагаваных ўспамінаў *Зачараваныя смерцю*, быццам бы смерць можа кагосьці зачараваць.

У апавяданнях, напоўненых болей і пакутамі, чалавек не аддзяляецца ад прыроды: „...хоць бы адзін з нас на самай справе любіў. Кожны раз, як пасля дажджу... Чыста і нанова”²².

Людзі злучаюцца ў галаве памерлай з жывёламі, падобна да кентаўраў: „А ўсе людзі мне падаюцца падобнымі на жывёлін: у гэтага галава – дзікага вепра, а ў гэтага – бабрыная”²³.

Пастулат аб адзінстве чалавека і прыроды перадаецца з пакалення ў пакаленне, культура ўзнаўляе сябе. Перад самагубствам маці тлумачыць сыну, што яна сыходзіць не назаўсёды, яна вернецца, падобна новаму коласу, які вырас з зерня. І маленькае дзіця спакойна такое тлумачэнне прымае. На спробу дарослых сказаць яму, што мама з’ехала, ён адказвае: „Няпраўда, маму закапалі. Яна прасіла: «Ты не бойся. Мяне, быццам зярнятка, закапаюць. Я ўзыду»”²⁴.

¹⁸ Р. Баравікова [online], www.knihi.com/Raisa_Baravikova [доступ: 10.08.2012].

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² С. А л е к с і е в і ч, *Зачараваныя смерцю* [online], www.knihi.com/Sviatlana_Aleksijevic/Zacaravanyja_smierci.html [доступ: 10.08.2012].

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

У некалькі меншай меры пытанні ўзаемаадносін чалавека з прыродай закрэслена ў дэтэктыўным жанры, больш нацэленым на дзеянне. Тым не менш, па ўскосных паказчыках можна сцвярджаць, што дзеючыя асобы вераць у сілы прыроды. Напрыклад, хворых на прастуду герояў яшчэ да прыходу лекара лечаць малаком, мёдам, цяплом, а не антыбіётыкамі, што характэрна для культур, якія прызнаюць перавагу чалавека над прыродай, або замовамі, як у цалкам падпарадкаваных прыродзе тыпах менталітэту.

Адзіны параметр, які не прасочваецца ў сучаснай беларускай мастацкай літаратуры – гэта стаўленне да роднай зямлі, як да крыніцы сіл. Мабыць, гэта натуральны вынік урбанізацыі і паскарэння тэмпу жыцця.

Несумненна, для больш дакладнага аналізу асаблівасцяў сучаснага погляду беларускай культуры на суіснаванне прыроды і чалавека неабходны больш шырокія даследаванні, якія ахопліваюць розныя сферы жыцця. Аднак праведзены аналіз дазваляе сцвярджаць, што адзінства чалавека і прыроды з’яўляецца канстантай беларускай культуры і да сённяшняга дня захоўвае сваю значнасць.

Elena Korshuk

The Unity of Man and Nature as a Salient Feature of Belarusian Culture

A b s t r a c t

The author uses samples of modern Belarusian fiction to analyze the „Man-to-Nature” criterion of the F. Kluckhohn’s and F. Strodbeck’s Value Orientation Method. The results of the study favour the conclusion that the unity of Man and Nature is an intransient quality of Belarusian culture.

Анжэла Мельнікава

Гомель

ПРАБЛЕМЫ НАЦЫЯНАЛЬнай ІДЭНТЫЧНАСЦІ Ў ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ ВАЦЛАВА ЛАСТОЎСКАГА

Праблема нацыянальнай ідэнтычнасці ў наш час з'яўляецца адной з ключавых у навучы, грамадскім жыцці, мастацтве. Асаблівую актуальнасць мае яна для Беларусі. Вывучэнне спецыфікі нацыянальнага ў літаратуры заяўлена сёння як першаступенная задача беларускага літаратуразнаўства¹.

Важная роля ў працэсе нацыянальнага самаўсведамлення, у выпрацоўцы нацыянальнай ідэі, канцэпцыі беларускай дзяржаўнасці, у вербалізацыі асноўных прыкмет беларускай ідэнтычнасці належыць нашаніўскім пісьменнікам-адраджэнцам.

Адным з ідэолагаў нацыянальнага беларускага адраджэння з'яўляўся В. Ластоўскі (1883–1938), пісьменнік, публіцыст, вучоны, дзяржаўны дзеяч, „пачынальнік беларускага фундаменталізму”, згодна з вызначэннем Ул. Конана². В. Ластоўскі быў адным з арганізатараў газеты „Наша ніва”, яе адказным сакратаром, правадзейным членам Інстытута Беларускай Культуры, вучоным сакратаром Беларускай Акадэміі навук.

У сваіх артыкулах ён падкрэсліваў:

„...у нас ляжыць аблогам тэарэтычная пастаноўка беларускага пытання з палітычна-гістарычнага боку і папулярызацыя яго між грамадзянства”³, „рэдакцыя мае на мэце [...] прылажыць усіх высілкаў да адшукання шляхоў к самавызначэнню Беларусі ў сферы духовасці”⁴, „мы павінны знайсці саміх сябе ў кожнай дзедзіне духовай і матэрыяльнай творчасці, у сацыяльным укладзе, у рэлігіі і мастацтве”⁵.

В. Ластоўскі – аўтар шматлікіх публіцыстычных артыкулаў, дзе сфармуляваны асновы праекта нацыянальнага адраджэння і самаўсведамлення: *Нацыянальнае пытанне, Нашы цэннасці, Уступны артыкул да № 1 часопіса „Крывічанін”, Прадмова да № 1 часопіса „Крывіч”, Прамова ў Жэневе, Прадмова да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”, Што спрыяе разросту і ўпадку народаў і дзяржаў, Патрыятычны малітвеннік, Прадмова да „Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі”*.

¹ М. Тычына, *Феномен пераходнага перыяду. Праблемы тыпалогіі* [у:] *Літаратура пераходнага перыяду. Тэарэтычныя асновы гісторыка-літаратурнага працэсу*, Мінск 2007, 363с.

² Ул. Конан, *Эстэтычныя погляды Вацлава Ластоўскага*, „Беларусіка=Albaruthenica” 1995, кн. 4, Мінск, с. 240.

³ В. Л а с т о ў с к і, *Выбраныя творы*, уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча, Мінск 1997, с. 314.

⁴ *Ibidem*, с. 323.

⁵ *Ibidem*, с. 399.

У сацыякультурным сэнсе ідэнтычнасць – гэта сукупнасць устойлівых рысаў, якія дазваляюць пэўнай этнічнай ці сацыяльнай групе вылучаць сябе сярод іншых. Згодна постнеакласічнаму падыходу, спецыфіка ідэнтычнасці залежыць ад ідэалагічнага ўзроўню грамадства, якое фармулюе мэты, сэнс, стратэгію развіцця. Творчасць В. Ластоўскага адпавядае, згодна з класіфікацыяй І. Бабкова,

„другой стадыі нацыягенэзы: нарматыўнай альбо праектнай. У гэтай стадыі фармуецца нацыянальная саматоеснасць з сваёй складанай структурай: міт паходжаньня, міт псыхе, міт парадку і міт будучыні”⁶.

В. Ластоўскі абгрунтоўвае нацыянальную ідэю як палітычны, сацыяльны, канфесійны і культурны феномен. У *Прадмове да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”* В. Ластоўскі заяўляе пра нацыянальна-самабытны характар Беларусі: „Мы крывічы, а не Русь Літоўская, Варажская ці Маскоўская, Белая ці Чорная, мы асобны славянскі народ, не правінцыяльная чыясь адмена”⁷. Письменнік як ідэолаг нацыянальнай незалежнасці гаворыць пра неабходнасць усвядоміць „сваю індывідуальнасць (у мове, у абыхах, у мастацтве і пісьменнасці)”⁸, нагадаць пра мінулую незалежнасць.

В. Ластоўскі падкрэслівае важнасць нацыянальнага самаўсведамлення для паўнацэннага быцця:

„Будучыню перад сабой мае толькі той народ, каторы мае ясна выражаныя індывідуальныя рысы, а не рысы, якія з’яўляюцца адбіццём чужой індывідуальнасці ў мове, у гісторыі, у творчасці і сваім нацыянальным імені”⁹.

Ключавую ролю ў працэсе станаўлення нацыянальнай ідэнтычнасці адыгрывае гістарычная свядомасць, супольная гістарычная памяць. Вядома, што адчуванне нацыянальнай прыналежнасці мае як прасторавае, так і часовае вымярэнне. Нацыя – гэта супольнасць са сваім мінулым, сучасным і будучыняй, згодна Б. Андэрсену¹⁰. Нацыянальная гісторыя – гэта своеасаблівая інтэрпрэтацыя пэўных падзей і асоб, абумоўленая сучаснымі ідэалагічнымі запатрабаваннямі нацыі. Знаны даследчык этнічнасці і нацыянальнага прафесар сацыялогіі Лонданскага ўніверсітэта Энтані Сміт пісаў:

„Кожная нацыя абумоўлівае самавызначэнне сваіх членаў, таму што яе спецыфічная культура фармуе асобу. Ключом да гэтай культуры з’яўляецца гісторыя, пачуццё гістарычных архетыпаў, якія перадаюцца да новых і новых пакаленняў. [...] Чалавек вызначае сябе, у адпаведнасці з нацыянальнай ідэяй, праз сваю сувязь з продкамі і папярэднікамі, а таксама з падзеямі, якія сфармавалі іх светаўспрыняцце”¹¹.

Эрык Хабсбаўм адзначаў:

⁶ І. Б а б к о ў, *Генэалёгія беларускай ідэі. Уводзіны*, „Фрагменты” 1996, № 1, с. 43.

⁷ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 366.

⁸ *Ibidem*, с. 384.

⁹ *Ibidem*, с. 386.

¹⁰ Б. А н д е р с о н, *Воображаемые сообщества*, Москва 2001, 182 с.

¹¹ Э. С м і т, *Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі*, Мінск 1995, с. 13.

„Нацыі без мінулага – гэта свайго роду супярэчлівасць у тэрмінах. Мінулае і ёсць тое, што стварае нацыю; менавіта мінулае нацыі апраўдвае яе ў вачах іншых”¹².

Менавіта В. Ластоўскі адным з першых паспрабаваў сфармуляваць беларускі пункт погляду на ўласную гісторыю ў працы *Кароткая гісторыя Беларусі* (Вільня, 1910). Паказальна, што ў дадзеным выпадку В. Ластоўскім выкарыстоўваецца этнонім *беларусы, беларускі*. І гэта, нягледзячы на тое, што аўтар з’яўляўся прыхільнікам так званай крыўскай тэорыі. У прадмове да *Кароткай гісторыі Беларусі* ён пісаў:

„Гісторыя – гэта фундамент, на каторым будуюцца жыццё народа. І нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая”¹³.

Культуролаг В. Булгакаў піша:

„Нацыяналізм – гэта суб’ектнасць! Праўда, і ідэнтычнасць – суб’ектнасць, і традыцыя – суб’ектнасць, а каланіялізм – гэта адсутнасць суб’ектнасці”¹⁴.

У рабоце В. Ластоўскага гісторыя Беларусі паўстае не як гісторыя аб’екта, а як гісторыя суб’екта: „Адно толькі пазволіў я сабе: некаторыя здарэнні асудзіць па-свойму з становішча карысцей і шкод беларускага народа”¹⁵. Аналагічныя меркаванні выкладзены ў рэцэнзіі на *Гісторыю Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя* У. Ігнатоўскага:

„Наша гісторыяпісь знаходзіцца яшчэ ў зародку, і няма не толькі распрацаваных архіўных матэрыялаў з пункту нашага ўласнага погляду, але найгорш, што яшчэ гэты погляд не выраблены”¹⁶.

У рэцэнзіі на *Гісторыю Беларусі* У. Пічэты В. Ластоўскі падкрэслівае:

„Нам у нашай гісторыі, у час адраджэння народа, патрэбна аб’ектыўнае абаснаванне яго кроўнага права на самаістасць, а не апраўданне чужацкага панавання над намі”¹⁷.

Вызначальнымі ў В. Ластоўскага выступаюць наступныя палажэнні: Беларусь у мінулым мела ўласную дзяржаўнасць: „...гісторыя народа, каторы, не так яшчэ даўно, жыў сваім самаістым палітычным і культурным жыццём”¹⁸. Беларусь мае ўзоры высокай культуры:

¹² Э. Х о б с б а у м, *Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе* [в:] *Нации и национализм*, Москва 2002, с. 332.

¹³ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 247.

¹⁴ В. Б у л г а к а ў, *Злыя дэманьы беларускай гісторыі*, „ARCHE” 2007, № 9, с. 122.

¹⁵ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 248.

¹⁶ *Ibidem*, с. 390.

¹⁷ *Ibidem*, с. 388.

¹⁸ *Ibidem*, с. 424.

„Канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега хваліўся, кажучы, што мы стаім вышэй за іншыя народы, бо маем законы, напісаныя не ў лацінскай мове, як у іншых гасударствах, а ў сваёй роднай, беларускай”¹⁹

(артыкулы *Раздзелы і сваркі, Прадмова да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”, Патрыятычны малітвеннік, Прадмова да „Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі”*). В. Ластоўскі адзначае, што раней беларуская мова мела статус дзяржаўнай, з’яўлялася мовай вышэйшых сацыяльных колаў:

„Наша гістарычная літаратурная мова, на якой пісаліся кнігі і дакументы XV–XVII стст., з’яўляючыся сапраўды мовай той, якой гаварылі нашы вышэйшыя класы...”²⁰.

Менавіта В. Ластоўскі, разам з М. Багдановічам, закладае ў ідэнтыфікацыйны код беларускай літаратуры матыў велічнага мінулага Беларусі. Высокі ўзровень культуры выступае ў В. Ластоўскага паказчыкам жыццяздольнасці нацыі, аргументам на карысць яе самастойнасці.

Пра В. Ластоўскага можна сказаць ягонымі ж словамі: мэтанакіравана працуе „над утрыманнем беларускай свядомасці”²¹, збірае звесткі пра беларускіх пісьменнікаў, артэфакты беларускай культуры. Аб’ём яго ведаў, круггляд уражвае (артыкулы *Рухомыя друкарні на Беларусі і Украіне, Кальвінскія зборы на Беларусі, Новагародская аўтакефальная мітраполія, Крыўскі варыянт быліны аб Іллі Муромцы, Віленская грэка-лаціна-руская акадэмія, Пачайнская друкарня, Крыўскі (беларускі) старадаўні лістоўны стыль, Беларускія (крыўскія) друкі ў Тыльзіце*). Паказальна, што пісьменнік пастаянна акцэнтуюе ўвагу на духоўнасці як вызначальным складніку нацыянальнай самабытнасці, дзяржаўнасці. У тагачасных умовах адстойвання дзяржаўнай і нацыянальнай незалежнасці важнай выступала менавіта стратэгія сцвярджэння духоўнай аўтаноміі.

В. Ластоўскі падае цікавыя звесткі пра гісторыю Беларусі, яе гераічныя старонкі (*Аб лесаўчыках, Земскія суды, Копныя суды, Станы ў старой Беларусі*). Даследчык узгадвае тыя старонкі мінулага, якія сведчылі пра нацыянальную і дзяржаўную сталасць Беларусі: Статуты Вялікага Княства Літоўскага, напісаныя па-беларуску, кнігадрукаванні. У артыкуле *Земскія суды* пісьменнік адзначае:

„Словам, беларусы ў XVI стагоддзі мелі ўжо найлепшыя – нават і паводле цяперашняга паняцця – суды, бо суддзі былі выбарныя, дажывотныя і незалежныя ад урада. Цяпер гэтыя суды маюць толькі найбольш культурныя заходнееўрапейскія гасударствы ды Злучаныя Штаты Паўночнай Амерыкі”²².

У артыкуле *Копныя суды* гаворыцца: „Мінуўшына беларускага народа багата цікавымі формамі грамадзянскага жыцця”²³.

Трэба адзначыць, што не ўсе погляды В. Ластоўскага на гісторыю з’яўляюцца строга навуковымі. Такім чынам, асновай афармлення нацыянальнага міфу ў В. Ластоўскага становіцца міфалагізацыя нацыянальнай гісторыі.

¹⁹ *Ibidem*, с. 270.

²⁰ *Ibidem*, с. 361.

²¹ *Ibidem*, с. 277.

²² *Ibidem*, с. 261.

²³ *Ibidem*, с. 263.

В. Ластоўскі выбудоўвае пантэон беларускіх дзяржаўных (князь Усяслаў, Леў Сапега, Радзівілы, Хадкевічы), культурных дзеячаў (Сімяон Полацкі, Пётр Мсціславец, Кірыла Тураўскі, Клімент Смаляціч, Л. Кандратовіч, Э. Ажэшка) (*Памяці Сяргея Палуяна, Пятрок з Крошына, Людвік Кандратовіч, 350-летняя гадаўшчына друку ў Маскоўшчыне, Шляхам творчасці*), гістарычных дзеячаў (К. Каліноўскі). У артыкуле *Шляхам творчасці* В. Ластоўскі гаворыць пра розныя ўплывы (культурныя, палітычныя, бытавыя), якія перажываюць народы ў сваім гістарычным жыцці, зазначаючы пры гэтым неабходнасць уключэння ў пантэон беларускіх культурных дзеячаў і тых асоб, якія пісалі на іншых мовах, але „характар далі ў творах сваіх, уласцівы нашаму народу”²⁴. В. Ластоўскі адносіць да беларускай культуры тых пісьменнікаў, выхадцаў з Беларусі, якія пісалі па-польску, паколькі ў іх творах ўвасоблена спецыфіка беларускай ментальнасці:

„Гэтак і мы, беларусы, саўсім справядліва можам шукаць адбіцця сваёй народнай душы ў творах шмат якіх польскіх пісьменнікаў, што былі родам з Беларусі”²⁵.

Даследчык падкрэслівае дэмакратызм грамадскага жыцця як паказальную рысу беларусаў (*Кароткая гісторыя Беларусі*). Такім чынам, В. Ластоўскі імкнуўся выканаць нацыятворчую мэту: паяднаць народ з яго ўласнаю гісторыяй.

І. Бабкоў, разглядаючы генеалогію беларускай ідэі, адзначае, што ў першай трэці XX стагоддзя ў беларускім інтэлектуальным асяроддзі фармуецца антыкаланіяльная стратэгія:

„Беларуская рэфлексія першай траціны XX стагоддзя апазнае каляніяльнае сутыкненне паміж той рэальнай прасторай і тым кантэкстам, у якім вымушана знаходзіць сябе беларуская ідэнтычнасць. Беларуская ідэнтычнасць набывае рысы выразна антыкаляніяльнага праекту, з базавымі задачамі апазнавання і дэканструкцыі калянізатара”²⁶.

Так, важным у публіцыстычных артыкулах В. Ластоўскага з’яўляецца палітычны, гістарычны, сацыяльны аналіз сучаснага аўтару становішча Беларусі, даследаванне механізмаў і вынікаў каланізацыі. Сярод механізмаў каланізацыі аўтар вылучае перш за ўсё перапісванне гісторыі: „Няма больш занябанай дзедзіны ў светавой пісьменнасці, як гісторыя паняволеных народаў”²⁷. Выключна негатыўныя наступствы мелі таксама забарона беларускай мовы, уніяцкай веры, кніг на беларускай мове, сацыяльны прыгнёт (*Беларусь пад Расеяй, Паленне кніг на Беларусі, Новы падзел Беларусі, Прамова ў Жэневе, Патрыятычны малітвеннік, Прадмова да „Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі”*).

Згубны характар мела паленне беларускіх кніг, пачынаючы з XVI стагоддзя ў Рэчы Паспалітай і да XIX стагоддзя пры Расіі:

²⁴ *Ibidem*, с. 312.

²⁵ *Ibidem*, с. 268.

²⁶ І. Б а б к о ў, *Генеалёгія беларускай ідэі*, „АРСНЕ” 2005, № 3, с. 159.

²⁷ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 424.

„Нішчанне кніг і дакументаў мела на мэце не адно фанатычнае прававерства таго ці іншага абрадку, але яшчэ і мэты палітычныя: зацерці, знішчыць мясцовую крыўска-беларускую гісторыю, а на яе месцы прышчапіць сваю, новую”²⁸,

русіфікацыя царквы, паланізацыя касцёла (*Канкардат*).

Прычына нацыянальнага заняпаду, згодна В. Ластоўскаму, – „доўгае паднявольнае жыццё”, якое „адабрала ад яго (народа – А.М.) характар, цвёрдасць, гордасць нацыянальную, зрабіла яго слугой і нявольнікам, скалечыла яго душу...”²⁹. Паднявольнае жыццё, паводле В. Ластоўскага, прыводзіць не толькі да нацыянальнай, але і да маральнай і сацыяльнай дэградацыі. Лёс беларусаў пісьменнік параўноўвае з лёсам іншых паняволеных народаў: ірландцаў (*Аб патрэбе стылю ў жыцці народа*), індусаў (каставы падзел на „чыстых” і „нячыстых”, *Бяздомныя*).

Пры гэтым В. Ластоўскі акрэслівае сутнасць палітыкі каланізацыі: абвясціць каланіяльны народ ніжэйшым у культурных адносінах, вынішчаючы нацыянальную адметнасць і навязваючы ўласную як вышэйшую:

„Каб падсаладзіць горкую пігулку, вынішчаючы нацыянальны тып, паніжаючы арыгінальнасць перасіленага народа, усе дэнацыяналізатары кажуць, быццам ад іх работы ўзрастае культура і багацце паднявольных народаў”³⁰.

У артыкуле *Нацыянальнае пытанне* даследчык піша пра вынікі каланізацыі, небяспеку духоўнага нівелявання:

„...з утратай незалежнасці кожны народ трапляе пад уплыў пераможцы і памалу загубляе сваю індывідуальнасць, а разам з ёй і сваю індывідуальную культуру”³¹.

В. Ластоўскі паўстае як вучоны, тэарэтык нацыянальнага, яго артыкулы ўтрымліваюць навуковыя палажэнні пра спецыфіку нацыянальнага, шляхі яе фарміравання (*Нацыянальнае пытанне, Нашы цэннасці, Што спрыяе разросту і ўпадку народаў і дзяржаў, Унія, Патрыятычны малітвеннік, Прадмова да „Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі”*). Перш за ўсё даследчык адзначае ўплыў акаляючага асяроддзя на станаўленне нацыянальнай ментальнасці: „Бо мова – гэта плод географічных і гістарычных варункаў народа, яго звычаяў і абычаяў”³², гістарычныя ўмовы: „Галоўнай астояй нашай індывідуальнасці і крыніцай нашага гістарычнага прызначэння ёсць нашы гістарычныя традыцыі”³³. Што адпавядае сучасным навуковым палажэнням пра механізмы фармавання нацыянальнага. Падкрэслівае, што „літаратура адбівае ў сабе душу народа...”³⁴.

Асаблівай глыбінёй вылучаецца артыкул *Што спрыяе разросту і ўпадку народаў і дзяржаў*. На думку аўтара, толькі народ „з ярка выражанымі індывідуальнымі рысамі або ярка акрэсленымі імкненнямі”³⁵ здольны стварыць дзяржаву.

²⁸ *Ibidem*, с. 333.

²⁹ *Ibidem*, с. 237.

³⁰ *Ibidem*, с. 257.

³¹ *Ibidem*, с. 316.

³² *Ibidem*, с. 280.

³³ *Ibidem*, с. 398.

³⁴ *Ibidem*, с. 283.

³⁵ *Ibidem*, с. 396.

Важнай у дактрыне дзяржавы В. Ластоўскага з'яўляецца палажэнне пра гістарычную місію. Паводле В. Ластоўскага, гістарычная місія Вялікага Княства Літоўскага заключалася ў „змаганні з татарскай наваляй”. Гістарычная місія „заходняй лініі крывічоў”, на думку В. Ластоўскага, у яднанні „ўсіх трох галін крывічанскага племя”³⁶. Акрамя таго, вучоны фармулюе нацыянальныя задачы нават у сусветным маштабе, і гэтыя задачы звязаны перш за ўсё з культурнай місіяй: „Крывічанская славяншчына ў цэлым павінна даць чалавецтву новыя культурныя цэннасці”³⁷.

Даследчык адзначае, якую важную ролю ў працэсе нацыянальнага адраджэння адыгрываюць „маральныя нацыянальныя цэннасці”: мова, царква, „пачуццё нацыянальнай годнасці”, звычаі, гісторыя, традыцыя, ідэалы, ставіць пытанне пра наяўнасць гэтых каштоўнасцей у беларусаў. Выснова В. Ластоўскага наступная:

„...мы маем цела (народ з інстытуцыйнымі цэннасцямі), але гэтае цела, каб ажывіць, патрэбен жывы дух, патрэбны ідэалы, раўнацэнныя ўсясветным, прапушчаныя праз нашу нацыянальную прызму”³⁸.

Высновы В. Ластоўскага пра нацыянальнае адпавядаюць сучасным навуковым палажэнням пра структуру этнасу:

„...як «крывічы» – мы асобны індывідуум, асобнае славянскае племя са сваёй багатай мінуўшчынай, сваёй асобнай мовай, тэрыторыяй і духовай творчасцю”³⁹.

В. Ластоўскі адзначае, што мова з'яўляецца апірышчам нацыянальнай ментальнасці (*Прадмова да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”*): „Увесь светагляд і паэзія нашых прадзедаў замыкаліся ў мове... Слова ёсць творчасцю ўсяго народа...”⁴⁰. Артыкулы В. Ластоўскага сведчаць, што ён глыбока вывучаў гэтае пытанне (спасылкі на рускага філосафа і сацыёлага П. Лаўрова (1823–1900), нямецкага філосафа, педагога Э. Шпрангера (1882–1963), англійскага філосафа, псіхолага, сацыёлага Г. Спенсера, К. Каўцкага, англійскага гісторыка і сацыёлага Т. Бокля.

В. Ластоўскі піша пра беспадстаўнасць падзелу народаў на „вышэйшыя” і „ніжэйшыя”, „выбраныя” і „барбарскія”⁴¹, гаворыць пра права нацый на незалежнае дзяржаўнае і культурнае жыццё (*Нацыянальнае пытанне*).

Істотным фактарам нацыянальнай ідэнтычнасці выступае сістэма рэлігійных поглядаў. В. Ластоўскі ставіць пытанне пра неабходнасць „самаакрэсліцца з рэлігійнай стараны”:

„Патрэбна ўтварэнне такой формы хрысціянскай царкоўнай арганізацыі, якая бы, не аглядаючыся ні на ўсход, ні на захад, стаяла на грунце нашых нацыянальных інтарэсаў”⁴².

³⁶ *Ibidem*, с. 399.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, с. 322.

³⁹ *Ibidem*, с. 386.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 360.

⁴¹ *Ibidem*, с. 316.

⁴² *Ibidem*, с. 414.

В. Ластоўскі гаворыць пра важнасць для нармальнага культурнага, дзяржаўнага жыцця нацыянальнай царквы, царкоўнай аўтаноміі (*Новагародская аўтакефальная мітраполія, Канкардат*). У артыкуле *Што спрыяе разросту і ўпадку народаў і дзяржаў* піша: „Рэлігійнай індывідуальнасці ў нас няма, а яшчэ горш – няма волі знайсці сабе рэлігійную індывідуальнасць”⁴³.

Адзначае В. Ластоўскі адноснасць канфесійнага размежавання: „Хаця розныя гэтыя святыні, розныя веры, аднак племя тут жыве адно, адзінкавы скрозь народ беларускі”⁴⁴, негатыўныя моманты гэтага размежавання (*Раздзелы і сваркі*). В. Ластоўскі падкрэслівае важнасць паганскага мінулага ў фармаванні нацыянальнага светапогляду беларусаў (*Колькі слоў аб даўняй веры беларусаў, Каляды, Да шукання крыніц народнай творчасці, Унія*).

У скрупuléзным артыкуле *Унія* В. Ластоўскі даследуе гісторыю станаўлення і вынішчэння ўніі на беларускіх землях. Ён піша пра хрысціянства як рэлігію заваёўнікаў варагаў-русаў, а не спрадвечна беларускую веру:

„На крыўскіх і ўкраінскіх землях хрысціянства шырылася разам з заваяваннямі іх варагамі-русю. Хрысціянства было верай заваёўнікаў, верай русаў, – рускай верай”⁴⁵.

Такія погляды В. Ластоўскага вынікалі з яго апоры на аўтэнтчную народную культуру.

В. Ластоўскі быў адным з першых, хто паставіў пытанне пра нацыянальны стыль (*Аб патрэбе стылю ў жыцці народа*): „Стыль – гэта наша душа, душа народа, стыльнасць – адбіццё нашай душы на нашых творах”⁴⁶.

Сіла нацыі, на думку В. Ластоўскага, залежыць ад глыбіні самаўсведамлення сваёй далучанасці да супольнасці, што адпавядае навуковым уяўленням пра працэс ідэнтыфікацыі:

„Найбольш сілы мае той народ, каторы патрапіў усіх сваіх членаў злучыць у адно, дзе ўсе думаюць і пачуваюць, як адзін чалавек, а кожны – так, як усе, хто належыць да гэтай нацыі, творачы, аднак, такую гарманічную цэласць, што аддзельныя асобы могуць найшырэй выявіць усе свае асобеннасці, усю арыгінальнасць сваёй творчасці”⁴⁷.

Больш за тое, В. Ластоўскі ставіць пытанне: які ўклад могуць унесці беларусы ў агульнасусветную скарбонку: „Каб заваяваць у агульналюдскай культуры, павінны не толькі браць з агульналюдскай скарбніцы, але і класці ў яе раўнацэнныя”⁴⁸.

Асноватворным у В. Ластоўскага выступае пытанне мовы, яе занядання ў сучасным (*З нашага жыцця, Як паступаць, каб дзеці, вырасшы, шанавалі сваіх бацькоў і былі ім апорай на старасць, Перапіска ў беларускай мове, Раздзелы і сваркі*,

⁴³ *Ibidem*, с. 397.

⁴⁴ *Ibidem*, с. 253.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 401.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 256.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 256.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 322–323.

Родная мова, 3-пад праху вякоў, Прадмова да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”, Патрыятычны малітвеннік, Прадмова да „Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі”. В. Ластоўскі падкрэслівае старажытны характар беларускай мовы: „У нашай беларускай мове, як, можа, нідзе ні ў якой іншай, багата слоў такіх, каторыя па тысячы і болей гадоў пратрывалі і дажылі да нашых часоў”⁴⁹. Высновы пра спецыфіку беларускага, сфармуляваныя В. Ластоўскім, актуальныя і ў наш час.

Беларуская мова пачатку ХХ стагоддзя атаясамліваецца В. Ластоўскім з мовай ніжэйшых сацыяльных слаёў, руская і польская мовы – мовы паноў, заваёўнікаў

„ён, калі хоча паказацца разумнейшым або далікатнейшым, то панскай мовай загаворыць, а не сваёй, бо рабская ягоная душа і розум цёмны прымушаюць лічыць усё сваё, хаця бы найлепшае, нечым горшым”⁵⁰, „уся блізкая шляхта сталася польскай, гарады таксама страцілі наш беларускі характар”⁵¹.

На думку В. Ластоўскага, прычына гэтага – здрада шляхты і магнатаў нацыянальнай культуры ў выніку двухсотгадовага жыцця ў Рэчы Паспалітай: „...дык беларусы трапілі пад Расею толькі як стан сялянскі”⁵² (*Беларусь пад Расеяй, Аб назвах „Крывія” і „Беларусь”*).

Паказальна, што беларуская мова маркіруецца пісьменнікам як мова „простых людзей”, а лёс мовы праецыруецца на лёс Хрыста:

„Нарадзіўся Хрыстос, каб узрасці сярод прастакоў, набраць вучнёў, людзей простых, і павучаць народ у мове простаі, роднай мове, каторую яны высалі разам з малаком з грудзей матак сваіх”⁵³ (*Хрыстос нарадзіўся!*).

Ул. Конан на гэты конт слухна адзначыў: „Маральна-эстэтычная і экзістэнцыяльная каштоўнасць роднае мовы – асноўная тэма В. Ластоўскага як публіцыста і лексіколага”⁵⁴.

В. Ластоўскі выступае як супраць русіфікацыі, так і супраць апалячвання (артыкулы *3 падарожы на Гродзеншчыне, Прадмова да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”, Аб назвах „Крывія” і „Беларусь”, Паленне кніг на Беларусі*):

„Палякі даводзілі, што беларускае адраджэнне – гэтая хітрыя інтрыга правіцельства, каторае хоча, збудзіўшы беларусаў да новага жыцця, зрабіць іх расейцамі, а расейцы казалі, што беларускі рух – гэта польская інтрыга”⁵⁵.

Цікавую заўвагу на гэты конт зрабіў польскі даследчык Р. Радзік. Не пагаджаючыся з ацэнкай В. Ластоўскім саюзу з Польшчай як згубнага для Беларусі, вучоны піша: „Бясспрэчна, прабеларускае нацыянальнае мысленне дамінуе

⁴⁹ *Ibidem*, с. 297.

⁵⁰ *Ibidem*, с. 237.

⁵¹ *Ibidem*, с. 259.

⁵² *Ibidem*, с. 319.

⁵³ *Ibidem*, с. 99.

⁵⁴ Ул. К о н а н, *op. cit.*, с. 246.

⁵⁵ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 267.

ў Ластоўскага над гістарычнай кампетэнтнасцю”⁵⁶. Мысленне В. Ластоўскага польскі даследчык характарызуе як агістарычнае:

„Погляды Ластоўскага шмат у чым агістарычныя. Ён характарызуе мінулае праз уласныя, нацыянальныя катэгорыі мыслення (пад нацыяй разумецца моўна-этнічная супольнасць), неўласцівыя грамадству даўняй Беларусі... Мужыкам, якія на працягу стагоддзяў кіраваліся пераважна класавай свядомасцю, часта прыпісваюцца нацыянальныя матывы (нацыянальная свядомасць)”⁵⁷.

Аднак паказальная ацэнка Р. Радзікам В. Ластоўскага як носьбіта беларускай ідэалогіі. Р. Радзік таксама слушна адзначае, што беларускае пачатку ХХ стагоддзя атаясамліваецца ў В. Ластоўскага з ніжэйшымі сацыяльнымі сляямі. Даследчык лічыць такі стан вынікам прызнання В. Ластоўскім расійскіх навуковых падыходаў да Беларусі, што сведчыць пра слабасць тагачаснай беларускай нацыянальнай ідэалогіі:

„Такі адмысловы агістарызм абумоўлены крытэрыямі культурна-нацыянальна-класавага падзелу, навязанымі Масквой у часы тэрытарыяльных захопаў. «Паны» – гэта тыя, якія згодна тагачаснай трактоўцы падзей прадстаўлялі не інтарэсы мясцовага народу, але чужыя яму інтарэсы – класавыя, дзяржаўныя, («польскія»), а часта і рэлігійныя («каталіцкія»). Ластоўскі лёгка падпадае пад уплыў такога мыслення. Беларускасць, паводле ягонага меркавання, уласціва простаму люду; эліты паступова пачынаюць прадстаўляць польскія інтарэсы”⁵⁸.

Зрэшты, Р. Радзік адзначае, што галоўнай мэтай працы В. Ластоўскага было фарміраванне новай нацыянальнай ідэі, мабілізацыя нацыі на змаганне за сваю незалежнасць шляхам міфалагізацыі гісторыі: „Беларусы ў гэтым выпадку не адрозніваліся ад астатніх”⁵⁹.

Побач з нацыянальна-духоўнай ідэнтыфікацыяй адбываецца працэс нацыянальна-духоўнай дыферэнцыяцыі, які заключаецца ў адрозненні сябе ад іншых. У артыкулах В. Ластоўскага мы наглядаем выразнае размежаванне паміж „Я” і „Іншы”: „...беларус можа вытварыць сваю ўласную культуру, пачаць жыць сваім асобным жыццём”⁶⁰, спробу ўзняць нацыянальную самапавагу: „Ёсць такія, што апярэдзілі нас, але ёсць і такія, што далёка такі за намі асталіся ззаду”⁶¹. Асэнсоўваючы Беларусь у кантэксце Расіі і Польшчы, падкрэслівае перавагу Беларусі ў мінулым: „Маскоўшчына была тады вельмі адсталай старонкай...”⁶².

Акцэнт у артыкулах В. Ластоўскага – на пакутах, што перажывае Беларусь у сучасным: „Каб знайсці на Зямлі-Матцы роўна нешчаслівую старонку як Бела-

⁵⁶ Р. Р а д з і к, *Погляд на Польшчу і Расію ў „Кароткай гісторыі Беларусі” Вацлава Ластоўскага, „Беларусіка=Albaruthenica” 2010, кн. 20, Скарыназнаўства, кнігазнаўства, літаратуразнаўства. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”*, Мінск, с. 264.

⁵⁷ *Ibidem*, с. 265.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 269.

⁶⁰ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 266.

⁶¹ *Ibidem*, с. 272.

⁶² *Ibidem*, с. 285.

русь і роўна бяздольны народ як беларусы, трэба далёка шукаць прыкладаў...”⁶³. Такім чынам, супрацьпастаўленне велічнага мінулага панявольнаму сучаснаму таксама закладвалася ў ідэнтыфікацыйны код нашаніўскімі пісьменнікамі. Побач з негатыўнымі ацэнкамі сучаснага ў творах В. Ластоўскага пададзена і праграма стваральнага дзеяння: „Мы павінны знайсці ў сябе і даць свету новыя думы, скажаць новае слова”⁶⁴.

Падкрэслівае В. Ластоўскі поліэтнічны характар Беларусі, беларускую талентнасць (*Назва Беларусі па-жыдоўску*):

„Тэрыторыя «Rajsen», уласціва Беларусь, займае выдатнае месца ў гісторыі духовага жыцця ўсходнееўрапейскіх жыдоў. Згэтуль выйшлі найслаўнейшыя імёны жыдоўскіх тэолагаў і талмудзістаў, з Магілёўшчыны чэрпаў духовае цяпло хасідызм, а валожынскія духоўныя школы выдавалі найбольш паважаных за вучонасць паміж жыдамі ўсёй Еўропы рабінаў”⁶⁵.

I. Бабкоў на гэты конт слушна заўважае:

„Беларусь як праект канца XIX стагоддзя, праект культуры нацыянальнай, г. зн. мэта-культуры і быў запачаткаваны як спроба мэта-наратыву, як спроба культурнай цэльнасці і цэласнасці, у якім усе гэтыя ўзаемавыключныя рэзалюцыі знайшлі б сваё месца”⁶⁶.

Сакралізацыя роднай прыроды выступае ў артыкулах В. Ластоўскага як антытэза сацыяльнаму становішчу:

„Толькі нідзе такой харошай, такой ціхай прыроды не бачыў я. Ваш край – гэта дзіўная казка, дзіўная краса крыецца ў яго пагурках, гаях, лугах і рэках”⁶⁷ (*Сплачвайце доўг*).

Звяртаецца В. Ластоўскі і да праблемы страты нацыянальнай памяці, нават назвы зямлі [*Аб назовах „Крывія” і „Беларусь”, Прадмова да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”, Што спрыяе разросту і ўпадку народаў і дзяржаў*]. У *Прадмове да „Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка”* В. Ластоўскі праводзіць так званую крыўскую ідэю: „...наша сапраўднае племянное і нацыянальнае найменне ёсць крывічы”⁶⁸. У артыкуле *Аб назовах „Крывія” і „Беларусь”*:

„Таксама і наш народ у сваёй тысячагадовай гісторыі насіў тры імёны: крывічы, літвіны, русь. Разбіраючы гэтыя тры імёны па іх гістарычнаму значэнню, згодна ўсім даным, толькі першае імя ёсць нашым уласным. Самім народам сабе дадзеным (крывічы – родныя сабе па крыві, сваякі), а два другія былі нам пакінуты са стараны”⁶⁹.

⁶³ *Ibidem*, с. 281.

⁶⁴ *Ibidem*, с. 284.

⁶⁵ *Ibidem*, с. 318.

⁶⁶ І. Б а б к о ў, *Этыка памежжа: транскультурнасць як беларускі доўг* [у:] *Анталёгія сучаснага беларускага мыслення*, Санкт-Пetersбург 2003, с. 75–76.

⁶⁷ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 273.

⁶⁸ *Ibidem*, с. 364.

⁶⁹ *Ibidem*, с. 384.

У артыкуле *Што спрыяе разросці і ўпадку народаў і дзяржаў* В. Ластоўскі адзначае:

„Вялікае значэнне ў гісторыі і ў жыцці народаў мае іх нацыянальнае імя. Імя народа або яго злівае і змешвае з другімі, або яго аддзяляе ад другіх. [...] Дзеля гэтага нас не можа задаволіць імя беларусы. «Беларусы» – гэта пераходная ступень, часць цэлага рускага [...] Другое нашае гістарычнае імя – літва – не абдымала цэласці, а толькі адну, заходнюю галіну нашага племя [...]. Адзіна імя крывічы абдымае ўсе галіны нашага племя, і яно даволі выразіста адцяняе нашу індывідуальнасць у гістарычнай мінуўшчыне”⁷⁰.

Ул. Конан, асэнсоўваючы погляды В. Ластоўскага, пісаў:

„Гэты тып светапогляду выявіўся ў ідэалізацыі, нават апалагетыцы старадаўняга крывічка-беларускага паганства, у крытыцы хрысціянскага ўніверсалізму і касмапалітызму, у інтэнсіўнай нацыянальнай міфатворчасці, урэшце, у фундаменталісцкай канцэпцыі беларускай гісторыі і культуры, паводле якой Беларусь, або Крывія, пачалася ў дахрысціянскія вякі як вялікая дзяржава, што ахоплівала значную частку ўсходнеславянскіх плямёнаў і летапісную Літву”⁷¹.

Важнай у дактрыне беларускага, паводле В. Ластоўскага, выступае эстэтызм мыслення:

„Беларусь па прыродзе сваёй пясняр-паэт. Просты народ наш расказвае тысячы дзіўных казак, каторымі адрывае думкі свае ад цяжкага жыцця і пераносіцца ў хмары, будзе сабе дзіўныя залатыя і сярэбраныя палацы”⁷².

Так, апафеозам народнай творчасці і эстэтыкі бачыцца даследчыку свята Купалле: „Свята Купалы павінна быць у нас святам паэзіі, звязкам нашым з прадзедамі і прашчырамі нашымі”⁷³.

Паказчыкам сфармаванай, сталай нацыянальнай ідэнтычнасці з’яўляецца імкненне да нацыянальнай незалежнасці. Так, згодна даследчыку Б. Андэрсену, галоўнае ў нацыянальнай ідэнтычнасці – гэта ўсведамленне ўласнай адметнасці і натуральнасці ўласнай дзяржаўнасці⁷⁴. В. Ластоўскі ставіць пытанне пра дзяржаўную незалежнасць Беларусі: „Мы думаем, што Беларусь мае ўсе эканамічныя шансы да незалежнага дзяржаўнага будавання...”⁷⁵.

Генеалогія беларускай дзяржаўнасці выводзіцца В. Ластоўскім ад Полацкага і Тураўскага княстваў, Вялікага Княства Літоўскага. З князёў Вялікага Княства Літоўскага В. Ластоўскі ўзгадвае Вітаўта, Ягайлу, Кейстута, Гедыміна, Жыгімонта.

Істотны складнік нацыянальнай ідэнтыфікацыі – сацыяльны паказчык. Характэрна, што ў мастацкіх творах В. Ластоўскага элітарнае (вобразы князёў, вучоных, асветнікаў) натуральна ўключаецца ў склад нацыянальнага. Пазней класічную беларускую літаратуру традыцыйна вызначалі як антыэлітарную. Так, польскі даследчык Р. Радзік, аналізуючы *Новую зямлю* Якуба Коласа, адзначаў:

⁷⁰ *Ibidem*, с. 399.

⁷¹ Ул. Ко н а н, *op. cit.*, с. 240–241.

⁷² В л а с т, *Купалле*, „Наша ніва” 1912, 31 мая.

⁷³ В л а с т, *Купалле*, „Наша ніва” 1911, 1 ліпеня.

⁷⁴ Б. А н д е р с о н, *Воображаемые сообщества*, Москва 2001, 182 с.

⁷⁵ В. Л а с т о ў с к і, *op. cit.*, с. 314.

„Коласава ж беларускаць (тэрміналагічна, праўда, неакрэсленая) у прынцыпе абмяжоўвалася мужыцкасцю ды вясковасцю, без усялякіх спробаў дадаць да яе зерне элітарнасці...”⁷⁶.

Такім чынам, першаступенная роля ў працэсе нацыянальнага самаўсведамлення належыць В. Ластоўскаму. В. Ластоўскі абгрунтоўвае нацыянальную ідэю як палітычны, сацыяльны і культурны феномен. Важнай у гэтай дактрыне выступае палажэнне пра памежны характар Беларусі і вынікі такога становішча.

Anzhela Melnikava

Issues of national identity in the journalistic writings of Vaclau Lastouski

A b s t r a c t

The article presents the views of Vaclau Lastouski, a leading ideologist of the Belarusian Renaissance of the early decades of the 20th century, on the issues of national identity of the Belarusians. An important basic assumption for V. Lastouski was that of a borderland location of Belarus and its consequences. Historical determinants play a key role in V. Lastouski's journalistic writings. The article treats his nationality idea as a social, religious and cultural phenomenon and presents the mechanisms and consequences of colonisation.

⁷⁶ Р. Р а д з і к, „Новая зямля”. *Вобраз грамадства ў паэме Якуба Коласа* [у:] *Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса*, пад рэд. С. З а п р у д - с к а г а і інш., Мінск 2007, с. 295.

Język

Ніна Баршчэўская

Варшава

БЕЛАРУСКА-БАЛЦКІЯ МОЎНЫЯ СУВЯЗІ НА ФОНЕ ПАСЯЛЕНЧА-МІГРАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ

Беларускія этнаграфічна-моўныя межы адлюстроўваюць пасяленчыя працэсы усходнеславянскіх плямёнаў, якія, займаючы землі значна шырэйшыя, чым тэрыторыі сённяшняй Беларусі, напляставаліся на балцкі субстрат. Балты займалі абшары на усходзе аж па землі паміж Волгай і Акой, на паўднёвым усходзе – па раку Сэйм, а на поўдні – па правы бераг Прыпяці¹.

За найважнейшыя для ўзьнікнення беларускага моўнага абшару лічацца два найбольшыя плямёны, якія вызначаюць таксама моўную адметнасьць двух асноўных беларускіх дыялектных масываў: плямёны крывічоў і дрыгавічоў. Крывічы займалі тэрыторыю сённяшняга паўночна-ўсходняга дыялекту, а дрыгавічы – паўднёва-заходняга. Неабходна аднак улічваць факт, што этнаграфічна-моўныя межы мяняліся ў залежнасьці ад асыміляцыйных працэсаў, якія выступалі на землях, занятых большай колькасьцю плямёнаў, а менавіта: дрыгавічамі, драўлянамі, крывічамі, палешукамі, севяранамі й вяцічамі².

Трэба меркаваць, што міграцыі й перасяленьні не зьмянілі поўнасьцю насельніцтва дадзенай тэрыторыі. Пэўная частка балцкіх аўтахтонаў захавала сваю адметнасьць і зьмяшалася са славянскім насельніцтвам. Гэта стварае падставы прыняць тэзу, што продкамі беларусаў зьяўляюцца ўсе плямёны, якія жылі на землях сённяшняй Беларусі³.

Антрапалягі дасьледавалі й даказалі непасрэдную спадчыну Беларусі за пэрыяд як мінімум дзвюх тысяч гадоў, улічваючы ў ёй значэньне балцкага насельніцтва – паказалі балцкі субстрат у фарміраваньні беларускай нацыі, ейных антрапалягічных рысаў, а таксама тапанімікі Беларусі.

У працэсе этнагенэзы беларусаў выдзяляюцца тры стадыі:

I – ахоплівае археалягічныя помнікі банцараўскай культуры й культуры доўгіх курганоў паўночнай Беларусі V–VII ст.ст.;

II – пранікненьне славян у асяродзьдзі мясцовых балцкіх плямёнаў, што прывяло да балцка-славянскай асыміляцыі (VIII–IX ст.ст.);

III – рост на тэрыторыі Беларусі колькасьці ўсходнеславянскага насельніцтва (крывічы, дрыгавічы, радзімічы), якое сталася асноўнай грамадзкасьцю краіны (X–XI ст.ст.)⁴.

¹ Z. V á ě a, *Świat dawnych Słowian*, Praga 1981, s. 17.

² Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Беларускія плямёны (іх мова і тэрыторыя) у асьвятленьні Яна Станкевіча [у:] Мова – літаратура – культура*, Мінск 2007, с. 91–98.

³ М. Е р м а л о в і ч, *Старажытная Беларусь*, Мінск 1990, с. 16.

⁴ Г. Ш т ы х а ў [і інш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён [у:] Гісторыя Беларусі. Старажытная Беларусь*, пад рэд. М. Е р м а л о в і ч а, т. 1, Мінск 2000, с. 324–326.

Крывічы занялі тэрыторыю, якая раней належала ўсходнім балтам, дрыгавічы – землі заходніх балтаў, а радзімічы – балтаў прыдняпроўскіх. У ацэнцы Лешка Бэднарчука, падзел на Белую й Чорную Русь, а таксама на паўночна-ўсходні й паўднёва-заходні дыялекты беларускае мовы адлюстроўвае адрозьненні паміж усходнімі й заходнімі балтамі⁵. Назомам Белай Русі ахопліваліся землі сённяшняга паўночна-ўсходняга дыялекту, а Чорнай Русі – паўднёва-заходняга дыялекту.

Пляменная мяжа паміж усходнімі славянамі й балтамі вызначылася на працягу VII–XVIII стст. і праходзіла ад Нёмана ў ваколіцах Мерачы, затым ішла на ўсход да мясцовасцяў Эйшышкі й Трабы, далей на паўночны ўсход да Ашмян і яшчэ больш на поўнач на возера Сьвір, Відзы, Браслаў у бок Дзьвіны⁶. Ян Сафарэвіч акрэсьліў дакладную мяжу на падставе ізаморфы тапонімаў на *-ішкі*: пачынаючы ад Сэйнаў мяжа праходзіць на паўднёвы ўсход уздоўж Ганьчы, затым на поўдзень амаль па Горадню, потым да Шчучына, дзе паварочвае на поўнач да Ліды, затым на поўнач да Валожына, паміж Ашмянамі й Маладэчнам да азёр Сьвір і Нарач, а потым да Паставаў і заканчваецца ў ваколіцах Браслава⁷.

За чарговымі этапами пасяленьня славян можна сачыць, назіраючы за згущэньнем балцкіх назоваў. Славяне найраней пасяліліся на верхнім Падняпроўі (па раку Бярэзіну) і Палесьсі, дзе не захаваліся балцкія тапонімы, а й гідронімы таксама даволі рэдкія. Чарговую этна-моўна-культурную мяжу вызначаюць назвы населеных пунктаў на *-ішкі*. Гэта заадно і ўсходняя мяжа каталіцызму, які прынялі літоўскія насельнікі гэтай тэрыторыі ў XIV–XV ст.⁸

Многія дасьледчыкі зьвяртаюць увагу на гідранімічныя й тапаграфічныя назвы ды падкрэсьліваюць, што вялікія рэкі найчасцей маюць назвы даславянскія, а малыя – славянскія⁹. Таксама тапонімы балцкага паходжаньня выступаюць ня толькі на захадзе Беларусі, напрыклад: *Ашмяны* < літ. *aszmenies* ‘вастрыё’ альбо *akmenas* ‘камень’, але й на ўсходзе, напрыклад: *Мажайск* < літ. *mažas* ‘малы’¹⁰.

Археалагічныя, гідранімічныя, антрапалягічныя, этналягічныя й іншыя даныя прывялі да ўзьнікненьня тэорыі субстратнага паходжаньня беларусаў, сутнасьць якой палягае на тым, што на беларускім арэале славяне паступова асымілявалі балтаў, будучы адначасова пад уплывам балцкага субстрату.

Антрапалягі апрацавалі адмысловыя матэматычныя мэтады, якія дазваляюць паказаць падабенствы й адрозьненні паміж этнічнымі групамі ды вызначыць ступень іх біялягічнай блізкасьці. Параўналі яны групы беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў з Палесься, а таксама расейцаў і палякаў, якія жывуць у Беларусі. Параўноўваючы 12 генаў, вызначылі найбольшыя падабенствы паміж беларусамі й літоўцамі, якія адрозьніваліся 2 генамі (розьніцы паміж беларусамі й расейцамі –

⁵ L. B e d n a r c z u k, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2010, s. 47.

⁶ Z. K u r z o w a, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 18.

⁷ J. S a f a r e w i c z, *Rozmieszczenie nazw na -iszki na pograniczu słowiańsko-litewskim* [w:] J. S a f a r e w i c z, *Studia językoznawcze*, Warszawa 1967, s. 257–259; J. S a f a r e w i c z, *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „Onomastica” 1967, t. 12, s. 15 – 63.

⁸ L. B e d n a r c z u k, *Językowy obraz...*, s. 46–47.

⁹ L. B e d n a r c z u k, *Zagadnienie przedśłowiańskiej hydronimii Karpat*, „Prace językoznawcze WSP w Krakowie” 1973, t. 2, s. 19–30; H. P o p o w s k a - T a b o r s k a, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław 1991, s. 175.

¹⁰ Я. С т а н к е в і ч, *Крывічына у „Толковым Словару Живаго Великорускаго Языка” В. Даля, „Веда” 1951, № 1, с. 21–22.*

3 гены, беларусамі й украінцамі – 4 гены, беларусамі й палякамі – 6 генаў). Была вызначана таксама супольная антрапалягічная прастора, якую ўтвараюць: Беларусь, усходняя Літва й Латвія, а таксама часткова паўночна-заходняя Украіна. Адна часова было сцвяверджана, што генатып больш стабільны, чым мова й культура¹¹.

Вяліся таксама падобныя даследаваньні з мэтай паказаць фанэтычную блізкасьць паміж паасобнымі мовамі. Дзеля гэтага быў выкарыстаны ў лінгвістычных даследаваньнях статыстычны тэст хі-квадрат. У праведзеным аналізе балцкіх і славянскіх моваў падабенства паміж літоўскай і беларускай мовамі Юрый Тамбоўцаў тлумачыць ня толькі балта-славянскай моўнай супольнасьцю, але таксама інтэнсыўнымі кантактамі ў пэрыяд супольнай дзяржаўнасьці¹².

У часы Вялікага Княства Літоўскага балты й беларусы апынуліся ў межах аднаго дзяржаўнага арганізму, жыхары якога былі шматмоўнымі. Апрача балцкага насельніцтва (літоўцы, латышы, прусы, яцьвягі) і беларускага (крывічы, дрыгавічы, радзімічы), а таксама палякаў ад XIV ст. у ВКЛ наплывалі татарскія мусьлімы, а напрыканцы стагодзьдзя караімы ды габрэі й цыганы. У гарады прыбывала нямецкае насельніцтва. Да гэтага трэба дадаць стараабрадцаў (ад канца XVII ст.), а таксама расьсеяных у Інфлянтах угра-фінскіх эстонцаў і ліваў. Усе гэтыя групы павінны былі нейкім чынам паразумевацца. Несумненна, выступала сярод іх зьява паліглэсіі – выкарыстаньня розных моваў (дыялектаў) у залежнасьці ад месца й сытуацыі (установа, храм, школа, рынак, дом). Паліглэсія абумоўлена была фактам, што жыхары павінны былі ведаць мову справаводзтва (старабеларускую, а з канца XVII ст. – польскую), а таксама мовы асяродзьдзя й рэлігіі (латынь, царкоўна-славянскую, габрэйскую, арабскую). Наступствы гэтага шматмоўя былі дваякія: з аднаго боку, паяўлялася пачуцьцё моўнай адметнасьці, а з другога – у выніку інтэрфэрэнцыі – вяло да збліжэньня ды ўзьнікненьня камунікатыўнай супольнасьці ВКЛ, моўнымі праявамі якой былі: узаемныя шматвэктарныя лексычныя запазычваньні, якія вялі да ўзьнікненьня супольнага слоўніка (дзяржаўна-юрыдычная лексыка, ваенная, гандлёвая, назвы рэаліяў); падобныя сыстэмы намінацыі; канвэнцыяналізаваныя фанэтычныя субстытуцыі (у роднасных мовах); граматычныя інавацыі (разьвіцьцё палятальянасьці, зьмена якасьці гукаў у залежнасьці ад націску, дэрывацыйныя мадэлі, сынтаксычныя й фразэалягічныя калькі)¹³.

Літоўцы на працягу многіх стагодзьдзяў беларусізаваліся з увагі на сваю значна меншую колькасьць, а таксама з прагматычных прычын – суседняя беларуская мова дазваляла ім утрымліваць зносіны са славянскім насельніцтвам. Беларуская мова сталася мовай розных праслоек літоўскага насельніцтва, што прывяло да моўнага й культурнага аб'яднаньня літоўскага насельніцтва зь беларускім¹⁴.

На беларуска-літоўскім моўным памежжы сёньня, падобным чынам як і ў ранейшыя пэрыяды, у кожнай з моваў выступаюць шматлікія элемэнты суседняй мовы.

Балтызмы ў беларускай мове

Балтызмы ў беларускую мову пранікалі найчасьцей праз пасярэдніцтва беларускіх гаворак, у якіх паяўляліся ў выніку інфільтрацыі. У старабеларускі

¹¹ Г. Ш т ы х а ў [і інш.], *op. cit.*, с. 323–324.

¹² Ю. Т а м б о в ц е в, *Фоно-типологические расстояния между балтийскими и славянскими языками*, „Acta Baltico-Slavica” 2011, t. 35, s. 143–157.

¹³ L. V e d n a r c z u k, *Językowy obraz...*, с. 13–14.

¹⁴ Z. K u r z o w a, *op. cit.*, s. 3.

пэрыяд балцкія лексэмы найчасьцей акрэсьлівалі рэаліі грамадзка-эканамічнага жыцьця¹⁵. Па сёньняшні дзень у беларускай літаратурнай мове захавалася шмат літуанізмаў (*дойлід* 'будаўнік, архітэктар', *дзірван* 'поле, парослае травой', *пуня* 'гумно', *сьвіран* 'будынак для захаваньня збожжа'), а таксама ў дыялектах (*грыжа* 'бручка', *калтуя* 'цапільна', *клуня* 'гумно', *крушня* 'куча каменя', *рэзгіні* 'прылада, якою носяць сена', *скаба* 'рабро')¹⁶.

Літуанізмы старабеларускага пэрыяду падзяляюцца на некалькі сэмантычных груп: назвы будынкаў і хатніх прыладаў (*бакшта* < літ. *bokštas* 'вежа', *клуня* < літ. *kluonas* 'гумно'), назвы асоб (*дойлід* < літ. *dailide* 'будаўнік, архітэктар', назвы зямлі (*ройст* < літ. *raistas* 'дрыгва'), назвы сродкаў транспарту (*віціна* < літ. *vytine* 'вялікая лодка'), назвы харчоў (*кумпяк* < літ. *kumpis* 'шынка')¹⁷.

Балцкі ўплыў назіраецца таксама ў некаторых фанэтычных рысах беларускай мовы, напрыклад: зьмяшаньне ч і ц, што тыповае для гаворкі дзукаў; замена ж гукам з, што характэрнае латышам. Юры Шавялёў выступіў з тэзай, што таксама аканьне паявілася пад узьдзеяньнем балцкага субстрату¹⁸. Падобнага меркаваньня прытрымліваюцца й пазьнейшыя дасьледчыкі: Валеры Чэкман, які таксама лічыў, што ўсходнеславянскае аканьне й яканьне адлюстроўвае балцкую тэндэнцыю да адрозьніваньня гучаньня доўгіх і кароткіх галосных сярэдне-нізкага пад'ёму¹⁹; Ірыда Грэк-Пабісова ды Ірэна Марынякова, пішучы пра аканьне ў паўночнакрэсавай польскай мове, заўважылі, што выводзіцца яно зь беларускае мовы, у якой у сваю чаргу паявілася зь літоўскае мовы²⁰.

Літоўскі ўплыў у беларускай мове можна абгрунтаваць трыма чыньнікамі: балцкім субстратам, навейшымі ўплывамі, вынікаючымі зь літоўска-беларускіх кантактаў у пэрыяд ВКЛ, а таксама магчымасьцю сёньняшняга моўнага ўзьдзеяньня літоўскіх этнічных астраўкоў у Беларусі²¹.

Цікавым прыкладам адлюстраваньня балцкага субстрату альбо старой інфільтрацыі зьяўляецца літуанізм *кудра* 'густы лес на балоце', які выступае ў беларускай гаворцы вёскі Герваты Варанецкага раёну. Уваходзіць ён у сэмантычную апазыцыю зь лексэмай *бор* 'лес на ўзвышшы' паводле дыфэрэнцыяльнай рысы месца знаходжаньня. Лексэма *кудра* й вытворныя (мікратапонімы *кудраўка*, *кудрэлік*, *кудзерка*) выступаюць на заходніх і паўночных тэрыторыях Беларусі. Аказваецца, што лексэма *кудравы*, якая выступае ў беларускай літаратурнай мове, не заўсёды

¹⁵ А.І. Жураўскі, *Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове* [у:] А.Баханькоў, А.Жураўскі, М.Суднік, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970, с. 145–150.

¹⁶ E. S m u ł k o w a, *Lituanizmy w białoruskim słownictwie rolniczym* [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 242–257; А.А. Станкевіч, *Аб лінгвагеаграфічным вывучэнні балтызмаў у беларускіх гаворках*, „Беларуская мова” 1987, вып. 15, с. 11–18.

¹⁷ Р.І. Дайлідэнас, *Лексічная адаптацыя старабеларускіх літуанізмаў*, „Беларуская мова” 1987, вып. 15, с. 73–83.

¹⁸ G. S h e v e l o v, *A historical phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979, s. 86–88.

¹⁹ W. C z e k m a n, *Akanie. Istota zjawiska i pochodzenie*, „Slavia Orientalis” 1975, R. 24, z. 3, s. 285–305.

²⁰ I. G r e k - P a b i s o w a, I. M a r y n i a k o w a, *Język kresowy w świadomości Polaków* [w:] *Region, regionalizm, pojęcia i rzeczywistość*, pod red. K. H a n d k e, Warszawa 1993, s. 163, 164.

²¹ E. S m u ł k o w a, *O białoruskim Gega 'krzemień'. Przyczynek do zagadnienia substratu bałtyckiego w historii języków słowiańskich* [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, s. 236; E. S m u ł k o w a, *Białoruskie kudrawy to nie zawsze 'kędzierzawy'* [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, s. 284–287.

азначае 'кудравы, з пакручанымі валасамі'. Прыметнік *кудравы* можа быць чарговым дэрыватам, узніклым на беларускім грунце ад паўночнаславянскага літуанізму *kudr-*. Яго сэмантичная сувязь зь першакрыніцай амаль поўнасьцю сарваная, а матывацыю сваю знаходзіць у беларускім гутарковым *кудра* 'густы падмоклы лес'²².

Варта памятаць ня толькі пра літоўскі субстрат, але й пра яцьвяскі, напрыклад, у выпадку лексэмы *gega* 'крэмень', за чым прамаўляе замена палятальных зычных *t', d' у k, ġ* (*ġega < ie. кораня dheg^h*), паколькі гэтая зьява адбылася толькі на частцы літоўскага моўнага арэалу, займанага яцьвягамі²³.

Аналізуючы балцкую лексэму ў беларускіх гаворках, неабходна адрозніваць запазычаныя лексэмы ад інфільтраваных, якія могуць паяўляцца ў беларускай дыялектнай сыстэме, а нават у літаратурнай мове шляхам пранікнення ў моўны запас беларускага насельніцтва на беларуска-літоўскім памежжы ва ўмовах моўнага білінгвізму. Асабліва складана разьмежаваць літоўскія калькі ў беларускай мове ды розныя сэмантичныя зьмены, узніклыя пад уплывам балцкага субстрату, а таксама ў выніку пазьнейшых запазычанняў ды інфільтрацыі²⁴. Пытаньнем балцкіх уплываў у беларускай мове займаліся многія мовазнаўцы: Елена Грынавецкене²⁵, Юзэфа Мацкевіч²⁶, Юратэ Лаўчуце²⁷, Мікалай Бірыла і Аляксандар Ванাগас²⁸.

Беларусізмы ў літоўскай мове

Беларускія ўплывы на літоўскія гаворкі найбольш інтэнсыўна зазначыліся ў XII–XV стст., але варта падкрэсьліць, што гэты працэс быў доўгі й няспынны аж да XVII ст., а на беларуска-літоўскім памежжы працягваецца па сёньняшні дзень.

Лексэмы, запазычаныя са старабеларускае мовы, не былі вузкімі рэгіяналізмамі. Некаторыя зь іх ужываюцца ў літоўскай мове таксама цяпер (*bažnyčia* 'царква (будынак)', *Velykos* 'Вялікдзень'; *kubilas* 'бочка', *stiklas* 'шкло'), праўдападобна, з-за адсутнасьці дакладных эквівалентаў у літоўскай мове²⁹.

Беларусізмы выступаюць у літоўскіх гаворках на беларуска-літоўскім памежжы. Здараліся нават выпадкі поўнага пераходу літоўскага насельніцтва на беларускую гаворку, як у выпадку вёскі Шальціняі (парафія Дзівянішкі, Салечніцкі

²² E. S m u ł k o w a, *Białoruskie kudr'awy to nie zawsze 'kędzierzawy'*, „Acta Baltico-Slavica” 1981, t. 14, s. 244.

²³ E. S m u ł k o w a, *O białoruskim Gega...*, с. 239–240.

²⁴ E. S m u ł k o w a, *К вопросу о белорусских балтизмах [w:] E. S m u ł k o w a, Białoruś i pogranicza...*, с. 272–280.

²⁵ Э.Й. Г р и н а в е ц к е н е [и др.], *Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии*, „Lietuvių kalbotyros klausimai” 1975, t. 16, с. 163–194.

²⁶ J.F. M a s k i e w i c z, *Интерпретации некоторых лексических изоглос в белорусских говорах [y:] Диалектологический сборник. Материалы IV Диалектологической конференции по изучению говоров и языковых контактов в Прибалтике (1972)*, под ред. М.К. С и в и ц к е н е, Вильнюс 1974.

²⁷ Ю. Л а у ч ю т е, *Лексические балтизмы в славянских языках*, „Вопросы языкознания” 1972, № 3, с. 101–109.

²⁸ М.В. Б і р ы л а, А.П. В а н а г а с, *Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы*, Мінск 1968.

²⁹ И.Э. А д о м а в и ч ю т е, *Проблемы изучения польских заимствований в литовских говорах [w:] Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, pod red. J. R i e g e r a, W. W e r e n i c z a, Wrocław-Warszawa-Kraków 1982, s. 152.

раён)³⁰. Е. Грынавецкене запісала шэраг даўніх запазычанняў зь літоўскай гаворкі да беларускай, сьцьвярджаючы, што сёньня напрамак запазычвання адваротны. Сярод запісаных падчас тэрытарыяльных дасьледаваньняў звыш 2500 гнёздаў літоўскіх лексэмаў каля 26% складаюць лексычныя запазычаныя, у тым ліку 18,5% – гэта беларусізмы ды іншыя славізмы, пазычаныя праз пасярэдніцтва беларускае мовы, а 7,5% – гэта сэмантычныя калькі. Сярод беларусізмаў літоўскага паходжаньня выступаюць: другасныя літоўскія запазычаныя зь беларускай сэмантыкай і фармальнай будовай, а таксама позьнія запазычаныя, якія захавалі беларускую структуру й націск, калькі зь беларускае мовы (наймаладзейшыя беларусізмы). Апошняя група найбольш шматлікая і, па словах аўтаркі, паказвае на заніканьне дасьледаванай літоўскай гаворкі³¹.

Беларусізмы выступаюць таксама ў літоўскіх гаворках, якія сёньня не мяжуюць ужо зь беларускімі гаворкамі, напрыклад, у ваколіцах Пуньска на Падляшшы. Войцех Смачыньскі заўважыў, што літоўска-беларскі моўны кантакт існаваў у ваколіцах Пуньска можа яшчэ ў XIX ст., пакуль ня спольшчылася мясцовае беларускае насельніцтва³². Запазычаныя зь беларускае мовы зьяўляюцца старэйшымі ў параўнаньні з палянізмамі.

На Падляшшы выступаюць гібрыдныя літоўска-ўсходнеславянскія формы, што выразна відаць на прыкладах мікратапонімаў (*Šl'in'ok, Trak''ali, Trak''el'*)³³.

Вялікая колькасць балцкіх элементаў у славянскіх мовах, а таксама значная ступень славізацыі літоўскіх гаворак, якая выступае, напрыклад, на Браслаўшчыне, вядзе да канвэргенцыі (інтэграцыі) мясцовых моваў, якія зразумелыя для жыхароў гэтага рэгіёну, асаблівага для старэйшага пакаленьня. Канвэргенцыя датычыць розных моўных узроўняў: фанэтычнага (літоўскае спрашчэньне падоўжаных зычных у беларускай гаворцы – *напіца, сьмяца, паехаў кона*); марфалогічнага (уплыў на беларускія гаворкі дзеепрыслоўяў закончанага трываньня – *трэці быў астаўшыся, я была сюды прывёшы*)³⁴.

Сёньня на польска-беларуска-літоўскім памежжы мясцовая гаворка, незалежна ад таго, польская яна, беларуская ці літоўская, успрымаецца як „свая”.

³⁰ E. G r i n a v e c k i e n e, *Slawizmy leksykalne w litewskiej gwarze wsi Szaltiniai*, „Acta Baltico-Slavica” 1994, t. 22, s. 125–130; Zob. też: E. G r i n a v e c k e n e, *Некоторые явления контактирования литовских и славянских говоров (на материале языковых контактов в юго-восточной Литве)* [в:] *Балто-славянские исследования*, под ред. В.Н. Т о п о р о в а, Москва 1972, с. 394–408; E. G r i n a v e c k e n e [и др.], *Лингвогеографические данные белорусских говоров о балто-славянских языковых контактах*, „Acta Baltico-Slavica” 1989, t. 20, с. 325–332.

³¹ www.isybislaw.ispan.waw.pl.

³² W. S m o c z y Ń s k i, *Zapożyczenia słowiańskie w litewskiej gwarze puńskiej* [w:] *Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. S m u ł k o w e j, I. M a r y n i a k o w e j, Warszawa 1984, s. 180. Zob. też: T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, „Prace Komisji Językoznawczej” 1966, t. 2, z. 2, s. 9–11, 115.

³³ N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, T. J a s i Ń s k a, *Polsko-wschodniosłowiańskie związki językowe w mikrotoponimii północno-wschodniej Polski* [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok 1995, s. 206.

³⁴ E. S m u ł k o w a, *Integracja języków na pograniczu białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2010, z. 66, s. 102–105.

Nina Barszczewska

Migrations and Belaruso-Baltic linguistic relations

A b s t r a c t

Belarusian ethnographic and linguistic borders reflect the migration processes of East Slavonic tribes that superimposed themselves on the Baltic substrate. Kryvians occupied the lands of eastern Balts, Drehovians took the lands of Western Balts and Radzimians took the areas inhabited by Balts around the Dnieper. The latter division into White and Black Rus' and the existence at present of a north-eastern and south-western dialect reflects differences between the Eastern and Western Balts. A theory of substrate origin of Belarusians has been advanced, the essence of which is that Slavs gradually assimilated the Balts in Belarusian lands, while being simultaneously influenced by the Baltic substrate. Nowadays both languages, particularly in the Polo-Belaruso-Lithuanian borderland, bear features of the linguistic neighbour. All local dialects (Belarusian, Polish, Lithuanian), owing to considerable mutual influences and convergence, are mutually intelligible and perceived as native to the area.

Jadwiga Głuszkowska-Babicka

Warszawa

INTERFERENCJA JĘZYKOWA W NAZWACH TERENOWYCH PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSKI

1. Wprowadzenie

Przedmiotem opracowania jest opis procesów interferencyjnych w nazwach terenowych północno-wschodniej Polski. Gwarowe postaci tych nazw zostały zebrane w latach 1961–1970 przez zespół językoznawców pod kierunkiem prof. A. Obrębskiej-Jabłońskiej na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów i opublikowane w postaci *Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski* (1992) i *Indeksu nazw gwarowych do tego Słownika* (1995)¹.

Obszar, na którym zarejestrowano mikrotoponimy, zgodnie z dzisiejszym podziałem administracyjnym, obejmuje w całości powiaty: suwalski, sejneński, augustowski, moniecki, sokólski, białostocki, bielski, hajnowski i siemiatycki, dwie gminy (Sokoły i Ciechanowiec) pow. wysoko-mazowieckiego w woj. podlaskim oraz gm. Dubeninki pow. olecko-gołdapskiego w woj. warmińsko-mazurskim. W momencie dokonywania zapisów wszystkie eksplorowane miejscowości znajdowały się w obrębie 11 wschodnich powiatów b. woj. białostockiego (według podziału administracyjnego kraju obowiązującego w latach 1956–1975).

Dane historyczne dotyczące osadnictwa na określonym wyżej obszarze wskazują, że jest to teren styku i krzyżowania się etnosu słowiańskiego z bałtyckim, wschodniosłowiańskiego z zachodniosłowiańskim. Między XIV a XVIII w. Suwalszczyzna, tj. obszar między północno-wschodnią granicą Polski, granicami dawnych pow. suwalskiego i augustowskiego na zachodzie a Kanałem Augustowskim na południu, zasiedlana była przez ludność polską napływającą od strony Mazowsza i Mazur, białoruską z okolic Grodna i litewską spod Olity i Merecza. W pow. suwalskim, augustowskim i sejneńskim od XVII w. do poł. XIX w. osiedlała się wielkoruska ludność starowerska. Ziemie między Kanałem Augustowskim a Bugiem kolonizowała od zachodu ludność mazowiecka, od wschodu białoruska spod Grodna z domieszką litewskiej i białoruska spod Wołkowyska, z południa i południowego wschodu ruska z Wołynia i Polesia. Tak więc pięć, zróżnicowanych wewnętrznie, grup etnicznych dało początek funkcjonującym w północno-wschodniej Polsce gwarom. Dane historyczne wskazują, że począwszy już od średniowiecza, następowało znaczne przemieszanie się grup etnicznych w różnych rejonach dzisiejszego woj. podlaskiego². W wyniku tego przemieszania i nawarstwiania się fal

¹ N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, T. J a s i ń s k a, E. S m u ł k o w a, *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1992 oraz *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1995.

² Przeszłość opisywanych terenów znana jest głównie dzięki pracom J. Wiśniewskiego, m. in. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-

osadniczych w przeszłości a także działania czynników doby późniejszej, takich jak zmienna przynależność państwowa, zmieniające się podziały administracyjne, skomplikowany układ stosunków społecznych i wyznaniowych, ukształtowało się obecne zróżnicowanie gwarowe Suwalszczyzny i Białostoczczyzny. Występują tu:

- a) polskie gwary mazurzące skoncentrowane na zachodniej i środkowej Suwalszczyźnie³;
- b) polskie gwary niemazurzące (sejneńsko-suwańskie) wyrosłe na podłożu białoruskim i gwary polskie ciągnące się szerokim pasmem z północy na południe (do Bugu) poprzez zachodnie rejony dawnych pow. monieckiego, białostockiego, łapskiego, bielskiego i siemiatyckiego;
- c) litewskie gwary okolic Puńska i Sejnu;
- d) białoruskie, zajmujące północno-wschodnie rejony Białostoczczyzny poczynając od wsi Wołkusz, Hruskie, Rudawka – na południe od Kanału Augustowskiego do południowo-wschodniej granicy państwowej w rejonie Puszczy Białowieskiej;
- e) ukraińskie między Narwią a Bugiem (z wyłączeniem rejonu Puszczy Białowieskiej);
- f) przejściowe białorusko-ukraińskie nad Narwią;
- g) rosyjskie gwary staroobrzędowców z okolic Suwałk, Sejn i Augustowa⁴.

W wielu miejscowościach gwara polska współistnieje z gwarą litewską, rosyjską, białoruską czy ukraińską. Większość mieszkańców miejscowości zasiedlonych przez ludność wschodniosłowiańską i litewską posługuje się też polszczyzną ogólną o cechach zbliżonych do tzw. północnej lub południowej polszczyzny kresowej. Jest to więc typowe pogranicze, z właściwymi sobie zjawiskami mieszania się języków i gwar.

2. Materiał

Materiał nazewniczy wyekscerpowany z rękopiśmiennych zapisów eksploratorów i uwidoczniony w *Indeksie...* liczy 19733 jednostki. Są to wszystkie postaci gwarowe nazw terenowych z badanego obszaru. Według powszechnie stosowanej za S. Rospondem klasyfikacji strukturalno-gramatycznej, występują tu nazwy jednoczłonowe (primarne i sekundarne) stanowiące zdecydowaną większość (11828 nazw), oraz o wiele rzadziej notowane nazwy komponowane w postaci wyrażen przyimkowych (2391 nazw) i zestawień dwuczłonowych (5514 nazw)⁵.

Materiał zarejestrowany na pograniczu polsko-białoruskim, polsko-litewskim, polsko-ukraińskim i białorusko-ukraińskim obejmuje gwarowe nazwy polskie, białoruskie, ukraińskie, nieliczne rosyjskie i litewskie, przy czym wskutek oddziaływania na siebie gwar (języków) z przyczyn opisanych powyżej (kontakt z innojęzyczną ludnością, obcy substrat, obecny bilingwizm), znaczna ilość tych nazw zawiera innojęzyczne ele-

Slavica” 1964, t. 1, s. 115–135; *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie* [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, Wrocław 1980, s. 14–27.

³ Granice tych gwar wyznaczył T. Z d a n c e w i c z, *Mazurzące gwary suwańskie*, cz. 1, *Gwarowe cechy polskie (fonetyka, słowotwórstwo)*, Warszawa–Poznań 1980, mapa.

⁴ Por. opis podziałów gwarowych w: *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*, Warszawa 1972 i zasięg gwar wschodniosłowiańskich w: *Atlas gwar...*, t. 1, mapa 1.

⁵ S. R o s p o n d, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957.

menty. Pojawiają się one na każdej płaszczyźnie językowej, jednakże najbardziej wyraźne są rezultaty interferencji fonetycznej. W mniejszym stopniu interferencji ulega system gramatyczny, składniowy czy leksykalny.

Najbardziej liczną grupę stanowią gwarowe nazwy polskie z fonetycznymi cechami wschodniosłowiańskimi, z których większość jest również charakterystyczna dla polszczyzny północno- lub południowo-wschodnich kresów. Nazwy wschodniosłowiańskie w znacznie mniejszym stopniu ulegają polskim wpływom fonetycznym. Zupełnie sporadycznie występują lituanizmy fonetyczne. Częściej też mamy do czynienia z adaptacją fleksyjną nazw polskich do białoruskiego systemu językowego niż odwrotnie, przy czym specyfika materiału sprawia, że obserwacja, np. interferencji w deklinacji ograniczona jest do zarejestrowanych form mianownika i dopełniacza, w niewielu przypadkach miejscownika.

Na poziomie słowotwórczo-leksykalnym specyficzną grupę nazw stanowią struktury hybrydalne, tj. nazwy jednowyrazowe, w których podstawa derywacyjna i formant toponimiczny wywodzą się z różnych języków⁶ oraz nazwy zestawione (dwu- i wielowyrazowe), w których poszczególne człony pochodzą z różnych języków.

Niejednokrotnie odnotowano nazwy, gdzie na dwujęzyczną strukturę nakładają się cechy fonetyczne trzeciego języka. Chodzi, m. in. o nazwy typu *Žulaŭščyzna*, *Sk'er-m'ont'izna*, będące połączeniem rdzennego elementu litewskiego, fonetyki wschodniosłowiańskiej i słowotwórczego elementu polskiego⁷.

Materiał ilustrujący poszczególne zjawiska ze względu na to, że obejmuje nawet po kilkaset nazw, podawany jest przykładowo. Chodzi głównie o te nazwy, w których odzwierciedlone są cechy systemowe polszczyzny ukształtowanej na substracie wschodniosłowiańskim, lub będącej w bliskim kontakcie terytorialnym z gwarami białoruskimi czy ukraińskimi, m. in. redukcje samogłosek, realizacja *o* jasnego lub nosówek, utrzymanie dźwięczności *v* w grupach spółgłoskowych *kv*, *xv*, *tv*, *sv*, stwardnienie *n* itd.

3. Zakres opracowania

W niniejszym opracowaniu zajmują się głównie opisem interferencji spowodowanych wpływem gwar białoruskich i ukraińskich na gwarowe nazwy polskie i języka polskiego (gwar polskich) na gwarowe nazwy białoruskie i ukraińskie w zakresie fonetyki. Interferencje na innych płaszczyznach wymagają oddzielnego opracowania, natomiast interferencje bałtycko-słowiańskie były już przedmiotem obszernej rozprawy M. Kondratiuka i całego szeregu mniejszych opracowań⁸.

⁶ Bogatą literaturę na temat hybryd m. in. nazewniczych zawiera tom „Rozpraw slawistycznych” 1, *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich. Księga referatów Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej w Lublinie, 10–11 maja 1984 roku*, pod red. S. W a r c h o ł a, Lublin 1986.

⁷ Od lit. n. os. *Žylus*, *Žilius*; *Skirmantas*

⁸ M. K o n d r a t i u k, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, „Prace Slawistyczne Instytutu Słowianoznawstwa PAN” 1985, nr 41; M. K o n d r a t i u k, *Bałtycko-słowiańskie hybrydy nazewnicze z formantami -i(z)na, -szczy(z)na, -icha na terenie Białostoczczyzny [w:] Formacje...*, s. 197. T. Z d a n c e w i c z, *Nazwy terenowe i miejscowe z litewskimi apelatywami bałà, brastà, raistas, lankà, piewa na Suwalszczyźnie [w:] Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, Warszawa 1984, s. 123–178.

I. Wschodniosłowiańskie cechy językowe w polskich nazwach terenowych

Cechy fonetyczne

Zmiany głosowe w nazwach polskich są dwojakiego rodzaju: 1) są to zmiany polegające na przejściu przez te nazwy wschodniosłowiańskich cech fonetycznych, takich jak, np. pełnogłos, zachowanie dźwięczności *v* w grupach *kv*, *xv*, *cv*, *sv* itp., realizacja miękkiej spółgłoski przed samogłoskami przednimi i szeregiem innych; 2) zmiany polegające na ukształtowaniu się pewnych cech fonetycznych lub fleksyjnych charakterystycznych dla polszczyzny kresowej, np. końcówki *a* w bierniku lp. rzeczowników żeńskich pochodzącej z odnosowanej samogłoski *ę*.

Wokalizm

1. Zmiany akcentowe

Wschodniosłowiański akcent charakteryzujący się różnym miejscem w wyrazie oraz dużą siłą wymawiania samogłoski akcentowanej, pozostawił w gwarach polskich, ukształtowanych na podłożu białoruskim lub ukraińskim oraz sąsiadujących z nimi, ślady w postaci: a) pewnej ilości wyrazów różniących się miejscem akcentu w stosunku do języka ogólnopolskiego; b) zredukowanych samogłosek nieakcentowanych. Obydwa te zjawiska, chociaż w różnym stopniu nasilenia, mają swoje odbicie w nazwach terenowych. Odstępstwa w postaci oksytonezy, akcentu inicjalnego i rzadko proparoksytonezy dotyczą niewielkiej ilości nazw zlokalizowanych na obszarze polskich gwar sejneńskich, w południowo-wschodnim pasie gwar augustowskich oraz na zachodnim obrzeżu gwar białoruskich (w gm. Turośń Kościelna). Mikrotoponimy te są bądź pożyczkami leksykalnymi z języka białoruskiego, np. *Małe Karapc'e*, *Ł'ag'ery*, *Koło Ś'ompała* (biał. *караб'еу* dem. od *к'ораб* 'kosz lub inne plecione naczynie, np. do łowienia ryb'; *л'азер* 'obóz'; *ш'омнал* 'wycior') bądź, w przypadku wspólnych leksemów, mają akcent zgodny z akcentem białoruskim, jak w nazwach: *Vodop'o'j N'em''eck'i*, *S'fent'y Jan*, *'Ostravo*, *Kox'a-našczyzna* (biał. *свят'ы*, *в'остраў*, *ках'анне*, *ках'аць*)⁹. W niektórych przypadkach akcent w mikrotoponimach odbiega zarówno od paroksytonezy jak też akcentu białoruskiego: *N'iz'in'a*, *~'y*, *V'yžary*, *'Olšyna* (biał. *ніз'іна*, *альш'ына*, *выж'ара*)¹⁰.

2. Redukcje samogłosek

Nieakcentowane samogłoski *o* i *e* ulegają redukcji, w wyniku której samogłoska *o* realizowana jest jako *u* lub *a*, samogłoska *e* jako *i*, *y* lub *a*. W prezentowanym materiale przypadki redukcji *o* do *u* dotyczą w głównej mierze pozycji przedakcentowej. Redukcja *o* do *a* występuje przed i po akcencie. Samogłoski *i*, *y* jako wynik redukcji *e* pojawiają się w pozycji przed- i poakcentowej, natomiast samogłoska *a* pojawia się pod akcentem i w zgłoskach poakcentowych jako rezultat zredukowanej wymowy odnosowanej wygłosowej samogłoski *ę*.

⁹ Zmiany akcentowe w gwarach ukształtowanych na podłożu białoruskim rozpatrywał T. Z d a n - c e w i c z w pracach: *Osobliwości akcentowe w gwarze wsi Radziuszki pod Sejnami*, „Z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1957, t. 2, s. 247–263; *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań 1966.

¹⁰ Ze względu na ograniczone rozmiary artykułu, nie we wszystkich przypadkach podawana jest dokładna lokalizacja. Formy zależne cytowane są tylko wtedy, gdy wskazują na charakter interferencji.

2.1. Nazwy ze zredukowaną samogłoską *o* do *u*

W zgłoskach przedakcentowych wśród nazw z tego typu redukcją zaznacza się wyraźny podział terytorialny. Struktury jednoelementowe oraz nazwy zestawione skoncentrowane są na obszarze polskich gwar sejneńskich, suwalskich i augustowskich, np. *Bursuk'i*, *Bursuk'ińa*, *Buxenek*, *Burštano'vizna*//*Murštano'vizna* (*Morsztynowizna*), *Kuz'ińec*, *Mug'iłk'i*, *Okuńofčyk*, *Okuńovek*, *Xuina*, *Jaščułto'vizna* (wieś *Jaszczołty*), *Korduńisko*; *Okuńova Buxta*, *Mis'ukańa Mug'iłk'i*, *Okuńa Rozek* – ponad 30 nazw. Pojedyncze zapisy pochodzą z obszarów położonych na styku gwar mazowieckich i wschodniosłowiańskich, gminy: Mońki, Turośń Kościelna, Wyszki, Poświętne, Grodzisk, Dziadkowice: *Jez'użysko*, *Kuryta*, *Kuzłove*, *Kuzłovec*, *Xuinka*, *Kuryc'inek*; *Pużyc'ke Xuiny*, *Ulsynk'i* – 14 nazw. Nazwy z przyimkiem (lub przedrostkiem) *pod* w postaci *pud*//*put* notowano wyłącznie w środkowo- i południowozachodniej części obszaru, tj. poczynając od wsi Sawino w gm. Tykocin poprzez wsie w gm. Turośń Kościelna, Łapy, Zabłudów, Wyszki, Brańsk, Drohiczyn – w sumie 24 nazwy typu: *Pud Błotem*, *Pud Dług'e Karcy*, *Pud Goro*, *Put Tykoc'in*, *Pud Vrembem*, *Pudlip'e*, *Pudles'e*. Zasięg występowania tych nazw pokrywa się z zasięgiem występowania głoski *u* w przyimku i przedrostku w gwarach wschodniosłowiańskich lub obejmuje tereny bezpośrednio sąsiadujące z nimi (por. mapa 10 *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*).

W nazwach *Buberek*, *Bubrovńa*, *Bubrovo*, *Bubrova B'el*, *Burova Droga* podwyższona wymowa samogłoski *o* może być spowodowana wyrównaniem do postaci *bubr*, *bur* (por. nazwy, w których *o>u* występuje pod akcentem: *Bubry*, *Burk'i*). Po akcencie, *u* odnalazłam tylko w nazwach *Kordun* i *Rosux*.

2.2. Nazwy ze zredukowaną samogłoską *o* do *a*

W zgłoskach przedakcentowych obecność głoski *a* w miejscu *o* obserwowana jest przeważnie w nazwach derywowanych od słownikowych białorusizmów, bądź od wspólnych dla obu języków leksemów: *Batarufka* (n.os. *Batory*), *Łapuxovo*, *Łapuxofska Buxta*, *Łapuśnik*, *Pod Łapušk'em*, *Łap'eńi* (biał. *лап'ух* 'łopian'), *Gramacyńska Góra* (od *Gromadczynna* cz. wsi *Bolcie* (biał. *громад'а* 'gromada'), *Łabača Gura*, *Łabača Cupel* (biał. *лаб'ач* 'człowiek o dużym czole'), *Młoda* (*Stara*) *Xvainka*, *Duże* (*Małe*) *Karapc'e*, *Manaxa Gura* (biał. *ман'ax* 'zakonnik'), *Na Mag'ilńiku*, *Za Stadołami*, *Ramanova Gura* (biał. *Рам'ан* 'Roman'), *Kas'cułek* – w sumie 25 nazw zlokalizowanych głównie na Suwalszczyźnie i pojedynczo w gm. Sztabin, Lipsk pow. augustowski i w gm. Kuźnica w pow. sokólskim.

W zgłoskach poakcentowych akanie pojawia się w wygłosie nazw derywowanych od rzeczowników rodzaju nijakiego zakończonych na *o* typu *polko*, *błoto*, *bagno*, *jeziorko* (również, gdy stanowią one człon utożsamiający nazw zestawionych): *Błota -a*, *Bużyska -a*, *Pólka -a*; *Długa Błota -'ego -a*; *V'elka Bagna -'ego -a*, *Moroza Bag'enka*, ~ *-a*, *Burby Jez'orka*, ~ *-a*, *Lipca Polka*, ~ *-a*. Nazwy z akaniem zarejestrowano na obszarze polskich gwar sejneńskich (w 17 miejscowościach w gm. Krasnopol, Sejny, Giby).

2.3. Nazwy ze zredukowaną samogłoską *e* do *i*//*y*

Cecha ta dotyczy głównie pozycji poakcentowej, gdzie zaznacza się w kilku kategoriach morfologicznych:

- w dopełniaczu l.p. przymiotników rodzaju żeńskiego stanowiących człon odróżniający nazw zestawionych: *Kalużova Droga -yj -'i*, *Olenkoska Szafka -'ij -'i*; w mianowniku l.m. przymiotnikowego członu odróżniającego: *Dług'i Płosk'i*

-'ix -ek, Bondovy Gury -yh -of, Žvirkovaty Nadafk'i -yx -of, Podoz'eransk'i Łonk'i -'ix -ek, Čyžyck'i Łonk'i -'ix -ek, Mšansk'i Łonk'i -'ix -ek;

- w mianowniku l.m. męskich i żeńskich rzeczowników miękkotematowych będących podstawą nazwy jednoelementowej lub członem utożsamiającym nazwy komponowanej: *Barc'i, B'eli, Kryńicy; Cupli, Zdroji; Klimasov Vygoželi, Šerok'e Dačy, Zdynovy Karcy* (46 nazw)¹¹;
- w miejscowniku l.p. rzeczowników żeńskich przeważnie z tematem na -k, rzadziej na -w, -r, -n oraz pojedynczych męskich i nijakich z tematem na -r, -s, -w, -d, -p, od których derywowane są nazwy jednoelementowe lub członem utożsamiający nazw komponowanych: *Bobófka -k'i, -c'i, Połtoračka -k'i, -cy, Dąbrova -y, -'i, Popovizna -y, -'i; Brovar -a, -y, Močydło -a, -'i, Ostemp -u, -'i; Kuklevo -a, -'i; Ostra Gora, -ej Gory, Malavick'i Las -'im Les'i.*

Natomiast przed akcentem redukcja odzwierciedlona jest zaledwie w 9 nazwach, przeważnie komponowanych: *B'idulovizna, Cybulka; Pot Cybulo, Bagno Kacyncove* (od apelatYWu *kaczeniec*), *Modževe pot Stab'inščyzno* (n. urz. *Stabieńszczyzna*), *F'idota Grondy* (n. os. *Fiedot*), *Otk'inščyz'ńanska Žečka* (n. urz. *Otkieńszczyzna*), *Sk'ib'elsk'i Bor* (n. urz. *Skieblewo*), *Stulp'iuove Bagno* (n. jez. *Stulpień*). W kilku przypadkach obecność *i//y* zamiast *e* (pod *i* przed akcentem) może nie wynikać z procesu redukcji. W nazwie *Svoja Kvatyra -ej, -y* zanotowanej we wsi Krywiatyce, gm. Orla na obszarze gwar ukraińskich, leksem *kvatyr*a jest wtórną pożyczką z języka ukraińskiego¹², podobnie można tłumaczyć zachowanie *i* w leksemie *politek* w nazwach *Politek od Granicy pole, Niemirów Mie, S'redńi Politek, -'ego -tka pole, Mętna, Niemirów Mie* (ukr. *politok*, pol. *poletko* – trzecia część ogólnego arealu ziemi w systemie trójpolowym), z kolei nazwy oparte na leksemie *szeroki* z zachowaną grupą *-yr* mogą reprezentować dawną cechę rdzennych polskich dialektów podtrzymywaną przez formy wschodniosłowiańskie (biał. *шырокі*, ukr. *широкуї*): *Šyrok'e, -'ego Szpaki Wysz, Dzikie Cho, Hryniewiczze D. Bie.*

W kilku nazwach nastąpiło przejście nieakcentowanego *e* w *i* w nagłosie. Proces ten należy wiązać z wymianą nagłosowej grupy *ja-* w *je-* charakterystyczną dla wschodniego Mazowsza, obejmującą też tereny gwar suwalskich i sejneńskich (typ *jałowa* → *jełowa* → *iłowa*)¹³. W grupie nagłosowej *je-*, nieakcentowane *e* uległo redukcji do *i*: *Ibłońovy Gronz'ik, Hołcovy Gronz'ik pole* Konstancynówka Gib, *Hołfcy bagno Świackie Sej, Hołcova Gura wzg., las Gawiniańce Sej.*

2.4. Nazwy ze zredukowaną samogłoską *e* do *a*

Głoska *a* pojawia się w większości nazw po akcencie jako:

- końcówka dopełniacza l.p. członu odróżniającego przy członie utożsamiającym w rodzaju żeńskim: *Lis'a Gura -aj -y, -aj -že, Pałonkova Gura -aj -y, -aj -že,*

¹¹ Występowanie końcówki *-i/y* w mianowniku l.m. męskich i żeńskich rzeczowników miękkotematowych zamiast ogólnopolskiej końcówki *-e* jest powszechne w polszczyźnie północnokresowej. Zjawisko to jest różnie interpretowane przez badaczy: jako fakt fonetyczny (wynik redukcji *e* do *i/y* po akcencie), morfologiczny a nawet leksykalny (w zapożyczeniach z języka białoruskiego). Przegląd stanowisk w/w kwestii zaprezentował B. N o w o w i e j s k i, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego* [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, Warszawa 1992, s. 103–108.

¹² F. S ł a w s k i, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1969, s. 472.

¹³ K. D e j n a, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973, s. 160, mapa 28; też T. Z d a n c e w i c z, *Mazurzące gwary...*, s. 27–28.

Ostra Gura -aj_ɨ -y, -aj_ɨ -y, *Sokola Gura* -aj_ɨ -y (nazwy skupione we wschodniej części Sokólszczyzny, gdzie podstawowym środkiem porozumiewania się jest gwara białoruska);

- końcówka mianownika l.p. członu odróżniającego lub utożsamiającego w rodzaju nijakim: *Długa Bagno* -'ego, -a, *Spalona Bagno* -ego, -a, *V'elka Bagno* -'ego -a, *S'lepa Jez'orko*, -ego -a; *S'lepo Jez'orka* -ego -a, *Ruvna Długa Błota* -ego -'ego -a, *V'elka Bagna* -'ego, -a.

Akanie w członie odróżniającym i utożsamiającym w kilku przypadkach wywołało zmianę rodzaju gramatycznego nazwy z nijakiego na żeński, najczęściej w mianowniku (przykłady powyżej), rzadziej także w dopełniaczu: *Długa Bagna* -'ego -a//-'eɨ -y, *Głęboka Bag'eŋka* -'eɨ -'i. Wszystkie przykłady pochodzą z obszaru polskich gwar suwalskich i sejneńskich¹⁴.

W pozycji przedakcentowej redukcję odnotowano tylko w trzech nazwach: *Kruašaviny* las Gorczyca Pła, *Halenovo P'erše*, *Halenovo Drug'e* las Chłodne Włóki Kry.

W nazwach *Kamianny Kołek*, *Kamianny Brot*, *Kšemianna Górka* zredukowana głoska jest pod akcentem. Pojawienie się w tej pozycji *a* może być spowodowane nawiązaniem do gwarowych form białoruskich, w których nastąpiło przesunięcie akcentu w stosunku do form literackich (por. biał. lit. *кам'енны, крамянёвы*, biał. nazwy gwarowe *Kamian'y Most*, *Kamian'y Mast'ok*, *Kramian'aja Har'a*, *Kramian'aja Horka*).

3. Realizacja samogłosek nosowych

W większości nazw, samogłoski nosowe realizowane są zgodnie z normą ogólnopolską, tj. w śródgłosie przed szczelinowymi mają wymowę synchroniczną: *Gęsta Xoina*, *Ks'ęża Gura*, *Pod Gąsufko*, *V'qzafk'i*, *Sqżni* i asynchroniczną przed zwartymi i zwarto-szczelinowymi; *Barańe Grondy*; *Bartny Domp*, *Gront*, *Legńonce*, *C'eńc'e*. W wygłosie samogłoska *ę* w większości przypadków ulega odnosowieniu: *Na Os'ine*, *Pod Grańice*, *Pot Pavłufke*. Zaznacza się tu jednak kilka zjawisk charakterystycznych dla polszczyzny podlegającej oddziaływaniu języków wschodniosłowiańskich. Brak w ich systemie samogłosek nosowych wywołuje szereg modyfikacji w nazwach podawanych po polsku. Należą do nich:

- dekompozycja samogłosek nosowych przed szczelinowym; nazwy z asynchroniczną wymową samogłosek *q ≥ on*, *ę ≥ en* (*eń*) w śródgłosie stanowią niewielką grupę (16 nazw). Zlokalizowane są głównie w części zachodniej terenu: *Drenstfo* Dręstwo Bar, *Nadaŋk'i za Xoronżym* Chmielniki Such, *Łeŋżek* Kamionka Jas, *Xoronżansk'e Łonk'i* Kumiała Kor, *Ks'enży Sat* Korycin Kor, *Ks'enżavo* Słojniki Sok, *Ks'enża St.* Kamionka Sok, *G'ens'ora Morg'i* Lesznia Sur, *Ks'enży Horot* Narew Nar, *G'enstaż*, *Pod G'enstażem St.* Brzozowo Poś, *Ks'enża Łonka* Pietkowo Poś, *Druga Čeńść* Rzepniewo Bie, *G'eńs'eńicove Pole* Miodusy-Inochy Per, *Gens'ovizna* Porośl-Kije Skł, *G'ensta Olšyna* Narojki Dro. Pojedynczą nazwę pochodzenia obcego odnotowano w dwu postaciach: z prawidłowym połączeniem samogłoski ustnej ze spółgłoską nosową i z czysto wokaliczną realizacją samogłoski nosowej *Vakansy//Vakąsy* las Wólka Fil;

¹⁴ Zmiany rodzajowe dokonane pod wpływem białoruskim były wielokrotnie analizowane przez T. Z d a n c e w i c z a, m. in. w publikacji: *Z zagadnień gwar przejściowych pogranicza polsko-białoruskiego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1958, s. 212.

- realizacja ogólnopolskich połączeń $en \leq \epsilon$, $on \leq a$ przed tylnojęzykową jako en , on : *Veng'elńica*, *Vengorufka*, *Długa Łonka*, jak również zachowanie w tej pozycji samogłoski nosowej: *Kręglovizna*, *Kryńick'e Łąk'i*, *Okrąglik*, *Vęg'elńica*. Nazwy z ogólnopolskimi połączeniami en , on dominują na Suwalszczyźnie oraz w okolicach Wyszek i Brańska na południowym zachodzie od Białegostoku (84 nazwy), natomiast z n i z wymową wokaliczną odnotowano punktowo na całym terenie, w tym także na obszarze gwar białoruskich;
- denazalizacja wygłosowego ϵ w o : uwidacznia się w nazwach przyimkowych (z przyimkami *nad*, *pod*, *za* + narzędnik: *Nat Posado*, *Nat Seroko B'elo*, *Pot Poros'lo*, *Za Stecko*). Na 192 tego typu jednostek leksykalnych, w 144 odnotowano ϵ w postaci czystego o , w 46 nazwach wygłosowa nosowość została zachowana, np. *Pod Jedliną*, *Za Jevą*, a zaledwie w dwóch przypadkach mamy do czynienia z rozszczepioną wymową ϵ jako om , np. *Nad Bobrom* (Biebrzą), *Za Górom* (obydwa zapisy z om ze Sztabina, pow. augustowski). Nazwy z czystą samogłoską występują na obszarze gwar suwalskich oraz w miejscowościach położonych na północny i południowy zachód od Białegostoku, natomiast mikrotoponimy z zachowaną samogłoską nosową w wygłosie skoncentrowane są we wsiach gm. Tykocin, Dobrzyniewo Kościelne, Juchnowiec Kościelny, Zabłudów, Narew (częściowo na terenie gwar białoruskich);
- wygłosowa samogłoska ϵ realizowana jest w nazwach z przyimkami *na*, *pod*, *w*, *za* + biernik typu *Na Os'ine*, *Pod Grańice* (35 jednostek leksykalnych), przy czym tylko w 18 z nich jako czyste e , co jest zgodne z tendencją ogólnopolską, natomiast w pozostałych nazwach, z wyjątkiem jednej, przybiera postać a . Występowanie samogłoski a zamiast ϵ w wygłosie (też w końcówce biernika rzeczowników żeńskich) jest zjawiskiem charakterystycznym dla polszczyzny kresowej i było już wielokrotnie opisywane¹⁵. Na terenie Białostoczczyzny i Suwalszczyzny nazwy z wygłosową głoską a notowane były na obszarze różnych gwar, np. *Pod B'induga* kol., pole Cimochowizna Suw, *Pod Glinka* bagno Nowe Boksze Kra (obszar gwar suwalskich), *Pod Hvozna* kol., pole Nowiny Kasjerskie Kny, *Pod Góra* pole Holonki Bra (gwary mazowiecko-podlaskie) *Pot Kruśńa* pole Kołpaki Zab, *Za Żeka* łąka, pole Rohozy Nar, *Pod Osofka* wzgórze Ignatki Wysz (obszar gwar wschodniosłowiańskich), wobec czego zjawisko to mogło powstać pod wpływem akania, jak również, po odnosowieniu, obniżonej mazowieckiej wymowy samogłoski ϵ . Zanotowano jeden tylko przykład, w którym odnosowione e uległo podwyższeniu: *Na Ceg'elńu* pole Ostrówek Szu;
- wschodniosłowiańskie kontynuanty samogłosek nosowych, tj. w miejscu ϵ samogłoska u , w miejscu ϵ samogłoska a lub u (niezależnie od akcentu) odnotowano w niewielkiej grupie nazw, np. *Dubrofk'i* pole Sokole Mich; *Krugło* jezioro Sidory Rut, *Kutk'i*, *-uflasek*, kol. Śledzianów Dro; *Ż'aduv Grundek* urocz. Budy Bia, *Ostup'ec* las Kopczany Lip, *Ostupek* pole Żółtki Cho, *Gołubovizna* las Kalnica Aug, *Kup'iste -ego* łąki Krasne Lip; *Grada (grzęda)* wzgórze, las Jastrzębna II Szt, *Xandogożczyzna* las Wierobie Gró.

¹⁵ m. in. Z. K u r z o w a, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 80; H. T u r s k a, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Wrocław 1982, s. 16–17, B. N o w o w i e j s k i, *Fonetyka polszczyzny sokólskiej* [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, Warszawa 1989, s. 126, T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie...*, s. 37–39.

Takie procesy jak odnosowanie w śródgłosie czy zakłócenia w alternacji *q//ę* znane są polskim gwarom¹⁶, jednakże na omawianym pograniczu mają dość szeroki zasięg. Strata nosowości może, np. świadczyć o trudnościach w wymawianiu nosówek osobom przechodzącym na język polski. Nazwy z brakiem rezonansu nosowego zlokalizowane są głównie na Suwalszczyźnie, ale też na obszarze gwar białoruskich. Przykłady: *M'ezy Jez'oram'i* pole, kol. Supienie Fil, *Ščesneh Vygoželi* bagno, doły po torfie Klonorejś Szy (nazwisko Szczęsny), *M'ezyjez'ork'i* łąki, pastwisko Gawrych Ruda Suw, *M'ezyżečk'i* łąki Sobolewo Suw, *M'ezyrofk'i* łąka, zarośla Sarnetki Gib, *M'ezybagna* łąki Sucha Rzeczka Pła, *Scesnovízna* łąki Białobrzegi Aug, *Jastšebłanska Droška* pole, droga Komaszówka Szt, *Nad Łonkami Jastšebłansk'im'i* bagno Balinka Szt, *P'etnas'c'e* pole Komaszówka Szt, *P'etnas'c'e Morg'i* las Cisów Szt¹⁷; *Ž'es'ec'ina* -y, -i las Nadleśnictwo Browsk Nrw, *Ž'ev'ec' Zahonov* łąka Grodzisk Nar, *P'ekne Pólko* pole Sierakowizna Bie. Z kolei, wahania w dystrybucji *q, ę* będące rezultatem wyrównań analogicznych mają odzwierciedlenie w grupie nazw opartej na apelatywach *zajqč, dqbrowa, dqb, gęś, ksiądz, dziesięć, zawiązać, przeciąć* (tu w gnieździe etymologicznym wymiana *q:ę*), np. *Zajonce Bag'enka* łąki, *Zajonca Góra* wzg., pole Biernatki Aug, *Zajqčnik* pole, pastw. Łempice Cie; *Dembrova* las Olenzkie Bra, *Dembroszczna* las Godzieby Wysz, *Dembrofka* lasek Kłopoty-Patry Sie; *Kšyvy Demp* staw, Baranowo Rut; *Gqšnik* pastw. Roszki-Włodki Łap; *Ks'onzowska Ceg'eln'a* las Kniaziówka Sid, *Ks'onzofsk'e* pole Krynki Kry, *Ks'onzove* pole, kol. Klepacze Cho; *Ž'es'qtn'icy* pole, kol. Mikicin Jaś; *Zav'ęzek* pole Brzeźnica Bra; *Pšec'ontk'i* pole Anusin Sie. Proces ten jest interpretowany w literaturze jako wynik braku historycznego poczucia tych oboczności dla polszczonej się ludności, która w swoim systemie wokalicznym nie posiadała samogłosek nosowych¹⁸.

4. Kontynuanty *o* pochylonego

W gwarach polskich wschodniej Białostoczczyzny kontynuanty *o* pochylonego realizowane są jako *u* (zgodnie z normą ogólnopolską), jako samogłoska ścieśniona *ó*, głównie w sąsiedztwie spółgłosek sonornych, oraz jako *o* jasne. Ten ostatni typ wymowy charakterystyczny jest dla gwar o podłożu białoruskim, gdyż język ten posiada w swoim systemie wyłącznie samogłoski jasne.

W analizowanym materiale reprezentowane są wszystkie typy wymowy *o* pochylonego mniej więcej w tych samych proporcjach (z *u* – 69 nazw, z *ó* – 60, z *o* – 73 nazwy), np. *Brut, Brót, Brod; Grabufka, Grabófk'a, Ivanofka*, przy czym *o* jasne pojawia się w pozycjach, w których następuje:

- wyrównanie do przypadków zależnych, np.: *Bor – Boru, Brod – Brodu, Groć – Grodzi, Morg – Morga, Ostrof – Ostrovu, Rof – Rovu* itp.;
- nawiązanie do wyrazów pokrewnych z *o* jasnym, np.: *Droska – droga, Łoski – Łozy, Polko – pole, Trojnik – troje*;
- w nazwach, które w języku ogólnopolskim w całym paradygmacie mają *ó*, natomiast bezpośrednio nawiązują do wymowy białoruskiej: *Gorka, Gory, Xrost, Włoka, Vojtovízna, Vroblova*;
- w końcówce dopełniacza l.m. rzeczowników wszystkich rodzajów, np. *Barana Doły, ~-of, Bagny -of, Łonk'i -of*;

¹⁶ S. U r b a ń c z y k, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1981, s. 26–29.

¹⁷ Utrata nosowości w liczebniku *piętnaście* ma charakter ogólnopolski.

¹⁸ T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie...*, s. 46–47.

- w przyrostkach *-ow(ka, -ek)*: *Dembofka, Mańofka, Lipovek, Bartkov Zakoł, Martynkov Bagno*.

Proces rozszerzonej wymowy *o* pochylonego ma szeroki zasięg również w polszczyźnie północno-wschodnich kresów. Przyczyny jego powstawania zostały obszernie wyjaśnione w literaturze przedmiotu¹⁹.

5. Inne zjawiska samogłoskowe

Omówione dotychczas zjawiska fonetyczne należą do najliczniej reprezentowanych właściwości wokalicznych związanych z interferencją wschodniosłowiańską. Pozostałe cechy powstałe pod wpływem języka białoruskiego lub ukraińskiego występują sporadycznie i w wielu przypadkach trudno je powiązać z określonym kompleksem gwarowym.

5.1. Nazwy ze wschodniosłowiańską wokalizacją jerów

W kilku przypadkach realizowana jest samogłoska *o* w miejsce ogpol. *e*: *Okm'inok*, jezioro Czarnakowizna Suw, *Drug'i Pol'etok//Sredni Pol'etok//P'eršy Pol'etok*, pole Hruskie Szt (biał. *нал'етак*), *Boxonka Buxta*, zatoka Serwy Pła (biał. *бохан*), *Zas'c'anok*, las, kol. Wólka–Przedmieście Was (biał. *засц'енак*), *Šeleščansk'i Rožon, -'ego -na* urocz. Budy Bia (biał. *раж'он*).

5.2. Nazwy z samogłoską ruchomą

Chodzi tu o nazwy, w których obecność *e* ruchomego (w jednym przypadku *o*) nie jest uzasadniona ani względami historycznymi, ani fonetycznymi, jak również wyrównaniami morfologicznymi. Dla języka białoruskiego, a szczególnie dla gwar, charakterystyczne jest unikanie zbitek spółgłoskowych, głównie w wygłosie, gdzie przed niektórymi spółgłoskami, np. *k, r, l, m, n* mogą pojawiać się wtórne samogłoski, por. biał. gwarowe *літар, фальварак, метар*. Nazw, które w mianowniku l.p. reprezentują ten typ wymowy, jest zaledwie kilka: *e* ruchome przed *k* – *Mos'c'isek, Kalisek, Skarb'isek, Buž'isek*, analogicznie do nazw białoruskich *Karčmísak, V'inčarysak, Ozarysok*; przed *l* – *Zagrob'ele, -a*, tu też biał. gwarowe *Zahrebele*. W przypadku nazw *Zagumieńe, Na Zagumieńu* (ogpol. *zagumnie*); *Zabagońe* (ogpol. *zabagnie*) nastąpiło, nawiązanie do wymowy białoruskiej (*загуменне, забазонне*). Wprowadzenie samogłoski ruchomej związane jest również z formą dopełniacza l.m. członu utożsamiającego w nazwach zestawionych derywowanego od apelatywu *łąka*: *S'idorsk'e Łonk'i -'ix, -ek, Budńick'e Łonk'i -'ix, -ek, L'ipščansk'e Łonk'i -'ix, -ek, Pogańicy Łonk'i s Pogańick'ix -ek, Č'yžycki Łonki -ix, -ek*²⁰.

Tendencja do wprowadzania samogłoski ruchomej ma na omawianym terenie o wiele szerszy zasięg, niż to wynika z prezentowanego materiału. Jest powszechna w gwarach suwalskich i sejneńskich²¹. W prezentowanych nazwach, zapisy z nieuzasad-

¹⁹ Zob. m. in. H. T u r s k a, *O powstaniu...*, s. 64; Z. K u r z o w a, *Język polski...*, s. 74–75; T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie...*, s. 40–45.

²⁰ Ogólnosłowiański apelatyw *łąka* jest szeroko rozpowszechniony w gwarach wschodniej Białostoczczyzny. Oznacza 1) suche zmeliorowane błoto 2) miejsce z posianą trawą (za Cz. Ł a p i c z, *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, s. 112, 135, 139). Jako toponim występuje tylko z wyrazem konkretyzującym. W dopełniaczu l.m. przeważają końcówki *-ak/-ok* w zależności od systemu fonetycznego gwary (rzadko *-aŭ* lub *ŏ*), np. *Kal'ń'ensk'ije Łonk'i -'ix -ak, Korń'ansk'i Łonk'i -'ix -ok*.

²¹ Obszerny materiał przytacza T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie...*, s. 53; *Mazurzące gwary...*, s. 46–47.

nionym *e* ruchomym, oprócz kilku z terenu gwar suwalskich i sejneńskich, skoncentrowane są na zachodnim pograniczu gwar polskich i wschodniosłowiańskich (gminy Trzcianne, Brańsk). Pojedyncze przykłady zanotowano na obszarze gwar białoruskich, bądź ukraińskich, np. z tej samej miejscowości pochodzą, zapisy: *Podoz'eransk'i Łonk'i -'ix, -ek* i *Š'ymkoŭsk'ije Łonk'i -'ix -ok* Budy Mich. Zapewne, w pierwszym przypadku mamy do czynienia z chęcią uniknięcia okania.

5.3. Nazwy z zachowanym pełnogłosem

Nazwy, w których reprezentowana jest wschodniosłowiańska postać psł. grup *TolT, TorT, TerT*, a mianowicie *ToloT, ToroT, TereT*, notowane były w kilku miejscowościach na obszarze polskich gwar suwalskich: *Bałać'ina* bagno, zarośla Ruska Buda Kra, *Berez'ńak* bagno, zarośla Wysoka Góra Kra i sejneńskich, przy czym, wszystkie nazwy są tu związane z nazwiskiem *Moroz*: *Moroza Bag'eńka* bagno, staw Sumowo Sej, *Moroza Góra* wzg., pole Radziuszki Sej, *Morozov'izna* łąka Okótek Gib, pole, łąka Grudziwyszczyzna Sej. Wystąpiły też punktowo na północnych i zachodnich peryferiach gwar wschodniosłowiańskich: *Bołoc'ink'i, Bołoc'iny* las, bagienka Sucha Rzeczka Pła, *P'erexož'ec* las, bagno Gruszki Pła, *Žereb'ača Gura* wzg., las Rubcowo Pła, *B'erezovo* łąki Kuczyn Moń, *Pańsk'e Bołotko* bagno, łąki, rów Krasne Folwarczne Jas, *Perevoz'na Žečka* rzeczka Uhowo I Łap; *Os'eretk'i -uf* kol., pole, pastw. Bokiny Łap, *Os'erotk'i -uf* pole, pastw. Kowale Sur, *Pop'erecne -ego* łąki las Uhowo II Łap, *Vołock'i -ek* pole Zawyki-Ferma Sur.

5.4. Nazwy ze wschodniosłowiańską wokalizacją sonantów

Jest to kilka nazw opartych na apelatywie *czart*, gdzie *r* sonant realizowane jest jako *or*: *C'orc'e Bagno* bagno, zarośla Suchorzecz Bak, *Čortova Toń* łąka Muły Pła, *Čortek* kol., pole Krasnopol Kra, *Cortek* łąki Stara Liza Poś.

5.5. Nazwy z grupami *-yja, -ija*

Nieściągnięte grupy *-yja, -ija* pojawiają się w kilku imionach głównie stanowiących człon utożsamiający nazw zestawionych oraz w nazwach opartych na apelatywach *kolonia* i *linia*: *Kasyjana Gaļ* bagno, zagajnik Rosochaty Róg Kra, *Kupryĭana Bagno* stawek Szurpiły Jel, *Matyĭusowa Góra* wzg., las Huta Fil, *Łuk'ijana C'enc'e* las, bagno Balinka Szt; też *Matyjaš* bagno Skustełe Kra, *Łuk'ijan* las Białobrzegi Aug; *Tomaša Kolońija* pole Rakowicze Lip, *Levonka Kolońija* pole, kol. Mroczi Trz, *Kolońije* St. Rogożyn Lip, *Lińija* cz. wsi, droga Wasilówka Racz (biał. *калонія, лінія*).

5.6. Nazwy z odstępstwami od ogólnopolskiego przegłosu

Nazwy z odstępstwami od ogólnopolskiego przegłosu *o/e, a/e* występują nieznacznie. W większości z nich zakłócenia w przegłosie zgodne są z polskimi procesami gwarowymi, jak np.

- a) mazowiecki brak przegłosu po spółgłoskach wargowych: *P'etrosk'ego Lasek, P'escany Brot*;
- b) błędny przegłos przed spółgłoskami miękkimi w wyniku tendencji do wyrównań: *Rumne Bžoz'iny*;
- c) charakterystyczne dla gwar mazowieckich przejście *ar* w *er*: *Ž'ernova Góra, Čvertk'i/C'fertk'i*²².

²² Por. K. D e j n a, *Dialekty...*, s. 165–167, mapa 30.

Tylko sporadycznie zaznacza się wpływ białoruski: *Truškosc'ego Grebla* droga przez bagno Sucha Rzeczka Pła, *Grebla* pole Jaworówka Dob, *Grebelka* droga Jasionowo Szt (biał. *зрэбля*); *Popove L'esank'i* pole Wólka Poduchowna Was, *L'esanka* Ogóły Cza, *L'esank'i* pole, kol. Kropiwnica Moń (biał. gw. *лесанка, лясанка* 'mały lasek'); *F'edora Gront* las Balinka Szt, *F'edorek* łąka Gawrych Ruda Suw, *F'edorovizna* las Kleszczówek Wiż, *F'edorufka* wzg., las Dębowo Szy (biał. *Фёдар*, gw. dem. *Фезька Фёдзя*); *Zan'ofsk'e Smug'i* łąka Chojewo Bra (od nazwy wsi Zanie; biał. przymiotnik gw. *zan'uosk'i*).

5.7. Uproszczenia w grupach samogłoskowych

W nazwach derywowanych od imienia *Leon* miejsc dyftongicznego połączenia *eo* zajęto połączenie *ev*²³: *Levonka Kolońija* pole, kolonia Mroczy Trz, *Levońsla Xoinka* las Peńskie Krp, *L'evonufszczyzna* łąka Bystre Boć, *Levońuvka* łąka Bogdanki Juch (biał. *Лявон*).

5.8. Zmiany w grupach nagłosowych

Zmiany te dotyczą nazw opartych na apelatywach: *jesion*, *jedlina* i *jezioro*. Psł. **asenʹ*, **asenʹ* z prejotacją **jasenʹ*, **jasenʹ* w języku ogólnopolskim utrwalił się z nagłosową grupą *je*²⁴. Postaci z *ja*- odnotowano w kilku miejscowościach na obszarze gwar mazowiecko-podlaskich²⁵. W nazwach terenowych nagłosowe *ja*- pojawia się, poza dwoma przypadkami, na południowo-zachodnim pograniczu gwar mazowiecko-podlaskich z gwarami wschodniosłowiańskimi. Zjawisko to należy chyba łączyć z wpływem gwar białoruskich lub ukraińskich, które zachowały nagłosowe *ja*- (biał. *ясе́нь*, ukr. *ясе́нь/ясе́нь*). Materiał: *Jas'onova Gura* kol., wzg., pole Leszczewo Jel, *Jas'onufka* pola, kol. Bartniki Lip; *Jas'eńica* struga, łąka Czaczki M., Dołki Tur, *Jas'ońina* pastw. pole Sierakowizna Bie, *Jas'eń* lasek Załuskie Koronne Bra, *Jas'onk'i*, *-ek* kol., pole, łąki Zołocki Boć, *Mała Jas'enufka* pole, kol. Jesionówka Dzi. W większości nazw polskich realizowana jest nagłosowa grupa *je*-.

Niewątpliwie wpływem wschodniosłowiańskim należy tłumaczyć formy *Jalinka* *-i*, *-ce* pole, kol. Hryniewiczze D. Bie i *Jalink'i* *-ek* las Pulsze Wysz, na co wskazuje też uproszczona grupa *dl* (pochodne od psł. **edla*, **edlb*).

Psł. **ezero*, **jezero* w językach wschodniosłowiańskich ma postać bez prejotacji (ros., ukr. *озеро*, biał. *возера*). W gwarach białoruskich i ukraińskich Białostoczczyzny, w ich wschodniej i południowej części, apelatyw *jezioro* został zarejestrowany w postaci: *'oz'ero*, *'ozero*, *'ozyro*²⁶, co znalazło swoje odbicie w nazwach terenowych: *Oz'oro* *-a*, *-że* łąka Kowale Sur, *Oz'eżysko* łąka Widźgowo Bra, góra, pole Hryniewiczze D. Bie, *Podoz'e-ransk'i* *Łonk'i* *-ix* *-ek* łąka Budy Mich.

Konsonantyzm

Nazwy, w których w stosunku do języka ogólnopolskiego spółgłoski pod wpływem języka białoruskiego lub ukraińskiego uległy zmianom, stanowią bardzo liczną grupę. Odstępstwa od normy ogólnopolskiej dotyczą takich zjawisk jak: dyspalatalizacja

²³ Zjawisko to dotyczy również innych imion pochodzenia obcego, w których połączenie *eu* realizowane jest w języku białoruskim jako *ev*, np.: *Тадэвуш*, *Матэвуш*. W zapisach gwarowych nazw opartych na imieniu *Mateusz*, połączenie *eu* rozbijane jest przez interwokaliczną jotę, np. *Matejušova Hara* i *Matyjušova Góra*.

²⁴ F. S ł a w s k i, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, z. 5, Kraków 1956, s. 564.

²⁵ D. R e m b i s z e w s k a, *Gwary nadbużańskie mazowiecko-podlaskie*, Łomża 2002, s. 20.

²⁶ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 2, Wrocław 1989, mapa 60.

spółgłosek, palatalizacja, wymowa poszczególnych spółgłosek (lub ich połączeń) zgodnie z fonetyką wschodniosłowiańską, udźwięcznień w śródgłosie i wygłosie, uproszczeń w grupach spółgłoskowych.

1. Dyspalatalizacja spółgłosek

1.1. Najczęściej stwardnieniu ulega spółgłoska *ń* w pozycji przed *s* wchodzącym w skład formantu *-sk* i pochodnych od niego *-(y)ńsk-*, *-ańsk-*, *-eńsk-*, rzadziej przed *c*, *č* i *š*. Formant *-sk-* pojawia się w ok. 100 nazwach, głównie w przymiotnikowym członie określającym typu: *Cyganska V'oska*, *Bagna Us'c'ensk'e*, *Buc'fynska Gura* także *Pod Bagn'ansk'e*, *Reklansk'i*. Przykłady przed pozostałymi spółgłoskami: przed *c* – *Koncy -uf*, *Orlincansk'e Jez'ork'i*, *Soncyka Gura* (n.os. Sończyk), *Koncova B'el*; przed *č*: *Brončansk'e Žečk'i*, *Hančynsk'e Bagno*; przed *š*: *Otk'inščyzńanska Žečka*. Wymowa twardego *n* powstałego w wyniku dekompozycji nosówek została też uogólniona na przypadki połączeń *on*, *en* + miękka spółgłoska zwarto-szczelinowa, np.: *Łuk'ijana C'enc'e*, *Ž'es'enc' Zagony*, *Olšyna Ž'enc'ołoska*, *Karola Gronž'ik*, *Ž'es'enc'iny*. Na 35 nazw, w których występują te połączenia, tylko w 7 następuje upodobnienie typu *P'eńž'* (*P'eńč'*) *Zagony*, *B'ały Łabeńć* zgodnie z ogólnopolską wymową.

1.2. Spółgłoska *ś* twardnieje w połączeniach *śr* w nazwach opartych na apelatywach *średni*, *środkowy*: *Sredni Pol'etek*, *Srednia B'el'ica*, *Sredni Smuk*, *Sredniak*, *Srednia*, *Srednie*; *Srotkova Łonecka*, *Srotkovy Poletek*.

Obydwa wyżej opisane zjawiska mają swoje uzasadnienie w fonetyce białoruskiej gdzie zarówno spółgłoska *n* jak i *s* w wymienionych wyżej pozycjach wymawiane są twardo (por. biał. *мінскі, сонца, канчаць; сродак*).

2. Palatalizacja spółgłosek

W pewnej grupie nazw spółgłoski przednio- i tylnojęzykowe ulegają zmiękczeniu niezgodnemu z normą ogólnopolską, przy czym, na części obszaru niewątpliwie odzwierciedlają system palatalizacji w języku białoruskim, rzadziej ukraińskim²⁷, natomiast w niektórych miejscowościach – gwarowe cechy mazowieckie.

2.1. Zakłócenia w artykulacji spółgłoski *n* dotyczą kilku przypadków:

- a) nazw, których postać fonetyczna jest zgodna z wymową białoruską: *G'eńerała Boŋk'er* wzg. Leszkiemie Wiż (biał. *генерал*), *Mańeżovy Ruf* struga Sudawskie Wiż (biał. *манеж*);
- b) w imiesłowach czynnych w funkcji członu odróżniającego przed przedrostkiem *-qcy*: *Paxńonca Gura*²⁸ wzg., kol. Połomin Such, *Legńonca B'el*²⁹ łąki Olszanka Fil;
- c) w nazwach opartych na apelatywach *linia*, *kolonia* notowanych w trzech wersjach wymowy: jako *lińija*, *kolońija* (omówione wyżej), jako *lińja*, *kolońja* z całkowitym zmiękczeniem *n* i wyraźnym wydzieleniem joty oraz jako *lińa*, *kolońa* z zanikiem joty w wyniku jej pełnej asymilacji do *n*, np. *L'ińja Abryck'ego* droga Gorczyca Pła; *Kolońja P'eńk'i* pole, kol. Pieńki Mich; *Tšec'a Lińa* łąki Kurianka

²⁷ Część zjawisk związanych z palatalizacją ma swoje podłoże zarówno w języku białoruskim, jak i ukraińskim, np. zmiękczenie *l* czy tylnojęzykowych.

²⁸ W języku białoruskim przyrostek *-ючы/-ячы* zmiękcza poprzedzająca głoskę tematyczną: *квiм-неючы/свiццячы*.

²⁹ W tym przypadku możliwa jest też inna interpretacja: zachowanie postaci obocznej występującej już w języku staropolskim; por. F. S ł a w s k i, *op. cit.*, s. 212.

Lip; *Kolońa pot Tatary* pole, kol. Morusy Krp. W pierwszym przypadku, źródłem asynchronicznej wymowy (-ńja) mogły być tu południowo-zachodnie gwary białoruskie, natomiast w drugim (-ńa) – znany językowi literackiemu i gwarom białoruskim proces pełnej asymilacji joty do poprzedzającej miękkiej spółgłoski³⁰.

2.2. Poza *n*, niezgodną z polszczyzną ogólną palatalizację reprezentują pojedyncze nazwy:

z – *z'* *Z'az'ulin Gront* łąki Krasne Lip; pol. gw. *zazula, zyzula*; biał. *зяюля* 'kukułka';

ż – *ż'* *Gaź'eiča Lasek* lasek Radziuski Sej; od nazwiska Gałdzewicz;

vy – *vi* *V'isoka Gura* wzg., las Trzcianka Rut; *V'ic'eńisko* łąka Pomiany Bar. W gwarach białoruskich możliwy jest proces zamiany *y* na *i* po spółgłoskach wargowych jako rodzaj dysymilacji spółgłoski wargowej i następującej samogłoski, np. *bik, miło*, przy czym spółgłoska ta pozostaje twarda³¹. W odnotowanych nazwach z Suwalszczyzny spółgłoska ulega zmiękczeniu. Jak przypuszcza T. Zdancewicz, palatalizację mogło wywołać wprowadzenie *y* polskiego bardziej przedniego niż białoruskie i zastąpienie wschodniosłowiańskiego w dwuwargowego przez ogólnopolskie wargowo-zębowe³². Na obszarze gwar wschodniosłowiańskich zarejestrowano dwie nazwy z tego typu zmiękczeniem: *Púòd'visock'ix Liès -aho -u* las, kol. Malewicz Dolne Sok (gwary białoruskie); *Pud V'igodami, Spud -uų* pole Morze Czy (gwary ukraińskie).

- grupa *sk -s'k Pan's'ka Xvoina -'ej -i* las Jacewicz Bie; *Puste Kos'k'i* pole Koski Per. Jest to cecha charakterystyczna dla południowej Białostoczczyzny, gdzie zaznacza się wpływ gwar ukraińskich³³.

2.2.1. W grupie nazw opartych na podstawach antroponimicznych, większość z nich zachowuje, na obszarze gwar polskich, wymowę spółgłosek przedniojęzykowych zgodną z fonetyką białoruską:

d(d') – *ż'* *Ż'emiana Grondy* wzn., zar. Karolin Gib (biał. *Дзямян*, pol. *Damian*); *Ż'eńisa Góry* wzg., pola Wólka Folwark Bak., *Ż'eńisova Górka* wzg. Żarnowo II Aug (biał. *Дзяніс*, pol. *Dionizy*);

t – *c'* *C'imoxa Góra* wzg., pole Zajęczkowo Wś. Bak; *C'imoxove Bagno* zar. Korkliny Suw; *C'imoxovizna* pole, kol. Zajęczkowo Wś Bak (biał. *Цімафеў*, dem. *Цімох*, pol. *Tymoteusz*); *V'ic'kova Novina* las Wrotki Szt (biał. *Віктар – Віцька*, pol. *Wiktor – Witek*);

s – *s'* *Aras'ima Gura* wzg., pole Wychodne Suw (biał. *Герасім*, pol. *Gerazym, Harysym*); *Maks'ima Ruk* półwysep, bagno Magdalenowo Suw; *Maks'imove -ego* bagno Stabieńszczyzna Kra (biał. *Максім*, pol. *Maksym*); *Vas'il'a Gront* las Hruskie Szt; *Vas'ilka B'el* bagno Płaska Pła; *Vas'ulove Góry* wzg., pole Podwysokie Racz; *Vas'ilófka* pole, kol. Wólka Karwowska Bar. wzg., lasek Sobolewo Suw (biał. *Васіль*, pol. *Bazyli* też *Wasył*).

2.3. Interferencją gwar białoruskich i ukraińskich (na południu terenu) można tłumaczyć miękką wymowę polskich połączeń *xe, xy*, np.: *Gursk'ego Bux'etka, Kux'enk'i, Głux'e Jamy, Su'xe Doły; X'ibovo, X'ilink'i; Su'xi Las; M'xi, Ol'xi; Rosoxa -xi, V'exa -xi*. Tego typu wymowa jest charakterystyczna zarówno dla polszczyzny północno- jak i południowokresowej³⁴.

³⁰ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, Мінск 1963, mapa 64.

³¹ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1963, s. 77.

³² T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie...*, s. 62.

³³ Por. *Atlas gwar...*, t. 2, mapa 135.

³⁴ H. T u r s k a, *O powstaniu...*, s. 66; J. K o ś ć, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin 1999, s. 163.

2.4. Zarejestrowane w nazwach, na obszarze polskich gwar suwalskich (gm. Wiżajny, Przerośl, Jeleniewo, Bakałarzewo, Suwałki, Krasnopol)³⁵ i na zachodnim pograniczu (gm. Tykocin, Łapy, Brańsk, Ciechanowiec, Poświętne, Dziadkowice) miękkie spółgłoski *k', g', x'* w pozycji przed *e* powstałym z rozłożenia nosówki i przed *ę*, mogą reprezentować cechy charakterystyczne dla dialektu mazowieckiego³⁶, np. *G'ęste Bagno* bagno, zar. Jęglówek Kra, *K'emp'anka* łąka Śmieciuchówka Prze, *G'enstaż* las St. Brzozowo Poś, *Pot Kamionk'e* kol., pola Wiżajny Wiż, *Pot Xoink'e* pole Wólka Waniewska Łap.

3. Realizacja spółgłosek *c, ś, ź, ż, ś*.

Na obszarze, na którym w przeszłości funkcjonowały gwary białoruskie, w pewnej liczbie nazw zachowały się pierwotne spółgłoski, tj. *č, š, ž, z', s'* wobec odpowiednio polskich *c, ś, ź, ż, ś*:

č – *c* *Stefana P'ečyk* las Giby Gib, *P'eček* las Zelwa Gib, *P'ečk'i -ek* urocz. Supraśl Sup (biał. *печка*, pol. *piecyk*); *Žreb'enča Gura* wzg. Rubcowo Pła (biał. *жарабячы*, pol. *żrebięcy*);

š – *ś* *G'ib'ańsk'e Paśničk'i* bagno, zar. Pomorze Gib; też *Pašńa, Paśničk'i, Paśnił'i* w gminach Giby, Krasnopol, (biał. *пашня*, pol. *paśnia* 'pastwisko');

ž – *ż* *Žreb'enča Gura* j.w.;

z' – *ż* *Z'miječne Bagno* bagno, las Krasnopol Kra (biał. *змяя*, pol. *zmija*)

s' – *ś* *Łopus'ńik* las Suraż Sur (biał. *лапуснік*, pol. *łopusznik*); *Ols'ńak* las Mikaszówka Pła (od *olsza*).

4. Realizacja psł. *ř*

Większość polskich nazw gwarowych kontynuuje psł. *ř* miękkie jako *ż*. Wpływ białoruski w postaci twardego *r* zaznacza się w kilkunastu jednoelementowych nazwach i dość regularnie w miejscowniku l.p. nazw pochodnych od rzeczowników na *r* przed końcówką *-y* powstałą ze zredukowanej samogłoski *e*, np. *Brovar, Brovary, L'is'a Gora (na) -'ej Gory*. przy czym nazwy zlokalizowane są pojedynczo w różnych punktach badanego terenu. Przykłady: *Brozove Bagno* bagno Białostrzegi Aug, *Kus'ńera Gront* las Hruskie Szt, *P'iskorova Xoina* zagajnik Konopczyn Moń (biał. dial. *nick'yp* 'piskorz'), *Brovarysko* łąka Łapczyn Cza, *Brez'ńak* las Krynickie Zab, *Jez'erysko* pastw. Topilec Tur, *Oboryska* pole, pastw., kol. Ruda Krp, *Prydatk'i -uf* pole Lipsk Lip, *Pot Xrenovy Gajek* pole, kol. Chomice Skł; *Bžostova Gura -ej Gury* pole Ogrodniki Dob, *Ostra Gora -ej Gory* pole, pastw., kol. Ołdaki Moń. Tylko w dwóch nazwach opartych na apelatynie *korzeń* występuje charakterystyczna dla polszczyzny tak północnych, jak i południowych kresów bifonematyczna wymowa psł. *ř* miękkiego jako *rż* (*r + ž*)³⁷; tu obydwie nazwy pochodzą z obszaru suwalskich gwar mazurzących: *Korzeńova Droga* droga Dalny Las Pła, *Balinka Szt; Korzonóvízna* pole Studziany las Gib³⁸.

5. Spółgłoska *h*

Charakterystyczne dla gwar białoruskich i ukraińskich dźwięczne tylnojęzykowe, częściej gardłowe *h*, jako odpowiednik polskiej bezdźwięcznej spółgłoski *x* lub zwartej *g*,

³⁵ Obszerny materiał gwarowy przytacza T. Z d a n c e w i c z, *Mazurzące gwary...*, s. 77–79.

³⁶ S. U r b a ń c z y k, *Zarys...*, s. 30.

³⁷ Por. Z. K u r z o w a, *Język polski...*, s. 243; Z. K u r z o w a, *Polshczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków 1983, s. 94–95.

³⁸ Według wykazu miejscowości zawartego u T. Z d a n c e w i c z a, *Mazurzące gwary...*, s. 23–26.

typu: *Hektary -uf* pole Gabrysin Poś (pol. wymowa *xektary*), *Hl'ina -y, -e* pole Biszewo Gro (pol. *glina*) występuje w nazwach notowanych tak na obszarach polskich gwar okalających gwary białoruskie i ukraińskie od północy i zachodu, jak i na obszarze gwar wschodniosłowiańskich, np: *Hanca* jez. Mierkinie Wiż, *Hała B'el* bagno, las Dworczyisko Gib³⁹, *Hołubova Droga* droga Dworny Las Pła; *Hornostajsk'e* pole, kol. Kosiorki Moń, *Bahenek* pole, pastw. Płonka-Kozły Łap, *Za Bahońcem Doły* pole Holonki Bra, *Dvorsk'e Smuy'i -'ix -uf* pastw. Lisowo Dro; *P'ęc Zahony* pole, kol. Rostoły Juch, *Pohulańsk'i Las -'ego -u* las Pohulanka Cze⁴⁰, *Mały Baheńec -ego -ńca* pastw. Rowek Szu. Dźwięczne *h* utrzymuje się zatem w pewnej ilości wspólnych leksemów (*glina, zagony, smugi*), ale głównie w przyswojonych z języka białoruskiego lub ukraińskiego.

6. Dźwięczność w śródgłosie i wygłosie

Pod wpływem języka ukraińskiego, w nazwach rejestrowanych w południowo-zachodniej części Białostocczyzny⁴¹, w śródgłosie przed spółgłoskami bezdźwięcznymi i w wygłosie, obocznie ze spółgłoskami bezdźwięcznymi, występują spółgłoski dźwięczne. Cecha ta utrzymuje się również w gwarowych nazwach polskich, np. w śródgłosie: *Kavelinovska Šosa -'ej -y* droga Bobrowa Zab, *Oxrymovo Rużk'e* las, urocz. Siemiony Gro, *S'rodkove Bag'enko* staw Winna-Chroły Cie, *Vołkostavsk'i Las -'ego -u* las Biała Straż Kle; w wygłosie: *Ług -u* lasek Jakubowskie Boć, Nałogi Bie, *Stary Smug* pole Chojewo Bra, *Podłużny Smug* Pole, kol. Walki Mil, *Vypustny Smug* pole, pastw., kol. Kułygi Sie⁴².

7. Dźwięczność w grupach spółgłoskowych

Różnice w dźwięczności w stosunku do języka ogólnopolskiego wystąpiły również w nazwach z grupami *c'v', čv, kv, xv, sv, s'v', šv, tv*. W sąsiadujących z gwarami białoruskimi i ukraińskimi gwarach mazowieckich i małopolskich po przejściu dwuwargowego *w* i *w'* w wargowo-zębowe, to ostatnie uległo upodobnieniu do głoski poprzedzającej dając *fi f'*. W gwarach wschodniosłowiańskich wobec utrzymywania się dwuwargowego *w* (względnie wymiany *go* na *u* niezgłoskotwórcze) brak było warunków do ubezdźwięcznienia *w*⁴³. Pod wpływem tych gwar, w szeregu nazw polskich pojawia się dźwięczna spółgłoska *v(v')*, przy czym nazwy te nie tworzą zwartego obszaru. Notowano je zarówno w części północnej (na północ od Kanału Augustowskiego), wzdłuż zachodniej granicy gwar wschodniosłowiańskich, jak i na ich obszarze. Wybrane przykłady (według układu geograficznego z północnego wschodu na południowy zachód): *S'vida Gura* zbocze wzg., zar. Olszanka Rut, *S'wersca Gura* wzg., pastw. Gremzdel Kra, *S'vernovec* łąka Sztabinki Sej, *Młoda Xvainka* las Jagłowo Szt, *Čvarty Fort* las Downary Gon, *Bżez'inka Jac'veska* las Zabiele Jaś, *S'viz'atufka* rzeka Sosnowik Szu, *Pułc'vartk'i* las Jeńki Skł, *Pos'vontne* pole, las Domanowo Bra, *Svoja Kvatyra* las Krywiatycze Orl, *Las Państvovy* las Mierzynówka Gro.

³⁹ Człon określający można wiązać z białoruskim apelatywem geograficznym *hało* 'beleşna przestrzeń; puste miejsce pozbawione pokrycia (drzew, roślinności), gołe miejsce; niewielka ilość czystej wody najczęściej okrągłego kształtu na zarośniętym bagnie', p. Cz. Ł a p i c z, *op. cit.*, s. 47–48.

⁴⁰ *hulanka* – pożyczka z ukr. *гулянка*. F. S ł a w s k i, *op. cit.*, t. 4, s. 435.

⁴¹ Teren ten obejmuje miejscowości w gm. Zabłudów, Bielsk Podlaski, Brańsk, Boćki, Ciechanowiec, Kleszczele, Grodzisk, Perlejewo, Milejczyce, Nurzec, Siemiatycze, Drohiczyn, Mielnik.

⁴² Por. mapa 102 w *Atlas gwar...*, wyznaczająca punkty z zachowaną dźwięcznością spółgłosek w wygłosie w gwarach wschodniosłowiańskich.

⁴³ K. D e j n a, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1994, s. 23, 33, mapa 10, też K. N i t s c h, *Dialekty polskie*, Warszawa–Kraków 1957, a. 25–26.

8. u niezgłoskotwórcze (ʉ)

W języku białoruskim i ukraińskim spółgłoska *v* w określonych pozycjach fonetycznych, tj. po samogłosce przed spółgłoską i w wygłosie wyrazu po samogłosce przechodzi w *u* niezgłoskotwórcze. Cecha ta znalazła odzwierciedlenie w kilkunastu nazwach, przy czym, niektóre z nich są notowane ze spółgłoską *ʉ* pośrednią między *v* i *ʉ* (przeważnie w wygłosie), np. *Skovronkóʉ Borek -ovego -rka* bagno Bargłówek Bar, *Xodorosk'i Popłavek -'ego -ʉka* pastw. Czaczki W. Tur, *Dol'inny Róʉ* rów Widowo Bie, *Mog'itk'i Žydoʉsk'e* pole Jeroniki Cho; *Łyse Gury -ʉx -uʉ* las, pole Sowlany Sup, *Zadńi Popłax -'ego -vu* łąka Folwarki M. Zab.

9. Epentetyczne l

W językach wschodniosłowiańskich wstawne *l* pojawia się w psł. połączeniach: wargowa + j. W języku polskim *l* epentetyczne zostało usunięte jeszcze w czasach przedpiśmiennych. Zachowało się zaledwie w kilku wyrazach: *grobla, kropla, przerebla* i gw. *grable*⁴⁴. Mikrotoponimy z wtórnym *l* zlokalizowane są w miejscowościach graniczących z gwarami białoruskimi i ukraińskimi lub na obszarze dawnego osadnictwa ruskiego: *Koplanka* rzeczka Trypucie Tur, *Koplańina* pole, pastw. Czaczki Tur; *Žuroblak* bagno, kol. Zaręby Dzi; *Torfovlak'i* łąka, doły po torfie Wasilczyki Bak, *Jastšebłanska Droška* pole, droga Komaszówka Szt. Ta ostatnia nazwa wywodzi się od nazwy wsi Jastrzębna, gw. *Jastšembna, Jastšebna*. Wieś Jastrzębna, jak i Komaszówka położone są w południowo-wschodnim pasie gwar augustowskich charakteryzujących się dużym natężeniem cech białoruskich⁴⁵.

10. Realizacja grupy spółgłoskowej dl

W badanym materiale nazewniczym, charakterystyczne dla języków wschodniosłowiańskich uproszczenie grupy spółgłoskowej *dl* ≥ *l*⁴⁶ zachodzi: w sufiksie *-dło*: *Močudły//Močuły*, w formacjach odstównych z sufiksem *-ł*: *S'edł'iska//S'eliska* oraz w części rdzennej mikrotoponimów derywowanych od psł. *edla, edlb*: *Jedł'ina//Jel'ina*. Nazwy z uproszczoną grupą *dl* ≥ *l* poza obszarem gwar białoruskich czy ukraińskich notowane są sporadycznie. Najczęściej są to pochodne od apelatywu *sioło* i od psł. *edla, edlb*, przy czym, w przypadku *sioła* mamy do czynienia nie tyle ze zjawiskiem fonetycznym, co z leksykalizacją. Rozpowszechniona ze wschodniosłowiańskiego obszaru językowego pożyczka na określenie wioski wyparła polski odpowiednik w tym znaczeniu *siodło*⁴⁷. Przykłady: *Novośelsk'e Bagno* łąki Królówek Kra, *Staros'elska Łąka* łąka m. Białystok, *Os'el'ica* łąki Mince Cho, *Zas'ele* pole Czarna W. Gro; *Jałofsk'i Las//Jałovo* las Rutka-Tartak Rut, *Jałovy Ruk* wzg., las Dworczyisko Sej, *Jełufka* wzn. Jesionowo Szt, *Jałofka* łąka Chojewo Bra⁴⁸; *Jelińk'i* las Mikaszówka Pła, *Jeliny* pole, kol. Czechowizna Kn.⁴⁹. Znaczna

⁴⁴ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 130.

⁴⁵ T. Z d a n c e w i c z, *Gwary ludowe powiatu augustowskiego jako wynik procesów osadniczych* [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 320.

⁴⁶ Nie odnotowano nazw z uproszczoną grupą *tl* ≥ *l*.

⁴⁷ W. D o r o s z e w s k i, *Monografie słowotwórcze. 2, Formacje z podstawowym -ł- w części sufiksальной*, „Prace Filologiczne” 1929, t. 14, cz. 1, s. 48.

⁴⁸ Według M. Kondratiuka, tego typu nazwy (z akcentem na przedostatniej sylabie) pochodzą od biał. nazwy świerka: *елка* 'picea excelsa'; *яловы* 'świerkowy'. M. K o n d r a t i u k, *Zależność nazw geograficznych Białostoczczyzny od fizjografii terenu na przykładzie nazw typu Jałówka*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 259–266.

ilość mikrotoponimów derywowanych od apelatywu *jodła* realizuje grupę *gl*, np. *Jeglove Bagno*, *Pod Jeglino*, *Jeglina*, *Za Iglina*. Skoncentrowane są głównie na północy Białostoczczyzny i na Suwalszczyźnie oraz na obszarze gwar białoruskich. Formy z *gl* pojawiły się pod wpływem języka litewskiego⁵⁰.

11. Podwojone *n*

Podwojone *n* odnotowano w przymiotnikowym członie określającym kilku nazw zestawionych: *Glin'anna Bagno -ego -a bagno* Posejnele Gib, *Šklanna Gura* wzg., las *Zelwa Gib*, *Šklanne Denko* staw Niewino Popławskie Wysz. Wtórne *n* w sufiksie przymiotnikowym znane jest gwarom suwalskim⁵¹, jak też jest powszechne w polszczyźnie kresowej, zarówno północnej, jak i południowej⁵². Formy te mogły pojawić się jako hiperyzmy.

12. Przejście *ǰ* w *ǰ* w nazwiskach na *-owicz*, *-ewicz*

W nazwiskach na *-owicz*, *-ewicz*, stanowiących człon określający lub samodzielną nazwę, pod wpływem gwar białoruskich nastąpiło, aczkolwiek niekonsekwentnie, przejście interwokalicznego *ǰ* w *ǰ* lub *j* bądź jego zanik: *Pac'uk'eǰča Ogrot* pole, brzeg jez. Komarowce Kra, *Łonka Zdank'eǰča* łąka Muły Pła; *Gab'ineǰča Tryba* tryba Trzcianka Jan; *Mały Karpoic* bagno Rut Jel, *Vas'ul'eǰz Butka* łąka Żarnowo II Aug. W gwarach białoruskich, głównie w okolicach Sokółki, przejście *ǰ* w *ǰ* jest konsekwentne, por.: *Taras'eǰčava Xvain'a* las Żuki Sok, *S'ink'eǰčau Lux* łąg, łąka Igrły Sok, *Manceǰčka* las Lebedzin Sok.

Z innych cech spółgłoskowych powstałych pod wpływem wschodniosłowiańskim można wymienić:

- powszechną obecność przedniojęzykowo-zębowego *ł* (zaledwie w kilkunastu nazwach odnotowano *u* niezgłoskotwórcze, np. *Vendouy* brzeg jez. m. Augustów
- występowanie spółgłosek prepalatalnych bądź przedniojęzykowo-zębowych zmiękczonej (niestety, zapisy eksploratorów nie uwzględniają tej różnicy; zmiękczenia są oddawane jako *s'*, *z'*, *c'*, *ʒ'*).

II. Polskie cechy językowe we wschodniosłowiańskich nazwach terenowych

Badacze gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny jednoznacznie stwierdzają, że wpływ języka polskiego na system fonetyczny tych gwar jest mało widoczny, bądź wręcz minimalny⁵³. Fonetyczne cechy polskie odnotowane w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, z nielicznymi wyjątkami, mają zasięg ograniczony do północno-zachodniej części Białostoczczyzny.

W rozpatrywanych nazwach terenowych dominuje tylko jedna polska cecha fonetyczna, a mianowicie, zachowanie dawnej spółgłoski *g*. Inne cechy przejęte z polszczy-

⁴⁹ Pełny wykaz nazw z grupami *dl* (*gl*), *tl* i *l* wraz ze znaczeniem i lokalizacją przedstawiłam w artykule *Opozycja grup dl, tl, l w mikrotoponimii wschodniej Białostoczczyzny* [w:] *Studia językowe...*, s. 7–23.

⁵⁰ K. N i t s c h, E. M r o z ó w n a, *Mazowieckie wyrazy przyrodnicze*, 4. *Jegla=jodła* 'picea excelsa' [w:] *Wybór pism polonistycznych*, Warszawa–Kraków 1955, s. 113–118.

⁵¹ T. Z d a n c e w i c z, *Mazurzące gwary...*, s. 111.

⁵² Z. K u r z o w a, *Język polski...*, s. 109–110, 236.

⁵³ Stwierdzenia takie zawarte są, np. w artykułach T. Chylak i M. Sajewicza: T. C h y l a k, *Zakres oddziaływania języka polskiego na gwarę białoruską wsi Bobrowniki w woj. białostockim* [w:] *Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej. Językoznawstwo*, t. 2, Warszawa 1983, s. 13–27; M. S a j e w i c z, *Ze studiów nad gwarami białoruskimi Białostoczczyzny na południe od Narwi* [w:] *Formacje...*, s. 239–244.

znych zostały zafiksowane w pojedynczych przykładach zlokalizowanych w różnych punktach na obszarze gwar wschodniosłowiańskich. Sprowadzają się one do:

- 1) realizacji polskich kontynuantów psł. grup **tort, tolt, tert, telt*,
- 2) realizacji polskich kontynuantów samogłosek nosowych,
- 3) zmian w grupach nagłosowych,
- 4) realizacji poszczególnych leksemów zgodnie z polską fonetyką,
- 5) zachowania nieuproszczonej grupy *dl*.

1. Realizacja kontynuantów psł. grup **tort, tolt, tert*

Z polskimi kontynuantami psł. grup **tort, tolt, tert* w postaci *trot, tlot, tret* w miejsce wschodniosłowiańskiego pełnogłosu zostało zarejestrowanych kilkanaście nazw, głównie w okolicach Sokółki, ale także w miejscowościach na południu Białostoczczyzny, np. *Paprečni Roŭ -'aha -va* rów Sadowo Dąb, *B'ieły Breg'i -yx -aŭ* las Słomianka Sid, *Prúòrva* rzeka Czepiele Kuź, *Srýèdńi Łux -'ayo -ha* łąka m. Sokółka; *Płoska Šyroka -'i -oje* łąka Folwarki Tylwickie Zab, *Zajča Droha* droga Pasyunki Bie, *Vrubl'eŭščyna* las Widowo Bie, *Srýèbna Húòrka* pole Czyże Czy. W białoruskich gwarach Białostoczczyzny formy bez pełnogłosu skoncentrowane są na północnym zachodzie⁵⁴.

2. Realizacja samogłosek nosowych

Przejęta z języka polskiego asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych, także przed spółgłoskami szczelinowymi, jest realizowana w nazwach opartych na zapożyczonym z polszczyzny apelatywie *ksiądz*⁵⁵, oraz na wspólnych dla języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego apelatywach *dziesięć* i *dziesięć*. Nazwy derywowane od *ksiądz* zafiksowane na obszarze gwar polskich konsekwentnie realizują grupę *en < ɛ*, w jednym przypadku *ɛ ≥ e*, natomiast w gwarach białoruskich, które nie mają w swoim systemie samogłosek nosowych, widać wyraźne wahania w dystrybucji obcych głosek, tj. obok mikrotoponimów z prawidłowym rozkładem *ɛ ≥ en* notowane są nazwy z grupą *on, an* (akanie), np. *Ks'enżoŭska Har'a* las Słomianka Sid, *Ks'enżavo* łąka Słojniki Sok oraz *Ks'onzoŭska Ceg'ełńa* las Kniaziówka Sid, *Ks'onzove* pole, kolonia Klepacze Cho, *Ks'onzy Łuh* łąg Dasze Kle; *Ks'anż'oŭščyna* łąka Klimówka Kuź.

W gwarach wschodniej Białostoczczyzny asynchroniczna wymowa przedniej nosówki *ɛ ≥ en* występuje na północy i na zachodzie⁵⁶, natomiast obszar, na którym zarejestrowane zostały nazwy od *dziesięć* i *dziesięć* z tego typu wymową tylko częściowo pokrywa się z danymi atlasowymi, np. *Š'enc'oł'úòsk'e* łąka Kumiała Kor, *Pad Š'enc'oł'úòŭku* pole Rudka Kor. W kilku przypadkach sięga bardziej na wschód, np. *Š'es'enc'ina -y, -'i* las Litwinki Kuź, *Š'es'enc'iny -aŭ* łąka Talkowszczyzna Szu, pole Łosiniany Kry.

3. Zmiany w grupach nagłosowych

Nagłosowa grupa *je-* w miejscu wschodniosłowiańskiej *ja-* występuje w członie określającym derywowanym od apelatywu *jesion*: *Jes'enova Har'a* łąka Dworzysk Sok, *Jes'onovy Rav'ok*. łąka Teolin Jan; też *Jes'anauk''e -v'ok* łąka Bierniki Sid (patrz pkt 5.8).

⁵⁴ *Atlas gwar...*, mapy 37–40.

⁵⁵ Zapisy z wyrazem *ksiądz* pojawiają się w tekstach wschodniosłowiańskich w końcu XVI wieku, p. W. W i t k o w s k i, *Ксєндз на тле інных запозычэнь з заходняй тэрміналогіі ко́сьцельнай у гэтых усходніславіянскіх*, „Acta Baltico-Slavica” 1984, t. 16, s. 287–292.

⁵⁶ *Atlas gwar...*, mapy 35, 36

4. Postaci nazw derywowanych od liczebnika *cztery*

Zgodnie z polszczyzną realizowana jest część nazw derywowanych od liczebnika *cztery*. W języku polskim po zaniku tematycznego *e* i przejściu psł. grup **ir//yr* w *ér//er* ustaliła się postać *czter-*, rzadko, od końca XV w. *šter*⁵⁷. W językach wschodniosłowiańskich zachowała się pierwotna postać **četyr-*. W gwarach wschodniej Białostoczczyzny, obok wschodniosłowiańskich postaci z tematyczną samogłoską *e(a)*, rozpowszechnione są, pod wpływem polskim, formy z jej zanikiem i zmianą *čt* na *št*, a więc obok wymowy *čatyry*, *čatyryn'accać*, *čac'voro* spotyka się wymowę *štyry//štery*, *čtyry//čtery*, *štyrn'accet*⁵⁸. Podobnie w nazwach, obok postaci z głoską tematyczną: *Čatyry Zahony* pole Podsutki Sid, *Četverta* pole Śnieżki Boć, *Čac'vork'i* pole Pieszczaniki Gro, *Četvertyny* łąka Orla Orl, notowano: *Čtery Zahony* pole Wołyńce Kuź, *Štyry Zahony* pole Koszele Orl, *Čvark'e* pole, kol. Domuraty Such, *Čvork'i -aŭ*, pole Kiersnówka Such, *Štyry* pole Pilipki Bie, *Štyrn'ak'i* pole Szczyty-Nowodwory Orl.

5. Formy przymiotnika *wielki* w nazwach

We wschodniosłowiańskich gwarach Białostoczczyzny przymiotnik *wielki* występuje w dwóch postaciach: ze zredukowaną samogłoską *i* (*vel'ki//velg'i*) i bez redukcji: *val'ik'i*⁵⁹. Polskie formy *vel'ki//velg'i* występują na północ od Narwi oraz lokalnie na południu w okolicy Siemiatycz⁶⁰. Podobny zasięg (z dwoma wyjątkami *Velk'e Pole* pole Saki Kle i *Velk'i Łux -aho -ha* pastw. Klejniki Czy) zachowany został w nazwach. W kilku miejscowościach zafiksowano formy oboczne: *Pos'c'avo Velka -a -aha* łąka//*Val'ik'i Łux -aha -ha* łąka, kol. Maławicze Dolne Sok, *Nadatk'i Velk'i* pastw.//*Velik'e Bahn'o* pastw. Wojszki Juch. Pod względem ilościowym przeważają nazwy ze zredukowaną samogłoską *i* (38 : 24).

6. Nazwy z nieuproszczoną grupą *dl*

Według map *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (126–134) i komentarzy do nich, apelatwy z nieuproszczoną grupą *dl*, *tl* występują przeważnie w sąsiedztwie gwar polskich, z tym, że zasięg poszczególnych wyrazów jest różny – od zwarzonych obszarów w części północno-zachodniej dla, np. *szydło*, *mydło*, *sadło* do skupisk rozmieszczonych w części południowej (*kresadło* 'krzesiwo') i wschodniej (*motowidło*). W nazwach, grupa *dl(gl)* pojawia się sporadycznie na północnym wschodzie: *Jehlinka* łąka Skindzierz Kor, *Dunz'idło -a, -i* pastw. Nowodziel Kuź, *Pad Jedliną* pole Kundzicze Kry, *Pat S'edleckaho* łąka, pole Łapczyn Cza i na południu: *Močydło -a, -i* łąka Barzczewo Mich, *S'edliska -oŭ* pole Bolesty Bie, *Šydłouka -i, -c'i* rzeka, łąka Parcewo Bie, *Sat v Jadłuc'i* pole Dubicze Cerkiewne DbC.

⁵⁷ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *op. cit.*, s. 341.

⁵⁸ *Atlas gwar...*, Kwestionariusz, s. 109–110; wpływ polski obejmuje też zachodnie rejony Białorusi, gdzie częsta jest wymowa *čter-//šter-*, *čtyr-//štyr-*, А. Ч а б я р у к, *Лічэбнік у беларускіх гаворках*, Мінск 1997, c. 28.

⁵⁹ W staropolskim przymiotniku *wieliki* redukcja samogłoski środkowej mogła nastąpić w dobie akcentu inicjalnego właściwego dla języka polskiego w XII–XIV wieku, W. K u r a s z k i e w i c z, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1972, s. 83.

⁶⁰ *Atlas gwar...*, mapa 20.

7. Spółgłoska *g* w nazwach

Na obszarze gwar białoruskich, ukraińskich i południoworosyjskich przed XIII wiekiem nastąpiła zmiana psł. *g* na *h*⁶¹. W dzisiejszych gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny przeważa wymowa tylnojęzykowego lub gardłowego *h*, chociaż nierzadkie są przypadki zachowania etymologicznego *g*, najczęściej na obszarze granicznym z gwarami polskimi⁶². Niezależnie już od geografii, spółgłoska *g* występuje w leksyce przyswojonej z języka polskiego lub za jego pośrednictwem, np. *ńigdy*, *s'l'iz-gaŭka* Bobrowniki Gró, *xul'igańic'* Knyszewicze Szu, *pšeglont* Topolany Mich, *víl'goc'*, *zgníl'izna* Rogawka Sieć⁶³.

W analizowanym materiale spółgłoska *g* zachowuje się w nazwach derywowanych od apelatywnych polskich i obcych pożyczek leksykalnych, od antroponimów i nazw miejscowych, a także od leksemów wspólnych dla obu systemów językowych.

Ze spółgłoską *g* notowane są nazwy od apelatywów: *gródź*, *morga*, *cegielnia* (tu wyjątek z Białowieży *Cehelńa*); *gmina*, *ganek*, *gajówka*, *PGR*, *łagier*, *magazyn*, np. *Groc'* łąka Peńskie Kry, *Groz'í -aŭ* pastw., zar. Pięciowłóki Dąb; *L'evkovy Morg'í* pole Narew Nar, *Morgov'yĭ Hrut* pole Ryboły Zab; *Cag'elńa* pole, nieużytki Wojnowce II Szu; *G'minsk'í Les -aho -u* las Chmielówka Such; *Magazynovo -oho, -um* pole Klewinowo Juch, *Ganok, -nka, -nkovy* las Nowosiółki Mil, *Ł'ag'ery* góra Janów Jan, łąka Majdan Mich; *G'eńuš'a Hrut* łąka m. Sokółka, *G'il'eŭsk'ix Łuż'ok* pastw. Domuraty Such, *G''inštuaŭ V'yc'ereb* urocz., łąka Kotówka Haj; *Gabryl'eŭščyna* kol., łąka Kuplisk Jan (od nazwy wsi Gabrylewszczyzna w gm. Janów), *Zg'erščyny* pole, kol. Dryga Such (od nazwy wsi Zgierszczańskie Kolonie w gm. Suchowola).

Nazwy wywodzące się od leksemów wspólnych dla obu systemów językowych (*bróg*, *brzeg*, *glina*, *głęboki*, *głuchy*, *goły*, *góra*, *grzęda*, *gumno*, *mogiła*, *ogólny*) realizują spółgłoskę *g* lub *h* w zasadzie zgodnie z danym gwarowym systemem fonetycznym. Odstępstwa od białoruskiej fonetyki dotyczą głównie Sokólszczyzny, gdzie notowano, m. in.: *Gl'íńišče*, *Grad'a*, *G'umńiska*, *Ag'uls*, *G'ołčyxa*, *Głuxaja*, *Pad Głemb'oččynaĭ*, *Pad Gur'kaĭ*, *Mog'itkova Har'a*⁶⁴.

Uwagi końcowe

Terenowe nazwy własne na pograniczu językowym, tu: polsko-białoruskim, polsko-ukraińskim, białorusko-ukraińskim i polsko-litewskim, stanowią niezwykle interesujący materiał badawczy. Odzwierciedlają nie tylko cechy gwarowe danego systemu, ale też wzajemne oddziaływanie na siebie różnych systemów gwarowych lub językowych.

Procesy interferencyjne zachodzą głównie na poziomie fonetycznym. Mimo, że podane zostały tu tylko najbardziej typowe przykłady, czasem dotyczące pojedynczych nazw, to ich analiza wskazała na stopień przenikania się cech fonetycznych należących do różnych systemów gwarowych.

Opis zjawisk fonetycznych jest dopiero pewnym etapem na drodze do dalszych opracowań interferencji w zakresie słowotwórstwa, fleksji i leksyki.

⁶¹ Z. S t i e b e r, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 89.

⁶² Por. *Atlas gwar...*, mapa 111 obrazująca opozycję *g//h* w wyrazie *głux'i//xłux'i*.

⁶³ Przykłady zaczerpnięte z własnych zapisów (Bobrowniki) oraz z *Teksty gwarowe...*

⁶⁴ Analogiczne zjawiska związane z występowaniem *g* w pewnej grupie leksemów w gwarach ukraińskich Pobuża odnotowuje F. C z y ż e w s k i, *Polonizmy w ukraińskich gwarach Pobuża [w:] Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, Lublin 1989, s. 98.

Skróty

biał.	-	białoruski	pastw.	-	pastwisko
D.	-	Duże (w nazwach miejscowości)	pol.	-	polski
dem.	-	deminutivum	ros.	-	rosyjski
gm.	-	gmina	St.	-	Stary (w nazwach miejscowości)
gw.	-	gwarowy	ukr.	-	ukraiński
kol.	-	kolonia	urocz.	-	uroczysko
lit.	-	litewski; literacki	W.	-	Wielkie (w nazwach miejscowości)
m.	-	miasto	woj.	-	województwo
M.	-	Małe (w nazwach miejscowości)	wś	-	wieś
n. os.	-	nazwa osobowa	wzg.	-	wzgórze
n. urz.	-	nazwa urzędowa	wzn.	-	wzniesienie
ogpol.	-	ogólnopolski	zar.	-	zarośla

Skróty nazw gmin

Aug – Augustów	Lip – Lipsk
Bak – Bakałarzewo	Łap – Łapy
Bar – Bargłów Kościelny	Mich – Michałowo
Bia – Białowieża	Mie – Mielnik
Biał – Białystok	Mil – Milejczyce
Bie – Bielsk Podlaski	Moń – Mońki
Boć – Boćki	Nar – Narew
Bra – Brańsk	Nrw – Narewka
Cho – Choroszcz	Orl – Orla
Cie – Ciechanowiec	Per – Perlejewo
Cza – Czarna Białostocka	Pła – Płaska
Cze – Czeremcha	Poś – Poświętne
Czy – Czyże	Prze – Przerośl
Dąb – Dąbrowa Białostocka	Racz – Raczki
DbC – Dubicze Cerkiewne	Rut – Rutka – Tartak
Dob – Dobrzyniewo Kościelne	Sej – Sejny
Dro – Drohiczyn	Sid – Sidra
Dzi – Dziadkowice	Sie – Siemiatycze
Fil – Filipów	Skł – Sokoły
Gib – Giby	Sok – Sokółka
Gro – Grodzisk	Such – Suchowola
Gró – Gródek	Sup – Supraśl
Jan – Janów	Sur – Suraż
Jas – Jasionówka	Suw – Suwałki
Jaś – Jaświły	Szt – Sztabin
Jel – Jeleniewo	Szu – Szudziałowo
Juch – Juchnowiec Dolny	Szy – Szypliszki
Kle – Kleszczele	Trz – Trzcianne
Kny – Knyszyn	Tur – Turośń Kościelna
Kor – Korycin	Tyk – Tykocin
Kra – Krasnopol	Was – Wasilków
Krp – Krypno	Wiż – Wiżajny
Kry – Krynki	Wysz – Wyszki
Kuź – Kuźnica	Zab – Zabłudów

Teren objęty badaniami

Źródło: <http://e-baccalarius.blogspot.com>

Jadwiga Głuszkowska-Babicka

Language interference in place names in north-eastern Poland

A b s t r a c t

This article analyses language interference in place names in the Polish-East Slavonic and Polish-Lithuanian linguistic borderland. Many-sided linguistic contacts over several centuries have resulted in mutual penetration of language features, mainly phonetic, with Belarusian/Ukrainian place names bearing Polish features being much more common than examples to the contrary. The most frequently observed changes include stress changes, vowel reduction, pleophony, epenthetic *l* and palatalisation of certain consonants. The dominant Polish feature is a plosive realisation of *g* instead of the fricative or laryngeal East-Slavonic *h*.

Agnieszka Goral

Lublin

O SKŁADNI NAGŁÓWKÓW PRASOWYCH W PRASIE POLSKIEJ I BIAŁORUSKIEJ (NA PRZYKŁADZIE „GAZETY WYBORCZEJ” I „NASZEJ NIWY”)

Tematem niniejszego artykułu jest składnia nagłówków prasowych polskiego dziennika „Gazeta Wyborcza” oraz białoruskiego tygodnika „Nasza Niwa”. Zebrany materiał obejmuje ponad 520 zdań oraz związków wyrazowych (w tym 280 polskich i 240 białoruskich), wybranych z wydań pochodzących z lat 2002–2005. Badaniu poddano zarówno nagłówki tekstów o charakterze informacyjnym, jak i tytuły wywiadów oraz krótkich notatek prasowych.

Wybór pism, z których wybrany został materiał źródłowy, miał charakter nieprzypadkowy. Zarówno „Gazeta Wyborcza” (GW), jak i „Nasza Niwa” (NN) są pismami o wysokiej pozycji na rynku medialnym. W obu czytelnik znajdzie najświeższe informacje dotyczące spraw krajowych (polityki, gospodarki, spraw społecznych i socjalnych, wydarzeń kulturalnych) oraz zagranicznych (co prawda, z racji objętości polityce zagranicznej więcej miejsca poświęca GW). Oba pisma cieszą się uznaniem i zaufaniem czytelników, a co się z tym wiąże, posiadają grono stałych odbiorców. Na wysokie miejsca w rankingach wydawniczych oba pisma zapracowały sobie rzetelnością i wiarygodnością podawanych informacji, współpracą z gronem najlepszych w kraju ekspertów w danej dziedzinie, a także dzięki zamieszczaniu obszernych, często opartych na danych sondażowych i badaniach naukowych, komentarzy i analiz. Atutem obu pism jest także atrakcyjna warstwa językowa. Dziennikarze i współpracownicy zarówno GW, jak i NN preferują styl żywy, lekki, zbliżony do potocznego, który współczesnego czytelnika ma zachęcić do lektury (kupna) gazety, zaintrygować, zainteresować lub też pobudzić do myślenia, działania.

„Gazeta Wyborcza” jest dziennikiem informacyjno-politycznym, którego pierwszy numer ukazał się 8 maja 1989 r. Jak pokazują sondaże, wśród jego czytelników przeważają mieszkańcy dużych miast (ponad 50%), o dużej aktywności zawodowej (ok. 75%). Dziennik ma charakter informacyjny (wiadomości zajmują w nim ponad 65%), zamieszcza głównie teksty dotyczące wydarzeń oficjalnych, tj. uchwał, wystąpień polityków, debat, konferencji, obrad Sejmu, a także wojen i konfliktów zbrojnych. Bohaterami artykułów są często politycy i przedstawiciele władzy. W 2011 roku nakład GW sięgał 306 tys. egzemplarzy. Wydawcą dziennika jest koncern medialny Agora S.A. 12,5% w spółce posiada amerykański koncern COX ENTERPRISES – jeden z największych koncernów prasowych w USA (właściciel także stacji radiowych i telewizyjnych). Dziennik drukuje kilkanaście dodatków tematycznych (między innymi *Gazeta. Praca; Gazeta. Sport, ludzie, pieniądze; Gazeta. Dom; Gazeta Telewizyjna; Gazeta. Turystyka; Gazeta. Wysokie obcasy*), wydaje także publikacje książkowe, płyty. Od marca 2005 r. prowadzi własną witrynę informacyjną w internecie (www.gazeta.pl). Od momentu powstania, tj. od 8 maja 1989 r., redaktorem naczelnym pisma jest Adam Michnik.

Z kolei ukazujący się w środy tygodnik „Nasza Niwa” to najstarsza białoruska gazeta, jeden z niewielu periodyków wydawanych na Białorusi w języku białoruskim. Tygodnik został założony w 1906 r. w Wilnie, a od 1991 r. ukazuje się w niepodległej Białorusi. NN to gazeta-legenda. Z pismem związane było grono najznakomitszych białoruskich intelektualistów początku XX wieku: Janka Kupała, Jakub Kołas, Maksim Bahdanowicz, Wacław Łastouski. W środowisku twórców i dziennikarzy NN formowała się niezależna myśl białoruska, powstawały utwory literackie, kształtowały się także normy białoruskiego języka literackiego. Pismo od lat cieszy się zaufaniem czytelników jako niezależne źródło informacji. Gazeta dynamicznie się rozwija zarówno w wariantcie papierowym (nakład 6 tysięcy egzemplarzy), jak i internetowym. Redaktorem naczelnym pisma jest Andrej Skurko.

Na płaszczyźnie składniowej nagłówki prasowe GW i NN cechuje duża różnorodność. Wśród tytułów odnajdujemy zarówno nierozwinięte zdania pojedyncze, jak i złożone, a także grupy nominalne, najczęściej dwu- lub trzywyrazowe. Zdecydowanie przeważają nagłówki krótkie, przykuwające uwagę, czasem prowokacyjne lub humorystyczne, por.: *Skok na kasę* (22.07.2002), *Nerwówka na zamówienie* (25.11.2002), *Oddajcie kasę* (12.12.2003), *Bez dramatu* (15.12.2003), *Na chybicka* (16.12.2003); *Жонкі палітыкаў* (7/2005), *Беларусізацыя „Euronews”* (9/2005), *Бітва за Менск* (10/2005), *Вялікі спачын* (15/2005). W porównaniu z grupami nominalnymi zdania występują w nagłówkach zdecydowanie rzadziej i najczęściej składają się jedynie z podmiotu i orzeczenia przy prawie całkowitej eliminacji grupy atrybutywnej, por.: *Nieźwiedzie poszły spać* (10.12.2003) *Wagner idzie w zaparte* (o przesłuchaniach w komisji śledczej, 12.12.2003), *Stringi nie są rękodziełem* (o Stowarzyszeniu Twórców Ludowych, 15.12.2003), *Niemcy im wierzą* (o planach powołania w Polsce fundacji na wzór cieszącej się zaufaniem niemieckiej organizacji Stiftung Warentest, 16.12.2003); *Сала даражэе най-хутчэй* (4/2003), *Працэс ёсьць* (15/2005), *Мугабэ зноў перамог* (15/2005). Rzadziej spotykamy nagłówki bardziej rozbudowane (częściej w NN), np.: *Nasi czarno widzą, w świecie górą optymiści* (30.12.2003), *Dlaczego informatycy bardzo nie lubią słowa na „e”?* (22.12.2003), *Nie ma bata na oszustów* (22.12.2003), *Jak by tu wywołać remontowy boom?* (19.12.2003); *Ці можна ў Беларусі атрымаць палітычныя дывідэнды, гуляючы на антыпольскіх пачуцьцях?* (20/2005), *Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт у Вільні апублікаваў умовы прыёму абітурыентаў на наступны навучальны год* (30/2005), *Што здарылася з Баранавіцкім катэхетычным каледжам? Яго зачынілі? І чаму?* (37/2005).

Obok najczęściej pojawiających się oznajmień, występują także wypowiedzenia pytające i wykrzyknikowe, por.: *Cztery lata i co dalej?* (23.09.2002), *Co gryzie komisarza?* (26.09.2002), *Co na to Mamoń?* (23.12.2003), *Czy informatycy wbiją się w gorset?* (23.12.2003), *Trudniej o stołki w Brukseli?* (23.12.2003), *Plan ataku na Watykan?* (29.12.2003), *Ajajaj, dlaczego nie wyszło ITI?* (30.12.2002), *Co robi Bruksela?* (30.12.2003), *Dokąd pójdzie Serbia?* (30.12.2003), *Jak zrobić społeczeństwo obywatelskie?* (30.12.2003), *Ukraina bananowa?* (31.12.2003), *Ці здольная літара „і” быць кароткаю?* (6/2005), *Якое каханьне сапраўднае?* (6/2005), *Як мы на „Эўрабачаньне” паедзем?!* (8/2005), *Хіба ж ты ня чуў, што сын Лукашэнкі?..* (10/2005), *Хто такі папа?* (13/2005), *Новы польскі прэзыдэнт будзе з Гайнаўкі?* (24/2005), *Дык хто ж такі Магнушэўскі?* (39/2005), *Што застанецца ад дзяржавы, дзе кіраўнік мяняе канстытуцыю пад сябе?* (41/2005), *Што на сайце Мілінкевіча?* (43/2005), *Лукашэнкаўцы зноў мяняюць гімн?* (44/2005); *Комната wielka jak bazylika!* (17.01.2003), *A to chytrusek!* (o lisach, które wybierają odpadki zamiast polowania, 17.12.2003), *Ale noooga!* (o od-

kryciu gatunku małży, którego noga może urosnąć trzydziestokrotnie, 27.12.2003); *Хай адкажуць!* (5/2005), *Пакіньце нам вуліцы!* (18/2005), *Знайдзіце экспэрта!* (30/2005), *Ціха! Ідзе інфармацыйная вайна!* (36/2005).

Autorzy licznych nagłówków zastosowali szeregi składniowe (łączne, tj. bezspójnikowe lub ze spójnikami *i*, *oraz*), głównie rzeczownikowe, rzadziej – czasownikowe i przymiotnikowe, np.: *Słowa, wiece i kule* (9.12.2002), *Bubel, tandeta i badziewie* (22.01.2003), *Car, myśliwi i zające* (18.12.2003), *Zaduma, krzątania i wspomnienia* (30.09.2005); *Popili, przybyli, pobili, posiedzą* (2.12.2002), *Zeszpecili, zapłacą* (11.01.2003), *Cichy, skromny, posłuszny* (7.01.2003), *Młodzi, ładni i niedrodzy* (4.01.2003), *Straszne, wyjątkowe* (10.01.2003), *Seks, sława, stres* (5.12.2003), *Gaz, ropa, prąd, dymisja* (11.12.2003); *Родны і практычны* (o białoruskiej fladze, 20/2004), *Віктары і вэктары* (26/2004), *Прыгажуня і пачвары* (7/2005), *Хлопчык, лётчык, мільярдэр* (9/2005), *Геній, блазан, ліхадзей* (16/2005), *Армяне і туркі* (19/2005), *Хлеб і відовішчы* (25/2005), *Смажні, кнышы, кулябякі* (26/2005), *Пэсымізм, нацыяналізм і выбары* (29/2005).

Nierzadko zestawiane są słowa pozornie zupełnie do siebie niepasujące. Zaskakujące zestawienia mają na celu zwrócenie uwagi czytelnika, por.: *Seks, poseł i barmanka* (9.12.2002), *Kosmos, morze i krew* (23.12.2003); *Муза, завушніцы і атмасфэра* (4/2005), *Эміграцыя, хімія, зона, куля* (29/2005). Rzadziej występują w nagłówkach szeregi innego typu, na przykład przymiotnikowe z łącznikiem przeciwstawnym, por. *Może stare, ale jare* (o koncercie zespołu Stare Dobre Małżeństwo, 30.09.2005); *Слабы, але наважаны* (o kandydacie w wyborach w Niemczech, 10/2004). Często dochodzi także do zachwiania szyku wypowiedzenia, por.: *Ferii tłok* (17.01.2003), *Lepiej rolnikowi dopłaty uprościć* (18.11.2002), *Psa z budą w dobrym stanie kupię* (5.08.2002), *Jak psychicznie zdrowym być?* (30.12.2003); *Як Кавалёнак пераемніка шукаў* (7/2004), *Як мы на „Эўрабачаньне” паедзем?!* (8/2005), *Як я Эўропу не ўратаваў* (16/2005), *Каму сёлета расьці добра* (26/2005).

W nagłówkach będących zdaniem podrzędnymi przydawkowymi zaimek wskazujący *który* zastępowany jest innymi elementami, por.: *Twardziel, co się powiesił* (20.01.2003). W zdaniach pojedynczych z orzeczeniem imiennym łącznik jest zazwyczaj pomijany, por. *Żona moim talizmanem* (20.01.2003).

Z kolei wśród wypowiedzeń pytających często spotykane są takie, które sugerują czytelnikowi wybór pomiędzy dwiema orientacjami lub osobami (częściej nagłówki tego typu zanotowano w GW), np.: *Schröder czy Stoiber?* (23.09.2002), *Ratunek czy agonია?* (25.11.2002), *Chirac czy Jelcyn?* (29.11.2002), *Miłosierdzie czy kasa terroru?* (25.11.2002), *Poseł czy świadek?* (17.01.2003), *Ciężkie walki czy masakra?* (2.12.2003), *Odwet czy nędza?* (17.12.2003), *Osadnicy czy okupanci?* (22.12.2003); *Праваслаўе або смерць* (5/2003), *Прэзыдэнталізм ці парламэнтарызм?* (10/2004), *Прадпрымальнік ці крымінальнік?* (2/2005), *Рост ці разьвіцьцё?* (12/2005), *Хутчэй ці трапней?* (27/2005), *Літва ці Беларусь?* (43/2005). Charakter retoryczny mają pytania o rozstrzygnięcie wprowadzane przez partykułę pytającą *czy*, której obecność w wypowiedzeniu nie jest jednak obligatoryjna, por.: *Kierownik molestował?* (5.08.2002), *Trzeci już niepotrzebny?* (5.08.2002), *Wiceprezes bez akcji?* (25.11.2002), *Czy firma może pójść do aresztu?* (5.12.2003), *Czy informatycy wbiją się w gorset?* (23.12.2003); *Добра ці кепска, што ад аналізу Лукашэнку будзе працістаяць адзін кандыдат?* (37/2005).

W GW częstym zabiegiem autorów nagłówków prasowych jest wykorzystanie czasownika w trybie rozkazującym. Celem wypowiedzeń tzw. żądających¹ jest wywołanie

¹ Por. J. L a b o c h a, *Gramatyka polska. Składnia. (Podstawy analizy wypowiedzi)*, Kraków 1996.

określonej postawy lub spowodowanie działania odbiorcy poprzez apel, prośbę lub zachętę, por.: *Nie bój się gada* (22.07.2002), *Zrób to sam* (22.07.2002), *Poznaj tajemnice UE* (22.07.2002), *Nie panikuj, patrz na krawat* (4.11.2002), *Podszlifuj język i zarób* (9.12.2002), *Bądźmy na TAK* (17.01.2003); *Памажы сабе сам* (1/2004), *Даражэнькія, будзьце мужчынамі!* (7/2004), *Письменнікі, на двор!* (46/2004), *Патрабуў сваё!* (36/2005), *Ніколі не здавайцеся!* (43/2005). Częstym zabiegiem stylistycznym w nagłówkach jest użycie bezpośredniego zwrotu – często z wykrzyknikiem – do grupy zawodowej lub społecznej, np.: *Lekarzu, lecz się sam* (2.12.2002), *Kibicu, dobrze jest!* (2.12.2002); *Podatniku, czy masz schludny urząd skarbowy?* (15.01.2003), *Bankierzy wszystkich krajów, łączy się* (o fuzjach w sektorze finansowym, 30.12.2003); *Кансэрватары ўсіх краін, яднайцеся!* (43/2004), *Смачна есьці, таварышы салдаты!* (12/2005), większej zbiorowości lub kraju, por.: *Witaj, kraju* (22.07.2002), *Dziękuję Ci, Ameryko* (22.07.2002), *Cała wstecz, Rosjo!* (22.07.2002), *Litwo, mądrości moja* (18.01.2003), *Rodacy!* (22.07.2002), *Pokory, Polacy!* (31.12.2003), mieszkańców wybranego miasta lub gminy, por.: *Gmino, daj nowy formularz!* (15.01.2003), *Gmino, sięgnij po euro* (6.12.2003), *Hej, krakowianie, do szopy* (27.12.2003), *Ustko, sięgnij po euro* (30.12.2003), osób sprawujących funkcje publiczne, por.: *Zapomniało się, Panie Ministrze* (22.07.2002), *Sierakowska do tablicy!* (2.12.2002), *Panie poruczniku Chirac* (o szczycie w Brukseli, 17.12.2003), *Prezydencie, nie podpisuj* (o apelu organizacji pozarządowych do prezydenta w sprawie ustawy o doświadczeniach na zwierzętach, 22.12.2003), *Wytłumacz się, marszałku* (6.01.2003) lub innych osób, por.: *Zostań, Grzesiu!* (2.12.2002), *Idźta, Lepper, rozerwać komisję* (o tzw. Komisji Lwa Rywina, 10.12.2003), *Napisz, kto cię przysłał, Lwie* (o aferze Lwa Rywina, 13.12.2003), *Ostatnie takie święta, Mikołaju!* (23.12.2003). W NN nagłówki zawierające zwrot do konkretnej osoby występują sporadycznie, por.: *Дэпутат Зінчанка, памятайце...* (5/2004).

Powszechnie pomijane są tytuły, funkcje i imiona osób publicznych, por.: *Lepper odpłyń z falą* (5.08.2002), *Problemy Kaczyńskiego* (18.11.2002), *Grass znów wielki* (29.11.2002), *Bronię Morawskiego* (29.11.2002), *Adam ominął wszystkie rafy* (29.11.2002), *Chirac czy Jelcyn?* (29.11.2002). Rezygnacja przez dziennikarzy z podawania funkcji, które piastuje przywołana w artykule osoba, wiąże się nie tylko z tendencją do skrótowości, ale także z chęcią podniesienia atrakcyjności tekstu. Tendencja do bezpośredniości, która uwidacznia się w nagłówkach, pozwala przełamać lub zmniejszyć dystans między czytelnikiem a opisywaną osobą, stanowi także zręczny sposób zjednania sobie czytelnika poprzez ukazanie potencjalnego wspólnego punktu widzenia. Na ową walkę o czytelnika, o jego zainteresowanie tekstem, ale także o jego poglądy zwrócił uwagę między innymi M. Cikocki, pisząc:

„У публіцыстыцы аўтар прама і непасрэдна звяртаецца да чытача са сваімі думкамі, ацэнкамі, вывадамі, не аб'ектываванымі, як у белетрыстыцы, у канкрэтна-пачуццёвыя формы самой рэчаіснасці (вобразы). Увесь моўны лад падпарадкаваны тут іншай, чым у мастацкай літаратуры, задачы: пераканаць, даказаць, павесці за сабой. Такая галоўная «звышзадача» публіцыстыкі”².

Z kolei według A. Grybosiovej, brak dystansu między czytelnikiem a osobami publicznymi, zwłaszcza przedstawicielami władzy, związana jest z kryzysem, któremu

² М.Я. Ці і к о ц к і, *Стылістыка беларускай мовы*, Мінск 1995, с. 270.

„podlega ocena osoby pełniącej funkcję w państwie, gdyż zbyt wielu członków tzw. elit politycznych przekracza ogólnie znane i utrwalone w tradycji zasady etyczne, a więc nie zasługuje na indywidualny szacunek”³.

Wybierając nagłówek prasowy dziennikarz często kreuje się na *przeciętnego Kowalskiego*, którego wizerunek łatwo można odnaleźć w prowadzonych przez liczne ośrodki sondażach i w podawanych do wiadomości publicznej wynikach. Testom na popularność regularnie poddawane są partie polityczne, ekipa rządząca, politycy, kandydaci na ważne urzędy państwowe. Paradoksalnie, to właśnie wielokrotnie cytowane w środkach masowego przekazu tezy sondażowe niejednokrotnie stają się obiegowymi opiniami, powielanymi w nagłówkach prasowych.

Do powszechnego obiegu często trafiają także cytaty z wywiadów z osobami publicznymi. Zarówno GW, jak i NN zamieszcza rozmowy z politykami, ekonomistami, przedstawicielami kultury. Wydaje się, że wywiady cieszą się niezmienną popularnością wśród czytelników, ponieważ ich tematyka jest często z góry nieokreślona, a przez to pozwala do pewnego stopnia na swobodną wymianę myśli, niekiedy ubarwioną błyskotliwymi wnioskami rozmówcy, plastycznymi porównaniami, a nawet anegdotami. Formuła wywiadu pozwala także na autoprezentację osoby, która udziela wywiadu, a jednym z narzędzi owej prezentacji jest warstwa językowa. Erudyta stara się w rozmowie operować długimi rozbudowanymi zdaniami, starannie dobiera wyrazy, tworzy obudowane licznymi określeniami związki wyrazowe. Osoba kreująca swój wizerunek jako rzeczowego i konkretnego partnera w biznesie często stosuje grupy nominalne, hasła, wykorzystuje formułę *pytanie – odpowiedź*. Zabiegi te, celowe bądź nie, znajdują swoje odzwierciedlenie w tytułach wywiadów prasowych.

Na płaszczyźnie składni powszechnym zabiegiem, wykorzystywanym w nagłówkach wywiadów, jest zamieszczanie wybranego cytatu z publikowanej z piśmie rozmowy. Często cytat taki umieszczany jest razem z nazwiskiem osoby, która wywiadu udziela lub z nazwą organizacji, którą dana osoba reprezentuje. Zabieg ten powszechnie wykorzystują zarówno dziennikarzy GW, jak i NN, por.: *Cimoszewicz: Polska poprze USA* (22.01.2003), *Jakubowska: awansowałam* (7.01.2003); *Анатоль Грыцкевіч: Акадэмію прывязаць да карпарацый* (1/2004), *Рышард Радзік: Польшча хоча адмежавацца Беларусяй ад Расеі* (1/2004), *Лідэр „Правага альянсу”: „Нас было 30 чалавек”* (19/2005), *Мікола Статкевіч: Што б ні здарылася, ня бойцеся!* (19/2005), *Хаўер Салана: Эз будзе спрыяць умацаваньню грамадзянскай супольнасьці ў Беларусі* (20/2005), *Андрэй Стратан: „Найважнейшая мэта Малдовы – інтэграцыя ў Эўразьвяз”* (25/2005), *Луцін: беларусы ня нацыя* (28/2005), *Марыюш Машкевіч: Якая апазыцыя ў Беларусі* (31/2005), *Святлана Алексіевіч: „Сьвет – гэта вялікі рынак”* (35/2005), *ТБМ пра Эўрарадыё: не навязвайце* (36/2005), *„Магу!” – сказаў Мілінкевіч* (37/2005), *Мікола Статкевіч: „Пад выбары мяне ізалююць”* (37/2005), *„Transparency International”: Беларусь у адным шэрагу з Гандурасам* (40/2005), *Л. Заіка: Лукашэнка правільна задушыў беларускую мову* (40/2005), *Аляксандар Мілінкевіч: Пошліны на ўвоз аўтамабіляў варта адмяніць* (8/2005), *Мікалай Халезін: Пінтэр актуальны для Беларусі* (39/2005), *Алесь Разанаў: Лукашэнкаўская палітыка – не нармальная* (42/2005), *„Сьцяна”: Можна быць лепшым!* (44/2005). Rzadziej w wywiadach autor wplata w nagłówki cytaty, którego autorstwo czytelnik może rozszyfrować po przeczytaniu wstępu

³ A. G r y b o s i o w a, *O dystansie, szacunku i tolerancji w mediach* [w:] *Język w mediach masowych*, red. J. B r a l c z y k, K. M o s i o ł e k - K ł o s i ń s k a, Warszawa 2000, s. 64.

lub odpowiedzi na pierwsze pytanie (zabieg taki stosują niekiedy dziennikarze NN), np.: *Wystarczy mi tyle władzy, ile tam* (10.01.2003), *Ale mi wstyd* (10.01.2003), „*Мы станем сумленной нацией*” (4/2005), „*Мілінкевіч фюрэрам ня будзе*” (7/2005), „*Я проста хачу ўратаваць Беларусь*” (38/2005), „*Можна доўга спрачацца аб гісторыі...*” (42/2005).

Charakter dialogowy mają nie tylko wywiady ze znanymi osobami życia publicznego, ale także tytuły skonstruowane jako pytanie i odpowiedź. Z reguły pytanie jest grupą nominalną lub krótkim zdaniem, a odpowiedź ma czytelnika zaintrygować, zainteresować, niekiedy zaszokować lub rozbawić, por.: *Kto tam? Kontrola* (o kontrolach inspektorów nadzoru budowlanego, 30.12.2003), *Dwa miliony? To niedużo* (o transferach piłkarskich, 18.12.2003), *Rozbieracie? Nie!* (o planach rozbioru płotu na osiedlu Czuby w Lublinie, 29.10.2005); *Ня выканаў пляну? У турму!* (5/2005), *Сем мільёнаў? Калі ласка!* (32/2005). Podobną funkcję pełnią nagłówki, których budowa opiera się na antynomii dwóch przeciwstawnych cech: dobra i zła, atrakcyjności i jej braku, postępu i regresji, aktywności i bierności, teraźniejszości i przyszłości, por. *Biopaliwa dobre, ustawa zła* (23.09.2002), *Unijna pomoc – polska niemoc* (18.11.2002), *Jest źle, będzie lepiej* (20.01.2003), *Za, a nawet przeciw taśmie* (o tzw. taśmach Lwa Rywina, 4.12.2003), *Liczb słoni w Afryce rośnie, ale jednak maleje* (9.12.2003), *Źle, ale dobrze* (o marketingu w sporcie, 12.12.2003); *Гонар і ганьба беларусаў* (2/2005), *Разбураюць, каб аднавіць* (41/2005). Zaskakujące stwierdzenia w nagłówkach mają zachęcić do przeczytania całego tekstu, zmusić czytelnika do refleksji, stanowią także popis dobrego warsztatu dziennikarskiego. Źródłem efektu zaskoczenia jest często absurdalne twierdzenie, które pozornie jest niemożliwe do realizacji i wydaje się być jedynie fantazją dziennikarza, por.: *Паблыталі сябе з амёбамі* (o podziałach partii politycznej, 2/2005), *Пакуль Ленін у маўзалеі, ён жывы* (3/2004), *Дзяўчынкі і коткі гуляюцца па начы* (12/2005), *У бой ідуць толькі бабкі* (22/2005), *Ватыкан супраць боксу* (39/2005), *Прыз амэрыканскаму ідыёту* (42/2005).

Sprawdzonym sposobem zainteresowania czytelnika jest nawiązanie do sfery erotycznej, np.: *Samotny członek w Wąchocku* (o jedynym członku SLD w Wąchocku, 13.12.2003), *Seks, sława, stres* (5.12.2003), *Bo w komiksie jest seks* (29.12.2003), *Kandydat zapewnia, że ma jaja* (30.09.2005), *Dziady na Annie* (o widowisku *Dziady* w amfiteatrze na Górze św. Anny w Opolu, 31.10.2005); *Парнаграфія для Эўрабачанья* (4/2004), *Ніякага сэксу* (o protestach w amerykańskim mieście Sodoma, 31/2004), *Эротыка ў Віцебску* (o reakcjach mieszkańców Witebska na emisję programu telewizyjnego *Playboy*, 45/2004), „*Сэкс-скандал*” у Саюзе палякаў закончыўся (10/2005), *Падарунак для мазахіста* (41/2005), *Сэкс у малым мястэчку* (44/2005). Innym sposobem jest wykorzystanie elementów naturalistycznych, por.: *Świeża krew w telefonach* (29.12.2003); *60 літраў расейскай крыві* (26/2005), *Цела з жывой галавой* (41/2005) lub hiperbolizacja, por. *Horror na poligonie* (29.10.2005), *Rosyjska psychoza* (29.10.2005), *Bestie na dworcu* (o pobiciu bezdomnego na dworcu w Wolinie, 31.10.2005); *Расейскі кашмар* (o wojnie w Szczeceni, 33/2004), *У краіне разьёшаных пэнсіянэраў* (4/2005), *Міжнародны скандал для ўнутранага карыстанья* (4/2005), *Гіганты софту* (4/2005), *Усе прэм'еры – ворагі* (6/2005), *Атака на Саюз палякаў* (19/2005), *Вайна з палякамі* (19/2005). W celu nakłonienia czytelnika do przeczytania tekstu jest także opis wydarzeń i spraw rzekomo sensacyjnych, nie do końca wyjaśnionych, o których głośno się nie mówi, por.: *Plan ataku na Watykan?* (29.12.2003); *Куды знікаюць навукоўцы* (6/2004), *Маршруткі атакуюць* (8/2004), *Расея мяняе беларускіх грамадзянаў на расейскіх агентаў* (9/2004), *Беларусь стварае сакрэтную звышзброю* (19/2005), *Ціха! Ідзе*

інфармацыйная вайна! (36/2005). Niekiedy opisywane tajemnicze wydarzenia dotyczą osób, których życie zawodowe lub prywatne staje się obiektem zainteresowania opinii publicznej za sprawą ich uczestnictwa w aferach, skandalach (korupcyjnych) lub innych niecodziennych wydarzeniach typu *Прыватнае жыццё топ-мэнэджэра N.* (30/2005).

Dziennikarze GW często sięgają do tekstów znanych czytelnikowi: przysłów, tytułów piosenek, filmów, książek, cytatów (często w zmodyfikowanym brzmieniu), por.: *Lepszy wróbel w garści* (22.01.2003), *Władca ekranu* (o wejściu na ekrany kin filmu *Władca pierścieni. Powrót króla*, 31.12.2003), *Wyprawa posłów polskich* (aluzja do *Odprawy posłów greckich*, 18.11.2002), *Rywin listy pisze* (aluzja do słów piosenki *Ludzie listy piszą*, 17.01.2003), *Gdzie te kobiety?* (aluzja do słów piosenki *Gdzie ci mężczyźni?*, 5.08.2002), *Ja pójdę górą, a ty dolinę* (aluzja do piosenki ludowej, 29.11.2002), *O czyszczeniu tajni Augiasza* (o reformie służby zdrowia, 31.12.2003); *Турыст прызямліцца ў Гародні* (nawiązanie do powieści U. Karatkiewicza *Хрыстос прызямліўся ў Гародні*, 4/2003), *Адкуль тое дзікае паляванне* (44/2005, nawiązanie do powieści *Дзікае паляванне караля Стаха* U. Karatkiewicza), *Ці загляне сонца ў наша аконца?* (11/2005), *А хто там стаіць* (24/2005, nawiązanie do wiersza *А хто там ідзе?*). Dobrym dla czytelnika punktem odniesienia są także wyrażenia idiomatyczne oraz frazeologizmy, których zaletą jest to, że w atrakcyjnej i skróconej formie przekazują postawę autora lub opis sytuacji, bez przytaczania długiego procesu analitycznego, por.: *Na parkiecie pogoda w kratkę* (7.01.2003), *Grochem o ścianę* (15.01.2003), *Polityka w kratkę* (31.12.2003), *Nabijani w butelkę* (13.12.2003), *Jak ciepłe bułeczki* (o sprzedaży w sklepie internetowym, 16.12.2003), *Psu na budę* (o reformie w rolnictwie, 16.12.2003), *Co nagle, to po diable* (o nowej ustawie VAT, 23.12.2003), *Marzenia ściętej głowy* (30.12.2003), *Grupa trzymająca język* ('grupa trzymająca władzę', nagłówek wywiadu z Katarzyną Kosińską, językoznawcą, aluzja do 31.12. 2003), *Polar staje na głowie* (o meczach drużyny *Polar Wrocław*); *Хто падвядзе „тлустую рысу”* (3/2004), *У Лукашэнкі на хвасце* (o kontrkandydatach prezydenta w wyborach, 3/2004), *Кропля камень точыць* (7/2003), *Яшчэ адзін нож у спіну СССР* (32/2004), *„Галоўную скрыпку іграў Адамовіч”* (35/2005), *Бюджэт расьце як на дражджах* (36/2004), *Мілінкевіч наступае Лукашэнку на пяты* (42/2005), *На бязрыбі і баран...* (30/2005).

Frazeologizmy stwarzają możliwość aktualizacji znaczenia poprzez wymianę lub zamianę szyku poszczególnych komponentów. Tzw. innowacje frazeologiczne, tj. odstępstwa od normy frazeologicznej, najczęściej polegają na modyfikowaniu płaszczyzny leksykalnej związku poprzez wymianę jednego z jego elementów. Modyfikacja – jak pisze D. Olszewska – ma „przyciągnąć uwagę czytelnika i poprzez konfrontację tradycyjnej formy związku z jego nową postacią zaskoczyć, zaciekawić, czasem rozbawić”⁴, por.: *Słowo się rzekło, kobyłka... pod murem* ('*Słowo się rzekło, kobyłka u płota*', 7.01.2003), *Inwestor syty i skarb cały* ('*wilk syty i owca cała*', 9.12.2002), *Co dwie sieci, to nie jedna* ('*co dwie głowy, to nie jedna*', 18.11.2002), *Dramat fizjologicznego niepokoju* ('*dramat moralnego niepokoju*', 5.08.2002), *Składka zapadła* ('*klamka zapadła*', 11.01.2003), *Jak kamień w szybę* ('*jak kamień w wodę*', 6.12.2003), *Wołowina non grata* ('*persona non grata*', o chorobie szalonych krów, 29.12.2003), *Za mundurem widzowie sznurem* ('*za mundurem panny sznurem*', o filmie *Powrót króla*, 29.12.2003), *Pod jednym niebem* ('*pod jednym dachem (mieszkać)*', 9.12. 2002); *У лінії два канцы* (8/2004), *Ярмошына і Падабед non grata* (46/2004).

⁴ D. O l s z e w s k a, *Kilka uwag o frazeologii prasowej*, „Poradnik Językowy” 1988, z. 6, s. 453.

Niektóre nagłówki są stylizowane na tytuł bajki, opowiadki, np.: *Jak Łapiński kasę umorzył* (17.01.2003), *O ministrze, który chciał dobrze* (18.01.2003), *Jak siostra Kuleczka do Włoch się wybiera* (8.12.2003), *Jak pani Ewa paczkę dla męża w Iraku robiła* (9.12.2003), *Jak Borowski pogonił automaciarzy* (10.12.2003), *Jak wahanie Ptaka wpływa na losy Europy* (11.12.2003), *Jak Łapiński radził się Jakubowskiej* (18.12.2003); *Як українські габісты змянілі лёс нацыі* (3/2005), *Як трывога дык да Бога, або Ці ўсё гатова да канфлікту з Расеяй* (6/2005), *Як Хцівец скарбы шукаў* (24/2005), *Як немцы беларусаў уяўляюць* (30/2005), *„Што я ведаю пра Эўропу”, або Прыгоды беларусаў у Літве* (35/2005), *Як беларусы памінаюць продкаў* (40/2005). Stylizacja na bajkę sugeruje czytelnikowi, że relacjonowana sytuacja jest ciągiem wydarzeń lub splotu wielu okoliczności lub że jest bardziej złożona niż mogłoby się początkowo wydawać. Rozwój fabuły ma często charakter nieprawdopodobny i prowadzi do nieoczekiwanych wyników, które są rezultatem zaangażowania wielu osób, najczęściej publicznych. Sama historia jest pretekstem do ujawnienia nieakceptowanych społecznie postaw lub opisu mechanizmów władzy.

W ostatnim czasie szeroko dyskutowana jest manipulacja w języku mediów⁵. Mechanizmy manipulacyjne najwyraźniej zaznaczają się na poziomie leksykalnym, por.: *У Лукашэнкі на хвасце* (3/2004, tytuł sugeruje, że w wyborach prezydenckich bierze udział wielu liczących się kandydatów, na których warto zagłosować), *Пуціна панесла* (5/2005, tytuł sugeruje, że W. Putin nie panuje nad sytuacją i może być niebezpieczny), *Беларусь зўрапейская – Беларусь будучыні* (6/2005, tytuł sugeruje, że Białoruś powinna utworzyć się na Zachód). Na poziomie składniowym manipulacja przejawia się słabiej. W nagłówkach prasowych zabiegi manipulacyjne mogą być stosowane przy doborze oraz szyku różnych typów wypowiedzeń lub komponentów związków wyrazowych. I tak, występowanie po sobie w nagłówku kilku grup nominalnych lub krótkich zdań może sugerować czytelnikowi, że opisywana sytuacja jest poważna, a nawet dramatyczna, por.: *Задушыць у абдымках. Хто каго?* (28/2005), *Хто замовіў Саюз налякаў? „Яшчык”?* (19/2005) lub nierealna, niemożliwa do realizacji, np.: *Заробкі вырастуць. За кошт чаго?* (3/2004). Niekiedy następujące po sobie wypowiedzenia opisują łańcuch wydarzeń, w którym pierwsze ogniwo jest przyczyną, a drugie – skutkiem, por.: *Таварыства беларускай мовы пазбаўляюць сядзібы. Моваабаронцы пра-тэстуюць* (2/2004).

W nagłówkach prasowych istotne znaczenie ma szyk wyrazów. Wyeksponowane na pierwszej pozycji słowo zdaje się przekonywać czytelnika, że stanowi ono klucz do opisu i zrozumienia relacjonowanej sytuacji lub wydarzenia. Oto przykłady. Nagłówek *Inwazja Rosjan trwa?* (31.12.2003) sugeruje, że Rosja prowadzi politykę, której celem jest podporządkowanie sobie – wbrew ich woli – innych państw. *Inwazja* oznacza najazd z ogromną siłą, a więc rosyjskie plany są ambitne i dalekosiężne. Tytuł ten w oczywisty sposób nawiązuje do historii. Umieszczenie na pierwszym miejscu rzeczownika *inwazja* nadaje tytułowi charakter dramatyczny, sensacyjny. Tymczasem artykuł dotyczy nie imperialistycznych zamiarów Rosji, lecz planów kupna przez senatora i założyciela rosyjskiego koncernu naftowego *Łukoil* większościowego pakietu najbogatszego piłkarskiego klubu świata Manchesteru United. A oto przykład z NN: *Нас Буш бачыў* (9/2005). Osią konstrukcyjną tytułu jest postać amerykańskiego prezydenta – uosobienie kraju

⁵ Por. m. in. E. G r o d z i ń s k i, *Яęzyк jako narzędzie manipulacji*, „Poradnik Językowy” 1983, z. 7; S. D u b i s z, *Uwarunkowania i wyznaczniki tekstów propagandowych*, „Poradnik Językowy” 1983, z. 3.

uważanego przez niektórych za najpotężniejszy na świecie. Nagłówek sugeruje, że Białorusinów nie tylko zauważył jeden z najbardziej wpływowych polityków naszych czasów, ale także zwrócił na nich uwagę, docenił ich obecność. Nie trudno domyślić się, że celem autora tytułu było dowartościowanie czytelnika, przekazaniu mu informacji, że Białoruś na arenie międzynarodowej może być partnerem równym innym państwom.

Składnia nagłówków prasowych zarówno GW, jak i NN w dużej mierze reprezentuje styl potoczny. Do wyznaczników potoczności należy zaliczyć preferowanie w tytułach zdań pojedynczych nierozwiniętych (oznajmujących, ale często także pytających oraz wykrzyknikowych) lub równoważników zdania, występowanie tzw. potoków składniowych (obecność anakolutów i wykolejeń), wyższą frekwencję konstrukcji składniowych z nacechowanym szykiem wyrazów oraz dużą dynamikę tekstu związaną z tendencją do przewagi elementów rematycznych, częsty brak precyzji semantycznej w grupie nominalnej oraz bezprzymiotnikową realizację grupy atrybutywnej. Nagłówki GW mają w większym stopniu – w porównaniu z NN – charakter dialogowy: w NN zanotowano jedynie kilka przykładów konstrukcji typu: *pytanie – odpowiedź*. W tytułach GW często pomijane są tytuły, funkcje, o politykach pisze się w sposób bezpośredni, niekiedy poufały (por. *Zostań, Grzesiu!*); w NN nazwiska w tytułach występują rzadko. Nagłówki NN są bardziej wyważone, niekiedy zachowawcze, mniej agresywne, często pozbawione ekspresji.

Nie ulega także wątpliwości, że zadaniem nagłówka prasowego jest zaintrygowanie czytelnika, rozbudzenie jego ciekawości, zachęcenie do przeczytania całego tekstu. Dzięki wykorzystaniu nierozwiniętych grup nominalnych odbiorca ma szansę przeczytania dużej liczby nagłówków i wyboru tych treści, które wydają mu się interesujące i ważne. Z kolei elementy dialogowe pozwalają na przełamanie sztywnej konwencji pisania o polityce w sposób doniosły i wyważony, który mógłby znudzić i zniechęcić nawet najbardziej cierpliwego odbiorcę. Poczytnością może poszczycić się jedynie ta gazeta, która potrafi utrzymać stałe grono odbiorców – klientów, gotowych zapłacić nie tylko za najświeższe informacje, ale także za ich sprawdzenie, potwierdzenie i przedstawienie w najbardziej atrakcyjny z możliwych sposobów. W czasach swobodnego dostępu do informacji oraz ogromnej konkurencji na rynku medialnym tekst artykułu prasowego jest towarem, a nagłówek – pięknym opakowaniem, który ma przyciągnąć uwagę klienta. Im bardziej intrygujący, atrakcyjny tytuł, tym większe szanse na jego sprzedaż.

Agnieszka Goral

**The syntax of newspaper headings in Polish and Belarusian press
(a comparison of „Gazeta Wyborcza” and „Nasha Niva”)**

A b s t r a c t

The author has analysed the syntax of 520 newspaper headings (sentences, phrases, quotations) from *Gazeta Wyborcza* and *Nasha Niva* representing different syntactic models. The most numerous group is that of two- and three-element phrases and declarative, interrogative and exclamatory clauses. Particular attention is paid to headings of interviews and to intertextuality. Considerable attention is given to the wide use of commonly known lexical units (stock phrases and idioms) as well as references to literary works, songs, fairy tales, proverbs and other means.

Вольга Гушчава

Мінск

СТАЎЛЕННЕ ДА МОВЫ Ё СІТУАЦЫІ БЕЛАРУСКА-РУСКАГА БІЛІНГВІЗМУ

Стаўленне да мовы з’яўляецца адным з найбольш важных фактараў, які ўплывае на сферы яе ўжывання ў двухмоўным соцыуме і дынаміку сітуацыі. Існуе пэўная колькасць прац, прысвечаных дадзенай праблеме ў Беларусі, тым не менш, на мой погляд, дадзенае пытанне застаецца актуальным, раскрытым не поўнаасцю і шмат ў чым дыскусійным. Прычын некалькі:

- стаўленне да мовы з’яўляецца паняццем даволі абстрактным, яго цяжка вымераць нейкімі аб’ектыўнымі параметрамі;
- нягледзечы на тое, што двухмоўны соцыум, здавалася б, неаднаразова так ці інакш экспліцыруе стаўленне да мовы ў публічных выступах, сродках масавай інфармацыі, мастацкай літаратуры, часта цяжка акрэсліць, наколькі дадзеныя прыклады можна праецыраваць на ўсё грамадства, напрыклад, ёсць цікавыя публікацыі, прысвечаныя абмеркаванню двухмоўя ў Беларусі на інтэрнет-форумах¹, аднак у іх прымаюць удзел тыя, хто так ці інакш зацікаўлены моўнай праблемай, у той час як шырокія колы грамадства не праяўляюць да моўнага пытання вялікай цікавасці;
- стаўленне да беларускай мовы з’яўляецца ў значнай ступені амбівалентным, таму метада падобраных масак (*matched guise test*), які часта выкарыстоўваецца ў даследаваннях стаўлення да мовы (абедзве мовы ацэньваюцца па шкале статусу і салідарнасці) будзе нерэlevantны для беларускай сітуацыі, паколькі беларуская мова гэта і мова творчай інтэлігенцыі, часткі студэнтаў – гэта значыць, найбольш адукаванай і актыўнай часткі насельніцтва – і мова вёскі, г.зн. мова, якая рэдка выкарыстоўваецца ў такіх прэстыжных сферах як бізнес і справаводства; беларуская мова гэта адначасова і тое, што аб’ядноўвае беларусаў, паколькі яны падаюць яе ў якасці роднай у спісах насельніцтва, надаюць ёй важную сімвалічную функцыю, і адначасова гэта тое, што раздзяляе, бо гэта маркіраваная ў гарадскім асяроддзі мова, рэакцыя на яе незнаёмага чалавека непрадказальная, акрамя таго яна ўстойліва асацыіруецца з апазіцыйнасцю ўладзе, патэнцыяльнай пагрозай для кар’еры;

¹ А.У. Лянкевіч, *Этнакультурны фактар у стаўленні да беларускай мовы ў інтэрнэце: на матэрыялах форумнага абмеркавання* [у:] *Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце. Матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 21–22 кастрычніка 2010 г.*, Віцебск 2010, с. 75–77. А.У. Лянкевіч, *Станоўчыя і адмоўныя фактары ў фарміраванні стаўлення да беларускай мовы ў інтэрнэт-камунікацыі: на матэрыялах форумнага абмеркавання* [в:] *Язык – когниция – коммуникация. Тезисы докладов Международной научной конференции, Минск, 3–6 ноября 2010 г.*, Минск 2010, с. 281–282. Ю.В. Чернышова, *Белорусы от „тутэйшых” к нации*, Минск 2010, с. 369–374.

- выказванні інфарманта (калі даследаванне праводзіцца метадам інтэрв'ю) могуць быць інтэрпрэтаваныя розным чынам. У якасці прыкладу можна прывесці ў цэлым даволі цікавую дысертацыю Ірыны Ліскавец, некаторыя высновы якой можна лічыць спрэчнымі, напрыклад, наступныя:

„Носители русского языка считают русский язык богатым, культурным и великим с указанием на стоящую за ним великую русскую культуру. О красоте русского языка его носители обычно не говорят, т.к. он, будучи немаркированным, не оценивается в категориях красивый-некрасивый”².

У прыведзенай цытаце відаць, што першы сказ прама супярэчыць другому. Трэба ўлічваць, што рэспандэнт часам можа адказаць шаблоннымі фразамі, якія зусім не адлюстроўваюць яго перакананняў, акрамя таго, адсутнасць эстэтычных характарыстык у дачыненні да рускай мовы можна патлумачыць тым, што стаўленне да яе выключна інструментальнае.

- каб апісаць некаторыя феномены, звязаныя з моўнай сітуацыяй, яе трэба разглядаць у шырокім сацыякультурным кантэксце, улічваючы ўсю спецыфіку нацыянальнай ідэнтычнасці, каналаў і механізмаў трансляцыі культурнай традыцыі. У гэтым выпадку высновы, якія, на першы погляд, падаюцца даследчыку дзіўнымі, становяцца цалкам лагічнымі і зразумелымі, так як наступная заўвага І. Ліскавец

„Интересным и неожиданным для нас результатом явилось то, что этническая самоидентификация информантов практически никак не коррелирует ни с их языковым поведением, ни с отношением к языкам”³.

Калі не атаясамліваць паняцці этнічнай самаідэнтыфікацыі і нацыянальнай самасвядомасці, разумеючы, што беларуская ідэнтычнасць, несумненна, праяўляецца ў дэкларатыўным аспекце, але значна менш у такіх аспектах як аксіялагічны, валютататэўны, эмацыянальныя, такая, на першы погляд, парадаксальная сітуацыя робіцца цалкам зразумелай, асабліва, калі ўлічыць, што палітычная сітуацыя спрыяе атамізацыі грамадства, стрымлівае фарміраванне ўяўлення пра сябе як супольнасць са сваімі мэтамі, інтарэсамі і праграмай на будучыню. Падчас інтэрв'ю мае інфарманты ў сітуацыі, калі правакаваліся адказы ад імя „мы, беларусы”, гаварылі выключна ад свайго імя⁴:

² И.В. Л и с к о в е ц, *Русский и белорусский языки в Минске. Проблемы двуязычия и отношения к языку. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.01; 10.02.20: 19.05.2006*, Санкт-Петербург 2006, с. 158.

³ *Ibidem*, с. 215.

⁴ Варта заўважыць, што В. Акудовіч увогуле лічыць адасобленасць асабістага жыцця пазачасавым феноменам беларускай свядомасці: „Фармальна беларусы сапраўды пражываюць сваё жыццё амаль згодна з філасофіяй Кіркегора – кожны ўпаасобку і менавіта як персанальнае жыццё. Таму і не атрымліваецца іх паяднаць ні нацыянальнай, ні рэлігійнай, ні якой там яшчэ ідэяй. Але насамрэч беларусы не экзістэнцыйны, а анталагічны народ. Яны простыя і цэласныя як зямля, камень, дрэва – як і ўсё, на чым трымаюцца асновы быцця. Беларус, прынамсі тыповы, традыцыйны, не ведае экзістэнцыйных мітрэнгаў і не мае асаблівых пакут з праблемамі выбару. Бо ён, калі заўгодна, і ёсць самім жыццём. А жыццю няма з чаго (і няма чаго) выбіраць”. В. А к у д о в і ч, *Архіпелаг Беларусь. Кніга дыялогаў*, Мінск 2010, с. 53.

- „– А на сколько важно, чтобы белорусский язык сохранился?
– Ну не знаю...я... для меня, наверно, важно” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).
- „– А Беларусь вашей мечты – это какое государство?
– Ну, не знаю, я не мечтал по поводу Беларуси. Мечты по поводу себя” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

Павярхоўнасць высновы пра тое, што стаўленне да мовы не суадносіцца з нацыянальнай самаідэнтыфікацыяй, можна ілюстраваць наступнымі словамі В. Акудовіча:

„Калі ў мяне атрымлівалася завітаць у мястэчка Свіслач, дзе я нарадзіўся і асталеў, дык нябожчык бацька зазвычай сустракаў мяне словамі «Беларус прыехаў». Ён не казаў: «сын», «пісьменнік», «мянчук», урэшце – «валацуга». Усё астатняе не было для яго вартай увагі адметнасцю, раўнуючы з тым, што я – «беларус». З гэтага вітання я трохі злаваўся і часам мне карцела запытацца: «А вы што, бацька, з неба зваліліся? Ці ж не такі вы самы беларус, як і я?» Але не пытаўся, паколькі разумеў – бацька мае рацыю. Бо з даўніх даўн так павялося, што азначэнне «беларус» у нас найперш адсылае да экзистэнцыйнага выбару чалавека, яго ідэалагічнай заангажаванасці, палітычнай залежнасці, свядома абранай экзатычнай мовы і з гэтага – да адметнага спосабу мыслення і ладу жыцця, а толькі потым да нацыянальнай кадыфікацыі, якая сама з сябе ні пра што не кажа”⁵.

Рознымі беларускімі інтэлектуаламі неаднаразова выказвалася думка пра тое, што латэнтнасць, непраяўленасць нацыянальнай ідэнтычнасці ў тых умовах, калі не існавала нацыянальнай дзяржавы, а існавала пастаянная пагроза рэпрэсій з боку чужой улады, з’яўлялася абарончай рэакцыяй супраць асіміляцыі і насаджэння чужых каштоўнасцей (а часам папросту спосабам фізічна выжыць): „Самавызначэне тутэйшасці – гэта свайго роду адказ чарговаму заваёўніку, што мяне няма. Гэта – з аднаго боку. А з другога – спосаб самазахавання”⁶.

Пятро Васючэнка такую схаванасць, непраяўленасць лічыць нават экзистэнцыйнай беларускай рысай:

„Беларусы – хобіты еўрапейскага лесу, што хаваюцца ў цені ад саміх сябе. Яны спадзяюцца, што гэты цені іх схавает. І што гэты цені потым ім дапаможа выйсці з ценю. Бо ім выгадней, каб іх рэальнага быцця не заўважалі”⁷.

Крыпта-маўленне, якое прыхоўвае крыпта-ідэнтычнасць, бачыць у трасянцы Ігар Бабкоў:

„Мне здаецца, што сакрэт і трасянка, і таго беларускага грамадства ў тым, што гэта грамадства з крыпта-ідэнтычнасцю. Усе – і сацыёлагі, і лінгвісты, і культуролагі, якія спрабуюць разгадаць сакрэт беларускага грамадства і беларускай ідэнтычнасці – бяруць пад увагу толькі яе выяўныя формы. А ладная частка гэтага грамадства заставалася ў ценю”⁸.

⁵ В. А к у д о в і ч, *Код адсутнасці*, Мінск 2007, с. 108.

⁶ *Тутэйшыя. Размова з Алесем Анціпенкам* [у:] В. Р а к і ц к і, *Беларуская Атлантыда*, кн. 2, Радыё Свабода, 2010, с. 62.

⁷ П. В а с ю ч э н к а, *Беларус вычыма беларуса. Беларус міфалагізаваны, гістарычны, рэальны*, „ARCHE” 2004, №4 (цыт. па электроннай версіі выдання).

⁸ Дыскусія *Трасянка: памежжа культур ці патаемная беларускасць*, budzma.org

У сваім артыкуле я планую закрануць наступныя аспекты:

- ацэнка кожнай з моў (беларускай і рускай) паводле розных крытэрыяў (эстэтычных і ўтылітарных), эмацыянальная сувязь з кожнай мовай;
- ідэнтыфікаванне (альбо неідэнтыфікаванне) сябе з кожнай з моў, роля кожнай з іх у фармаванні розных відаў ідэнтычнасці (нацыянальнай, групавой, культурнай);
- уяўленне пра тое, якімі павінны быць сферы ўжывання кожнай з моў і моўная палітыка ў Беларусі.

Матэрыял базіруецца на 15 інтэрв'ю, зробленых у форме свабоднай размовы са студэнтамі БНТУ ў снежні 2010 г. Інтэрв'ю ініцыявалася на беларускай мове; калі рэспандэнт паслядоўна гаварыў па-руску, даследчык таксама пераходзіў на рускую мову, каб мінімалізаваць дыстанцыю паміж сабой і рэспандэнтам і стварыць для яго найбольш камфортныя ўмовы. Выбар у якасці рэспандэнтаў студэнтаў быў абумоўлены тым, што гэта дазваляе акрэсліць пэўную перспектыву, а выбар студэнтаў тэхнічных спецыяльнасцей тлумачыцца тым, што, у адрозненні ад гуманітарыяў, яны менш зацікаўленыя праблемамі мовы і культуры, і, адпаведна, іх стаўленне ў большай ступені можна праецыраваць на ўсё грамадства, дакладней, на маладзейшае пакаленне. У артыкуле свядома па-за ўвагай застаецца такія важныя складнікі моўнай сітуацыі ў Беларусі як змешанае маўленне, так званая трасянка, паколькі апісаць яго падрабязна не дазваляюць межы аднаго артыкула.

Афектыўныя і эстэтычныя характарыстыкі

Беларускай мове часта прыпісваюцца афектыўныя характарыстыкі:

„Ну... школа... я помню учили белорусский язык... в первой школе именно правила, а вот уже во второй школе там старались уже красоту показать, какая она красивая. Когда ты поешь, как это красиво звучит [...] Часто на белорусском стишки брали, какие-то басни, там где именно это созвучие красиво получалось. Был еще предмет музыка, там получается мы часто преподавателя просили на белорусском, так чтобы они привили нам любовь к этому языку” (Н.С., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„... мне нравится (беларуская мова), по-доброму звучит. Белорусский – простой, русский – деловой, украинский – смешной, белорусский – добрый [...] В белорусском есть такие добрые смешные слова: прятки – хованкі – такое доброе (слова)” (Е.З., н. у 1989 г. у Салігорску, беларуска, праваслаўная).

Звяртае на сябе ўвагу тое, што, гаворачы пра беларускую мову, першы інфармант змяняе род прыметнікаў, ужываючы іх не ў мужчынскім, а ў жаночым – адпаведна беларускай лексеме *мова*, а не рускай *язык*.

Інфарманты ўказваюць, што беларуская мова выкарыстоўваецца як сродак экспрэсіі, стварэння камічнага:

„Ну я привык, што там розныя жарты з беларускай мовы на рускай гаворачы слова ўстаўціць – смешна, ўсе пасмяюцца” (А.Б., н. у 1993 г. у Лідзе, беларус, каталік).

Адзін з інфармантаў, які нарадзіўся ў вёсцы, скончыў беларускамоўную школу, але падчас інтэрв'ю гаварыў выключна па-руску, прычым старанна пазбыўшыся ўсялякіх беларускіх элементаў у сваім маўленні, выказаў стэрэатып (што, здавалася б, ужо адышоў у мінулае) беларускай мовы як мовы простага, мужыцкага:

„... и мне иногда бывает даже очень интересно поразговаривать, допустим, на простой мужицкой мове.

– А простая мужицкая мова...

– Вот именно то, что беларуская мова. Просто бывают такие моменты в жизни интересные, когда можно высказать просто и четко.

– А эти моменты, когда вам нужно высказаться просто и четко, это какие моменты?

– Допустим, какая-нибудь тяжелая работа. Надо людей немножко расшевелить, вот тогда приходится разговаривать. Они просто понимают” (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Характэрна аднак, што такая дыхатамія („беларуская мова – простая, мужыцкая”, „руская – мова адукаваных людзей, гарадская”) ні ў каго з інфармантаў больш не сустракаецца.

Сімвалічная роля беларускай мовы

Інфарманты дэкларуюць, што беларуская мова для іх свая і з’яўляецца важнай часткай ідэнтычнасці, самабытнасці беларуса як нацыі:

„Беларуская мова – гэта свая, на беларускай мове... ну у кожнага народа [...] далжна быць свая мова. Мова, на якой мы гаворым... мне не падабаецца, што цяпер пераходзяць на рускую мову. Беларуская... яна самая меладычная, мне яна падабаецца. Чэраз пакаленне ніхто, нават, не будзе гаварыць” (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабраволя Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

„Ну, в общем-то я рад, что есть люди, которые говорят на белорусском. Почему бы и нет, тем более, что это на самом деле родной язык и это хорошо, что им еще кто-то пользуется” (О.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

Роля беларускай мовы ўзрастае ў кантактах з замежнікамі, што, на першы погляд, можа падавацца парадаксальным, бо руская мова, зважаючы на яе статус і распаўсюджанасць, здавалася б, з’яўляецца больш эфектыўным сродкам міжнародных зносін, аднак, з іншага боку, у кантактах з замежнікамі часцей узнікае патрэба заявіць пра сваю ідэнтычнасць, і, як вынік, актуалізуецца сімвалічная роля беларускай мовы:

„– А есть какие-то ситуации, темы, на которые вам хочется говорить по-белорусски?

– Прикольно рассказывать каким-то иностранцам.. людям на белорусском. Они говорят, что белорусский язык он очень мелодичный, то есть им это очень нравится, больше даже я бы сказал, чем русский язык, то есть им это очень нравится, то есть в этой ситуации я бы даже говорил на белорусском языке. Я говорю часто на белорусском языке.

– А когда Вы говорите на белорусском языке?

– Когда общаюсь с иностранцами, допустим” (А. К., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– А насколько важно, чтобы белорусский язык сохранился?

– Ну не знаю...я... для меня, наверно, важно. Все-таки, по крайней мере, ну хотя бы этим мы отличаемся от русских, и, может, даже, если побывать за границей, можно показать... наверно, путают белорусов, украинцев с русскими, может, как-то показать, что ты не русский, какую-то там самобытность, культуру” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

„– Ну вось я ў прошлым годзе ездзіў ва Львоў [...] Людзі чуюць, як ты размаўляеш на беларускай мове, яны пачынаюць па-іншаму да цябе адносіцца: там «Беларусы – малайцы, у вас яшчэ нехта размаўляе!» Усякае такое. Мы там былі ў царкве адной. Нікога не было, толькі мы ўдваіх зайшлі. Там была жанчына [...] і я адчуваў годнасць і гонар, калі яна сказала, што малайцы, што вы яшчэ неяк так падтрымліваеце сваю культуру і ўсякае такое. І я тады адчуў гонар, што я тут нарадзіўся, за бацькоў маіх, за ўсю Беларусь” (В. З., н. у 1989 г. у Мінску, праваслаўны).

Інфарманты падкрэслівалі, што рускай мова, у адрозненні ад беларускай, не абцяжарана сімвалічнасцю і эмацыянальнасцю, стаўленне да яе выключна інструментальнае:

„Хоть и разговариваем на русском, но кого не спросишь, все понимают, что не родной язык. Русский... это из-за того, что русские школы, для общения, так понимаем друг друга” (Е.З., н. у 1989 г. у Салігорску, беларуска, праваслаўная).

Аднак выключна інструментальнае стаўленне можна сустрэць і ў дачыненні да беларускай мовы. Хоць самі мае інфарманты дэкларавалі супрацьлеглае, адзін з іх узгадаў знаёмага, якога раздражняе, калі ён са сваім суседам па пакоі гаворыць па-беларуску:

„– А вы неяк для сябе тлумачылі, чаму ён не любіць беларускую мову?
– Я ведаю, чаму: ну ўсе гавораць па-руску. Многія лічаць, што беларуская мова – гэта мова ўжэ аджыўшая, што на ёй гавораць там... ну не знаю... на ёй гавораць... лічаць яе ўжэ аджыўшая і неперспектыўнай” (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабраволя Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

Тое, што такое стаўленне мае месца, сведчыць і непрыемная рэакцыя, з якой сустракаўся ў грамадскім транспарце інфармант В.З., а таксама дадзеныя з даследавання *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве: паміж нацыянальным сімвалам і сродкам камунікацыі* групы пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага, прадстаўленае 12 кастрычніка 2009 г., дзе 9,3% рэспандэнтаў на пытанне „Чым для вас з’яўляецца беларуская мова?” выбралі адказ „мова, якая практычна непатрэбная ў сучасным жыцці”⁹.

Практычна ўсе інфарманты скептычна ацэньваюць магчымасць стварэння самабытнай беларускай культуры на рускай мове:

„– А беларуская культура на руском языке может развиваться?
– Ну, например, почему бы не писать на руском языке те же самые произведения, но сложно сказать, что это белорусское что-то [...] ну, если прочитаешь произведение белоруса на русском, если это написано будет... то, что описывается, такой-то город, то не поймешь, скорее всего, как говорится, а, если на белорусском будет, то более вероятно, что что-то будет родное что ли. Но не могу сказать, что развивать белорусскую культуру на русском просто будет, будет очень много сложностей скорее с этим” (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

⁹ *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве: паміж нацыянальным сімвалам і сродкам камунікацыі*, Мінск, 12 кастрычніка 2009 [online], www.belinstitute.eu [доступ: 10.03.2010].

„– Я лічу, што культура не пачне развівацца, калі, па-першае, людзі не пачнуць размаўляць на сваёй беларускай... на сваёй роднай мове, тады нічога не будзе ў нас. – А беларуская культура на рускай мова немагчымая? Літаратурныя творы, тэатр? – Яны магчымыя і творы, і тэатр, але ж тады гэта страціць нейкую такую радзынку сваю. Гэта будзе беларускае, але штучнае нешта” (В. З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– На руском языке не может. Не может на русском, нужно на белорусском языке писать. У нас есть белорусские писатели. Что же это будет за белорусская литература, допустим, если она будет написана на русском языке, это же неправильно” (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Гэтыя выказванні не прама, але апасродкавана сведчаць пра тое, што руская мова бачыцца як пагроза для беларускай культуры. У даследаванні Трасянка ў Беларусі – мяшаны код як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту, якое праводзілася сумесна прадстаўнікамі Ольдэнбургскага ўніверсітэту і БДУ і сярод іншага прадугледжвала анкетаванне ў розных рэгіёнах Беларусі, адзначаецца: „... угроза для белорусской культуры со стороны русского языка здесь (у Мінску) ощущается сильнее всего: 44,6% по сравнению с 29,0% в целом по массиву”¹⁰.

Дысананс паміж сімвалічнай і камунікатыўнай роляй беларускай мовы¹¹ можа правакаваць амбівалентныя выказванні:

„– Это, вообще, нормально, что у нас несколько языков: много людей – много языков, каждый разговаривает по-своему, а чтобы один язык был, это надо, чтобы с самого начала учить человека, чтобы он просто этот язык считал своим родным. Вроде язык у тебя родной русский, хотя ты сам из Беларуси. Я вот, например, считаю, что мой язык белорусский родной, с рождения я был белорусом... как бы язык... но сейчас как бы нас... меня учили... на белорусском тяжелее разговаривать.

– Вам жалко, что вас в школе учили не по-белорусски?

– Это, скорее всего жалко, что я теряю свои корни, но, учитывая, что это общение все это идет как бы... не очень жалко, потому что сейчас большая часть на русском, белорусский уже пропадает, нам нем уже больше разговаривают пожилые люди, люди, которые преподают там что-то на белорусском, а так вообще, не часто услышишь” (Н.С., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– Конечно, я бы хотела, чтобы белорусский язык был более как-то развит, но просто в школе все на русском языке у нас получается, кроме истории, белорусского языка и литературы, все предметы были на русском языке, потом уже тяжелее переучиваться и тем более, когда уже к тестам готовишься, вот эти термины на русском, белорусские... они сильно отличаются... ты уже привык к русскому, во-вторых, книги, учебное все это на русском языке, газеты, журналы тоже в основном на русском, не о говоря уже о том, что фильмы” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

¹⁰ Г. Хентшель, Б. Киттель, Языковая ситуация в Беларуси. Мнение белорусов о распространённости языков в стране, „Социология” 2011, № 4, с. 75.

¹¹ Пра такі дысананс сведчаць і інтэрнэт-апытанні, напрыклад, праведзены парталам tut.by, дзе на пытанне „Якой мовай вы карыстаецеся ў паўсядзённых зносінах?” некаторыя адказы гучалі „на жаль, рускай”, „мне сорамна, але рускай” (дыскусія Без адветов. Можна ли повліяць на судьбу народа сидя в интеллектуальном гетто?, tut.by, 18.07.2012).

В. Сіліцкі метафарычна акрэсліў такі дысананс як пачуцце кармічнага доўгу:

„Сёння, як мы высветлілі, адносіны да беларускамоўных у грамадстве вельмі станоўчыя. Падазронасць, непрыманне і агрэсіўнасць ёсць, але гэта дакладна пазіцыя меншасці. Таму сітуацыя, калі задасі па-беларуску пытанне пра беларускую мову, чалавек адкажа табе па-беларуску, а потым цалкам інтэгруецца назад у свой рускамоўны свет – гэта цалкам нармальнае практыка. Гэта, дарэчы, дазваляе аддаць кармічны доўг тым людзям, якія лічаць важным існаванне беларускай мовы, але самі не хочуць у гэтым удзельнічаць. «Пару разоў на тыдзень я там з кімсьці паразмаўляў па-беларуску – і то фэйна». Гэта сапраўды так ёсць. Гэта такі акт сімвалічнага дакранання да нейкай супольнасці, да краіны, да пэўных каштоўнасцяў, на развіццё якіх і ўдзел у якіх проста няма часу”¹².

Беларуская мова можа адыгрываць ролю інтэгратора ў малой групе; у Мінску можа служыць маркерам „свой” для чалавека, які прыехаў з невялікага горада альбо вёскі:

„– А тут у Мінску на якой мове вы гаворыце?

– Як бы звычайна на рускай, але ў мяне аднагрупнік есць, ён з такога невялікага гарадка, і мы з ім па-беларуску... ну ні тое, што па-беларуску, словы беларускія любім ужываць” (А.Б., н. у 1993 г. у Лідзе, беларус, каталік).

Інфармант В.К. з вёскі гаворыць па-беларуску са сваёй сястрой, якая таксама прыехала ў Мінск вучыцца.

Беларуская мова, якая выкарыстоўваецца па-за межамі сям’і і лакальнай супольнасці, напрыклад, у вялікім горадзе, выразна звязваецца з апазіцыйнасцю існуючай уладзе:

„– А о человеке, который в Минске говорит по-белорусски?

– Многие считают, что это оппозиционер скорее всего” (А.П., н. 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

„Просто у нас еще может чего может бояться люди говорят на белорусском... оппозиционеры говорят по-белорусски” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

Устойлівае асацыяванне беларускай мовы з апазіцыйнасцю ўладзе¹³ прыводзіць да таго, што беларуская мова разглядаецца як перашкода ў прафесійным

¹² В. С і л і ц к і, Н. І г н а т о в і ч, *З усіх беларусаў моладзь найменш жадае размаўляць па-беларуску* [online], <http://belintellectuals.eu/publications/311/> [доступ: 05.05.2012].

¹³ Дадзеныя, якія я атрымала ў інтэрв’ю, супярэчаць высновам групы В. Сіліцкага: „Ведаецца, па нашых дадзеных, як мову апазіцыі яе ўспрымае ўсяго 3–4% грамадства – абсалютна маргінальнае меркаванне” (*Нацыянальная ідэнтычнасць беларусаў: хто мы і якімі будзем* [online], www.belinstitute.eu [доступ: 07.03.2010]). Часткова гэта можа тлумачыцца тым, што свае інтэрв’ю я запісвала ў снежні 2010 г. да і пасля прэзідэнцкіх выбараў, калі атмасфера ў грамадстве была палітызаваная, а паслявыбарчыя рэпрэсіі бяспрэчыва жорсткія. Аднак такую розніцу можна растлумачыць і тым, як у даследаванні групы Сіліцкага было сфармулявана пытанне. Калі б яно было сфармулявана іншым чынам, напрыклад, „Ці тое, што чалавек беларускамоўны, можа перашкодзіць яму зрабіць кар’еру ў дзяржаўных установах?”, магчыма, працэнт тых, хто адказаў станоўча, быў бы іншы. Само згортванне працэсу беларусізацыі пасля прыходу да ўлады А. Лукашэнкі сведчыць пра ўяўленне аб даволі ўстойлівай сувязі паміж беларускамоўнасцю і апазіцыйнасцю, і, трэба думаць, што гэты пасыл уладаў даволі вы-

жыцці, прасоўванні па кар’ернай лесвіцы альбо нават як больш сур’ёзная непрыемнасць:

„– А як вашыя бацькі паставіліся да таго, што вы перайшлі на беларускую мову? Яны вам адказвалі па-беларуску ці па-руску? Неяк гэта каментавалі?

– Ну, гаварылі толькі адное, што вось глядзі, ты там падраснеш і ўсе зразумееш, што з такой пазіцыяй, як у цябе ты ў жыцці не атрымаеш. Ну вось так. Але ж таксама падтрымлівалі мяне і адказвалі на беларускай мове, размаўлялі са мной на беларускай мове, так сказаць спрабавалі [...]

– А калі вы гаварылі па-беларуску, вашыя бабулі і дзядулі як да гэтага ставіліся? Неяк каментавалі?

– Не вельмі добра, бо яны баяліся і зараз хутчэй за ўсе баяцца, што праз гэта можна неяк пакарабіць сабе жыццё.

– А вам канкрэтна паказвалі, у чым вы можаце сапсаваць сабе жыццё?

– Не, канкрэтна нічога не было, проста так гаворылі, што вось не трэба, дома размаўляй, а там не размаўляй, бо ў цябе нічога не атрымаецца, усякае такое” (В.З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

Камунікатыўная роля беларускай і рускай мовы

Шматлікія выказванні сведчаць пра сур’ёзны ціск соцыума на выбар мовы, які праяўляецца не толькі ў тым, што вельмі рэдка прысутнічае пераключэнне кодаў, дастасоўванне да суразмоўцы, але і ў пэўных засцярогах, выкліканых непразказальнасцю рэакцыі суразмоўцы; сама сітуацыя, калі да незнаёмага чалавека ў вялікім горадзе звяртаюцца па-беларуску, з’яўляецца маркіраванай¹⁴, і інфарманты прама гавораць пра тое, што пазбягаюць такой маркіраванасці¹⁵:

„– ...ну как бы не знаю, может, у нас как-то ну начнет говорить на белорусском... ну или с тобой в ответ будут на русском ну или как-то посмотрят на тебя... ну не знаю... некоторые ж люди... Я, например, в основном скромная натура.

[...] – А вы могли бы заговорить по-белорусски?

– Да, могу.

– А в какой ситуации это могло бы произойти? Что для этого нужно?

разна прачытваецца грамадствам. Нават сам В. Сіліцкі ў даследаванні, прысвечаным таму, як людзі прыходзяць да грамадзянскай актыўнасці, адзначае „Гэтаксама ж знаёмства з беларушчынай і зацікаўленасць ёй правакуе чалавека на больш шырокую разнастайную грамадзянскую дзейнасць”. В. С і л і ц к і, *Тры хвалі, чатыры шляхі. Уводзіны* [у:] *Матывацыі супраціву. Кніга апытанняў*, пад рэд. А. Дынька, В. Булгакава, Вільня 2011, с. 16.

¹⁴ Інфармант В.З. згадвае неаднаразовыя выпадкі непрыхільнай (а адзін выпадак нават агрэсіўнай) рэакцыі на беларускую мову ў крамах і грамадскім транспарце. Вельмі трапна маркіраванасць беларускай мовы ў публічнай прасторы вялікага горада ілюструе наступнае выказванне В. Акудовіча: „Ва ўсім свеце чалавек, размаўляючы на роднай мове, проста размаўляе. У нас зусім інакш. Кожны раз, калі на людзях мы прамаўляем па-беларуску, дык не проста сумовімся, а як бы ладзім грамадзянскую акцыю ці мастацкі перформанс, пакольку ўвага ўсіх, хто выпадкова апынуўся побач, адразу засяроджваецца на нечаканым дзіве”. В. А к у д о - в і ч, *Код адсутнасці...*, с. 108.

¹⁵ У даследаванні *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве...* пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага на пытанне „Калі вы рэдка карыстаецеся ці не карыстаецеся беларускай мовай, то чаму?” найбольш распаўсюджаным адказам (49,4% рэспандэнтаў) быў „у маім асяроддзі не карыстаюцца беларускай мовай, не гавораць па-беларуску, і я вымушаны дастасоўвацца да іншых, хоць сам ведаю мову дастаткова добра”.

– Ну, не знаю. Ну, естественно, у меня должно быть хорошее настроение, у этого человека... я должна быть уверена, что он не отреагирует как-то дико и отрицательно, что я к нему обращусь. Я, бывает, дома там скажу маме там что-то на белорусском, и она мне что-то ответит, то есть чтобы это как-то воспринималось нормально, ответит, то есть чтобы как-то воспринималось нормально" (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

„– А вы са сваімі дзецьмі на якой мове будзеце гаварыць?

– Не знаю, на якой.

– А як вы плануеце?

– Думаю, на якой будуць гаварыць усе, не хачу, каб дзеці там... не, патрэбна гаварыць па-беларуску, но я папробую па-беларуску размаўляць, но усё-такі буду гаварыць так, як гавораць усе" (В.К., н. у 1989 г. у д. Дабраволя Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

„– Вы можете себе представить ситуацию, когда бы вы заговорили по-белорусски?

– Ну только если окружение белорусское стало бы, я бы, конечно, постарался бы по-любому... я уверен, что перешел бы на белорусский язык, если бы вокруг начали говорить по-белорусски" (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

„– А есть какие-то темы, на которые вам проще говорить по-белорусски, проще по-русски или какая-то обстановка, в которой вы будете скорее по-белорусски говорить или обстановка, в которой скорее по-русски?

– Ну, это все зависит от окружения [...] каждый человек пытается не выделяться среди других людей, поэтому, если все разговаривают на русском, он будет тоже разговаривать на русском, никуда он не денется, потому что против течения тяжело плыть" (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Праўда, ціск соцыума можа дзейнічаць і ў іншы бок: калі ўсе вакол гавораць па-беларуску, чалавек таксама гаворыць па-беларуску:

„– А калі вы былі малы і жылі ў Дабраволі, вы па-руску калі-небудзь гаварылі?

– Не, па-руску я не гаварыў. Я проста... ніхто не гаварыў па-руску, так і я гавару па-беларуску" (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабраволя Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

Больш за тое, калі хтосьці трапляе ў беларускамоўнае акружэнне, гэта часта стаецца для яго штуршком, каб цалкам перайсці на беларускую мову:

„– Вы можете себе представить себе ситуацию, когда бы вы заговорили по-белорусски?

– Ну, только если окружение белорусское стало бы, я бы, конечно, постарался бы, по-моему, я уверен, что перешел бы на белорусский язык, если бы вокруг начали говорить на белорусском" (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

Інфармант В.З. адказваючы на пытанне, чым быў выкліканы яго пераход на беларускую мову, зазначыў:

„– Ну, проста, мабыць, настроем, які быў тады ў маім, як так сказаць, акружэнні, з якім я тады меў добрыя стасункі. Тады ўсе амаль што людзі, якія былі побач са мной, размаўлялі па-беларуску" (В.З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

Большасцю інфармантаў двухмоўе ў Беларусі ацэньваецца хутчэй як няправільная сітуацыя, негатыўная з'ява (але не рэзка негатыўная):

„Все говорят по-русски, это, конечно, неправильно, мне роднее русский, чем белорусский, хоть это и неправильно” (Е.З., н. у 1989 г. у Салігорску, беларуска, праваслаўная).

„Ну, говорят, если нет языка, нет народа, то есть, язык – это часть культуры, часть истории, и ну, наверное, это было бы не очень хорошо, если бы мы его (белорусский язык) забыли и не употребляли, хотя сейчас, по-моему, все к этому идет” (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, праваслаўны).

Такое супярэчлівае ўспрыняцце існуючай сітуацыі праяўляецца ў супярэчлівых выказваннях, калі той самы рэспандэнт гаворыць пра рускую мову як навіязаную (а потым не зусім навіязаную), пры гэтым ужываецца то слова *пережиток*, што мае негатыўную канатацыю, то слова *наследие*, якое мае станоўчую канатацыю:

„– А русский язык – это родной язык, свой язык?”

– Ну, получается, родной язык, другого я как бы так хорошо не знаю; на русском языке разговариваю, тем не менее, этот язык... не пережиток... вообще-то наследие от Советского Союза¹⁶ скажем так... оставшееся там в большей степени... ну не большей степени... навязали... даже не навязали... было единое государство, был единый язык, это по-любому нужно было его учить, поэтому он остался у нас русский, было намного удобнее знать общий язык всем, просто наследие нашей истории.

– Это наследие нужно сохранить или от него нужно как можно быстрее избавиться?

– Незачем избавляться... ну есть радикальные люди, которые говорят... один из кандидатов (у прэзідэнты на выбарах 2010 г.): давайте уберем русский язык вторым государственным, оставим белорусский, и будем 10 лет переходить... такого не бывает, невозможно перестройка так сразу, за поколение даже сложно будет очень. Я не считаю, что как-то нужно запрещать, менять, потому что каким-то образом нужно более... убедить даже людей, что им нужен белорусский язык, я не знаю, как это сделать, конечно, не просто навязать белорусский язык невозможно” (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус., праваслаўны).

З прыведзенага выказвання бачна, што існуючая сітуацыя ацэньваецца негатыўна, але прымаецца і не выклікае імкнення яе змяніць. Такую супярэчнасць В. Сіліцкі вельмі трапна акрэсліў наступным чынам: „Гэта нармальнае стаўленне нашага чалавека да любой грамадска-важнай справы. А грамадска-важную справу заўжды робіць хтосьці, а я мушу сачкануць”¹⁷.

Такім жа супярэчлівым з'яўляецца і выказванне Х.А.:

„– А это хорошо, что в Беларуси два языка или это вредит белорусскому языку?”

– Ну, конечно, вредит, я хочу сказать. Хотелось бы, чтобы больше разговаривали на белорусском языке. Ну, допустим, у нас очень тесные связи в науке,

¹⁶ У цэлым, аднак, інтэрв'ю дэманструюць, што руская мова ў свядомасці маіх інфармантаў не мае такой выразнай канатацыі як „савецкая”, „імперская”, „каланіяльная”, якую яна мае сярод беларускамоўнай часткі грамадства.

¹⁷ В. С і л і ц к і, Н. І г н а т о в і ч, *З усіх беларусаў...*

в экономике с той же Россией, мы должны тоже говорить на русском языке, не так как на Украине: все разговаривают на украинском, они русский как бы не очень, они более националистически настроены. Я считаю, что, конечно, должны больше разговаривать на белорусском языке, хотя то, что у нас два государственных языка – русский и белорусский – я считаю, что это тоже правильно, хотя белорусский язык немножко запущен, потому что во всех учебных заведениях разговор идет... все учебники на русском языке... (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Зразумець такое амбівалентнае стаўленне да двухмоўя можна, калі можна паспрабаваць прааналізаваць яго ў сувязі з уяўленнямі інфармантаў аб беларускай гісторыі. У адрозненні ад адраджэнскага дыскурсу, які ўваходжанне ў склад Расійскай імперыі і Савецкага Саюза апісвае як адхіленне ад траекторыі развіцця беларускай гісторыі, што мела трагічныя і разбуральныя наступствы для беларускай культурнай традыцыі¹⁸; згодна з гэтым дыскурсам працэс русіфікацыі бачыцца як моўны і культурны генацыд, руская мова ўспрымаецца як перажытак каланіяльнага мінулага, ад якога неабходна як мага хутчэй пазбавіцца, мае інфарманты ўваходжанне Беларусі ў склад розных дзяржаўных аб'яднанняў успрымаюць хутчэй як факт, а не як памылку гісторыі; гэты факт тлумачыць стан беларускай мовы, да яго трэба ставіцца лаяльна і не спрабаваць праводзіць рэзкіх змен.

Трэба таксама зазначыць, што выказванні інфармантаў (за выключэннем А.К. і В.З.), як правіла, далёкія не толькі ад адраджэнскага дыскурсу, але і ад афіцыйнага дзяржаўнага, дзе ў беларускай гісторыі акцэнтуюцца савецкі перыяд, які ацэньваецца выключна пазітыўна, а двухмоўе прадстаўляецца як культурнае багацце. Такім чынам, можна гаварыць пра адсутнасць у свядомасці большасці інфармантаў нацыянальнай і моўнай ідэалогіі, з якой яны б сябе ідэнтыфікавалі.

Інфарманты самі адзначаюць, што доўгая адсутнасць дзяржаўнасці, уваходжанне ў склад некалькіх вельмі розных дзяржаў, перарваная традыцыя перашкаджае ўспрыняццю шырокімі коламі беларускага грамадства адной несупярэчлівай сістэмы ўяўленняў пра Беларусь і беларускасць¹⁹:

„– Ну довольно много людей у нас в Беларуси, которые очень почему-то хотят вернуть нашу символику украденную. Ну, я не знаю, кто бы еще хотел. В России

¹⁸ Найбольш ярка можна ілюстраваць гэты дыкурс наступнай цытатай: „Трапіўшы ў канцы XVIII стагоддзя ў тэратэрыяльны і эканамічны палон Расейскай імперыі, этнас натуральным чынам апынуўся і ў культурным, ідэалагічным палоне. Праз усё XIX стагоддзье беларусам навязваліся чужыя каштоўнасці – гісторыя, героі, звычаі, мова. Уласныя архаічныя і эўрапейскія каштоўнасці акупанты не толькі ідэалагічна, а нават гвалтам выкарчоўвалі са свядомасці людзей, прымушалі далучаць да сваёй культуры, свайго святацямю чужыя міты. Наша станаўлялася ня нашым, а ня нашае нашым [...] Улада зноў адмаўляе гістарычную, моўную, культурную адметнасці нацыі, арыентуючыся на каштоўнасці былой метраполіі. Зрэшты, захоўваючы той самы каланіяльны парадак рэчаў. Дзеля гэтага выкарыстоўваюцца тыя самыя міты – пра славянскую аднасьць, старэйшага брата, талерантны народ, айчынную вайну. І, прыстасоўваючыся да новых рэаліяў, выкарыстоўвае іх ужо ў якасці нават брэндаў. Выбар спрашчаецца, калі на народ, як на тавар, лепяцца ярлыкі «талерантны», «дзівухмоўны», «славянскі». Такім народам лёгка гандляваць і маніпуляваць”. В. Р а к і ц к і, *op. cit.*, с. 324–325.

¹⁹ Вельмі трапна гэта апісвае наступнае выказванне В. Акудовіча: „Паперадзе я трохі нагадаў, колькі самых разнастайных культурных традыцый назапасіў у сабе дыкурс Беларусі. І ўсе яны [і безліч незгаданых] так ці інакш сядзяць у нас, толькі ў кожным паасобку ў зусім розных камбінацыях”. В. А к у д о в і ч, *Архіпелаг Беларусь...*, с. 55.

такого нету, у них, получается, история не прерывалась никак, они шли, шли... Советский Союз... ну в общем-то все одно государство было, а мы то в ВКЛ, то в Речи Посполитой, то в СССР, то сейчас опять самостоятельное государство, и вот у нас есть какое-то... есть такое... кусками история какая-то, нет целостности, то есть пытаемся мы зацепиться за какое-то наше... там белорусизацию там ну в начале XX века, нету какой-то единости, не знаю ну, на мой взгляд, в том, чего мы хотим... ну как... в чем наши истоки.

– А для вас наши истоки в чем?

– Ну вот я получается ровесник самостоятельной Беларуси, и я не вижу особого смысла возвращать ту же самую символику: поменяли флаг, поменяли герб – хорошо... как бы это на самом деле не самое главное, что есть у государства.

– А самое главное что?

– Самое главное... ну белорусы себя считают белорусами, то есть они не считают себя частью там Советского Союза, например, они самостоятельный народ” (А.П., н. у 1989 г. у Мозыры, беларус, праваслаўны).

У прыведзеным выказванні выразна відаць тую ж самую супярэчнасць, што і ў многіх іншых: пры тым, што Пагоня і бела-чырвона-белы сцяг называюцца скрадзенай сімволікай, у інфарманта не ўзнікае такога натуральнага, здавалася б, жадання іх вярнуць. Улічваючы тое, наколькі жорстка кантралюецца публічная прастора, гэтую супярэчлівасць лёгка зразумець: калі ад злодзея, які прыставіў табе нож да горла настойліва патрабаваць вярнуць скрадзенае, гэта можа для цябе дрэнна скончыцца, пра што сведчыць гісторыя Сяргея Каваленкі, які за тое, што вывесіў бела-чырвона-белы сцяг трапіў за краты, дзе больш за 50 дзён трымаў галадоўку, якая падарвала здароўе, і дагэтуль існуе пагроза для яго жыцця, пасля прымусовага кармлення і знаходжання ў псіхіятрычным шпіталі ізноў быў вернуты ў турму. Калі кошт любові да нацыянальнай сімволікі можа быць настолькі высокі, цалкам зразумела, што далёка не ўсе гатовыя яго плаціць, а каб пазбегнуць унутранага канфлікту, прасцей ад яе ўвогуле адмовіцца.

Уяўленні пра тое, як павінна выглядаць моўная палітыка ў Беларусі

Многія інфарманты гавораць пра тое, што праблемы беларускай мовы ў дадзены момант вырашыць цяжка:

„– А что нужно сделать, чтобы люди начали говорить по-белорусски?

– Ну, просто слишком много времени делали то, чтобы люди не говорили по-белорусски, и поэтому уже что-то вернуть нужно те же 50–60 лет, два поколения – три, и сложно очень при... я даже не представляю, как это можно сделать на самом деле, как это привить можно” (А.П., н. у 1989 г. у Мозыры, беларус, праваслаўны).

Часта выказваецца нежаданне рэзкіх змен:

„– Если бы сделать как на Украине – просто ввести тот украинский, в нашем случае белорусский язык на государственный уровень, как там сделалось – это, я считаю, просто опять же максимализм, с которым это все делается. [...] Я считаю, что каждый человек должен говорить на том языке, на котором он хочет говорить, и глупо заставлять его говорить на том языке, на котором он не хочет” (А. К., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– ...ну как вот сказать: «Все, говорим только на белорусском, пишем только на белорусском», то есть лично мне было бы страшно, потому что я толком не

знаю. Может, сказать я и скажу что-нибудь, но в плане грамотности у меня ошибок будет куча. На русском языке я более или менее грамотно пишу, хотя бы в этом плане: когда много читаешь, запоминаешь, ну и тест я тем более по-русски сдавала, потому что мне казалось, что вряд ли я за год осилю белорусский на должный уровень, и то есть, если что-то делать в плане языка, то надо это все делать постепенно. Может, начать с деток маленьких вот в том плане, что, если с детства привыкнут, и потом уже пойдет по нарастающей, а вот взрослых людей... потому что... ну это история так сложилась, только в ВКЛ белорусский язык был государственным, потом Речь Посполитая – на польском, потом Российская империя, Советский Союз – там на русском, то есть слишком много времени прошло, когда язык не был в общем использовании” (Ю.Ш. н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

Рэзкія перамены асацыіруюцца з магчымасцю жорсткіх рэпрэсіўных метадаў іх правядзення:

„Я вот да, надо возрождать язык, но, мне кажется, вот оппозиционеры... они вот кардинально хотят... хотят от кардинально, как я говорила, это тяжело, и мне было бы тяжело и страшно ну как это что ли с работы... о, если не будете говорить по-белорусски – уволим с работы... о что-то такое...” (Ю.Ш. н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

Часцей за ўсе роля асноўнага рухавіка беларусізацыі адводзіцца дзяржаве, адміністрацыйным захадам, што павінны стварыць сітуацыю, у якой людзям прыйшлося б пераходзіць на беларускую мову:

„– Ну, я лічу, што, калі гэта не зробіць гасударственай мовай толькі адну беларускую мову, я думаю, цяжка будзе поўнасьцю размову паміж людзьмі... і наогул размаўляць на беларускай мове, таму што, калі ўсе размаўляюць паміж людзьмі на беларускай мове, хаця некаторыя я скажу, размаўляюць толькі на беларускай мове, і я лічу, каб поўнасьцю аднавіць гэту... гэты трэнд зрабіць, бо гэта наша гісторыя, трэба зрабіць толькі адзіную беларускую мову дзяржаўнай, тады намнога больш шансаў становіцца для яе вастанаўлення поўнага.

– А што яшчэ, на вашу думку, трэба зрабіць для аднаўлення беларускай мовы, і хто ўвогуле павінен гэтым займацца: гэта дзяржава павінна займацца ці гэта самі людзі павінны?

– Я лічу, па-першае, трэба, каб дзяржава аднавіла працэс, і каб, напрыклад, тэлебачанне перайсці ўсе дзяржаўныя праграмы на беларускую мову і, канешна, людзі, гэта многае завясіць ад людзей, але ж, калі яны пастаўлены ў такое становішча, то ну яны проста... ну гэта як на прыродных функцыях... яны проста прыстасоўваюцца да рускай мовы, бо вакол нас амаль вездзе руская мова і, напрыклад, калі б беларускую мову зрабілі адзінай дзяржаўнай, то пачалі бы паціхоньку прыстасоўвацца да беларускай мовы, і я думаю, праз некаторы час, канешне, гэта было б, не зараз, не ў адзін дзень: раз тут руская, а на наступны дзень усе размаўляюць па-беларуску – гэтага не было б, але прайшоў час і ўсе бы таксама як прыстасавалі да рускай мовы, таксама прыстасаваліся б да беларускай, але гэта трэба рабіць намаганні” (А.Н. , н. у Гродна у 1993 г., беларуска, праваслаўная).

Думку пра тое, што вельмі паспрыяла б распаўсюджанню беларускай мовы, калі бы яна стала адзінай дзяржаўнай, паўтарылі многія з інфармантаў.

„– А вы можете себе представить ситуацию, что вы стали бы с детьми говорить по-белорусски?

– Ну, да, наверное, могу.

– А что должно произойти?

– Ну, один государственный язык, но я думаю, вряд ли это произойдет (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, праваслаўны).

– Ну, зрабіць, я думаю, не можна нічога. Трэба проста цяпер ужо... я думаю... я падаваў дакументы дажа на рускам... на рускай мове падаюць у дзяржаўныя ўстановы... каб гэта зрабіць яе... зрабіць так... афіцыйна зрабіць яго поўнасцю афіцыйным, дакументы беларускія перавесці на беларускую мову, потым у вузах прэпадалі на беларускай мове, поўнасцю перавесці” (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабровля Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

„Наверное, это преподавать в школах начинать сразу с первого класса на белорусском языке, сделать государственным, не двуязычие как у нас, а белорусский язык только, все – телевидение, радио, газеты – на белорусском” (Н.К., н. у Магілёве у 1993 г., беларус, праваслаўны).

Амаль адзіным з інфармантаў, які сказаў, што галоўная роля ў аднаўленні беларускай мовы належыць сям’і, быў В.З., які ў свой час пачаў паслядоўна з усімі гаварыць па-беларуску, праўда, пасля паступлення ў БНТУ на занятках і з аднакурснікамі ізноў перайшоў на рускую мову.

Параўнанне разважанняў інфармантаў з дыскусіямі па моўным пытанні ў інтэрнэце

Вельмі цікавым, на маю думку, было б параўнанне дадзеных, атрыманых метадам інтэрв’ю, з дыскусіямі ў інтэрнэт-прасторы. Кідаецца ў вочы даволі сур’ёзная розніца, якая абумоўлена хутчэй за ўсё тым, што маімі інфармантамі, за выключэннем аднаго, былі асобы, якіх не надта хвалюе моўнае пытанне, у той час як ў дыскусіях на форумах, блогах і інтэрнэт-старонках прымаюць удзел людзі, для якіх моўнае пытанне з’яўляецца важным (а часта вельмі важным) чыннікам.

Дыскусіі ў інтэрнэце ствараюць уражанне, што ў Беларусі існуе глыбокі і востры канфлікт паміж беларускамоўнымі і рускамоўнымі, пра што сведчыць метафорыка, якая апісвае білінгвізм (хвароба, ракавая пухліна, шызафрэнія), рускую мову ў Беларусі (цёмрашальства, бездухоўнасць), трасянку („трасянка – гэта забойства беларускай мовы”), беларускамоўных („интеллектуальное гетто”) і расейскамоўных („недалечаныя прыдуркі”, „бязглузды расейскамоўны савок”), адносіны паміж беларускамоўнымі і рускамоўнымі („белорус белорусу не брат, а придурок”), рускую і беларускую культуру („расейская культура вядзе беспардонную вайну супраць беларускай”, „адпомсціць расейцам па-ірландску”, „посткаланіяльная сітуацыя”). Пры чым тыя, хто спрабуюць заняць нейкую сярэднюю, прамежковую пазіцыю, прыпарушыць гэты канфлікт, за гэтую „спробу рэвізіянізму” могуць сутыкнуцца з вельмі рэзкай рэакцыяй сваёй моўнай групы.

У сваю чаргу, дадзеныя, атрыманыя з інтэрв’ю, сведчаць пра комплексы, унутраную непазлядоўнасць у поглядах на моўнае пытанне, але не сведчаць пра востра-канфліктны настрой у дачыненні да іншай мовы ці іншамоўнай групы, наадварот, інфарманты спрабуюць нівеліраваць супярэчнасці, падкрэсліваючы, што, з аднаго боку, трэба захаваць і развіваць беларускую мову, а з другога, што вырашэнне моўнага пытання складанае і павінна праводзіцца паступова, прычым яго вырашэнне варта пачынаць з прававых і адміністрацыйных захадаў. Цяжка

адназначна адказаць на пытанне, ці адсутнасць вострага канфлікту з'яўляецца вынікам таго, што публічная прастора жорстка кантралюецца і на вострыя дыскусіі ў ёй няма месца, ці вынікам таго, што абедзве моўныя групы разумеюць неабходнасць аб'ядноўвацца і пазбягаць канфліктаў. У якасці спробы адказу на гэтае пытанне можна прывесці цытату з артыкула С. Дубаўца ў адказ В. Марціновічу на яго разважанні па моўным пытанні:

„У сярэдзіне беларускага народу няма ніякага моўнага канфлікту і шукаць яго – значыць яго ствараць. На маё адчуванне, такі канон і сёння глыбока сядзіць у беларусах. Гэта як бы адкладзенае на пазней пытанне, такі сабе грамадзкі кансэнсус не чапаць гэтай праблемы, пакуль для справядлівага яе вырашэння проста няма магчымасці, не прысьпеў час. Але што прысьпее, быццам бы, зразумела ўсім”²⁰.

Супастаўленне з вынікамі колькаснага сацыялагічнага даследавання

Метад інтэрв'ю дазваляе толькі апісаць пэўныя тыпы стаўлення да мовы, прасачыць матывацыі і звязаць іх з іншымі складнікамі нацыянальнай ідэнтычнасці, такімі як гістарычная памяць, сфера ідэй і каштоўнасцей, мадэлі паводзін, вобраз беларусаў як уяўленай супольнасці і Беларусі як ідэалагічнай радзімы. Адказаць на пытанне, які працэнт беларусаў падзяляе тое ці іншае стаўленне да мовы, можа даць толькі колькаснае сацыялагічнае даследаванне, напрыклад, ужо не адзін раз згаданыя *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве*.

У даследаванні пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага інфарманты ў залежнасці ад свайго стаўлення да мовы былі падзелены на некалькі груп і працэнтныя суадносіны кожнай з гэтых груп выглядаюць наступным чынам:

- тыя, хто жадае быць актыўным носьбітам беларускай мовы – 18%;
- тыя, хто гатовы жыць у беларускамоўным асяроддзі, але карыстацца пры гэтым ў першую чаргу рускай мовай – 27%;
- тыя, хто хацеў бы жыць хутчэй у рускамоўным асяроддзі, але праяўляе цікавасць да беларускай мовы – 34%;
- тыя, хто поўнасьцю адварочваецца ад беларускай мовы – 21%.

У цэлым можна было назіраць падабенства ў адказах інфармантаў у абодвух даследаваннях і пагадзіцца з высновамі пра тое, што

„мова з'яўляецца сродкам ідэнтыфікацыі з супольнасцю (у якасці артэфакта) – але валоданне ёй не бачыцца як неабходны чынік удзелу ў супольнасці. У той жа час такім чынікам бачыцца іншыя культурныя практыкі – што стварае легітымную прастору для прыхільнікаў беларушчыны [...] магчымасці заагангажавання рускамоўнай большасці залежыць ад «ненавязчынасці прапануемых ім моўных практыкаў»”²¹.

Ёсць, аднак, пэўныя тэзісы, з якімі можна не пагадзіцца:

„У цэлым, беларускамоўная меншасць – гэта «народ у народзе». Абшара беларушчыны не вызначана акрэсленым геаграфічным, сацыяльным ці дэмаграфічным арэалам”²².

²⁰ „Беларусь – гэта мова” – адказ Дубаўца Марціновічу, budzma.org, 9.07.2012.

²¹ *Моўныя практыкі...*

²² *Ibidem.*

Моцная маркірававанасць беларускай мовы, пра якую гаварылі мае інфарманты, а таксама тое, што адразу некалькі з іх без аніякіх сугестый даследчыка адзначылі яе сувязь з апазіцыйнасцю, дазваляюць ставіць высновы, зробленыя групай Сіліцкага, пад сумненне. Трэба адзначыць, што амаль няма глыбокіх сур'ёзных даследаванняў (тым больш зробленых якаснымі, а не колькаснымі сацыялагічнымі метадамі), што давалі б уяўленне пра тое, як насамрэч беларускамоўныя і рускамоўныя беларусы бачаць адзін аднаго, а адказ на гэтае пытанне з'яўляецца вельмі важным для рэlevantнага апісання і моўнай сітуацыі ў Беларусі, і стану беларускага грамадства ў цэлым.

Olga Gouchtcheva

Language attitudes in the setting of Russo-Belarusian bilingualism

A b s t r a c t

Studies of Russo-Belarusian bilingualism rarely employ a multidisciplinary approach that makes it possible to present language-related issues against a broad sociocultural background. The methodology of cultural anthropology is employed even more rarely. All this sometimes leads to superficial, or even plainly mistaken, conclusions. This article presents the problem of attitudes towards the Belarusian and Russian languages on the basis of a study based on in-depth individual interviews with students of a university in Minsk. The interviews reveal considerable ambivalence towards the Belarusian language. A comparison with on-line discussions and questionnaire data allows for a more objective representation of the issue.

Уладзімір Лянкевіч
Мінск

ПРЫЧЫНЫ ПЕРАКЛЮЧЭННЯ КОДАЎ ПРЫ НЕФАРМАЛЬнай КАМУНІКАЦЫІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗАПІСАЎ ЖЫВОГА МАЎЛЕННЯ МОЛАДЗІ)

1. Сутнасць з'явы пераклучэння кодаў

Калі ў грамадстве функцыянуе некалькі моў, то паміж імі непазбежна ўзнікаюць кантакты, як вынік гэтых кантактаў паўстаюць такія лінгвістычныя феномены як пераклучэнне кодаў і маўленчая акамадацыя, якія на сённяшні дзень з'яўляюцца аднымі з цэнтральных праблем сацыялінгвістыкі.

Пераклучэнне кодаў (code-switching) – гэта „ўжыванне больш як аднаго моўнага варыянту адным моўцам падчас адной размовы”¹. Інакш кажучы, гэта пераход моўцы ў працэсе моўных зносінаў з аднаго кода на іншы. У якасці кода выступае пэўны набор моўных сродкаў: мова, варыянт мовы, тэрытарыяльны або сацыяльны дыялект і г.д.

Ужо ў першых працах, прысвечаных пераклучэнню кодаў, акрамя граматычнага аспекту, даследчыкаў цікавіў прагматычны, у прыватнасці – прычыны і мэты кодавага пераклучэння. Асноўнае пытанне такіх даследаванняў можна сфармуляваць наступным чынам: „Чаму моўцы пераклучаюць коды?” Быў атрыман адказ, што пераклучэнне кодаў – гэта стратэгія ўплыву на міжасобасныя стасункі. У ранні перыяд вывучэння кодавага пераклучэння яно трактавалася як анамальная з'ява, часта да яго ставіліся негатыўна. Толькі пазней пераклучэнне кодаў пачало разглядацца як нармальнае, але пераходная з'ява: з сацыяльнага пункту погляду – як частка працэсу моўнага зруху (language shift), з гістарычнага – як моўныя змены, выкліканыя збліжэннем моў². Само па сабе пераклучэнне кодаў – з'ява нейтральная; напрыклад, у шматмоўных гарадскіх супольнасцях Афрыкі або Індыі гэта натуральны нейтральны сродак камунікацыі³. Але калі само пераклучэнне – немаркіраваны выбар, усё адно сацыялінгвістычны статус моў, якія ўдзельнічаюць у кодавым пераклучэнні, уплывае на характар гэтага пераклучэння.

Праца Блома і Гамперца *Сацыяльны змест у моўных структурах*⁴, прысвечаная пераклучэнню кодаў, была адной з першых публікацый, у якой праводзіўся сацыяльна-палітычны аналіз гэтага феномену. У гэтай працы аўтары разглядаюць

¹ M. Heller, C. Paff, *Code-switching* [in:] *Konaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, 2 Bde., H. G o e b l, et al. (eds.), Berlin–New York 1996, p. 594.

² *Ibidem*.

³ C. Myers - Scotton, *Code-switching* [in:] *The Handbook of Sociolinguistics*, F. C o u l m a s (ed.), New York 2007, p. 232.

⁴ J. B l o m, J. G u m p e r z, *Social meaning in linguistic structures* [in:] *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*, D. H y m e s (Eds.), Oxford 1972, p. 407–434.

пераключэнне кодаў як размоўную і дыскурсную стратэгію, тлумачачы яе ў сацыяльным аспекце, але аналіз праводзіцца на ўзроўні дыскурсу. Яны адрозніваюць два віды пераключэння. Першы – сітуацыйнае пераключэнне, як, напрыклад, у Канадзе, у тых правінцыях, дзе дамінуе англійская мова, франкафоны выкарыстоўваюць французскую мову дома, у школе, у царкве, а англійскую на працы, у дзяржаўных установах. Другі – метафарычнае, якое заключаецца ў здольнасці моўцы выкарыстоўваць свае веды пра нормы зносін, каб дасягнуць паспяховай камунікацыі.

Р. Сх'ервэ, даследуючы моўную сітуацыю ў Сардзініі (італьянска-сардзінскае двухмоўе), прыходзіць да высновы, што глабальны моўны зрух у грамадстве часта суправаджаецца распаўсюджанасцю кодавых пераключэнняў у моўнай практыцы пэўнай супольнасці, але пры гэтым пераключэнне кодаў нельга разглядаць як з'яву, якая паскарае гэты моўны зрух. Хутчэй наадварот, кодавае пераключэнне – гэта ў пэўным сэнсе мост, дзякуючы якому ў грамадстве захоўваецца кампетэнцыя ў дзвюх мовах і культурах⁵.

Мэтай нашага даследавання з'яўляецца высвятленне асаблівасцяў кодавага пераключэння ў Беларусі ў нефармальнай абстаноўцы, у першую чаргу нас цікавяць прычыны, якія выклікаюць пераключэнні ў коле двухмоўнай моладзі.

2. Ход даследавання

Для назірання за з'явай пераключэння кодаў намі былі здзейснены палявыя запісы жывога нефармальнага маўлення падчас прыяцельскіх сустрэч і гутарак маладых людзей. Усяго намі было зроблена пяць запісаў размоў моладзі, жыхароў Мінска, з розным моўным рэпертуарам. Агульная працягласць здзейсненых запісаў – каля 475 хвілін (амаль восем гадзін). Запісы рабіліся на лічбавы дыктафон адным з удзельнікаў камунікацыі. На ўсіх запісах зафіксаваныя размовы на разнастайныя тэмы між інфармантамі, якія даволі добра ведаюць адно аднаго (усяго было запісана 19 чалавек). У дадзеным даследаванні ўзроставая характарыстыка не з'яўляецца рэlevantнай, бо усіх інфармантаў можна аднесці да адной і той жа ўзроставай катэгорыі – маладыя людзі ад 20 да 28 гадоў. З іх на момант правядзення запісу шасцёра былі студэнтамі вышэйшых навучальных устаноў, астатнія ўжо мелі вышэйшую адукацыю.

Варта адзначыць, што намі аналізаваліся толькі тыя выпадкі, якія з высокай доляй пэўнасці можна кваліфікаваць як кодавае пераключэнне, натуральна, менавіта яны ўвайшлі ў агульную статыстыку. Верагодна, што частка кодавых пераключэнняў была намі не ўлічана, бо мела падабенствы з іншымі феноменамі, якія ўзнікаюць у працэсе двухмоўнай камунікацыі (інтэрферэнцыя, запазычванне). Але для чысціні даследавання мы палічылі больш мэтазгодным спыніцца на максімальна выразных выпадках (наколькі можна гаварыць пра выразнасць падчас вывучэння спантаннага маўлення). У табліцы 1 прадстаўлены агульныя вынікі даследавання.

⁵ R.R. Schjerve, *Codeswitching as an indicator for language shift? Evidence from Sardinian-Italian bilingualism* [in:] *Codeswitching Worldwide*, R. Jacobson (ed.), Berlin–New York 1998, p. 247.

Табліца 1

Колькасць кодавых пераключэнняў у запісах спантаннага маўлення

Інфарманты	Колькасць ПК ⁶ у кожнай размове					Колькасць ПК ва ўсіх запісах
	Запіс 1 121 хв.	Запіс 2 82 хв.	Запіс 3 152 хв.	Запіс 4 102 хв.	Запіс 5 19 хв.	
1	18	6	12	27	0	63
2	-	-	-	18	7	25
3	-	15	-	-	-	15
4	8	-	3	-	-	11
5	10	-	-	-	-	10
6	3	1	-	4	0	8
7	-	-	-	6	-	6
8	5	-	-	-	-	5
9	-	4	-	-	-	4
10	-	-	-	4	-	4
11	-	-	-	3	0	3
12	2	-	-	-	-	2
13	1	-	-	-	-	1
14	-	-	1	-	-	1
15	-	-	-	1	-	1
16	0	-	0	0	-	0
17	0	-	-	-	-	0
18	-	-	0	-	-	0
19	-	-	-	0	-	0
УСЯГО	47	26	16	63	7	159

3. Моўныя біяграфіі ўдзельнікаў камунікацыі

На выбар той ці іншай стратэгіі паводзінаў у двухмоўнай камунікацыйнай сітуацыі можа ўплываць моўная біяграфія канкрэтнага інфарманта. Таму акрамя запісаў, намі было праведзена анкетаванне запісаных намі інфармантаў. Анкета ўтрымлівала пытанні, якія дапамагаюць высветліць, як самі інфарманты ацэньваюць свае моўныя паводзіны ў білінгвістычным грамадстве, а таксама як яны размяркоўваюць выкарыстанне беларускай і рускай моў у розных сферах жыцця. Таму далей, пры патрэбе вытлумачэння тых ці іншых паводзін моўцаў мы будзем сярод іншага засноўвацца на звестках анкет і ўжываць у дачыненні да інфармантаў, якія пазначылі асноўнай мовай зносін рускую ці беларускую, азначэнні „рускамоўны” або „беларускамоўны”.

Некаторыя пытанні прапанаванай намі анкеты былі складзены з мэтай выявіць, наколькі самі інфарманты ўсведамляюць свае моўныя паводзіны, у прыватнасці тое, што ў працэсе камунікацыі яны могуць пераключаць коды, падладжвацца пад суразмоўцу і г.д. Можна сказаць, што амаль усе апытаныя сваімі адказамі паказалі, што даволі добра (наколькі гэта магчыма на побытавым узроўні) разумеюць, што іх моўныя паводзіны не аднастайныя і залежаць ад розных фактараў. Напрыклад, на пытанне „Ці бываюць выпадкі, калі Вы ў адной і той жа сферы зносінаў акрамя асноўнай мовы выкарыстоўваеце іншую?” большасць анкетаваных адказала станоўча. З усіх магчымых прычын кодавых пераходаў (аб чым было

⁶ ПК – тут і далей: пераключэнне кодаў.

пытанне пад нумарам 7) інфарманты перадусім пазначалі фактар асобы. Пры гэтым некаторыя пісалі, што калі да іх звяртаюцца па-беларуску, то яны таксама адказваюць на гэтай мове, а калі па-руску, то і адказваюць яны па-руску („калі да мяне звяртаюцца па-беларуску, я па-беларуску і адказваю”).

Апошняя пытанне анкеты гучала так: „Як Вы лічыце, што ўплывае (або ўплывала) на Ваш выбар мовы? Як Вы думаеце, ці можа змяніцца Ваша асноўная мова? Калі так, то пры якіх умовах?” Асобы з асноўнай рускай і з асноўнай беларускай мовамі па-рознаму адказвалі на яго. Калі рускамоўныя часта тлумачылі свой моўны выбар на карысць рускай мовы мовай сям’і, дамінаваннем рускай мовы ў грамадстве, асяроддзем, у якім яны знаходзяцца, звычайкай, то беларускамоўныя ўказвалі іншыя прычыны, больш асабістага характару, напрыклад, *патрыятызм*, *сумленне*. Амаль усе апытаныя дапускаюць верагоднасць змянення іх асноўнай мовы. Але пры гэтым, мяркуючы па адказах, некаторыя зыходзілі з пары беларуская – руская і адпаведна ў якасці прычыны змены асноўнай мовы пазначалі такія, як „*если гораздо большее количество людей будет говорить по-белорусски*”, „*при зменах грамадска-палітычнай сітуацыі*”, „*калі большасць будзе размаўляць выключна на беларускай мове*”. Пры гэтым двое рэспандэнтаў пазначылі, што пры з’яўленні ў будучым дзяцей яны будуць часцей выкарыстоўваць з імі беларускую мову. Аднак даволі нечаканым было, што амаль палова інфармантаў меркаванай прычынай перамены асноўнай мовы назвала эміграцыю, пры чым як рускамоўныя, так і беларускамоўныя.

Заўважым, што анкетаванне ў дадзеным даследаванні выконвала хутчэй дапаможную функцыю і асноўная наша ўвага была звернута да аналізу запісанага маўлення. Аднак пры гэтым дадзеныя анкет у многім дазваляюць лепш зарыентавацца ў запісах, дапаўняюць іх, а часам дапамагаюць праінтэрпрэтаваць аўдыё-матэрыял.

4. Прагматычны аспект пераключэння кодаў

Разглядаючы функцыі кодавага пераклучэння, Я. Матрас следам за П. Аўэрам пісаў, што іх можна падзяліць на дзве групы: звязаныя з удзельнікам і звязаныя з сітуацыяй⁷. Карыстаючыся набыткамі сусветнай лінгвістыкі, мы паспрабавалі класіфікаваць выпадкі пераклучэння кодаў, зафіксаваныя падчас правядзення нашых запісаў жывога маўлення, паводле прычын, якія выклікаюць гэтыя пераклучэнні.

4.1. Цытаванне як прычына пераклучэння кодаў

Цытаванне можа быць рознай прыроды і насіць розны характар. Даволі распаўсюджанымі з’явамі ў нашых запісах з’яўляюцца *прамое і ўскоснае цытаванне*, сэнс якіх заключаецца ў дакладнай (ці відазмененай) перадачы чужога выказвання; адпаведна, пры такім цытаванні моўца захоўвае мову арыгіналу (хаця выпадкі перакладу цытат таксама не выключаны). Безумоўна, калі гаворка ідзе пра жывое спантаннае маўленне, якое і зафіксавана ў нашых запісах, то натуральна, пэўныя разыходжанні з арыгіналам могуць прысутнічаць нават у прамых цытатах, аднак пры гэтым усімі ўдзельнікамі камунікацыі цытаты з нязначнымі скажэннямі ўспрымаюцца як дакладныя.

⁷ Y. M a t r a s, *Language Contact*, New York 2009, 366 p.

Інфармант 12: *А калі вы ездзілі? Пачему нікто не сказаў?*

Інфармант 17: *А хто ведаў? Ніхто не ведаў...*

Інфармант 13: *Канешне, слухайце. Ну, давайце...*

Інфармант 12: *Сказалі: „Ну, мы патэлефануем, калі збярэмся” – і ўсё.*

У гэтым прыкладзе інфармант 12 з асноўнай рускай мовай пераказвае словы інфарманта 13 з іх тэлефоннай размовы. Паколькі інфармант 13 у асноўным карыстаецца беларускай мовай, то пры цытаванні 12 таксама пераклучыўся на беларускую мову.

Таксама сустракаюцца выпадкі прамога цытавання надпісаў, рэкламных слогаў, радкоў з песень, вершаў і г.д. (напрыклад, беларускамоўны пераклучыў код, цытуючы радок з рускамоўнай песні; або інфармант 5 падчас аповеду пра тое, як ён галасаваў на выбарах дэпутатаў, неаднаразова выкарыстоўваў выразы з перадвыбарчых інфармацыйных бюлетэняў пра кандыдатаў, дзе былі змешчаны звесткі пра адукацыю, маёмасць, сямейнае становішча кожнага з іх. Паколькі гэтая агульная інфармацыя была напісана па-беларуску, то ў сваё рускамоўнае маўленне інфармант 5 рабіў устаўкі-цытаты па-беларуску („вышэйшая адукацыя”, „маёмасць” і інш.: „...и у чувака из БНФ... у него никакого заработка не было, и **маёмасці** у него тоже не было”).

Да прамога цытавання можна аднесці выкарыстанне ў маўленні ўласных назваў на іншай мове. Найчасцей у нашых запісах у такой ролі выступаюць назвы фільмаў, кніг, літаратурных твораў, прадуктаў („Вы не глядзелі фільм «**В диких условиях**»?”).

Пераклучэнняў такога тыпу ў нашых запісах 7, з іх тры – беларускія назвы, выкарыстаныя рускамоўнымі (назва хлеба – „Нарачанскі”, газеты – „Настаўніцкая газета”, верша – Чорна-белы верш). Рускамоўныя ўстаўкі (у выглядзе ўласных назваў) у беларускую маўленчую плынь мелі месца чатыры разы: „Огни большого города” (фільм), Курочка-ряба (казка), Сто способов стать стервой (кніга), „В диких условиях” (фільм).

Лінгвістамі неаднаразова адзначалася, што „для моўцаў звыкла пераклучаць код, калі яны цытуюць (проста або ўскосна) нешта сказанае кімсьці яшчэ”⁸. Пры гэтым

„код, які выкарыстоўваецца для цытацыі, неабавязкова адпавядае сапраўды выкарыстанаму коду рэальным моўцам – наадварот, змена коду падобная да наратыўнага прыёму, які выкарыстоўваецца для выдзялення цытаты з асновы, у якую яна ўстаўлена”⁹.

У ходзе нашых назіранняў было выяўлена, што часам некаторыя беларускамоўныя пры цытаванні беларускамоўных асоб выкарыстоўваюць рускую мову, на якой у рэальнасці цытаваны чалавек не гаварыў. Такі тып пераклучэння кодаў можна назваць квазі-перакладам з мэтай узмацнення¹⁰. Але акрамя функцыі выдзялення з агульнай маўленчай плыні, такія „перакладзеныя” цытаты могуць

⁸ M. S e b b a, A. J. W o o t t o n, *We, They and Identity: Sequential vs. Identity-related Explanation in Code-switching* [in:] *Code-Switching in Conversation*, P. A u e r (ed.), London 1998, p. 274.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Y. M a t r a s, *op. cit.*, p. 116–117.

насіць адмоўную афарбоўку, то бок у выпадку, калі беларускамоўны моўца не згодны з тым, каго ён цытуе, то для выражэння ўласнага стаўлення да цытаванай фразы (або асобы) перакладае яе на рускую мову (хаця арыгінал быў прамоўлены па-беларуску) і тым самым як бы адмяжоўвае сябе і свой моўны код (беларускую мову) ад непрымальных для яго рэчаў. У такіх выпадках можа выкарыстоўвацца тэрмін *адмоўнае або негатыўнае цытаванне*¹¹.

Часта можна сустрэць такую з'яву, як *прыхаванае цытаванне*¹². Інфарманты пераключаюцца на нейкі моўны код пры размове пра чалавека (або групу людзей), якія, на іх думку, могуць карыстацца гэтым кодам у жыцці альбо проста асацыіруюцца з гэтым кодам. Пры гэтым у рэальнасці асноўным кодам асобы, пра якую ідзе гаворка, можа быць іншы, чым мяркуе моўца. Такі тып кодавага пераклучэння можна ахарактарызаваць як пераклучэнне на меркаваны код аб'екта размовы. Напрыклад, у нашых запісах беларускамоўная асоба гаворыць: „А как же Сальвадор Дали? Его все любят!” Пры гэтым фраза гучыць па-руску, то бок на меркаваным кодзе тых самых „усіх”.

У большасці выпадкаў гэта пераклучэнні з беларускай мовы на змешаны код або на рускую мову, што ў першую чаргу абумоўлена моўнай сітуацыяй і рэальным функцыянаваннем моў у Мінску. Паколькі беларуская мова займае мінарны статус у грамадстве, то меркаваны патэнцыйны код аб'ектаў размоў, такіх як суседзі, праходжыя, прадстаўнікі дзяржаўнага апарату – руская мова. Таму ў выпадку, калі беларускамоўныя інфарманты гаварылі пра гэтых асобаў, то маглі выкарыстоўваць рускую мову як код, на якім, верагодна, размаўляюць гэтыя людзі. Заўважым, што прыхаванае цытаванне не абавязкова мусіць быць канатаваным, хаця даволі часта яно мае рысы адмоўнага цытавання, але істотна адрозніваецца ад яго тым, што перадаюцца не чужыя словы, а называецца тое, што характэрна для гэтых людзей, напрыклад, апісваецца знешнасць. Гэтая з'ява можа быць праілюстравана наступным урыўкам з Запісу 1:

Інфармант 5: У нас был такой ботан реально, он такой толстый, вот чисто, да, представление о ботане. Такой пухленький, такой какой-то зачосаны, такой в ачочках.

Інфармант 5 пры адмоўнай характарыстыцы асобы выкарыстоўвае выказванні на змешаным кодзе, хаця вядома, што той, каго апісваюць, атрымлівае вышэйшую адукацыю ў Мінску, таму ў рэальнасці наўрад ці яго асноўным кодам будзе змешаны. Пра распаўсюджанасць такой з'явы ў Мінску пісала І. Ліскавец: „Пераходам на непрэстыжную трасянку моўца маркіруе нешта, як характэрнае для непрэстыжных слаёў насельніцтва”¹³, хаця пры гэтым „той, каго такім чынам характарызуюць, зусім неабавязкова карыстаецца ў побыце трасянкай”¹⁴. Аднак пры гэтым трэба памятаць, што выкарыстанне іншага моўнага кода (перадусім змешанага) у падобных сітуацыях можа служыць проста для выражэння экспрэсіі.

Апошні тып цытавання (прыхаванае) можа быць даволі складана адрозніць яшчэ ад аднаго распаўсюджанага віду пераклучэння кодаў, абумоўленага тэмай размовы.

¹¹ И.В. Л и с к о в е ц, *Переключение и смешение кодов в речи жителей г. Минска*, „Вестник молодых учёных” 2001, № 4, с. 31.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

4.2. Тэма гутаркі як прычына кодавага пераключэння

Білінгвы могуць пераключацца на моўны код, які асацыіруецца ў іх з пэўнай тэмай або на якім ім на гэтую тэму лягчэй размаўляць. Акрамя таго, тэма можа выклікаць пэўныя пласты лексікі, у такіх выпадках у маўленне інфармантаў маглі ўключацца словы з іншай мовы. Так было заўважана, што адна з прычынаў выкарыстання рускамоўнымі беларускіх слоў – абазначэнне нечага характэрнага для Беларусі або беларускай мовы: *мастакі* – „белорусские художники”, *мова* – „белорусский язык”, *грошы* – „белорусские деньги”, *Радзіма* – „Беларусь”, *перакладчык* – „переводчик на белорусский язык”, *пісьменнік* – „белорусский писатель”¹⁵. Таксама беларускія ўстаўкі вельмі характэрны для размоваў пра людзей, якія гавораць па-беларуску ў паўсядзённым жыцці¹⁶. Тут варта правесці паралель з *прыхаваным цытаваннем*, якое можна ў пэўным сэнсе разглядаць як пераключэнне кодаў, абумоўленае тэмай размовы.

У нашых запісах таксама абазначыліся некаторыя тэмы, якія „прыцягваюць” кодавыя пераключэнні. Так, размова пра палітыку, грамадскае жыццё можа суправаджацца пераключэннем на змешанае маўленне або рускую мову (у беларускім маўленні было зафіксавана свядомае ўжыванне наступных выразаў: „*паліцічаскі*”, „*масавыя гулянні*”, „*всiachэские празднікі*”). А абмеркаванне пытанняў прызыву ў войска і праходжання медыцынскай камісіі адным з інфармантаў выклікала пераключэнні з беларускай на рускую мову і ўжыванне адпаведнай лексікі (напрыклад, беларускамоўнымі замест слова *прыдатны* (да службы) ужывалася рускае *годен*). Гэта тлумачыцца тым, што ў згаданых сферах грамадскага жыцця галоўным чынам выкарыстоўваецца руская мова, таму пры размовах на датычныя гэтага тэмы і ўзнікаюць пераключэнні кодаў з беларускай на рускую.

Запаўняючы анкету, інфарманты адзначалі, што на некаторыя тэмы для іх больш звыкла размаўляць на пэўнай мове. Рускамоўныя пісалі аб тым, што, напрыклад, тэрміны ім прасцей ужываць па-руску.

4.3. Выкарыстанне штампаў пры кодавым пераключэнні

Частка выпадкаў кодавага пераключэння абумоўлена выкарыстаннем моўцамі так званых штампаў і ўстойлівых выразаў. Найчасцей гэта ўстаўкі ў беларускае маўленне выразаў на рускай мове або змешаным кодзе. Апошняя звязана з тым, што пры выкарыстанні рускага штампу беларускамоўныя часам падкрэслена захоўваюць беларускае вымаўленне. Больш за дзесяць штампаў сустрэлася ў нашых запісах, усе яны ўяўляюць сабой пераключэнні з беларускай мовы: „*манія велічя*”, „*идеологическая подоплёка*”, „*што-та такое вот рабочэ-крэсцьянскае*”, „*крызіс среднего возраста*” і пад.: „*Ён кажэ, што многія людзі там пасля проста лічаць сябе рэальна Напалеонамі, у них манія велічя, што яны вязуць цэлы поезд і ад іх усе залежаць*”.

4.4. Моўныя гульні як прычына пераключэння кодаў

Некаторымі даследчыкамі ў якасці прычыны кодавага пераключэння называюцца моўныя гульні¹⁷. Намі таксама быў зафіксаваны выпадак моўнай гульні:

¹⁵ *Ibidem*, с. 30.

¹⁶ *Ibidem*, с. 27.

¹⁷ Y. M a t r a s, *op. cit.*; И.В. Л и с к о в е ц, *op. cit.*.

Інфармант 9: Да забей (не звяртай увагі – У.Л.), он просто с особенностями развития.

*Інфармант 3: Мне пляваць на **особенности**. Ён асоба ці не? Мяне цікавіць яго асоба, а не **особенности**.*

Хаця, безумоўна стымулам для пераключэння ў дадзеным прыведзеным прыкладзе перадусім паслужыла рэпліка рускамоўнага інфарманта, пасля якой беларускамоўны паўтарыў адно са слоў, сказаных суразмоўцам.

4.5. Паўтор рэплікі суразмоўцы як стымул да пераклучэння кодаў

Акурат паўтор моўцам папярэдняга выказвання, яго часткі ці слова з яго (у першую чаргу апорнага) – адна з самых распаўсюджаных прычын кодавага пераклучэння ў нашых запісах. Паколькі ў большасці запісаных намі размоў удзельнічалі інфарманты-білінгвы з рознымі асноўнымі мовамі, то пасля рэплікі на адной мове пэўнага моўцы вельмі часта ішла рэпліка іншага на іншай. Таму часта папярэдня рэпліка магла служыць моўным стымулам для пераклучэння. Дадзены феномен для нагляднасці варта праілюстраваць прыкладамі (падкрэслены моўныя стымулы, а моўныя рэфлексы вылучаны тлустым):

(1)

Інфармант 8: Гэта сялянскія [бутэрброды].

Інфармант 1: О! Я люблю ўсё сялянскае...

*Інфармант 5: А почему **сялянскія**?*

(2)

Інфармант 9: Мне кажется, их стоит пожалеть

Інфармант 3: Не хачу.

Інфармант 9: А мне их жалко...

*Інфармант 3: А давай я буду усе..., **жалеть усе**, хто мне робіць кепска.*

(3)

Інфармант 9: Конфликт в том. что я пригласил только тех, кого знал...

*Інфармант 3: **Кого знал**, да. (Імя) мне за дзень да выступу тэлефануе і кажа...*

(4)

Інфармант 9: Она потом попросила прощения, но так очень странно, да, но я её простил...

*Інфармант 3: **А я не простил**, таму што (Імя) сказала: „Я забіраю свае словы назад”, пры тым што мая першая фраза гучала так: „(Імя), ты мусіш папрасіць выбачэння”...*

(5)

Інфармант 1: Па-мойму, на дзяржаўным узроўні гэта гучыць нармальна.

*Інфармант 14: Не, ну я имею в виду не **на дзяржаўным узроўні**... Вроде как, звучит немножко маргинально, но знаешь, не такая крамола, чтоб там все: «О! Что ж это такое!»*

(6)

Інфармант 1: Мы, аказваецца, учора з (Імя) у тралейбусе з тваёй маці ехалі і не пазналі яе, можа, яна на нас пакрыўдзіцца?

*Інфармант 7: А как это вы потом узнали, что вы её **не пазналі**?*

Як бачна з прыведзеных урыўкаў, паўтор элементаў з папярэдняй рэплікі характэрны ў аднолькавай ступені як рускамоўным, так і беларускамоўным інфармантам. Аднак ён не заўсёды носіць дакладны характар, моўны рэфлекс можа ўтрымліваць відазмененае папярэдняе выказванне, напрыклад, у іншай граматычнай форме (адпаведнай усёй наступнай фразе) або аднакаранёвае слова да слова-стымулу.

4.6. Фактар адрасата пры пераключэнні кодаў

Сярод запісаных намі інфармантаў прысутнічала некалькі асоб, якія карыстаюцца ў паўсядзённым жыцці дзвюма мовамі і па-рознаму размяркоўваюць іх ужыванне. Найбольш распаўсюджаны варыянт – з рускамоўнымі асобамі такія інфарманты гавораць па-руску, з беларускамоўнымі – па-беларуску (што пацвярджаецца іх адказамі на пытанні анкеты). Таму для такіх людзей папярэдня рэпліка, а дакладней код гэтай рэплікі, становіцца стымулам, каб пераклучыцца з адной мовы на іншую. Праўда, у выпадку, калі камунікацыя адбываецца паміж добра знаёмымі людзьмі, то ролю стымулу для пераключэння кода можа граць не толькі (магчыма, нават, не столькі) папярэдня рэпліка, колькі асоба, на чыю рэпліку адказвае, або асоба, да якой звяртаецца, такі інфармант. Гэта тлумачыцца тым, што знаёмыя людзі выдатна ведаюць, на якой мове хто з іх размаўляе і якому коду аддае перавагу. Так, актыўныя карыстальнікі дзвюх моваў, хочучы звярнуцца да беларускамоўнага, гавораць па-беларуску, а да рускамоўнага – па-руску. Назіранні падчас запісаў дазволілі заўважыць яшчэ адну цікавую рэч. Актыўны двухмоўны можа памяняць код цягам аднаго выказвання толькі таму, што перавёў позірк з аднаго суразмоўцы на другога.

Такім чынам, яшчэ адным фактарам кодавага пераключэння можа служыць асоба, а дакладней, *адрасат*. Пра гэта, напрыклад, пісаў даследчык функцыянавання ў Салента італьянскай літаратурнай мовы і дыялекту Сабрэра¹⁸. Так, у нашых запісах інфармант 3, які ў коле сяброў размаўляе па-беларуску нават з рускамоўнымі, да новага чалавека, які зайшоў у пакой, звярнуўся па-руску: „Здарова, слушай, (Імя), а, там, ёсць сгарета?” Адрасат таксама знаёмы з інфармантам 3, але, верагодна, звыклая мова іх зносінаў – руская, таму інфармант 3 адразу ж пры звароце да новага адрасата пераклучаецца на рускую.

У той жа час, у моўных паводзінах рускамоўнага інфарманта 4 сустракаецца наступная тактыка: калі інфармант 4 распачынае новую размову з беларускамоўнай асобай (пасля працяглай паўзы або пасля размовы з іншым з прысутных), то першую фразу гаворыць па-беларуску, а далей пераклучаецца на свой асноўны код – рускую мову, нягледзячы на тое, што суразмоўца яму адказвае па-беларуску. Тым самым, непасрэдным зварот да адрасата, які вядомы як беларускамоўны, выклікае ў інфарманта 4 кодавае пераклучэнне. Напрыклад, беларускамоўны інфармант 8 нешта ўключае на камп'ютары, пры гэтым ні з кім з прысутных не размаўляе, рускамоўны інфармант 4 звяртаецца да яго: „Дык а давай спачатку!”. Ізноў жа інфармант 4 звяртаецца да беларускамоўнага інфарманта 8: „А можна вадзічкі трошкі?” Інакш кажучы, сутнасць з'явы палягае ў тым, што ў такіх выпадках ніякай папярэдняй рэплікі-стымулу няма і тэмай камунікатыўнай сітуацыя таксама

¹⁸ A.A. S o b r e r o, *Code switching in dialectal communities in Italy*, „Rivista di linguistic” 1994, Vol. 6, № 1, p. 46.

не абумоўлена, а пераклучэнне кодаў выклікае выключна жаданне інфарманта падладзіцца пад адрасата, дзейнічаюць механізмы маўленчай акамадацыі.

4.7. Фактар моўцы-білінгва пры пераклучэнні кодаў

Па нашых назіраннях, на пераклучэнне кодаў уплываў фактар самога **моўцы**. Часам чалавек можа забыцца і проста аўтаматычна „пераскочыць” на больш звыклы для яго моўны код, пры гэтым, як мяркуюць некаторыя даследчыкі¹⁹, пераклучэнне не выконвае ніякай функцыі. Такія пераклучэнні, як правіла, не вельмі працяглыя, бо моўца досыць хутка ўзгадвае, што гаварыў на іншай мове і вяртаецца да пачатковага коду. Часцей за ўсё гэтыя пераклучэнні выражаюцца ва ўстаўцы больш звыклых злучнікаў, пабочных слоў і канструкцый, займеннікаў, выклічнікаў і пад.

(1)

*Інфармант 8: Я сёння сказаў, **эт самае**, калі ў краму заходзіў.*

(2)

*Інфармант 10: Ну, мы проста пачалі пра **всякие фигни типа того**, што бутэлькі мы не ставім на стол, **всякое такое**. Яна сказала, што ў іх ёсць такое, што трэба глядзець у вочы...*

(3)

*Інфармант 2: Понимаешь, у меня фишка в чём, у меня один плюс, что у меня записано, **эта я паглядзеў сваю эту справу асабістую**, у меня там везде идёт заикание, там, в характеристиках во всех, везде абсолютно проскакивает, в школьных, вообще, там везде...*

Для інфарманта 2 пры даволі частым выкарыстанні беларускай мовы ўсё ж асноўнай застаецца руская, аднак у сваё рускамоўнае маўленне ён уставіў беларускі пабочны сказ. Між іншага, у сувязі з апошнім прыкладам варта ўзгадаць „правіла”, датычнае ўжывання пабочных уставак. Я. Матрас на падставе аналізу фрызійска-нямецкіх кодавых пераклучэнняў робіць выснову, што, калі моўца пераклучаецца на іншы код, для таго каб адзначыць нешта пабочнае, то абавязкова, калі вяртаецца да асноўнай лініі аповеду, разам з тым вяртаецца і на першапачатковы код²⁰. Аналагічную з’яву засведчыла таксама даследаванне сардзінска-італьянскага двухмоўя, здзейсненае Сх’ервэ. Яна пісала аб тым, што мова-аснова на працягу адной гутаркі не змяняецца, моўцы могуць з яе пераклучацца на іншую мову, але потым усё адно вяртаюцца²¹. Калі ўзяць мікратэму для вызначэння межаў „адной гутаркі” ў нашых запісах, то назіранні замежных лінгвістаў нярэдка пацвярджаюцца на беларускім матэрыяле.

Напрыклад, у запісе 4 інфармант пачынае расказаць пра нядаўні паход у госці і амаль адразу пад уплывам іншых суразмоўцаў пераклучаецца з рускай мовы на беларускую, апавядае гісторыю па-беларуску, але заканчвае маналог падсумаваннем на пачатковым кодзе:

¹⁹ И.В. Л и с к о в е ц, *op. cit.*, с. 28.

²⁰ Y. M a t r a s, *op. cit.*, p. 117–118.

²¹ R.R. S c h j e r v e, *op. cit.*, p. 245.

Інфармант 10: Это не (Імя) завёл, это мы вчера ходили в гости, да.

Інфармант 1: Да каго вы хадзілі? Да аднагрупнікаў?

Інфармант 10: Да дзяўчыны, з якой (Імя) ездзіў у Брусель, вот. І яна расказала, што калі яна была ў Германіі [...] Вот такая у них есть фишка.

Калі гаварыць пра фактар самога моўцы, то нельга абысці ўвагай яго моўную кампетэнцыю (дакладней яе недахоп), якая таксама можа стаць прычынай кодавага пераклучэння. У лінгвістычнай літаратуры сустракаюцца апісанні выпадкаў, калі моўцы пераходзяць на іншы код „для таго, каб запоўніць прабелы ў валоданні мовай”²². Так, наступны прыклад ілюструе, як рускае слова (*общаются*), якое інфармант успомніў першым за беларускі адпаведнік, выклікала кароткае пераклучэнне на рускую мову, пасля чаго адбылося вяртанне на беларускую мову-аснову дадзенага выказвання:

Інфармант 2: Да блін, я памятаю, як у мінулы раз. Там, выдалі (то есть, ну, так общаются, а потом, ну, это стандартно), но я не ведаю, як зараз, да, там? Выдаюць там які-небудзь тэкст. Але тэкст там прымітыўны, разумееш?

Адзін з інфармантаў у адказах на пытанні анкеты сам адзначыў, што часам выкарыстоўвае змешаны код, то бок кодавае пераклучэнне, бо не ведае „*беларускага адпаведніка*”. Сустрэлася яшчэ адно тлумачэнне (іншым інфармантам) ужывання змешанага маўлення, звязанае з моўнай кампетэнцыяй: „*когда не могу перестроиться на другой язык*”.

4.8. Іншыя прычыны кодавых пераклучэнняў

Паасобку *экспрэсія*, *іронія*, стварэнне *камічнага эфекту*, *ацэнка* ў нашых запісах рэдка выступаюць прычынамі пераклучэння кодаў, найчасцей яны спалучаюцца між сабой або накладваюцца на іншыя (напрыклад, пры адмоўнай цытацыі; сама назва з’явы гаворыць аб тым, што дадзены тып цытавання мае пэўную канатацыю).

Так, пераклучэнне кодаў сыграла *экспрэсіўную* функцыю ў наступным выказванні інфарманта пра ступень захворвання: „*Вялікая – это вобще, наверно, задница, у мяне... у мяне была сярэдняя [ступень]*”. Верагодна таксама, што падчас эмацыйных выказванняў моўцы вяртаюцца на сваю асноўную мову.

У наступным прыкладзе пераклучэнне беларускамоўнага на змешанае маўленне, акрамя функцый выражэння эмоцый, здзейснена з мэтай прыцягнення ўвагі і належнай рэакцыі другога інфарманта: „*А шо ты жрош арэшкі?*”

Выкажам меркаванне, што людзі, для якіх змешанае маўленне не з’яўляецца асноўным кодам, часта яго выкарыстоўваюць для адмоўнай ацэнкі. Пра гэта сведчыць і большасць нашых запісаў, дзе ў выпадках пераклучэнняў на змешаны код прысутнічае інтэнцыя моўцы даць адмоўную ацэнку аб’екта выказвання. Але пры гэтым таксама сустраўся выпадак, калі пераклучэнне з беларускай мовы на змешаны код выконвала ролю пазітыўнай ацэнкі. Так адзін з беларускамоўных інфармантаў, характарызуючы музычны гурт, сказаў: „*Эта очэнь харошая група*” (з фрыкатыўным *э*). Пры гэтым ён звяртаўся да суразмоўцы, які вольна размаўляе на дзвюх літаратурных мовах, а з самім інфармантам размаўляе па-беларуску.

²² А.А. S o b r e o, *op. cit.*, p. 42.

У неформальнай абстаноўцы, у якой рабіліся запісы, частай рэакцыяй на рэпліку, у якой былі задзейнічаны механізмы кодавага пераключэння, бывае смех. І вельмі складана з пэўнасцю адказаць, што менавіта са сказанага выклікала смех у прысутных – змест або форма рэплікі. Моўца для большай кантрастнасці і эмацыянальнасці можа выкарыстаць змешанае маўленне ў жарце, што можа дадаць камізму ўсяму выказванню нават у тым выпадку, калі пераключэнне кодаў адбылося незнарок. Так, беларускамоўны інфармант на пытанне пра яго працу ў СМІ іранічна і экспрэсіўна адказвае: „*Так, я ў курсе ўсіх паліцічаскіх падзей*”. Іншы інфармант, гаворачы па-беларуску і жартуючы на тэму таго, як прадаўцы ў крамах рэагуюць на беларускамоўных, пераключаецца на рускую: „*Ой, какой ты забавный*” (у той жа момант тут, відаць, мае месца прыхаванае цытаванне).

Варта правесці паралель з адказамі інфармантаў на пытанне анкеты „*Ці выкарыстоўваеце Вы ў размовах «трасянку»? Калі так, то ў якіх сітуацыях і з якой мэтай?*”. Як мы ўжо гаварылі, большасць маладых людзей адказала „так” і патлумачыла ўжыванне змешанага коду мэтай стварэння камічнага эфекту. Вось некаторыя адказы: „*безумоўна!*”, „*пасцябацца*”, „*дзеля забавы*”, „*в шутку с родственниками и друзьями*”.

5. Пераключэнне кодаў і сацыяльны статус моў

Трэба адзначыць, што многія даследчыкі звярталі ўвагу на тое, што пераключэнне кодаў можа абумоўлівацца не толькі ўнутрымоўнымі і сацыяльнымі фактарамі, але яшчэ і псіхалінгвістычнымі²³, то бок прыватнымі ўстаноўкамі. У з’яве кодавага пераключэння таксама можа адлюстроўвацца ідэнтычнасць моўцы, а ў выпадку шматмоўнай супольнасці гэта можа быць састаўная ідэнтычнасць²⁴.

Аднак нават у коле добра знаёмых людзей сацыяльныя ўстаноўкі і статус моў у грамадстве накладвае адбітак на моўныя паводзіны моўцаў. Так, колькасць кодавых пераключэнняў з беларускай мовы на рускую або змешаны код амаль у два разы большая за пераключэнні з рускай на беларускую або змешаны код (гл. табліцу 2).

Табліца 2

Колькасць кодавых пераключэнняў з беларускай і рускай моў ва ўсіх запісах

	Запіс 1	Запіс 2	Запіс 3	Запіс 4	Запіс 5	УСЯГО
ПК з бел. на рус./змеш.	27	22	12	44	2	107
ПК з рус. на бел./змеш.	20	4	4	19	5	52

Іншымі словамі, з некаторай доляй пэўнасці можна гаварыць аб тым, што нават у тых моўцаў з асноўнай рускай мовай або ў актыўных білінгваў, якія часта камунікуюць з беларускамоўнымі, патрэбаў у пераходзе на іншы код менш, чым у беларускамоўных у зносінах з імі ж (рускамоўнымі). Дадзеныя табліц таксама могуць быць пацверджаннем тэзіса аб тым, што ўсе беларускамоўныя актыўна валодаюць рускай мовай, а рускамоўныя абмяжоўваюцца пераважна разуменнем і ў меншай ступені здольныя да вольнага маўлення па-беларуску.

²³ C. Myers - Scotton, *Structural uniformities vs. community differences in codeswitching* [in:] *Codeswitching Worldwide...*, p. 105.

²⁴ *Ibidem*, p. 99.

6. Падсумаванне

Такім чынам, у дадзеным артыкуле была здзейснена спроба класіфікаваць выяўленыя выпадкі пераключэння кодаў на падставе прычын іх узнікнення (уплыў адрасата, моўцы, тэмы размовы, цытаванне і інш.). Адною з самых распаўсюджаных прычын кодавых пераключэнняў была рэакцыя на асобу; гэта значыць, актыўныя білінгвы вар'іруюць мову сваіх выказванняў у залежнасці ад таго, да каго звяртаюцца. Даволі распаўсюджаным стымулам для пераключэння быў таксама паўтор выказаў з папярэдняй рэплікі суразмоўцаў, што ў сваю чаргу з'яўляецца вынікам рэальнай двухмоўнай камунікацыі. Даследаваны матэрыял дазваляе меркаваць, што ў сучасным Мінску ёсць групы білінгваў, для якіх цалкам натуральнай з'яўляецца сітуацыя рэальнага двухмоўя, г. зн. мае месца не толькі пасіўнае, але і актыўнае выкарыстанне беларускай мовы побач з рускай у паўсядзённым жыцці.

Uladzimir Liankevich

Reasons for code switching in informal communication (based on recordings of the speech of young adults)

A b s t r a c t

The article is concerned with code switching, i.e. the alternate use of different language codes. Recordings of inhabitants of Minsk aged 20–28 years were analysed. The participants used both Russian and Belarusian in these exchanges, with some using Belarusian as their basic language and others relying primarily on Russian for communication. The aims of the study were to determine and describe the reasons behind code switching in situations where the communication partners had a good command of both languages and so could use either at any moment. The main reasons for code switching are: responding to the language used by the interlocutor, responding to the conversation, as well as quoting, word play, command of language and some others.

Тацяна Рамза

Мінск

ГУТАРКОВАЕ БЕЛАРУСКАЕ МАЎЛЕННЕ: КРЫТЭРЫІ ВYZНАЧЭННЯ

Разговорная речь & гутарковае маўленне. Ва ўсходнеславянскай традыцыі, якая склалася пад уплывам прац М.В. Панова, А.А. Земскай і яе калектыву, пад тэрмінам *разговорная речь* (укр. *размовне мовлення*, бел. *гутарковае маўленне*) разумеюць

„неподготовленную речь носителей литературного языка, обнаруживающуюся в условиях непосредственного общения при неофициальных отношениях между говорящими и отсутствии установки на сообщение, имеющее официальный характер”¹.

Акрамя прынцыповых экстралінгвістычных характарыстык, якім вызначаецца само паняцце, адметнасць такога падыходу і ў абсалютным адмежаванні гутарковага маўлення ад іншых стыхій вуснай мовы, параўн.:

„Т.к. наша цель – изучение л и т е р а т у р н о г о разговорного языка, мы подходим строго к отбору информантов. Мы считаем носителями литературного языка лиц: 1) для которых русский язык родной; 2) родившихся и выросших в городе (как правило, в речи таких лиц нет диалектных черт); 3) с образованием высшим или средним. При этом мы изучаем преимущественно речь лиц с высшим образованием и студентов, а речь лиц со средним образованием лишь в том случае, если их высокая культура нам хорошо известна”².

Крытэрыі „чысціні” як саміх інфармантаў (г.зн. высокі адукацыйны цэнз, гарадское паходжанне, невалоданне дыялектам і пад.), з аднаго боку, і „чысціні”, „ізаляванасці” іхняга маўлення (г.зн. яно вытрымана ў адным рэгістры – літаратурным), з другога, быў на той час, відаць, цалкам актуальны і абгрунтаваны. Тут гаворка тычыцца расійскага мовазнаўчага і моўнага дыскурсаў 2-ой паловы ХХ ст. і ўласна *русскаго литературного языка*, калі перад даследчыкамі стаяла задача выявіць і ўсталяваць нормы *разговорной литературной речи*: „дифференцировать правильное от неправильного, разграничивать ошибки, оговорки и факты, отвечающие нормам РР”³ [разговорной речи – Т.Р.].

У беларускамоўным лінгвістычным дыскурсе няма замацаванага тэрміна для намінацыі феномену штодзённага камунікавання беларускамоўнай адукаванай

¹ *Русская разговорная речь*, отв. ред. Е.А. Земска я, Москва 1973, с. 17.

² Е.А. Земска я, *О понятии „разговорная речь”* [в:] *Русская разговорная речь. Сборник научных трудов*, ред. коллегия: О.Б. С и р о т и н и н а (пред.) и др., Саратов 1970, с. 7.

³ Е.А. Земска я, *Введение* [в:] *Русская разговорная речь*, отв. ред. Е.А. Земска я, с. 27.

часткі грамадства⁴. Відавочна, што гэта было абумоўлена незапатрабаванасцю такой тэрміналогіі: „другая (расійская) мова ў Беларусі заўсёды засвойвалася з чаканнем таго, што ўрэшце яна замяніць беларускую”⁵, таму жывая спантанная гутарковая мова меншасці беларускамоўных грамадзян фактычна не фіксавалася і не вывучалася⁶. Між тым тэрмін *гутарковае маўленне* на дадзеным этапе даследавання выкарыстоўваецца намі як рабочы, хаця зместава ён толькі часткова адпавядае таму значэнню, які ўкладзены ў яго рускі зыходны варыянт М.В. Пановым⁷ і А.А. Земскай.

Феномен беларускага гутарковага маўлення: нязвыклы ракурс. Пераймаць метадалогію даследавання расійскіх навукоўцаў і агулам экстрапаляваць яе на вывучэнне гутарковага беларускага маўлення здаецца немэтазгодным і малаэфектыўным з некалькіх прычын. Па-першае, нельга адмаўляць той неаспрэчны факт, што ў беларускіх савецкіх гарадах на беларускай літаратурнай (!) мове ніколі не гаварылі масава⁸ (перш за ўсё праз пазалінгвістычныя прычыны – адсутнасць прэстыжу роднай мовы і *моўны канфармізм*)⁹¹⁰. Па-другое, пераважная колькасць прадстаўнікоў беларускай гуманітарнай інтэлігенцыі старэйшага і ся-

⁴ Гл. больш дэталёва: Т.Р. Р а м з а, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011, с. 15.

⁵ С. З а п р у д с к і, *Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму*, „*Lētopis*” 2003, R. 50, № 1, с. 89.

⁶ Хрэстаматыя *Вусная беларуская мова* (Мінск 1990) складзена перадусім з тэкстаў дыялектнага маўлення; у раздзел *Вуснае літаратурнае маўленне* ўвайшлі „публічныя выступленні па радыё і тэлебачанню або чытанне ў студыйных умовах урыўкаў пражайтных ці вершаваных твораў” пісьменнікамі, артыстамі, дыктарамі. Выключэнне складаюць тэкст-успамін 60-гадовай настаўніцы і выбарка з гутарак са студэнтамі, але наўрад ці гэтыя тэксты правамерна лічыць за нязмушанае маўленне, паколькі эксплартарам быў зусім чужы чалавек – мінчанін, акадэмічны супрацоўнік.

⁷ Параўн.: „Часто говорят, что эта раскованная и непринужденная речь находится за пределами литературного языка. На самом деле она разновидность последнего, так как не включает никаких диалектных и просторечных особенностей; этой разговорной речью пользуются в определенных ситуациях (дружеская беседа, бытовой разговор и т.д.) те же люди, которые в других условиях полно и точно применяют нейтральный и высокие стили языка”, гл: М.В. П а н о в, *О развитии русского языка в советском обществе*, „Вопросы языкознания” 1962, № 3, с. 8.

⁸ „Зразумела толькі адно: літаратурная беларуская вусная мова ў сваёй гутарковай форме значнага месца ў моўных зносінах людзей не займае”, гл.: А.І. П а д л у ж н ы, *Ведаць прычыны заняпаду* [у:] А.І. П а д л у ж н ы, *Мова і грамадства. Зборнік артыкулаў*, Мінск 1997, с. 18.

⁹ Тэрмін *моўны канфармізм* увёў у навуковы абыходак Г.А. Цыхун, разумеючы пад ім тое, што ў пэўных сацыя- і псіхалінгвістычных умовах „індывидуум **вынуждён** прыспасаблівацца к узнікшай канкретнай языковай сітуацыі (сознатальна ілі бессознатальна арыентурацца на тэ ізнвестныя ему нормы речі, якія он лічыць прэстыжнымі ілі гаспадарствуючымі в даннай языковай сітуацыі)”, гл.: Г. Ц ы х у н, *Языковая сітуацыя і смешанныя формы речі в Беларусі*, „Сьпоставітэльно езикознание / Сопоставительное языкознание / Contrastive Linguistics” 2006, R. 31, № 1, с. 60.

¹⁰ Можна было б, вядома, сказаць, што лінгвістычная прычына таксама была: асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы былі сфармуляваныя толькі ў другой палове ХХ ст. (параўн.: „Выпрацоўка асноўных правіл вымаўлення, падрыхтоўка першых практычных рэкамендацый і дапаможнікаў адносіцца толькі да канца 50-х – пачатку 60-х гадоў ХХ стагоддзя” (гл.: *Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне*, пад рэд. М.В. Б і р ы л ы, Мінск 1987, с. 4), аднак гэта ўжо следства і вынік з тагачаснай моўнай сітуацыі ў краіне.

рэдняга пакалення мае вясковае паходжанне¹¹, таму немагчыма „ізаляваць” адно ад другога – валоданне кадыфікаванай мовай і веданне дыялекту, бо другое абумоўлівае першае¹². Па-трэцяе, нельга не ўлічваць тое, што новая літаратурная (пісьмовая) беларуская мова выпрацоўвалася і „акніжнівалася”, „алітаратурвалася” якраз на грунце мовы дыялектнай (у адрозненне ад той жа рускай мовы)¹³, а таму крытэрыі вывучэння яе маюць быць іншыя¹⁴. Па-чацвёртае, вусны кантынум беларускага маўлення ніколі не перарываўся, – хаця зазнаў (і працягвае зазнаваць) моцнае ўздзеянне моў суседзяў: найперш рускай і польскай фактычна на ўсёй тэрыторыі краіны¹⁵, а ўкраінскай, літоўскай і латышскай на памежжах¹⁶, – а непарарывнасць апырыёры ўказвае на стабільнасць пэўных фанетычных з’яў.

Таму, нягледзячы на тое, што аналізу падпадае непадрыхтаванае разняволенае маўленне інтэлігенцыі – носьбітаў кадыфікаванай літаратурнай беларускай мовы, сутнасць прапанаванага пілотнага даследавання не ў тым, каб вызначыць месца беларускага гутарковага маўлення на шкале „літаратурнае ↔ нелітаратурнае”: што адпавядае прэскрыпцыйным арфаэпічным нормам, а што ёсць парушэн-

¹¹ „Беларуская інтэлігенцыя выйшла з нізоў грамадзянства, з гушчы работніка-сялянскай стыхіі”, гл.: М. Б а й к о ў, *Пытаньне беларускай культуры і шлях беларускай інтэлігенцыі*, „Полымя” 1923, № 5–6, с. 101; або: „Звычайна носьбіты літаратурнага маўлення – гэта былыя прадстаўнікі дыялектнага маўлення”, гл.: А. І. П а д л у ж н ы, *Арфаэпія [у:] Фанетыка беларускай літаратурнай мовы*, рэд. А. І. П а д л у ж н ы, Мінск 1989, с. 8.

¹² Зусім па-іншаму выглядае сітуацыя з беларускай моваю ў новага гарадскога пакалення: „Овладение им [литературным белорусским языком – Т.Р.] происходит все более искусственно: язык усваивают не от матери и даже не на школьных уроках белорусского языка, а путем самостоятельного и «клубного» изучения”, гл.: Н. Б. М е ч к о в с к а я, *Гендерный аспект этноязыковых коллизий. Развитие языковой ситуации в Беларуси XX в. и женская речь [в:] Entwicklung slawischer Literatursprachen, Diglossie, Gender: Literalität von Frauen und Standardisierungsprozesse im slawischen Areal: Beiträge des Kolloquiums an der FSU-Jena, Dezember 2004*, Hrsg. von J. L e u w e n - T u r n o v s o v á und N. R i c h t e r, München 2006, s. 29.

¹³ „Па вядомых гістарычных прычынах новая беларуская літаратурная мова не зведала той калыскі, таго моўнага салону, у якім фарміраваліся літаратурныя мовы ўжо ў XVIII–XIX стст. Яе станаўленне цалкам прыпадае на «дэмакратычную моўную эпоху», адметнай рысай якой з’яўляецца высокая варыятыўнасць моўных сродкаў у фанетыцы, лексіцы і граматыцы”, гл.: П. В. С а д о ў с к і, *Варыятыўнасць зычных у беларускай літаратурнай мове [у:] Фанетыка слова ў беларускай мове*, рэд. А. І. П а д л у ж н ы, Мінск 1983, с. 100–101.

¹⁴ Ужо першыя кадыфікатары новай беларускай мовы цалкам адпрэчвалі старыя прынцыпы, якія „прымушалі разглядаць літаратурную мову як парніковую расьліну”, гл.: А. Х а р э в і ч, *Беларуская мова, як сацыяльна-клясавы раздражальнік*, „Полымя” 1927, № 1, с. 153.

¹⁵ Параўн.: „Урэшце, нельга ігнараваць той факт, што сама беларуская літаратурная мова якраз і стваралася як вынік праяўлення нацыянальнай самасвядомасці народа ў той час, калі на Беларусі шырока ўжываліся руская і польская мовы, якія ўсведамляліся мовамі прывілеяванымі”, гл.: Л. М. Ш а к у н, *Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы [у:] Культура мовы журналіста*, вып. 1, пад рэд. М. Я. Ц і к о ц к а г а, Мінск 1982, с. 10.

¹⁶ Вуснай беларускай мове памежжаў прысвечаны шматлікія публікацыі Э. Смукловай і яе калектыву, гл., напр.: *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. S m u ł k o w a, A. E n g e l k i n g, Białystok 2000; E. S m u ł k o w a, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „Prace Filologiczne” 2000, t. 45, s. 573–580; E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002; *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. S m u ł k o w a, A. E n g e l k i n g, Warszawa 2007; *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, red. nauk. E. S m u ł k o w a, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa 2009; t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa 2011; і інш.

нем¹⁷. Мэта артыкула іншая – паказаць маўленчую беларускую рэальнасць, адлюстравачь рэпрэзентатыўныя факты, выявіць і абгрунтаваць пэўныя заканамернасці нязмушанага спантаннага маўлення прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі.

Пры гэтым зыходнымі пры адборы інфармантаў былі наступныя крытэрыі: а) беларуская мова – мова штодзённага карыстання ў сям’і і пры камунікаванні з іншымі; б) паходзяць яны з розных дыялектных зон¹⁸; в) належаць да адной прафесійнай сферы – выкладчыкі ці навукоўцы (каб быць пэўным, што інфармант добра арыентуецца ў стылістычных паняццях: кадыфікаванае / некадыфікаванае, літаратурнае / дыялектнае; афіцыйнае / размоўнае і пад.). Апошні крытэрыі лічым вельмі істотным, бо, мяркуюем, што незалежна ад адукацыі і прафесіі стыхія спантаннага неафіцыйнага маўлення „ўраўноўвае” фактычна ўсіх моўцаў, і перадусім у вымаўленні, паколькі яно найбольш „аўтаматызаванае”.

Фанетычныя фразеалагізмы як аб’ект аналізу. Навукоўцы да так званых „своеасаблівых фанетычных фразеалагізмаў”¹⁹ адносяць займеннікі *мяне, цябе, сябе*, адмоўе *не* і *няма*, часціцу *няхай*, прыслоўе *цяпер*. „Інвентарызацыя” назапашаных у навуковай літаратуры фактаў сведчыць, што адзначаныя лексемы ва ўсіх дыялектных зонах займаюць цалкам адасобленае становішча. Больш за тое, укладальнікі картаў *Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы* (1963) спецыяльна агаворваюць факт, што яны адводзяць

„ад картаграфавання словы *няма, няхай*, займеннікі *мяне, цябе, сябе*, адмоўе *не*, прыназоўнік *без*, прыслоўе *цяпер*, назоўнік *сляза*, у якіх рэалізацыя галоснага на месцы «е» можа быць іншай, чым у астатніх словах”²⁰.

Выбар названых слоў для аналізу іх вымаўлення ў спантаным маўленні філолагаў матываваны дзвюма прычынамі: 1) яны ўваходзяць у першую тысячу самых частотных слоў беларускай мовы²¹; 2) спецыфіка вымаўлення пераднаціскага галоснага [а] у кадыфікавана-нарматыўнай мове і дыялектах цалкам адрозная.

У гэтым плане падаецца цікавым супаставіць вуснае дыялектнае маўленне канца XIX ст. і гутарковае маўленне пачатку XXI ст., улічваючы пры гэтым і дыя-

¹⁷ Такая мэта, як падаецца, была рэалізаваная папярэднікамі, параўн.: „Не прэтэндуючы на паўнату адлюстравання літаратурнага вымаўлення, аўтары імкнуліся ахапіць *асноўныя тыпы адхілення ад рэкамендацыйных норм* (вылучана мною – Т.Р.) і даць магчымасць чытачу ўбачыць іх, паказаць, што значная колькасць прадстаўнікоў літаратурнай мовы захоўвае ў большай або меншай ступені элементы, уласцівыя іх першаснай дыялектнай мове. З другога боку, тыя з іх, хто паўсядзённа шырока карыстаецца рускай мовай, у сваім беларускім вымаўленні не могуць пазбавіцца ўплыву гэтай мовы”, гл.: А.І. П а д л у ж н ы, *Уступ [у:] Вусная беларуская мова. Хрэстаматыя*, рэд. А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 1990, с. 16.

¹⁸ Пра дыялектныя групы беларускай мовы, гл.: Е.Ф. К а р с к і й, *Белорусы в 3-х томах, т. 2, Язык белорусского племени*, вып. 1, *Исторический очерк звуков белорусского наречия*, Варшава 1908; *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, пад рэд. Р.І. А в а н е с а в а, Мінск 1964; А.А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск 2003.

¹⁹ Л.Ц. В ы г о н н а я, *Успрыманне ненаціскных галосных носьбітамі беларускай мовы [у:] Галосныя беларускай мовы (акустычны аналіз)*, рэд. В.У. М а р т ы н а ў, А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 1975, с. 87.

²⁰ *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы. Даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт*, пад рэд. Р.І. А в а н е с а в а, К.К. К р а п і в ы, Ю.Ф. М а ц к е в і ч, Мінск 1963, с. 321.

²¹ Н.С. М а ж ы й к а, *Частотны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 2006, с. 599–602.

лектны узус гэтага ж адрэзку часу. У якасці факталагічнай крыніцы XIX ст. намі выбраны першы (яшчэ вучнёўскі) твор Якуба Коласа *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле*²² (9 881 словаўжыванне); у якасці жывога спантаннага маўлення – уласна зробленыя і расшыфраваныя запісы²³ разняволеных гутарак сяброў і калег на разнастайныя тэмы; эмпірычным матэрыялам для трэцяга тыпу сталі зафіксаваныя тэксты народных гаворак цэнтральнай зоны²⁴. І мастацкі тэкст Якуба Коласа, і дыялектныя матэрыялы, і запісы гутарковага маўлення аб'ядноўвае аднесенасць персанажаў (у першым выпадку) і ўласна інфармантаў (у двух астатніх) да сярэднебеларускіх гаворак. На думку даследчыкаў, сярэднебеларускія гаворкі

„ўвасаблялі «жывую» маўленчую беларускасць, дзе беларуская мова жыла тады ў найбольш характэрных і тыповых для яе рысах. І самае адметнае, што падобная «беларускасць» цэнтральных гаворак была вынікам іх натуральнага гістарычнага развіцця і фарміравання»²⁵.

Узус дыялектнага маўлення. Дакладнай даты напісання пісьменнікам твора *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле* няма, але навукоўцы мяркуюць, што

„твор напісаны да паступлення Якуба Коласа ў Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю (прыблізна ў 1896–1897 гг.). Гэта – першы літаратурны вопыт Якуба Коласа. Персанажы твора – не выдуманая асобы, а сапраўдныя тагачасныя жыхары роднай вёскі пісьменніка – Мікалаеўшчыны»²⁶.

Для лінгвістычнага даследавання гэты твор прыцягальны жывой беларускай моваю, бо

„художественная литература оказывается надежным источником при изучении разговорной речи, что подтверждается методикой многих исследований в этой области»²⁷.

У рукапісе, які захоўваецца ў Дзяржаўным музеі Якуба Коласа ў Мінску, „пасля загалоўка рукой Я. Коласа зроблена паметка: «Запісаў Карусь Лапаць»»²⁸, аднак мэта „пісакі Каруся Лапця” – занатоўваць не толькі свае ўражанні, а ўвогуле „запісаць што-нібудзь; у сяле ж многа бывае такога, што можна і паслухаць»²⁹, таму ім пераказаны маналогі ці дыялогі 10-ці чалавек, сярод якіх: Сымон Каробка (*лжэ, ды гладка*), Паўлюк Капыт (*ні любіць лгаць*), Мацей Гарох (*не жыве ён*,

²² Я. К о л а с, *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле* [у:] Я. К о л а с, *Збор твораў у 14 тамах*, т. 4, *Апавяданні 1906–1917 гг.*, Мінск 1973, с. 285–314.

²³ Часткова гэтыя запісы прадстаўлены пісьмова і ў вусным гучанні (на CD), гл. [у:] Т.Р. Р а м з а, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011.

²⁴ *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, навук. рэд. Л.П. К у н ц э в і ч, В.М. К у р ц о в а, Мінск 2009.

²⁵ В.М. К у р ц о в а, *Асноўныя тэндэнцыі развіцця нацыянальнай моватворчасці і цэнтральная дыялектная зона беларускай мовы* [w:] *Gwary dziś*, т. 3, *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. J. S i e r o s i u k, Poznań 2006, s. 81.

²⁶ У. Л а р ч а н к а, *Каментарыі* [у:] Я. К о л а с, *Збор твораў у 14 тамах*, т. 4, *op. cit.*, с. 335.

²⁷ Т. В и н о к у р, *К характеристике понятия „разговорная речь”*, „Русский язык в национальной школе” 1965, № 2, с. 23.

²⁸ У. Л а р ч а н к а, *op. cit.*

²⁹ Я. К о л а с, *Наша сяло...*, с. 285.

а мучыцца на гэтым свеці), Андрэй Карыта (ні любіць гаравець), Мар'яна (баба маладая, здаровая), сляпая Наста і інш. Правамерна дапусціць, што Колас-вучань фактычна не стылізуе вуснага маўлення сваіх персанажаў, а фіксуе тагачасную гаворку аднавяскоўцаў.

Вёска Мікалаеўшчына (сёння Стаўбцоўскі р-н Мінскай вобл.) уваходзіць у зону сярэднебеларускіх гаворак і, згодна з высновамі дыялектолагаў, у той тып гаворак, у якіх пашырана недысімілятыўнае яканне³⁰. Між тым, зыходзячы з коласаўскага тэксту, можна гаварыць, што ў „фанетычных фразеалагізмах” аўтарам абсалютна вытрымана перадаецца іканне (гл. табл.), тады як яканне і еканне сустракаюцца ў адзінкавых выпадках.

Табліца

Суаднесенасць словаўжыванняў фанетычных фразеалагізмаў у тэксце Якуба Коласа адносна з'явы якання / екання / ікання

Лексемы	Словаўжыванні			
	усяго	[а]	[э]	[і]
няма	31	-	-	31
няхай	17	-	-	17
цяпер	26	-	1	25
мяне	22	1	-	21
цябе	8	-	-	8
не (часціца)	231	-	11	219

Варта ўлічыць, што твор надрукаваны згодна з коласаўскім рукапісам, і таму – аўтарскім правапісам³¹, які фактычна цалкам арыентаваны на фанетычны прыныцyp пісьма ў перадачы галосных гукаў і рэдукаваных формаў. Не менш цікавым, на нашу думку, з'яўляецца факт, што *Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле*, відаць, адзіны твор пісьменніка, дзе пры апублікаванні быў захаваны арыгінальны Коласаў правапіс, які паслядоўна адлюстроўвае іканне³²:

- а) у адмоўнай часціцы *ні* і ў прыстаўцы *ні-*, напр.: *Ні багата наша сяло Мікалаеўшчына, ні багаты і нашы людзі, і кепска ім жывецца!*; *А можа то ні чорт, а Яська?*³³; *Янка сярдзіты, ні дай божа*; *Каб ні мужык, ту ні жылі б і панэ*; *Німала бывае гэтыкіх нішчасных...*; *Нівесела робіцца на душы, слухаючы гора і нішчасце*;

³⁰ Нагадаем, што пры недысімілятыўным яканні „галосныя фанемы няверхняга пад'ёму пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам супадаюць у адным агульным варыянце – у гуку [а] незалежна ад якасці націскных галосных і суседніх зычных”, гл.: *Нарысы...*, с. 62.

³¹ Першая граматыка беларускай мовы была апублікаваная толькі ў 1918 г.: Б. Т а р а ш к е - в і ч, *Беларуская граматыка для школ*, Вільня 1918.

³² Такую выснову дазваляе зрабіць найноўшы акадэмічны слоўнік, у якім разгледжаныя намі словаўжыванні з *і*, як: *німа, ніхай, ціпер* і інш., прыведзены выключна са спасылкаю на гэты вучнёўскі твор пісьменніка, гл.: *Слоўнік лексічных варыянтаў у мове твораў Якуба Коласа*, Мінск 2012.

³³ Тут і далей прыклады падаюцца з выдання Я. К о л а с, *Наша сяло...*, с. 285–314.

- б) у адмоўі *німа*, часціцы *ніхай*, прыслоўі *ціпер*, напр.: *А як німа чаго рабіць, чаго ні прыйдзе ў голаву!*; *Ёсць якая кароўка, і тае німа дзе пасвіць; Ніхай прыйдзе сенакос і жніва, будзе тагды па вушы дажджу; Праўда, ціпер зіма, ёсць час; Дык вот як робіцца ціпер на свеці!*;
- в) у прыназоўнікава-склонавых формах асабовых займеннікаў *я, ты*, напр.: *Не, у міне свой тутун, сам садзіў; Ні сярдуйце, добрыя людзі, на міне, беднага пісаку, Каруся Лаця!*; *А хто ж на цібе рабіў? Адзяваў цібе?*; *А каб цібе воўк з'еў!*

Коласаўскі „вучнёўскі” правапіс, арыентаваны на перадачу вуснага маўлення, яшчэ раз пацвярджае пашыранасць і ўстойлівасць з’явы ікання ў разгледжаных словах. Больш за тое, тагачаснымі кадыфікатарамі не адпрэчвалася магчымасць замацавання ікання як нормы беларускай мовы, праўда, пры ўмове скрупулёзнага вывучэння дыялекталагічнага матэрыялу аб межах пашырэння кожнай моўнай з’явы і ўліку яе статыстыкі:

„І тады ўжо, прымаючы пад увагу прынцыпы прастаты правапісу, яго прыгажосці, характэрнасці, блізасці да жывога вымаўлення (вылучана мною – Т.Р.), уносіць у правапіс тыя ці іншыя змены, уводзячы не толькі яканне і еканне, але магчыма і іканне”³⁴.

Цытата з С. Некрашэвіча прыведзена толькі з той мэтай, каб яшчэ раз акцэнтаваць увагу на тым, што іканне было узуальнай з’явай вуснага (дыялектнага) маўлення, а перадусім – у аналізаваных „фанетычных фразеалагізмах”³⁵.

Заканамернасці гутарковага маўлення: папярэднія высновы. Факт выкарыстання носьбітамі літаратурнай мовы ў маўленні *i*-формаў, кшталту: *німа, ні, ніхай, ціпер, міне, цібе*, не новы і не арыгінальны: дастаткова згадаць працы беларускіх фанетыстаў А.І. Падлужнага, П.В. Садоўскага, Л.Ц. Выгоннай і інш., якія эксперыментальна даследавалі і апісалі як спецыфіку беларускіх гукаў, так і іх варыятыўнасць у межах слова і на стыку слоў. Новай падаецца трактоўка гэтай з’явы: прапануецца аналізаваць феномен ікання, улічыўшы перадусім форму камунікацыі і рэгістр гаварэння – спантаннае нязмушанае гутарковае маўленне, а таксама лексічны матэрыял. Таму крытэрыямі вызначэння гутарковых заканамернасцей (узусу) маюць быць не адпаведнасць / неадпаведнасць прадпісальным арфаэпічным нормам, а статыстычныя дадзеныя, атрыманыя праз аналіз эмпірычнага матэрыялу – жывога непадрыхтаванага маўлення.

Каб аб’ектыўна даследаваць і апісаць феномен *беларускага гутарковага маўлення*, немэтазгодна заставацца ў „ракаўцы” нарматыўна-практычнага беларускамоўнага дыскурсу, арыентаванага перш за ўсё на прэскрыпцыйныя нормы кадыфікаванай мовы³⁶, а варта ўзяць пад увагу адыход ад так званай „літара-

³⁴ С.М. Н е к р а ш э в і ч, *Садаклад па рэформе беларускага правапісу на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 [у:] Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча: да 120-годдзя з дня нараджэння*, навук. рэд. А.І. П а д л у ж н ы, Мінск 2004, с. 21.

³⁵ Пра *i*-вымаўленне названых слоў у моцнаякаючых гаворках сведчаць і высновы дыялектолагаў, гл., напр.: *Нарысы...*, с. 62; Н.Т. В а й т о в і ч, *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, рэд. Р.І. Аванесаў, Мінск 1968.

³⁶ Такая арыентацыя ва ўмовах незбалансаванага беларуска-рускага білінгвізму цалкам зразумелая, аднак ужо безвыніковая для далейшых навуковых росшукаў: арфаэпічныя нормы выпрацаваны і замацаваны, адхіленні ад іх скрупулёзна апісаны папярэднікамі.

турнацэнтрысцкай” канцэпцыі³⁷, з аднаго боку, а з другога боку, разглядаць беларускую літаратурную мову ў кантэксце іншых славянскіх літаратурных моў, што прапануе, напр. Г.А. Цыхун³⁸.

Tatsiana Ramza

Colloquial Belarusian: analytical criteria

A b s t r a c t

The article looks at present-day Belarusian. The author sets out to determine the defining criteria of colloquial Belarusian, which turn out to rely on the choice of informants, choice of empirical data and interpretation of certain phonetic phenomena. The analysis is based on colloquial language used in everyday communication by language and literature specialists. The observations focus on a group of words (*няма, няхай, не, мяне, цябе, цяпер*) from the top 300 most frequent Belarusian words.

³⁷ Параўн. цалкам процілеглае разуменне тэрміна *разговорный язык*, пад якім маецца на ўвазе „не какой-то конкретный идиом и тем более не «литературный разговорный язык», а **совокупное** обозначение комплекса языковых манифестаций, используемых при непринужденном повседневном общении, т.е. при **не регулируемом автоцензурой** речевом поведении”, гл.: Г.П. Н е щ и м е н к о, *Разговорный язык как импульс инновационных изменений в литературном языке (на материале русского и чешского языков)*, „Slavia” 1999, R. 68, s. 1, s. 25; або меркаванне Е. Бартміньскага: „Dominacja stylu potocznego nad pozostałymi polega [...] przede wszystkim na tym, że zawiera on zasób podstawowych form i sensów i że utrwała elementarne struktury myślenia i percepcji świata związane z elementarnymi potrzebami człowieka w elementarnych sytuacjach egzystencjalnych. Styl potoczny pełni rolę bazy derywacyjnej dla pozostałych stylów językowych, tzn. wszystkie pozostałe w jakiś sposób pochodzą od potocznego, a także rolę tła, na którym funkcjonują style wyspecjalizowane i wobec którego określają swoje dla siebie właściwości”, гл.: J. B a r t m i ń s k i, *Styl potoczny [w:] Współczesny język polski*, red. J. B a r t m i ń s k i, Lublin 2001, s. 116–117.

³⁸ Гл., напр.: Г.А. Ц ы х у н, *Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне (сацыякультурны аспект)* і іншыя артыкулы [у:] Г.А. Ц ы х у н, *Выбраныя працы. Беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка*, Мінск 2012.

Michał Sajewicz

Lublin

JEDNOZGŁOSKOWE FORMY SKRÓCONYCH IMION OSOBOWYCH UŻYWANYCH NA PODLASIU WSCHODNIM W XVI–XVII WIEKU

W XIV wieku na Podlasiu zaczęły już dominować imiona cerkiewne. Ludność chłopska pochodzenia ruskiego, która zamieszkiwała wschodnią część Podlasia, nosiła imiona świętych czczonych w Cerkwi wschodniej. Były to przeważnie imiona pochodzenia greckiego, rzymskiego i hebrajskiego. Jednak te imiona z reguły nie występowały w ich wersji kanonicznej, lecz „[...] adaptując się na gruncie słowiańskim poddane zostały transformacji dopasowującej je do struktury fonetycznej przyjmującego systemu językowego”¹.

Formy imienne używane na Podlasiu wschodnim w XVI–XVII wieku niejednokrotnie w zdecydowany sposób odbiegały od swoich odpowiedników kanonicznych, por. np. popularne w tym okresie imiona mieszkańców Kleszczel i okolicznych wsi (dzisiejszy pow. hajnowski). W przytoczonym wykazie uwzględniono tylko te imiona, które dzisiaj już nie występują w ogóle lub są używane w zmienionej formie. Wykaz imion przytaczam za pracą M. Roszczenko pt. *Kleszczele*².

Abram	Dec	Hrycz	Josif	Kucz
Andruch	Decz	Hryczko	Jowa	Kuś
Antyp	Damian	Hryć	Jur	Lasota
Artym	Demian	Hryhor	Jurij	Lewko
Artysz	Denis	Hryń	Jury	Łuba
Balcer	Dmysz	Hustian	Kalienik	Macko
Barko	Domach	Ihnat	Kalisz	Mark
Bernat	Falko	Ilko	Karp	Marko
Choc	Filon	Iwaszko	Kasijan	Matej
Choma	Haczko	Jakim	Kilijan	Melech
Chwedko	Harasim	Jakow	Klim	Mielień
Chwedor	Harasym	Jarmoch	Klimko	Mikita
Fedko	Hawryło	Jarmoć	Kolenda	Mikitka
Fediuk	Hlieb	Jaronim	Kondrat	Mikłasz
Czermak	Homa	Jaśko	Korniło	Mikuła
Daniło	Hordij	Jeśko	Krupa	Miron
Danko	Hrehory	Jośko	Kuc	Misko

¹ B. T i c h o n i u k, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra 2000, s. 15. Por. także J. H a r y l u k, *Pomiędzy ludźmi nikt nie jest bez imienia*, „Nad Buhom i Narwoju” 2005, nr 3(79), s. 36–39.

² M. R o s z c z e n k o, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002, s. 281. Por. także M. P o s z e n - k o, *Як називались наші предки*, ч. 1, *Імена*, „Nad Buhom i Narwoju” 1993, nr 3–4, s. 35–37; 1993, nr 5–6.

Mojsej	Olisiej	Potap	Semen	Trojan
Mojsij	Omelan	Prokop	Sidor	Truchon
Nazarko	Onisko	Prokuop	Sobech	Turko
Nemiera	Onop	Prybok	Sopotko	Tworko
Nemira	Osip	Radko	Soroka	Tyszko
Nestor	Ostap	Rohoza	Staszko	Ułas
Newier	Ostapko	Roslan	Stecz	Wakuła
Nikifor	Pachomij	Rosłom	Stepan	Walko
Ofrem	Panas	Sachar	Suprun	Waniuta
Oksenty	Parfijan	Sacz	Szak	Waszko
Oksiuta	Parfin	Saczko	Taras	Wasko
Okuła	Pasko	Samoił	Terech	Wauryn
Olchim	Paszko	Sanko	Timosz	Wawryn
Oleksa	Pilip	Sauka	Todorko	Weremiej
Oleksij	Piotraszko	Sawko	Trochim	Wołodko
Oleszko	Porutko	Selen	Troć	Wołos

Przytoczone formy imienne utrwaliły się w nazwiskach mieszkańców wschodniego Podlasia. Niektóre z tych nazwisk dotrwały do dzisiejszych czasów w postaci niezmienionej, inne uległy pewnej modyfikacji, por. *Abramiuk, Antypiuk, Artyszuk, Chwedczuk, Danilewicz, Daniluk, Demianiuk, Denisiuk, Domaszuk, Gawryluk, Harasimiuk, Hawryluk, Chomiuk, Gordziejuk, Hryciuk, Hryniuk, Ignaciuk, Ilczuk, Iwaszczuk, Jakimiuk, Jakowiuk, Jarmoszuk, Kaliszuk, Karpiuk, Kasjaniuk, Jakimiuk, Jarmociuk, Klimczuk, Kondratiuk, Korniluk, Kuczuk, Kusiuk, Lewczuk, Marczuk, Matejuk, Mikitiuk, Mironiuk, Miszczuk, Mojsiejuk, Nazarczuk, Nestoruk, Nikiforuk, Oksentiuk, Oleksiuk, Olesiejuk, Oleszczuk, Olesiejuk, Omelaniuk, Oniszczyk, Onopiuk, Ostapiuk, Ostapczuk, Panasiuk, Parfieniuk, Parfieniuk, Paszczuk, Pilipiuk, Potapczuk, Prokopiuk, Radczuk, Sacharuk, Saczuk, Samojułk, Sanczuk, Sawczuk, Semeniuk, Sidoruk, Sobieszuk, Stepianiuk, Supruniuk, Tarasiuk, Tereszczuk, Timoszyk, Todorczyk, Trochimiuk, Trociuk, Ułasiuk, Własiuk, Wakuluk, Walczuk, Waszczuk, Wauryniuk, Wawryniuk, Weremiejuk, Wołosiuk*³.

Adaptacja imion cerkiewnych, często długich, wielosylabowych i brzmiących obco, do miejscowego systemu gwarowego polegała na ich skróceniu i włączeniu do rodzimej odmiany fleksyjnej.

„Skracanie nie uwzględniało granic pomiędzy poszczególnymi morfemami, dążąc jedynie do pozostawienia jak najmniejszej części imienia (przeważnie jedno- lub dwusylabowej) zakończonej spółgłoską”⁴.

Formy skrócone imion cerkiewnych używane we wschodniej części Podlasia w XVI–XVII wieku są poświadczane najczęściej w szesnasto- i siedemnastowiecznych dokumentach źródłowych⁵. Uderza liczebność tych form i ich zróżnicowanie nawet w obrębie tej samej miejscowości. O bogactwie tych form we wspomnianym okresie

³ Moikrewni.pl [online], www.moikrewni.pl/mapa/ [dostęp: 25.04.2012]; M. S a j e w i c z, *Popularne nazwiska patronimiczne zakończone na -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie*, „Studia Białorutenistyczne” 2001, t. 5.

⁴ B. T i c h o n i u k, *op. cit.*, s. 27.

⁵ Por. spisy lustracyjne z XVI i XVII w. dołączone do tekstu monografii M. R o s z c z e n k i, *op. cit.*

może świadczyć fakt, że z dostępnych dokumentów urzędowych i opracowań naukowych wyekscerpowano ponad 500 jednozglóskowych skróconych form imion męskich używanych na wschodnim Podlasiu w XVI–XVII wieku.

W XVIII wieku zarysowała się tendencja do unifikacji zapisów urzędowych miejscowego imiennictwa osobowego. W ówczesnych dokumentach urzędowych (lustracje, rewizje miast i majątków, spisy inwentarza itp.) coraz częściej zaczęły się pojawiać wykazy imion miejscowej ludności sporządzone zgodnie z tradycją obowiązującą w Kościele katolickim bądź unickim⁶. Powszechne do niedawna w dokumentacji urzędowej skrócone formy imion ustąpiły stopniowo miejsca formom pełnym.

Formy skrócone imion cerkiewnych, zwłaszcza jednosylabowe, na ogół wyszły na Podlasiu z codziennego użytku. Nie zniknęły jednak bezpowrotnie, utrwaliły się bowiem w nazwiskach mieszkańców wschodniego Podlasia, por.: np. Barczuk, Charczuk, Chilczuk, Chirczuk, Chwiesiuk, Błasiuk, Daciuk, Demczuk, Haluk, Huruk, Kiczuk, Klimiuk, Kostiuik, Krysiuk, Kusiuk, Maciuk, Łuciuk, Mitruk, Pasiuk, Rodiuk, Ruszuk, Saczuk, Steciuk, Własiuk, Zieniuk⁷.

Formy skrócone imion cerkiewnych, w tym również jednozglóskowe, zasługują na wnikliwszą analizę ze względu na rolę, jaką odegrały w kształtowaniu się systemu imienniczego i nazwiskowego mieszkańców Podlasia.

Interesujące jest zwłaszcza ustalenie sposobów tworzenia w przeszłości skróconych, jednozglóskowych form imion chrześcijańskich, które powszechnie były używane na Podlasiu w okresie kształtowania się na tym terenie nazwisk.

Można wyodrębnić następujące typy form skróconych imion chrześcijańskich, najczęściej cerkiewnych⁸:

1. Formy powstałe po odrzuceniu cząstki końcowej:

Chot	cerk. <i>Fotij</i>	gr. <i>phōs, phōtos</i> 'światło'	zamiana dźwięku <i>f</i> spółgłoską <i>ch</i>
Das	cerk. <i>Dasij</i>	gr. <i>dasyς</i> 'kosmaty'	stwardnienie spółgłoski <i>s</i>
Gur	cerk. <i>Gurij</i>	z hebr. <i>gūr</i>	stwardnienie spółgłoski <i>r</i>
Jur	cerk. <i>Jurij</i>	gr. <i>Geōrgos</i>	stwardnienie spółgłoski <i>r</i>
Magr	cerk. <i>Magryn</i>	poходzenie niejasne	
Mak	cerk. <i>Mokij</i>	gr. <i>Mōkos</i>	wymiana samogłosek <i>o</i> : <i>a</i> , stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Mich	cerk. <i>Michiej</i>	łac. <i>Michaeas</i>	stwardnienie spółgłoski <i>ch</i>
Min	cerk. <i>Miniej</i> // <i>Mina</i>	gr. <i>Menas</i>	stwardnienie spółgłoski <i>n</i>
Sis	cerk. <i>Sisoj</i>	gr. <i>Sisōe</i>	

⁶ Por. np. XVIII-wieczne spisy lustracyjne dołączone do tekstu monografii M. Roszczenki; M. R o s z c z e n k o, *op. cit.*

⁷ J. H a w r y l u k, *op. cit.*

⁸ Liczne jednosylabowe i dwusylabowe skrócone formy imienne przytacza B. Tichoniuk w monografii poświęconej imionom i ich formom na pograniczu polsko-białoruskim od XVI w. do roku 1839 (B. T i c h o n i u k, *op. cit.*). Imiona skrócone używane w XVI–XVIII w. w Kleszczelach przytacza w swojej monografii M. Roszczenko (M. R o s z c z e n k o, *op. cit.*). Do monografii dołączono pochodzące z XVI–XVIII w. dokumenty urzędowe (spisy ludności, lustracje majątków), w których odnajdujemy bogaty materiał antroponimiczny dotyczący zarówno mieszkańców miasta Kleszczele, jak również okolicznych wsi. Znaczną część zawartych w dokumentach nazw osobowych stanowią skrócone formy imion. Warto zauważyć, że tylko z wymienionych wyżej źródeł wyekscerpowano ponad 500 jednozglóskowych form imion skróconych.

Stach	cerk. <i>Stachij</i>	gr. <i>Stachys</i>	stwardnienie spółgłoski <i>ch</i>
Włas	cerk. <i>Własij</i>	łac. <i>Blasius</i>	stwardnienie spółgłoski <i>s</i>

2. Formy powstałe z początkowej części imienia:

Chac	cerk. <i>Fotin</i>	gr. <i>phōs, phōtos</i> 'światło'	
Cham	cerk. <i>Foma</i>	aram. <i>tə'ōm (teoma)</i> 'bliźniak'	zamiana <i>f</i> na <i>ch</i> , alternacja <i>o : a</i>
Char	cerk. <i>Chariton</i>	gr. <i>Chariton</i> , por. <i>χαρίς</i> 'radość'	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Chawr	cerk. <i>Gawriił</i>	por. hebr. <i>geber</i> (z suf. <i>-el</i>) 'mąż'	przejście <i>g</i> w <i>h</i> , a następnie w <i>ch</i>
Chil	cerk. <i>Filimon</i>	gr. <i>Philēmōn</i>	zamiana spółgłosek <i>f : ch</i>
Chil	cerk. <i>Filon</i>	gr. <i>Philon</i>	zamiana spółgłosek <i>f : ch</i>
Chir	cerk. <i>Firs</i>	gr. <i>Thyrsos</i>	zamiana spółgłosek <i>f : ch</i>
Chliw	cerk. <i>Fławij</i>	łac. <i>Flavius</i>	zamiana spółgłosek <i>f : ch</i> i samogłosek <i>a : i</i>
Chod	cerk. <i>Fieodot</i>	gr. <i>Theodotos</i>	zamiana spółgłosek <i>f : ch</i> , pojedyncza samogłoska na miejscu obcej grupy samogłoskowej
Churt	cerk. <i>Fortunat</i>	łac. <i>Fortunatus</i>	zamiana spółgłosek <i>f : ch</i> , alternacja samogłosek <i>o : u</i>
Chwied	cerk. <i>Fieodor</i>	gr. <i>Theōdoros</i>	przejście spółgłoski <i>f</i> w grupę spółgłoskową <i>chw</i> , pojedyncza samogłoska na miejscu obcej grupy samogłoskowej
Dem	cerk. <i>Domietij</i> , ros. <i>Diemientij</i>	łac. <i>Domitius</i>	alternacja samogłosek <i>o : e</i> , dyspalatalizacja spółgłoski <i>m</i>
Died	cerk. <i>Diodor</i>	gr. <i>Diodōros</i>	zastąpienie obcej grupy samogłoskowej pojedynczą samogłoską <i>e</i>
Hal	cerk. <i>Galaktion</i>	gr. <i>Galaktion</i>	zamiana spółgłosek <i>g : h</i> , alternacja spółgłosek <i>t : l</i>
Han	cerk. <i>Antipa</i>	gr. <i>Antipas</i>	pojawienie się spółgłoski proteptycznej <i>h</i>
Hul	cerk. <i>Iulian</i>	łac. <i>Julianus</i> , por. łac. <i>Julius</i>	brak głoski nagłosowej imienia, pojawienie się spółgłoski protetycznej <i>h</i> przed samogłoską <i>u</i>
Jew	cerk. <i>Jewtichij</i>	gr. <i>Eutycheś</i>	
Klim	cerk. <i>Klimient</i>	łac. <i>Clemens</i>	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Kon	cerk. <i>Konon</i>	gr. <i>Konōn</i>	
Kos	cerk. <i>Kosma</i> // <i>Kośma</i>	gr. <i>Kosma</i>	ewentualne stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Kun	cerk. <i>Konon</i>	gr. <i>Konōn</i>	alternacja samogłosek <i>o : u</i>
Kupr	cerk. <i>Kiprian</i>	gr. <i>Kyprianos</i>	wymiana samogłosek <i>i : u</i>
Kus Kuś Kuź	cerk. <i>Kosma</i> // <i>Kośma</i>	gr. <i>Kosma</i>	wymiana samogłosek <i>o : u</i> , alternacja spółgłosek <i>s' : z'</i>
Łaz	cerk. <i>Łazar</i>	łac. <i>Lazarus</i>	
Mik	cerk. <i>Nikołaj</i>	łac. <i>Nicolaus</i>	wymiana spółgłosek <i>n : m</i>
Mir	cerk. <i>Miron</i>	gr. <i>Myrōn</i>	
Mit	cerk. <i>Mitrofan</i>	gr. <i>Mértophanos</i>	
Moj	cerk. <i>Moisiej</i>	hebr. <i>Mōše</i>	przejście samogłoski <i>i</i> w <i>j</i> po samogłosce przed spółgłoską

Nicz	cerk. <i>Nikifor</i>	gr. <i>Nikēphoros</i>	wymiana spółgłosek <i>k</i> : <i>cz</i> , por. błrs i ukr. formy ludowe <i>Niczypar</i> , <i>Nyczypir</i> ⁹
Nies	cerk. <i>Niestor</i>	gr. <i>Nestōr</i>	
Ors	cerk. <i>Arsienij</i>	gr. <i>Arsenios</i>	wymiana samogłosek <i>a</i> : <i>o</i> , stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Pach	cerk. <i>Pachomij</i>	gr. <i>Pachōmios</i>	
Pan	cerk. <i>Pamfił</i>	gr. <i>Pamphilos</i>	zamiana spółgłosek <i>m</i> : <i>n</i> , por. podl. <i>Panfł</i> ¹⁰
Pas	cerk. <i>Pasikrat</i>	gr. <i>pas</i> + <i>kratos</i> 'wszelka władza'	
Per	cerk. <i>Porfirij</i>	gr. <i>Porphyrios</i>	alternacja samogłosek <i>o</i> : <i>e</i> , por. np. podl. <i>Perchur</i> , <i>Perszko</i> ¹¹
Pol	cerk. <i>Polijen</i>	gr. <i>poli</i> + <i>aine</i> 'wiele sławy'	
Pol	cerk. <i>Polikarp</i>	gr. <i>Polykarpos</i>	
Por	cerk. <i>Porfirij</i>	gr. <i>Porphyrios</i>	
Pruch	cerk. <i>Prochor</i>	gr. <i>Prochoros</i>	alternacja samogłosek <i>o</i> : <i>u</i>
Prus	cerk. <i>Prochor</i>	gr. <i>Prochoros</i>	alternacja samogłosek <i>o</i> : <i>u</i> , wymiana spółgłosek <i>ch</i> : <i>s</i>
Rod'	cerk. <i>Rodion</i>	gr. <i>Rhodiōn</i>	
Rop	cerk. <i>Rafaił</i>	gr. <i>Raphaēl</i>	wymiana spółgłosek <i>f</i> : <i>p</i> , alternacja samogłoskowa <i>a</i> : <i>o</i>
Sam	cer. <i>Samuił</i>	hebr. <i>Šēmū'ēl</i>	
Tes	cerk. <i>Fiespiesij</i>	gr. <i>theospesios</i> 'boski'	wymiana spółgłosek <i>f</i> : <i>t</i>
Tich			dyspalatalizacja lub brak dyspalatalizacji spółgłoski <i>t</i> , wymiana spółgłosek <i>ch</i> : <i>sz</i> , por. <i>Tysz</i> ¹²
Tych	cerk. <i>Tichon</i>	gr. <i>Tychōn</i>	
Tysz			
Truch	cerk. <i>Trifon</i>	gr. <i>Tryphōn</i>	alternacja samogłosek <i>i</i> : <i>u</i> , zamiana spółgłosek <i>f</i> : <i>ch</i>
Was	cerk. <i>Wasilij</i>	gr. <i>Basilios</i>	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Wles	cerk. <i>Własij</i>	łac. <i>Blasius</i>	alternacja samogłosek <i>a</i> : <i>e</i> , wymiana spółgłoski <i>ł</i> na <i>l</i>
Zach	cerk. <i>Zacharija</i>	hebr. <i>Zechariah</i>	

3. Formy powstałe z końcowej części imienia:

Chil	cerk. <i>Pamfił</i>	gr. <i>Pamphilos</i>	wymiana spółgłosek <i>f</i> : <i>ch</i> , <i>ł</i> : <i>l</i>
Chim	cerk. <i>Trofim</i>	gr. <i>Trophimos</i>	wymiana spółgłosek <i>f</i> : <i>ch</i>
Karp	cerk. <i>Polikarp</i>	gr. <i>Polykarpos</i>	
Kij	cerk. <i>Akakij</i>	gr. <i>Akakios</i>	
Krat	cerk. <i>Sokrat</i>	gr. <i>Sōkratēs</i>	
Lan	cerk. <i>Jemilian</i> podl. <i>Emelan</i>		
Lasz	cerk. <i>Ilja</i> podl. <i>Ilasz</i>		brak spółgłoski <i>j</i> po spółgłosce <i>l'</i> przed <i>a</i>
Lic Lit	<i>Hipolit</i>	gr. <i>Hippolytos</i>	alternacja lub brak alternacji <i>t</i> : <i>c</i>

⁹ B. Tichoniuk, *op. cit.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Ibidem.*

Łaś	cerk. <i>Jewitasij</i>	gr. <i>Euhilaos</i>	
Mach	cerk. <i>Jepimach</i>	gr. <i>Epimachos</i>	
Mach	cerk. <i>Kalimach</i>	gr. <i>Kallimachos</i>	
Mon	cerk. <i>Ammon</i>	hebr. <i>Amōn</i>	
Mon	cerk. <i>Filimon</i>	gr. <i>Philēmōn</i>	
Mon	cerk. <i>Paramon</i>	gr. <i>Paramonas</i>	
Rust Ruszt	cerk. <i>Jerast</i>	gr. <i>Erastos</i>	wymiana samogłosek <i>a : u</i> , wymiana samogłosek <i>a : u</i> , alternacja spółgłosek <i>s : sz</i>
Tich Tych	cerk. <i>Fieotich</i>	gr. <i>Theotychos</i>	stwardnienie spółgłoski <i>t'</i> , por. <i>Tych</i> ¹³
Tich Tych	cerk. <i>Fieostich</i>	gr. <i>Theos</i> 'Bóg' + <i>stoichos</i> 'linia, rząd'	twardnienie spółgłoski <i>t'</i> , por. <i>Tych</i> ¹⁴
Tin	cerk. <i>Iustin</i>	łac. <i>Justinus</i>	

4. Formy powstałe ze środkowej części imienia:

Chim	cerk. <i>Jewfimij</i>	gr. <i>Euthymios</i>	alternacja spółgłoskowa <i>f : ch</i>
Drob	cerk. <i>Jewtropij</i>	gr. <i>Eutropos</i>	udźwięcznienie spółgłosek <i>t i d</i>
Dron	cerk. <i>Andronik</i>	gr. <i>Andronikos</i>	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Fruś	cerk. <i>Jewfrosin</i>	gr. <i>Euphrosynos</i>	alternacja <i>o : u</i>
Gnat	cerk. <i>Ignatij</i>	łac. <i>Ignatius</i>	
Kac	cerk. <i>Akakij</i>	gr. <i>Akakios</i>	alternacja <i>k : c</i>
Kient	cerk. <i>Innokientij</i>	łac. <i>Innocentius</i>	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Kord	cerk. <i>Konkordij</i>	łac. <i>Concordius</i>	
Krat	cerk. <i>Pankratij</i>	gr. <i>Pagkratēs</i>	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Kuc Kucz	cerk. <i>Akutij</i>	z gr. <i>akoustos</i> 'usłyszany'	alternacja spółgłosek <i>t : c</i> lub <i>t : cz</i>
Kuc	cerk. <i>Akution</i>	łac. <i>acutus</i> 'ostrzy'	alternacja <i>t : c</i>
Lec	cerk. <i>Mieletij</i>	gr. <i>Meletios</i>	alternacja <i>t : c</i>
Łaś	cerk. <i>Jewitasij</i>	gr. <i>Euhilaos</i>	
Man	cerk. <i>Immanuīł</i>	hebr. <i>Immanu'el</i>	
Mic Mić Micz	cerk. <i>Dimitrij</i>	gr. <i>Dēmētrios</i>	alternacja spółgłosek <i>t : c</i> , <i>t : ć</i> lub <i>t : cz</i>
Mis	cerk. <i>Amisij</i>	gr. <i>Amisios</i>	stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Mitr	cerk. <i>Dimitrij</i>	gr. <i>Dēmētrios</i>	alternacja spółgłosek <i>r' : r</i>
Pac Pać Pacz	cerk. <i>Ipatij</i> , pol. <i>Hipacy</i>	gr. <i>Hypatos</i>	spółgłosek spółgłosek <i>t' : c</i> , <i>t' : ć</i> lub <i>t' : cz</i>
Pien	cerk. <i>Fieopiempt</i>	gr. <i>theopemptos</i> 'zesłany Bogiem'	zamiana spółgłoski <i>m</i> spółgłoską <i>n</i> , por. wschł. <i>Fieopient</i> ¹⁵
Pol	cerk. <i>Ippolit</i>	gr. <i>Hippolitos</i>	
Pras Pros Prus	cerk. <i>Jewfrasiij</i>	gr. <i>Euphrasios</i>	alternacja spółgłosek <i>f : p</i> , wymiana samogłosek <i>a : o</i> lub <i>a : u</i> , por. <i>Pros</i> , <i>Prus</i> ¹⁶

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

Rak	cerk. <i>Iraklij</i>	gr. <i>Hērakleios</i>	
Ras	cerk. <i>Jerast</i>	gr. <i>Erastos</i>	
Rop	cerk. <i>Ijerofiej</i>	gr. <i>Hierotheos</i>	alternacja spółgłosek <i>f</i> : <i>p</i>
Saj	cerk. <i>Isaija</i> , ros. <i>Isaj</i>	hebr. <i>Yesha'yahu</i>	
San	cerk. <i>Aleksandr</i> , pol. <i>Aleksander</i>	gr. <i>Alexandros</i>	
Sien	cerk. <i>Arsienij</i>	gr. <i>Arsenios</i>	alternacja <i>n'</i> : <i>n</i>
Stach	cerk. <i>Jewstafij</i> , pol. <i>Eustachy</i>	gr. <i>Eustathios</i>	alternacja spółgłosek <i>f</i> : <i>ch</i>
Strucz	cerk. <i>Jewstratij</i>	gr. <i>Eustratos</i>	alternacja samogłosek <i>a</i> : <i>u</i> , wymiana spółgłosek <i>t'</i> : <i>cz</i>
Trop	cerk. <i>Jewtropij</i>	gr. <i>Eutropos</i>	wymiana spółgłosek <i>p'</i> : <i>p</i>
Wocz	cerk. <i>Awwakum</i>	łac. <i>Habacuc</i>	alternacja samogłosek <i>a</i> : <i>o</i> , wymiana spółgłosek <i>b</i> : <i>w</i> , <i>c</i> : <i>cz</i>

5. Formy powstałe z dwu różnych części imienia:

Chmos	cerk. <i>Fawmasij</i>	gr. <i>thaumasios</i> 'wspaniały'	alternacja spółgłosek <i>f</i> : <i>ch</i> , wymiana samogłosek <i>a</i> : <i>o</i> , stwardnienie spółgłoski wygłosowej
Chod	cerk. <i>Fieodot</i>	gr. <i>Theodotos</i>	wymiana spółgłosek <i>f</i> : <i>ch</i>
Des	cerk. <i>Dionisij</i> , ros. <i>Dienis</i>	gr. <i>Dionysios</i>	dyspalatalizacja spółgłoski <i>d'</i>
Dmit	cerk. <i>Dimitrij</i>	gr. <i>Dēmētrios</i>	brak samogłoski wewnątrz imienia
Doch	cerk. <i>Dorofiej</i> , podl. <i>Doroch</i>	gr. <i>Dōrotheos</i>	wymiana spółgłoskowa <i>f</i> : <i>ch</i>
Klis	cerk. <i>Kallistrat</i>	gr. <i>Kallistratos</i>	
Kot	cerk. <i>Konstantin</i>	łac. <i>Konstantinus</i>	
Les	cerk. <i>Aleksandr</i> , pol. <i>Aleksander</i>	gr. <i>Alexandros</i>	
Łusz	cerk. <i>Łuka</i> , podl. <i>Łukasz</i>	łac. <i>Lucas</i>	
Mas Maś	cerk. <i>Maksim</i>	łac. <i>Maximus</i>	alternacja spółgłoskowa <i>s'</i> : <i>s</i> , por. <i>Mas</i> ¹⁷
Sien	cerk. <i>Simieon</i> , por. <i>Siemion</i>	hebr. <i>Šēm'ōn</i>	
Tin	cerk. <i>Timon</i> , podl. <i>Tinko</i>	gr. <i>Timōn</i>	
Zon	cerk. <i>Zinon</i>	gr. <i>Zēnōn</i>	

Wnioski końcowe:

1. W XVI i XVII wieku na terenie wschodniego Podlasia były powszechnie używane skrócone jednogłoskowe formy imion chrześcijańskich typu *Char*, *Chod*, *Chil*, *Kicz*, *Kuc*, *Rak*, *Saj*. Formy te były tworzone głównie w rezultacie odrzucenia nagłosowej i wygłosowej części imienia pełnego. Mogły również powstać ze śródgłosowej części imienia, a także z połączenia dwu różnych części imienia.

¹⁷ *Ibidem*.

2. Uderza bogactwo tego rodzaju form. Niejednokrotnie zdarzało się, że ludność w tej samej wsi nosiła zróżnicowane formy skrócone imion utworzone od tego samego imienia chrześcijańskiego.

3. W wieku XVIII obserwujemy proces stopniowej unifikacji zapisu imion w dokumentach sporządzanych przez urzędników podlaskich. Coraz rzadziej były używane przez urzędników skrócone formy imion chrześcijańskich. Dominowały zdecydowanie formy pełne imion zapisane zgodnie z tradycją ugruntowaną w kościele wschodnim lub zachodnim.

4. Coraz rzadziej skrócone formy imion chrześcijańskich były również używane przez ludność zamieszkującą wschodnie Podlasie, aczkolwiek niektóre z tych form przetrwały do dzisiaj.

5. Skrócone formy imion chrześcijańskich nie zniknęły jednak bezpowrotnie, utrwaliły się bowiem w nazwiskach mieszkańców wschodniego Podlasia, por.: *Chiluk, Huluk, Huruk, Kiczuk, Kuczuk, Kratiuk, Kusiuk, Lesiuk, Mitruk, Pasiuk, Rasiuk, Saczuk, Zeniuk*.

Michał Sajewicz

Monosyllabic abbreviated forms of first names used in eastern Podlasie in the 16th and 17th centuries

A b s t r a c t

Abbreviated forms of Orthodox Church first names used in the eastern part of the Podlasie region in the 16th and 17th centuries have been mainly attested in 16th- and 17th-century source documents. The 18th century brought a tendency towards unification of official written versions of local personal names, with abbreviated names that had been commonly encountered in official records until recently gradually giving way to full forms.

Abbreviated forms of Orthodox first names, and especially of monosyllabic ones, have generally come out of common use in Podlasie. They have not disappeared completely yet, as they are preserved in the family names of inhabitants of eastern Podlasie.

Kultura. Historia

Magdalena Frączek

Kraków

ADAM HONORY KIRKOR – PRZYCZYNEK DO STANU BADAŃ

Wybitny historyk, archeolog, etnograf, publicysta i wydawca – Adam Honory Kirkor, przez szereg lat stanowił siłę napędzającą życie umysłowe Wilna pierwszej połowy XIX wieku. O roli, jaką odgrywał w tym środowisku, świadczyć może fakt, że jego nazwisko pojawiało się w większości artykułów i prac charakteryzujących stosunki kulturalne i społeczne Wileńszczyzny tamtego okresu, choć on sam nigdy nie był przedmiotem ich opisu. Wokół jego postaci narosło wiele legend i nieudomówień, które swoje źródło mają w pojawiających się – jeszcze za życia Kirkora, oskarżeniach o zdradę polskich interesów i serwilizm wobec cara. Opinie te, często krzywdzące, sprawiły, że spuścizna – nie tylko naukowa – jaką pozostawił po sobie Adam Honory, przez lata pozostawała jakby w zapomnieniu, na marginesie głównego nurtu badań, nie wzbudzając zainteresowania badaczy.

W archiwach wciąż jeszcze odnaleźć można jego niepublikowane rękopisy i bogatą korespondencję z wybitnymi działaczami kultury i nauki. Prace Kirkora dotyczyły różnorodnych dziedzin: od historycznych i etnograficznych, przez katalogi zbiorów muzealnych, po opracowania statystyczne. Nieobca była mu również twórczość literacka, choć tę zaliczyć należy do wczesnego okresu jego działalności. Największy natomiast wkład wniósł Kirkor w rozwój piśmiennictwa, będąc wieloletnim redaktorem i wydawcą czasopism takich, jak m.in.: „Radegast” (1843), „Pamiętniki Umysłowe” (1845–1846), „Teki Wileńska” (1857–1858), czy wreszcie „Kurier Wileński” (1860–1865).

Źródła, dające wgląd w działalność Kirkora, rozproszone są po różnych bibliotekach i archiwach Polski, Rosji, Litwy, Białorusi, a nawet Czech¹. Owo rozproszenie materiałów nie sprzyjało powstawaniu publikacji prezentujących całościowy dorobek tej nietuzinkowej postaci – dotychczas, przeszło 126 lat po śmierci, Kirkor nie doczekał się osobnej monografii. Większość publikacji, jakie wyszły spod pióra polskich, białoruskich czy też litewskich badaczy, dotyczy jedynie skrawka działalności Adama Honorego, jego cząstkowej aktywności tak na polu naukowym, jak i wydawniczym. Przykładowo, Mikołaj Janczuk², Rudolf Jamka³, Leonid Aleksiejew⁴, Hienadź Kachanoŭski⁵ w swoich

¹ Por. wykaz źródeł na końcu tekstu.

² Н.А. Янчук, А.-Г.К. Киркор. *Учѣный, исследователь Литвы и Белоруссии (некролог)*. Читано в заседании Московского археологического общества, Киев 1887; oraz Н.А. Янчук, А.К. Киркор. *Краткий очерк жизни и деятельности*, Москва 1888.

³ R. J a m k a, *Adam Honory Kirkor. Pierwszy badacz pradziejów regionu chrzanowsko-jaworznickiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne” 1968, nr 171, z. 9, s. 5–10.

⁴ Л. А л е к с е е в, *Археология и краеведение Белоруссии. XVI в. – 30-е годы XX в.*, Минск 1996, s. 67–72.

⁵ Г. К а х а н о ў с к і, *Археалогія і гісторыя краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX ст.*, Минск 1984, s. 56–61.

artykułach charakteryzują Kirkora jako archeologa; Iwan Ciszczanka⁶ przedstawia go jako etnografa, natomiast działalność wydawniczą omawiają m.in.: Małgorzata Stolzman⁷ i Mieczysław Inglot⁸. Wśród nowszych opracowań warto wymienić również artykuły Ihara Zaprudzkiego, w których Kirkor charakteryzowany jest jako reprezentant białoruskiej kultury⁹. Żadna z przywołanych powyżej prac nie pretenduje jednak do miana monografii¹⁰, ani tym bardziej nie jest próbą całościowego spojrzenia na wszystkie aspekty działalności Adama Honorego. Znakomita ich większość powstała na marginesie innych badań, dotyczących na przykład białoruskiej archeologii i krajoznawstwa¹¹, wileńskich towarzystw i instytucji naukowych w XIX wieku¹², studiów nad świadomością społeczną inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim¹³, czy wreszcie badań prasoznawczych nad historią polskich czasopism z terenu Wileńszczyzny¹⁴ oraz tych, dotyczących instytucji rosyjskiej cenzury w XIX wieku¹⁵, zaś samemu Kirkorowi autorzy tych opracowań nie poświęcają więcej niż kilka stron, czasem jedynie kilka linijek.

Co warto podkreślić, wszystkie powyższe prace w mniejszym lub większym stopniu charakteryzują wileński okres działalności Kirkora, tj. lata 1834–1866, natomiast zupełnie brak na rynku wydawniczym – nie tylko polskim, pozycji omawiających twórczość Adama Honorego w czasie pobytu w Petersburgu (1867–1871), a także tych, dotyczących ostatnich lat życia, które spędził w Krakowie (1871–1886) pod auspicjami Akademii Umiejętności.

O samym Kirkorze jak dotąd najwięcej ukazało się opracowań typu bibliograficznego, do których zaliczyć należy również nekrologi, publikowane w prasie tuż po jego śmierci, warto tu wymienić chociażby wspomnienia Adama Pługa¹⁶ i Mikołaja Janczuka¹⁷.

Na tle opracowań typu biograficznego (a tych jest najwięcej), które ukazały się w związku z kolejnymi rocznicami śmierci Kirkora, na uwagę zasługuje praca Michała

⁶ I. Ц і ш ч а н к а, *Да народных вытокаў. Збіранне і вывучэнне беларускага фальклору ў 50–60-я гг. XIX ст.*, Мінск 1986.

⁷ M. S t o l z m a n, *Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczno-Literackie” 1973, nr 321, z. 26; M. S t o l z m a n, *Kirkor Adam Honory (1818–1886). Wydawca, właściciel drukarni, nakładca [w:] Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 412; M. S t o l z m a n, „Nigdy od ciebie miasto...”. *Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863)*, Olsztyn 1987; M. S t o l z m a n, *Z działalności wydawniczej Adama Honorego Kirkora. Pismo zbiorowe „Na dziś”, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1967, R. 7, z. 1, s. 73–102.*

⁸ M. I n g l o t, *Niezrealizowane projekty czasopism polskich na ziemiach litewsko-ruskich w latach 1832–1851*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie” 1964, t. 6, nr 30, s. 5–21.; M. I n g l o t, *Poglądy literackie koterii petersburskiej 1841–1843*, Wrocław 1961; M. I n g l o t, *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851*, Warszawa 1966.

⁹ Wykaz prac poświęconych Kirkorowi, autorstwa I. Zaprudzkiego znajduje się w załączonej bibliografii.

¹⁰ Wyjątkiem może tu być monograficzne opracowanie czasopism polskich wydawanych w Wilnie przez Kirkora, które przedstawiła M. Stolzman w pracy *Czasopisma wileńskie...*, jw.

¹¹ Wymieni tu można choćby prace wspomnianych wyżej L. Aleksiejewa i H. Kachanońskiego, por. przypis nr 4 i 5, 6.

¹² Zob. H. I l g i e w i c z, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005.

¹³ Zob. R. C z e p u l i s - R a s t e n i s, *Ludzie nauki i talentu. Studia o świadomości społecznej inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa 1988.

¹⁴ Zob. przypis 7, 8.

¹⁵ Zob. Z. M e d i s a u s k i e n e, *Rusijos cenzura lietuvoje XIX a. viduryje*, Kaunas 1998.

¹⁶ A. P ł u g, *Adam Honory Kirkor*, „Kłosa” 1886, t. 43, nr 1120, s. 391.

¹⁷ Por. przypis nr 2.

Brenszejna z 1930 roku, zatytułowana *Adam Honory Kirkor. Wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*¹⁸. Jest to bodaj pierwsza próba naukowego omówienia życia i twórczości Kirkora. Opierając się na źródłach i wcześniejszych publikacjach traktujących o Kirkorze, doprowadził Brenszejn biografię Adama Honorego do roku 1867, czyli do momentu przeprowadzki Kirkora do Petersburga¹⁹. Dokonał przy tym krytyki owych źródeł i artykułów, wiele miejsca poświęcając sprawie kluczowej dla biografistyki – ustaleniu daty i miejsca narodzin Kirkora. Tych bowiem przez wiele lat nie udawało się sprecyzować w sposób jednoznaczny i nie budzący wątpliwości. Brenszejn skomentował dotychczasowe ustalenia autorów krótkich biografów Kirkora, wskazując możliwe źródło nieporozumień.

Powołując się na odnalezione przez Waclawa Wejtkę dokumenty służbowe, m.in. akt przyjęcia Kirkora do służby państwowej z 1839 r.²⁰, udowodnił, że istniały dwie wersje daty narodzin Kirkora: pierwsza podana przez Kazimierza Władysława Wójcickiego²¹, który osobiście znał Adama Honorego, a który jeszcze w 1863 roku w artykule do *Encyklopedii Powszechnej* wskazał dzień urodzin na 21 stycznia 1818 roku, druga – podawana w owym formularzu służbowym, a powtórzona w akcie przyjęcia Kirkora na służbę wskazuje na 19 stycznia 1819 roku. Sam Brenszejn, mówiąc o Kirkorze „nasz dwudziestoletni młodzian”²² w kontekście podjęcia przez niego w 1838 roku służby w Izbie Skarbowej, przychyła się niejako do wersji podanej przez K.W. Wójcickiego, a powtórzonej przez kolejnych autorów, m.in. Aleksandra Jelskiego²³, jakoby Kirkor urodził się 21 stycznia 1818 roku. Jednak ani ustalenia M. Brenszejna, ani późniejsze dociekania M. Stolzmana²⁴ nie rozstrzygnęły tej kwestii ostatecznie. Zrobił to białoruski badacz

¹⁸ M. B r e n s z t e j n, *Adam-Honory Kirkor – wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*, Wilno 1930.

¹⁹ Brenszejn zamknął biografię Kirkora informacją o wyjeździe do Krakowa tuż po ogłoszeniu bankructwa jego drukarni w Petersburgu. Jednak sam okres pobytu w Petersburgu nie stał się przedmiotem omówienia badacza – poświęcił mu Brenszejn zaledwie stronę tekstu, za najważniejszą informację z niemal pięcioletniego pobytu w tym mieście uznając wydanie pisma „Новое время”.

²⁰ M. B r e n s z t e j n, *op. cit.*, s. 9–10, patrz przypis 3, 4. Kirkor został przyjęty do Izby Skarbowej w Wilnie 23 listopada 1838 roku, zaś dopiero w lutym 1839 roku zostało wydane „zatwierdzenie na etacie” – dokument, w którym podano datę urodzenia Kirkora jako 19 stycznia 1819 r.

²¹ Autor biografu Kirkora zamieszczonego w 1863 r. w 14 tomie *Encyklopedii powszechnej*, Warszawa 1863, s. 702.

²² M. B r e n s z t e j n, *op. cit.*, s. 10.

²³ A. J e l s k i, „*Kurjer Wileński*”, „*Kraj*” 1884, nr 51, s. 3–8.

²⁴ M. Stolzmann w artykule przytacza zapis z metryki chrztu z ksiąg kościoła w Mazykach (lub Mozykach), w którym 14 stycznia 1819 roku został ochrzczony Adam Kirkor. Tym samym uznaje odnaleziony przez Wójcickiego, a przytoczony przez Brenszejna, „dokument służbowy” za fałszywy. Zob. M. S t o l z m a n, *Czasopisma wileńskie...*, s. 10–11. Jednak warto zauważyć, że o istnieniu metryki z chrztu wiedział również Brenszejn, który na jej podstawie, a także opierając się na dokumentach odnalezionych przez W. Wejtkę, ostatecznie odrzucił podawaną błędnie przez kolejnych autorów (m.in. W. Ciechowskiego, R. Ziemkiewicza, W. Antoniewicza, G. Korbuta) w ślad za A. Jelskim informację, jakoby ojcem Kirkora był unicki duchowny. Metryka chrztu jednoznacznie mówi, że Kirkor został ochrzczony w obrządku rzymsko-katolickim 14 stycznia 1819 roku, wobec tego, uznając ten dokument za autentyczny, nie mógł Brenszejn jednocześnie przychylić się do daty narodzin Kirkora podawanej przez dokumenty Izby Skarbowej jako 19 stycznia 1819 r. Warto także zauważyć, że mimo wykazania już w 1930 roku dokumentów potwierdzających otrzymanie przez Kirkora chrztu w obrządku rzymsko-katolickim, niczym niepoparty mit o unickim parochostwie jego ojca, wciąż znajduje wielu zwolenników i jeszcze w 1968 roku w swoim wspomnieniu o Kirkorze powtórzył je Rudolf Jamka.

Zmicier Jackiewicz, który w swoim artykule przedstawił rodowód Adama Honorego²⁵ w świetle nowych dokumentów archiwalnych, podkreślając jednocześnie, że kwestia ustalenia daty narodzin i chrztu Kirkora do dziś jest zagadką, a rozwiązanie jej nie jest łatwe z tego względu, że jedyny wiarygodny dokument – metryka chrztu Kirkora – w ciągu ostatniego stulecia przywoływany był w trzech różnych edycjach, nie zawsze z zachowaniem tej samej daty.

W wersji metryki przedrukowanej w pracy M. Stolzman widnieje data 14 stycznia 1819 r. Datę tę przytoczył w 1973 roku w swojej książce *Przeszłość umiera dwa razy* również Stanisław Kirkor, daleki krewny Adama. Ten sam Stanisław Kirkor rok później – w 1974 roku, w książce *Kirkorowie litewscy*²⁶, powołuje się już na inną datę chrztu – 18 stycznia 1819 roku. Trzecim przywołaniem daty chrztu jest oczywiście informacja zawarta w monografii Brensztejna z 1930 roku. Natomiast w 1996 roku historyk i archeolog L. Aleksiejew opublikował rosyjskie tłumaczenie tekstu metryki, w którym jako datę chrztu podał 1 stycznia 1819 roku. Jackiewicz nie wyklucza w tym przypadku pomyłki w druku, gdyż tłumaczenie zgodne jest z tekstem opublikowanym przez M. Stolzman, a i sam Aleksiejew pisze, że przywołuje dokument według wydania krakowskiej badaczki. Chcąc rozwiązać problem różnych dat dziennych, Jackiewicz postanowił odnaleźć kopię metryki chrztu Kirkora. Natrafił na nią w mohylewskiej rzymsko-katolickiej konsystorii (tj. kancelarii) w dokumentach zgrupowanych pod ogólną nazwą „Kopie i wypisy z ksiąg metrykalnych dekanatów mohylewskiej guberni”²⁷. Porównując ją z fotokopią zamieszczoną przez M. Stolzman, doszedł do wniosku, że jest to ten sam dokument, wobec czego datę 14 stycznia 1819 roku (wg tzw. starego stylu) jako dzień chrztu Kirkora można uznać za wiarygodną i ostateczną, a tym samym można pokusić się o określenie rzetelnej daty narodzin Kirkora.

Według *Testamentu Adama Kirkora*, przywołanego w artykule Jazepa Januszkiewicza o tym samym tytule²⁸, Kirkor urodził się, jak sam pisze, 24 grudnia 1818 roku w Śliwinie, w guberni mohylewskiej. Jak zauważa Jackiewicz, podana data 24 grudnia powinna być zapisana w tzw. starym stylu, jak to było przyjęte w Imperium Rosyjskim. Jednak autor publikacji nie zaznaczył tego faktu, wobec czego Jackiewicz decyduje się dodać do 24 grudnia 12 dni²⁹ i w ten sposób ustala najbardziej wiarygodną datę narodzin Kirkora – 5 stycznia 1819 r. Biorąc po uwagę fakt, że chrzest wg metryki odbył się w dziewiątym dniu po narodzinach, nie zaś niemal rok po tym fakcie (jeśli przyjęlibyśmy za Wójcickim za dzień urodzin 21 stycznia 1818 r.) można uznać tę datę za najbardziej wiarygodną.

Mimo nieścisłości w ustaleniu daty narodzin Kirkora, praca Michała Brensztejna, wprawdzie już nieco przestarzała, do dziś stanowi cenne źródło wiedzy o wileńskim okresie życia Adama Honorego i wciąż jest chętnie cytowana przez badaczy. Trzeba jednak pamiętać, że jest to w głównej mierze opracowanie biograficzne, które nie wnosi szczególnej wartości w stan wiedzy o twórczości Kirkora. Brensztejn bardzo skrótowo, nie zagłębiając się w tę tematykę, omawia wydawnictwa wileńskie Kirkora – zarówno czasopisma, jak i artykuły, które wyszły spod jego ręki, najwięcej zaś miejsca poświęca

²⁵ З.Л. Я ц к е в і ч, *Радавод Адама Ганорыя Кіркора*, „Архівы і справаводства” 1999, № 1, с. 98–103.

²⁶ S. K i r k o r, *Kirkorowie litewscy. Materiały do monografii rodziny kresowej*, Londyn 1969.

²⁷ З.Л. Я ц к е в і ч, *op. cit.*, с. 102.

²⁸ Я. Я н у ш к е в і ч, *Тастамент А. Кіркора*, „Літаратура і мастацтва” 1998, 25 снежня, с. 16–17.

²⁹ Tyle w latach 1800–1900 wynosiła różnica dni pomiędzy kalendarzami juliańskim i gregoriańskim.

Kurierowi Wileńskiemu, z przyczyn oczywistych brak jest szczegółowych informacji o wydawnictwach Kirkora z czasu pobytu w Petersburgu i w Krakowie.

Literatura poświęcona czasopismom, wydawanym i redagowanym przez Kirkora w okresie wileńskim, nie jest zbyt obszerna. Oprócz przywoływanej tu już wielokrotnie pracy M. Stolzmana, która za cel stawia sobie monograficzne opracowanie czasopism polskich wydawanych w Wilnie przez Kirkora oraz określenie roli, jaką Adam Honory odegrał w dziejach polskiej kultury, szczególnie jako wydawca-nakładca polskich książek i czasopism, wymienić należy: artykuł *Czasopisma polskie na Litwie*³⁰ Wacława Ciechowskiego z 1911 roku, w którym autor, opierając się na wspomnieniach samego Kirkora, charakteryzuje jego dorobek wydawniczy i redaktorski; pracę poświęconą „Kurierowi Wileńskiemu” w pięćdziesiątą rocznicę powstania autorstwa A. Miłowidowa³¹, uwagi E. Talwirskiej³² poczynione na marginesie badań nad litewskim i białoruskim ruchem społecznym na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku, a także omówienie dwóch periodyków: „Radegasta” i „Pamiętników Umysłowych”, jakie w swojej książce *Czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851* zawarł Mieczysław Inglot³³. „Pamiętnikom Umysłowym” kilka uwag poświęcił również Dawid Fajnhauz w swoim opracowaniu *Walka o postęp społeczny w publicystyce wileńskiej w połowie XIX wieku*³⁴.

Petersburski okres działalności Kirkora nie doczekał się jeszcze opracowania tak w polskich, jak i zagranicznych badaniach. W Polsce brak jest materiałów dotyczących wydawanego w Petersburgu przez Kirkora czasopisma „Новое время” (1868–1872), zaś o samym petersburskim okresie jego działalności zaledwie wspominają w swoich artykułach W. Ciechowski³⁵ i Zygmunt Librowicz³⁶ oraz Stanisław Kirkor w rozdziale IX „powieści prawdziwej”, poświęconej życiu swojego dalekiego kuzyna³⁷. Jednak wspomnieniowy czy też publicystyczny charakter tych publikacji sprawia, że nie możemy uznać ich za naukowe.

Podobny stan rzeczy odnosi się do krakowskiego okresu działalności: prócz krótkich wzmianek o kontaktach Kirkora z siatką wywiadowczą Józefa Ignacego Kraszewskiego, poczynionych w relacji Wincentego Danki³⁸ o procesie i skazaniu Kraszewskiego³⁹ oraz w artykule Stanisława Kirkora *Korespondencje petersburskie J.I. Kraszewskiego*⁴⁰, nie ma pełnego, wyczerpującego opracowania działalności Adama Honorego, przypadającej na ostatnie piętnaście lat życia, które spędził on w Krakowie. Brak zainteresowania

³⁰ W. C i e c h o w s k i, *Czasopisma polskie na Litwie*, „Kwartalnik Litewski” 1911, t. 5, s. 101–124.

³¹ А.И. М и л о в и д о в, *Пятидесятилетие „Виленского Вестника” русской редакции. (Историко-библиографический очерк)*, Вильно 1914.

³² З.Я. Т а л ь в и р с к а я, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература* [в:] *Революционная Россия и революционная Польша*, ред. В.А. Д ь я к о в, Москва 1967.

³³ Zob. przypis nr 8.

³⁴ D. F a j n h a u z, *Walka o postęp społeczny w publicystyce wileńskiej w połowie XIX wieku*, „Rocznik Białostocki” 1965, R. 6, s. 27–57.

³⁵ W. C i e c h o w s k i, *Na widowni petersburskiej. 2. Adam Kirkor*, „Kraj” 1906, nr 24–25, s. 2–4.

³⁶ З. Л и б р о в и ч, *Первый редактор „Нового Времени”*, „Вестник литературы” 1919, № 1, шп. 288.

³⁷ Zob. S. K i r k o r, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków 1978.

³⁸ W. D a n e k, *Sprawa procesu i skazania Kraszewskiego*, „Twórczość” 1955, nr 10, s. 135–142.

³⁹ W 1883 roku Józef I. Kraszewski został aresztowany w Berlinie pod zarzutem działalności wywiadowczej na rzecz Francji. W wyniku procesu, który odbył się w Lipsku, został skazany na 3 i pół roku więzienia w magdeburskiej twierdzy. Z powodu choroby płuc w 1885 roku został wypuszczony za kaucją.

⁴⁰ S. K i r k o r, *Korespondencje petersburskie J. I. Kraszewskiego*, Paryż 1970.

badaczy tą tematyką dziwi o tyle, że archiwa krakowskich bibliotek: Biblioteki Naukowej PAU i PAN oraz Biblioteki Jagiellońskiej obfitują w źródła rękopiśmienne pozostawione przez Kirkora. Na bogaty zbiór manuskryptów składają się między innymi: korespondencja z Kraszewskim⁴¹ (listy Kirkora oraz repliki Kraszewskiego); korespondencja Kirkora z różnymi osobami (410 arkuszy)⁴², i – co istotne, zgromadzony w kilku teczkach zbiór pism różnych, w skład którego wchodzi rękopisy jego prac w języku polskim i rosyjskim, kilka brulionów notatek osobistych oraz egzemplarze czasopisma „Na dziś”⁴³. Opierając się właśnie na tym materiale, M. Stolzmann pod koniec lat 60. ubiegłego stulecia odtworzyła dzieje pisma, wydawanego w Krakowie przez Kirkora, a wyniki swoich badań opublikowała w „Roczniku Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”⁴⁴. Obecny stan wiedzy o działalności i twórczości Kirkora zawdzięczamy więc po części M. Brensztejnowi, który na początku XX wieku przypomniał o zasłużonym dla kultury trzech narodów historyku, archeologu i wydawcy czasopism, po części zaś M. Stolzmann, która bodaj jako pierwsza, przy okazji prowadzonych badań prasoznawczych, podjęła próbę usystematyzowania spuścizny Kirkora, będącej w zasobach archiwów krakowskich bibliotek. Wykaz źródeł sporządzony przez badaczkę i zamieszczony na końcu krótkiej monografii, poświęconej wileńskiemu czasopismom Adama Honorego Kirkora, niewątpliwie stanowi cenną pomoc dla wszystkich, którzy zajmowali się, bądź zajmują tematyką życia kulturalnego i społecznego Wileńszczyzny końca XIX wieku.

Na uwagę zasługują również artykuły charakteryzujące drugą, obok czasopiśmiennictwa, wielką pasję Kirkora – archeologię. Jako miłośnik „starożytności”, Kirkor prowadził wykopaliska już w „okresie wileńskim” na terenach Litwy i Białorusi, a następnie – po przenosinach do Krakowa zajął się badaniem Podola i Galicji Wschodniej. Zapoczątkowane przez niego prace archeologiczne spotkały się z przychylnym przyjęciem historyków, którzy poświęcili mu kilka artykułów, a sam Adam Honory został w nich nazwany pionierem polskiej archeologii.

Osiągnięcia Kirkora na polu badań archeologicznych zostały zebrane przez S. Noska w krótkim biogramie, zamieszczonym w *Polskim Słowniku Biograficznym*⁴⁵. Natomiast w 80. rocznicę śmierci Adama Honorego nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego został wydany jubileuszowy – specjalny numer „Prac archeologicznych”⁴⁶, poświęconych właśnie badaniom prowadzonym przez Kirkora. Obok życiorysu pierwszego „badacza pradziejów regionu chrzanowsko-jaworznickiego” w publikacji znajduje się również szczegółowy opis odkryć, których dokonał na tym terenie. Co ważne, autor artykułu – Rudolf Jamka, w swojej narracji oparł się na wcześniejszych pracach poświęconych Kirkorowi, tym samym powtórzył błędne ustalenia jego pierwszych biografów, m.in. A. Jelskiego, jakoby Kirkor przyszedł na świat w rodzinie unickiego księdza, mimo że już w 1930 roku M. Brensztejn przedstawił przekonujące dowody na fałszywość tej tezy⁴⁷.

⁴¹ Zbiór 60 listów do Kraszewskiego z lat 1845–1862 oraz 176 listów z okresu 1871–1880, opatrzony został sygnaturami: BJ, rkp 6567 oraz 6509 i 6028.

⁴² Biblioteka Jagiellońska, BJ, rkp 4496 zawiera 116 listów Kraszewskiego do Kirkora z lat 1871–1880.

⁴³ Biblioteka Jagiellońska, BJ, rkp 4497.

⁴⁴ M. S t o l z m a n, *Z działalności wydawniczej Adama Honorego Kirkora. Pismo zbiorowe „Na dziś”, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1967, R. 7, z. 1, s. 73–102.*

⁴⁵ D. F a j n h a u z, S. N o s e k, *Kirkor Adam Honory (1818–1886). Archeolog, publicysta, wydawca* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12/3, z. 54, Wrocław 1967–1968, s. 475–478.

⁴⁶ R. J a m k a, *op. cit.*, s. 5–10.

⁴⁷ Zob. M. B r e n s z t e j n, *op. cit.*, s. 6–7.

Trzecim, obok czasopiśmiennictwa i archeologii, polem aktywności Kirkora były badania etnograficzne i historyczne, mające na celu ukazanie czy też wyodrębnienie dziejów narodu litewskiego jako osobnej dziedziny nauki. Kirkor położył ogromne zasługi dla rozwoju kulturalno-oświatowego tak Litwy, jak i Białorusi, a jego prace historyczne stały się podwaliną dla tworzącej się historiografii tych terenów. Po latach, w obliczu kształtowania się odrębności narodowej Białorusinów i Litwinów, badacze na nowo sięgają do prac Kirkora, czyniąc z niego jednego z prekursorów idei krajowości⁴⁸, ale jednocześnie starają się przedstawić go jako reprezentanta danego etosu: litewskiego bądź białoruskiego.

Tacciana Wałodzina⁴⁹ omawia twórczość Kirkora na polu krajowej historiografii w kontekście transformacji Imperium Rosyjskiego w XIX wieku, natomiast Zita Medisauskienė w artykule *Adam Honory Kirkor – między Litwą, Polską a Białorusią*⁵⁰ próbuje określić narodową tożsamość Kirkora, którego postrzega jako najbardziej aktywnego działacza i reprezentanta litewskiego społeczeństwa w XIX w. Z kolei Ihar Zaprudzki⁵¹ w swoich pracach charakteryzuje twórczość Kirkora jako działacza społecznego, zasłużonego dla białoruskiej kultury i historii (głównie w oparciu o III tom zbioru artykułów Kirkora pt. «Живописная Россия»), zaś w szkicu biograficznym „Да мілага пабачэння!” *К жыццёнапісанню Адама Кіркора* wprost nazywa go rodakiem-emigrantem, który zmuszony był dopełnić swoich dni na wygnaniu w austriackim Krakowie⁵².

Warto wspomnieć, że Zaprudzki wskazuje na 24 grudnia 1818 roku jako dzień narodzin Kirkora, powołując się na przedstawiony mu osobiście przez J. Januszkiewicza, badacza twórczości Wincentego Dunin-Marcinkiewicza, niedokończony rękopis *Kroniki życia i twórczości Adama Honorego Kirkora (Jana ze Śliwina)*. Zapewne chodzi o ten sam

⁴⁸ Według Alesia Smalańczuka, jednego z czołowych współczesnych badaczy problemu, krajowość jest ideą, która zrodziła się na Białorusi i Litwie w początkach XX wieku. Krajowcy twierdzili, że wszyscy mieszkańcy historycznej Litwy, niezależnie od swojego pochodzenia etniczno-kulturowego, są „obywatelami kraju”, a więc należą do jednego narodu (por. А. С м а л я н ч у к, „Краёвасць” у беларускай гісторыі, „Беларускі гістарычны агляд” 1997, т. 4, сш. 1–2 (6–7) [online], www.belhistory.eu/ales-smalyanchuk-krayovasc-u-belaruskaj-i-lito%D1%9Eskaj-gistoryi/ [dostęp: 02.07.2012]). „Krajowość” można definiować również jako cechę świadomości części społeczeństwa terytorium białorusko-litewskiego, które stało się ojczyzną zarówno dla Białorusinów i Litwinów, jak i dla Polaków, Żydów, Tatarów oraz Rosjan (por. О. Ł а т ы с з о н е к, *Krajowość i „zapadno-rusizm”* [w:] *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. J u r k i e w i c z, Poznań 1999, s. 39). Krajowcy postrzegali ludność guberni północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego w kategoriach narodu państwowego, zróżnicowanego pod względem etnicznym i wyznaniowym.

⁴⁹ Т. В а л о д з і н а, *Адам Кіркор і „краёвая” гістарыяграфія ў кантэксце трансфармацыі Расійскай імперыі ў XIX ст.* „Беларускі гістарычны агляд” 2005, т. 12, сш. 1–2 (22–23) [online], www.belhistory.eu/taccyana-valodzina-adam-kirkor-i-%E2%80%9Ekrayovaya%E2%80%9C-gistaryyagrafiya-%D1%9E-kanteksce-transfarmacyi-rasijskaj-imperryi-%D1%9E-xix-st/ [dostęp: 02.07.2012]. Warto odnotować, że w artykule Wałodziny znalazł się błąd – być może na skutek pomyłki drukarskiej – jako rok urodzenia Kirkora podano 1812, co w świetle przytoczonych badań jest absolutnie niemożliwe. W ślad za pierwszymi biografiami Kirkora powtarza również Wałodzina wątpliwość o pochodzeniu ojca Kirkora (ksiądz unicki lub też drobny szlachcic).

⁵⁰ Z. M e d i s a u s k i e n e, *Adomas Honorijas Kirkoras. Tarp Lietuvos, Lenkijos ir Balatarusijos*, „Lietuvių atgimimo istorijos studijos” 1996, t. 8, s. 168–193.

⁵¹ І. З а п р у д с к і, *Нарысы Адама Кіркора пра Беларусь. Творчая гісторыя. Ідэйна-мастацкія асаблівасці. Аўтарская пазіцыя* [у:] І. З а п р у д с к і, *Па дарозе на Парнас*, Мінск 2012, с. 129–149.

⁵² И. З а п р у д с к и й, „Да мілага пабачэння!” *К жыццёнапісанню Адама Кіркора*, „Нёман” 1998, № 10, с. 173–192.

Testament Adama Kirkora, o którym Januszkiewicz informuje w swoim artykule, jednak w relacji Zaprudzkiego zabrakło podania adresu bibliograficznego, który umożliwiłby jednoznaczne wskazanie na to właśnie źródło.

W jego artykule odnaleźć można również kilka informacji, które nie znajdują odzwierciedlenia we wcześniejszych biogramach Kirkora – ani w pierwszych pojawiających się na fali wspomnień rocznicowych artykułach, ani w opracowaniu Brensztejna, które przez wiele lat uchodziło za podstawowe źródło wiedzy o życiu i twórczości Adama Honorego. Brak przypisów oraz bibliografii w przytaczanym artykule Zaprudzkiego ponownie nastrocza pytania o autentyczność zawartych w nim informacji i uniemożliwia odniesienie się do – być może – nowo odnalezionych materiałów, rzucających światło na nieznanne dotąd karty życia Kirkora. Chodzi m.in. o stosunek – jawną niechęć – Kirkora do jezuitów, która rzekomo wynikała z faktu, iż dwaj jego stryjowie byli jezuitami. W 1820 roku w związku z wydanym zakazem działania zakonu na terenie Imperium Rosyjskiego obaj wyjechali do Włoch, zabierając przy tym należną im część ($\frac{2}{3}$) rodzinnego majątku, co znacznie obniżyło sytuację materialną rodziny i wymogło na ojcu Kirkora sprzedaż majątku Koniuchowo w mściśławskim ujeździe⁵³.

Jakkolwiek nie da się zaprzeczyć zasługom Kirkora, jakie włożył w rozwój polskiego czasopiśmiennictwa, litewskiej historiografii oraz białoruskiej etnografii i folklorystyki, nie można jednoznacznie określić go jako reprezentanta kultury danego etnosu: polskiego, litewskiego czy też białoruskiego. Jedno wiemy na pewno: Kirkora charakteryzowało mocne poczucie litewskiej odrębności narodowej, o czym pisze zarówno Medisauskiene, jak i Wałodzina. Uważał się on za Litwina – obywatela byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, mieszkańca jego terytorium. Litwę zaś postrzegał i odczuwał przede wszystkim jako kraj słowiański, tworzony przez dwa narody – Litwinów i Rusinów (byłych mieszkańców Rusi). Nie przeszkadzało mu to jednocześnie działać na rzecz kultury polskiej i zabiegać o sympatię i zainteresowanie dla polskiej sprawy narodowej. Litewski patriotyzm Kirkora i przedkładanie ponad wszystko interesów Litwy nie były tożsame ze zdradą polskich interesów, z apostazją narodową, o co oskarżał Kirkora Julian Klaczko w słynnym już artykule *Odstępcy*⁵⁴. Kirkora cechował głęboki patriotyzm lokalny, pozbawiony nacjonalizmu oraz wrogości do Polski. W liście do swojej żony Marii Celestyny w 1861 roku pisał:

„Jestem Litwinem i nigdy to uczucie nie będzie zniszczone. Kocham moją ojczyznę całym entuzjazmem młodzieńca, całym poświęceniem mężczyzny. Mam serce i czuję sympatię dla Polski na tyle, na ile jej los związany jest z naszym”⁵⁵.

Kirkor nie wyobrażał sobie życia poza Wilnem – uważał, że tu było jego miejsce, tylko tu, w sercu Litwy, mógł być pożyteczny, tu chciał żyć i umrzeć. Przewrotny los sprawił inaczej – większość z jego prac historycznych, tak ważnych dla rozwoju idei na-

⁵³ *Ibidem*, c. 174. Wobec braku wykazania źródeł, trudno się do nich jednoznacznie odnieść. Dotąd żaden biogram nie wspominał o fakcie posiadania przez najbliższą rodzinę Kirkora, tj. jego ojca, majątku ziemskiego o nazwie Koniuchowo. Rodzina Adama Honorego kojarzona była z majątkiem Śliwino w guberni mohylewskiej, w którym miał się urodzić Kirkor, a i co do tego nie ma bezwzględnej pewności. Wobec tego kwestię ewentualnego majątku Koniuchowo i jego sprzedaży w roku 1820 pozostawiam otwartą.

⁵⁴ J. K l a c z k o, *Odstępcy*, Paryż 1860.

⁵⁵ Przytaczam za S. K i r k o r, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków 1978.

rodowej tak litewskiej, jak i białoruskiej, powstała i została wydana już po opuszczeniu Wilna, do którego – jak się okazało, nigdy miał Kirkor nie powrócić: 26 listopada 1886 roku zmarł w Krakowie i został pochowany na cmentarzu Rakowickim.

Mimo bogatej spuścizny, jaką pozostawił Kirkor w archiwach krakowskich, niemal piętnastoletni okres jego życia w królewskim stołecznym mieście Krakowie, nie został jak dotąd opracowany, podobnie zresztą jak jego działalność w Petersburgu. Warto zatem bliżej przyjrzeć się życiu i twórczości tej niezwyklej postaci, już przeszło wiek czekającej na swojego biografę, który dokona rehabilitacji i rewizji krzywdzącej opinii zdrajcy i lojalisty, ukutej przez dziewiętnastowiecznych oponentów.

Bibliografia

I. WYKAZ ŹRÓDEŁ:

rękopisy

1. Biblioteka Jagiellońska

- 4496 – listy A.H. Kirkora do różnych adresatów (410 arkuszy).
- 4497 – dokumenty A.H. Kirkora (teczki 1–18).
- 6004 – 7 listów A.H. Kirkora do K. Libelta z lat 1857–1875.
- 6028 – 116 listów J. I. Kraszewskiego do A.H. Kirkora z lat 1871–1880.
- 6457 – korespondencja J.I. Kraszewskiego: 4 listy A.H. Kirkora z lat 1842–1843.
- 6467 – korespondencja J.I. Kraszewskiego: 60 listów A.H. Kirkora z lat 1845–1862.
- 6509 – korespondencja J.I. Kraszewskiego: 176 listów A.H. Kirkora z lat 1871–1881.
- 6872 – korespondencja B. Limanowskiego: 1 list A.H. Kirkora.

2. Biblioteka Czartoryskich

- 873/23 EMNK – list A.H. Kirkora do nieznanego adresata z 18 października 1884 r.

3. Biblioteka Narodowa

- 2995 – list A.H. Kirkora do J. Korzeniowskiego z 10 sierpnia 1842 r.
- 7028 – list A.H. Kirkora do F. Ziemiałkowskiego.

4. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie

- 2020 – list A.H. Kirkora do J. Majera z 6/18 kwietnia 1858 r.

5. Archiwum Polskiej Akademii Nauk Oddział w Krakowie

- TNK-4 – protokół wyboru A.H. Kirkora w poczet członków Towarzystwa Naukowego Krakowskiego.

6. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

- 7444 – list A.H. Kirkora do J. Działyńskiego z 6 grudnia 1871 r.

7. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- Teki Skimbrowicza XXV nr 146 – list A.H. Kirkora do H. Skimbrowicza.

8. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

- 6524 – list A.H. Kirkora do J. Scheraera z 1861 r.
- 12036 – listy A.H. Kirkora do różnych adresatów.
- 12652 – listy A.H. Kirkora do Wł. Bełzy z lat 1885–1886.

- 9. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne**⁵⁶
 Fond 1135 opis 11, dzieło 1–18 – korespondencja A.H. Kirkora do różnych adresatów (około 11 tys. listów).
 Fond 378 sprawa 654 – listy A.H. Kirkora do H. (Majewskiej) Kirkorowej.
 Fond 1214, opis 1, dzieło 145 – akta cenzury.
 Fond 378 p/o R. 1864 dzieło 654 – akta generała gubernatora, protokół śledztwa przeciwko Kirkorowi.
- 10. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich**
 F 7–1744, 1920, 238 – korespondencja A.H. Kirkora do różnych adresatów.
 F 9–2015 – wyjątki z nieliterackiej korespondencji A.H. Kirkora.
 F 18–185 – 185 listów A.H. Kirkora do T. Narbutta z lat 1836 – 1852.
- 11. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka**
 68/p2 – listy A.H. Kirkora do J. Karłowicza z lat 1874–1886.
- 12. Pamiatnik narodniho pisemnictvi w Pradze**
 Literalni pozustalost čis 334.

źródła drukowane

1. Jan ze Śliwina, *Apolinary Kątski (Na pamiątkę pobytu jego w Wilnie)*, Wilno 1852.
2. Jan ze Śliwina, *Od Redakcyi „Teki Wileńskiej”*, „Teka Wileńska” 1858, nr 5, s. 382–393.
3. Jan ze Śliwina, *Zarysy współczesnej literatury rosyjskiej*, Poznań 1873.
4. Kirkor A.H., *Bazylika litewska*, Kraków 1886.
5. Kirkor A.H., *Groby wielkksiążęce i litewskie w Wilnie*, Warszawa 1882.
6. Kirkor A.H., *Julijan-Albin Muszyński*, „Teka Wileńska” 1857, nr 2, s. 304–316.
7. Kirkor A.H., *Ludność miasta Wilna*, „Teka Wileńska” 1858, nr 3, s. 199–221.
8. Kirkor A.H., *Obrazki litewskie. Ze wspomnień Tułacza Sobarri*, Poznań 1874.
9. Kirkor A.H., *O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich. Odczyty publiczne w Muzeum Techniczno-Przemysłowem w Krakowie*, Kraków 1874.
10. Kirkor A.H., *O pierwotnej Słowiańszczyźnie. Zarysy mitologiczne, podania, legendy, pieśni*, „Niwa” 1875, nr 1, s. 15–24.
11. Kirkor A.H., *O znaczeniu i ważności zabytków pierwotnych oraz umiejentnem ich poszukiwaniu. Dwa odczyty publiczne w Muzeum Techniczno-Przemysłowem w Krakowie*, Kraków 1878.
12. Kirkor A.H., *Słowianie nadbałtyccy. Zarysy etnologiczno-mitologiczne*, Lwów 1876.
13. Kirkor A.H., *Wycieczka na Podole Galicyjskie*, „Kłossy” 1877, t. 24.
14. Kirkor A.H., *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1878, R. 2, s. 16.
15. Kirkor A.H., *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1879, R. 3, s. 34–37.
16. Kirkor A.H., *Z wspomnień wileńskich*, „Kraj” 1884, nr 3, s. 4–10.
17. *Na pamiątkę pobytu Najjaśniejszego Cesarza Jegomości Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 września 1858*, Wilno 1858.
18. *Pokucie pod względem archeologicznym. Badania A.H. Kirkora*, Kraków 1876.
19. *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach przez Jana ze Śliwina*, Wilno 1856.

⁵⁶ Sygnatury rękopisów, znajdujących się w litewskich archiwach, podaję za: M. S t o l m a n, *Czasopisma wileńskie...*, s. 142.

20. *Przewodnik po Wilnie i jego okolicach z ukazaniem historycznym najbliższych stacyj kolei żelaznych przez A.H. Kirkora*, Wilno 1889.
21. *Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszawę wydał A.H. Kirkor*, Wilno 1862.
22. *Rocznik Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków 1875, s. 37–40 (niepełna bibliografia prac Kirkora).
23. „TeKa Wileńska” 1857, nr 1.
24. „TeKa Wileńska” 1857, nr 2.
25. „TeKa Wileńska” 1858, nr 3.
26. „TeKa Wileńska” 1858, nr 4.
27. „TeKa Wileńska” 1858, nr 5.
28. „TeKa Wileńska” 1858, nr 6.
29. *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*, ред. П.П. Семёнов, т. 3, Санкт-Петербург–Москва 1882.
30. *Записки Виленской археологической комиссии*, ч. 1, Вильно 1856.
31. Киркор А.К., *Великий князь Витовт* [в:] *Черты из истории и жизни литовского народа*, сост.: А.-Г.К. Киркор, П.В. Кукольник, Вильно 1854, с. 21–53.
32. Киркор А.К., *Значение и успехи археологии в наше время*, „Записки Виленской археологической комиссии”, ч. 1, Вильно 1856, с. 25–39.
33. Киркор А.К., *Литовские древности* [в:] *Черты из истории и жизни литовского народа*, сост.: А.Г.К. Киркор, П.В. Кукольник, Вильно 1854, с. 7–20.
34. Киркор А.К. *Остатки языческих обыкновений в Белоруссии: Купала. Русалки* [в:] *Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа*, Вильно 1839, с. 481–487.
35. Киркор А.К., *Перечневый каталог предметов в виленском музее древностей*, Вильно 1858.
36. Киркор А.К., *Прут. Историческое происшествие* [в:] *Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа*, Вильно 1839, с. 356–364.
37. Киркор А.К., *Смерть поэта* [в:] *Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа*, Вильно 1839, с. 365–377.
38. Киркор А.К., *Этнографический взгляд на Виленскую губернию*, „Этнографический сборник” 1858, вып. 3.
39. *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильно 1852.

II. OPRACOWANIA

białoruskie

40. Аляксееў Л., *Выдатны археолаг і краязнаўца*, „Полымя” 1979, № 9, с. 204–209.
41. Бандарчык В.К., *Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст.*, Мінск 1964.
42. Булацкі Р.В., Сачанка І.І., Говін С.В., *Гісторыя беларускай журналістыкі*, Мінск 1979.
43. Валодзіна Т., *Адам Кіркор і „краёвая” гістарыяграфія ў кантэксце трансфармацыі Расійскай імперыі ў XIX ст.*, „Беларускі гістарычны агляд” 2005, т. 12, сш. 1–2 (22–23).
44. Гілевіч Н., *З клопатам пра песні народа*, Мінск 1970.
45. Запрудскі І., *Адам Кіркор як гісторык беларускай літаратуры* [у:] *Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў 2 частках*, ч. 1, Мінск 2000, с. 73–75.
46. Запрудскі І., *Гелена Маеўская – адметная постаць у гісторыі Беларусі XIX стагоддзя* [у:] *Матэрыялы дакладаў і паведамленняў Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі „І прад высокую красю...”* (Мінск, 16 снежня 1999), Мінск 2001, с. 234–238.
47. Запрудскі І., *Энцыклапедыя беларусазнаўства (нарысы Адама Кіркора пра Беларусь у III т. „Живописной России” за 1882 г.)*, „Беларуская літаратура” 1992, вып. 20, с. 112–120.

48. Запрудскі І., „Заваяваць сабе свабоду...”: Адам Кіркор (1818–1886), „Настаўніцкая газета” 2002, 7 верасня, с. 2.
49. Запрудскі І., „Літоўскія абразкі” Адама Кіркора ў аспекце тыпалогіі мемуарнага жанру, „Веснік БДУ” 1999, серыя IV, № 2, с. 11–14.
50. Запрудскі І., *Ля вытокаў беларускага літаратуразнаўства. Адам Кіркор як гісторык беларускай літаратуры*, „Роднае слова” 2000, № 4, с. 18–19.
51. Запрудскі І., *Ля вытокаў нацыянальнай эсэістыкі. Мастацкія асаблівасці нарысаў Адама Кіркора*, „Польмя” 2000, № 10, с. 190–211.
52. Запрудскі І., *Нарысы гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, Мінск 2003.
53. Запрудскі І., *Нарысы Адама Кіркора пра Беларусь. Творчая гісторыя. Ідэйна-мастацкія асаблівасці. Аўтарская пазіцыя* [у:] І. Запрудскі, *Па дарозе на Парнас*, Мінск 2012, с. 129–149.
54. Запрудскі І., *Роля гістарычнага самаўсведамлення ў працэсе фармавання нацыянальнай свядомасці беларусаў (сярэдня XIX ст.)*, „Беларусіка-Albaruthenika” 1993, кн. 2, с. 212–219.
55. Запрудскі І., *Творчасць Адама Кіркора: ад рамантызму да пазітывізму. Аўтарэферат дысертацыі на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук*, Мінск 2000, 20 с.
56. Запрудскі І., *Шукайце жанчыну, або Штрыхі да партрэта Гелены Маеўскай*, „Літаратура і мастацтва” 2001, 31 жніўня, с. 16.
57. Зямкевіч Р., *Адам Ганоры Кіркор (Біябібліяграфічны нарыс у 25 гадавіну смерці)*, Вільня 1911.
58. Караў Д., *Кіркор А.Г.К.* [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 4, Мінск 1997, с. 180.
59. Каўко А.К., *Кіркор А.Г.К.* [у:] *Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя*, рэд. І. Шамякін, Мінск 1989, с. 260.
60. Каханюўскі Г., *Адчыніся, таямніца часу. Гісторыка-літаратурныя нарысы*, Мінск 1984.
61. Каханюўскі Г., *Львоўскае рэха*, „Польмя” 1971, № 11, с. 78–79.
62. Каханюўскі Г., *Археалогія і гісторыя краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX ст.*, Мінск 1984.
63. Каханюўскі Г., *Кіркор А.Г.К.* [у:] *Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя*, Мінск 1993, с. 326.
64. Кісялёў Г., *Загадка беларускай Энеіды*, Мінск 1971.
65. Кісялёў Г., *Кіркор А.* [у:] *Асветнікі зямлі беларускай. X – пачатак XX ст. Энцыклапедычны даведнік*, рэд. Г. Пашкоў, Мінск 2001, с. 228–230.
66. Кісялёў Г., *Кіркор А.* [у:] *Беларускія пісьменнікі. Біябібліяграфічны слоўнік*, т. 3, Мінск 1994, с. 226–229.
67. Кісялёў Г., *Сейбіты вечнага*, Мінск 1963.
68. Мальдзіс А., *Творчае пабрацімства. Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX ст.*, Мінск 1966.
69. Мальдзіс А., *Падарожжа ў XIX ст. З гісторыі беларускай літаратуры, мастацтва і культуры. Навукова-папулярныя нарысы*, Мінск 1969.
70. Мархель У.І., *„Кур’ер Віленскі” як крыніца для вывучэння гісторыі культуры Беларусі (1860–1862 гг.)* [у:] *Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Беларуси*, ред. У.И. Мархель, вып. 2, Мінск 1972, с. 121–138.
71. *Перыядычны друк Беларусі*, ред. В.С. Адамовіч, Мінск 1981.
72. Самайлюк Т., *Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XX стагоддзях*, Мінск 2003, с. 57–70.
73. Цікоцкі М., *З гісторыі беларускай журналістыкі XIX стагоддзя*, Мінск 1960.
74. Цішчанка І.К., *Да народных вытокаў. Збіранне і вывучэнне беларускага фальклору ў 50–60-я гг. XIX ст.*, Мінск 1986.
75. Цьвікевіч А., *„Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст.*, Мінск 1993.
76. Янушкевіч Я., *Тастамент А. Кіркора*, „Літаратура і мастацтва” 1998, 25 снежня, с. 16–17.
77. Яцкевіч З.Л., *Радавод Адама Ганорыя Кіркора*, „Архівы і справаводства” 1999, № 1, с. 98–103.

litewskie

78. Daukantas S., *Laiškai Teodorui Narbutui. Epistolinis dialogas*, pratarne, vadas, laiškų parengimas, komentavimas, Teodoro Narbuto laiškų vertimas R. Griškaite, Vilnius 1996.
79. Fajnhauz D., *Slaptas caro Valdzios dokumentas apie 1846 metus Lietuvoje ir Baltarusijoje (Adom Kilkoro „Keliones dienorastis“)*, „Istorijos-Filologijos Mokslu Seria“ 1958, t. 5, s. 201–209.
80. Medisauskiene Z., *Adomas Honorijas Kirkoras. Tarp Lietuvos, Lenkijos ir Balatarusijos. „Lietuvių atgimimo istorijos studijos“* 1996, t. 8, s. 168–193. Polski przedruk: *Adam Honory Kirkor – między Litwą, Polską a Białorusią*, „Lithuano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica“ 2001, t. 8, s. 28–42.
81. Medisauskiene Z., *Rusijos cenzura lietuvoje XIX a. viduryje*, Kaunas 1998.

polskie

82. Abramowicz L., *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie*, Wilno 1925.
83. Antoniewicz W., *Adam Honory Kirkor*, „Ziemia” 1913, R. IV, nr 6, s. 87–91.
84. Bartoszewicz K., *Wojna żydowska w roku 1859 (Początki asymilacji i antysemityzmu)*, Warszawa–Kraków 1913.
85. Blombergowa M. M., *Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium rosyjskiego w XIX i początku XX wieku*, Łódź 1993.
86. Brensztejn M., *Adam-Honory Kirkor – wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*, Wilno 1930.
87. Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, t. 4, Kraków–Warszawa 1946.
88. Bujka M., *Wileńscy kolekcjonerzy zabytków i pamiątek historycznych na przełomie XIX–XX wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2007, z. 134, s. 81–90.
89. Ciechowski W., *Na widowni petersburskiej. 2. Adam Kirkor*, „Kraj” 1906, nr 24–25, s. 2–4.
90. Ciechowski W., *Czasopisma polskie na Litwie*, „Kwartalnik Litewski” 1911, t. 5, s. 101–124.
91. Chmielowski P., *A.H. Kirkor* [w:] *Wielkaja Encyklopedyja Powszechna Illustrowana*, t. 35 Warszawa 1902, s. 532.
92. Chmielowski P., *Dziennikarstwo polskie* [w:] *Wielka Encyklopedyja Powszechna Illustrowana*, t. 17–18, Warszawa 1902, s. 624–636.
93. Cywiński S., *Literatura w Wilnie i Wilno w literaturze*, Wilno 1934, s. 26 (o rosyjskich rozprawach naukowych Kirkora).
94. Czarnecki I., *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, „Przegląd Biblioteczny” 1932, R. VI, z. 1–2, s. 1–41.
95. Czarnowski St. J., *Literatura peryodyczna i jej rozwój*, Kraków 1895.
96. Czepulis-Rastenis R., *Ludzie nauki i talentu. Studia o świadomości społecznej inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim*, Warszawa 1988.
97. Estreicher K., *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 3, Kraków 1962, s. 134–138.
98. Fajnhauz D., *Walka o postęp społeczny w publicystyce wileńskiej w połowie XIX wieku*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. 6, s. 27–57.
99. Fajnhauz D., Nosek S., *Kirkor Adam Honory (1818–1886). Archeolog, publicysta, wydawca* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12/3, z. 54, Wrocław 1967–1968, s. 475–478.
100. Grabowski T.S., *Z pogranicza polsko-białoruskiego* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci St. Pigonia*, red. Z. Czerny, Kraków 1961, s. 445–454.
101. Ilgiewicz H., *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005.
102. Inglot M., *Niezrealizowane projekty czasopism polskich na ziemiach litewsko-ruskich w latach 1832–1851*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie” 1964, t. 6, nr 30, s. 5–21.
103. Inglot M., *Poglądy literackie koterii petersburskiej 1841–1843*, Wrocław 1961.

104. Inglot M., *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832–1851*, Warszawa 1966.
105. Jamka R., *Adam Hanory Kirkor. Pierwszy badacz pradziejów regionu chrzanowsko-jaworznickiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne” 1968, nr 171, z. 9, s. 5–10.
106. Jelski A., „Kurjer Wileński”, „Kraj” 1884, nr 51, s. 3–8.
107. J.S., *Pamiętniki umysłowe, wydane przez Jana ze Śliwina*, t. 1–2, Wilno 1845; t. 3 Wilno 1846.
108. Kamionkova J., *Życie literackie w Polsce w pierwszej połowie XIX w.*, Warszawa 1970.
109. Kirkor S., *Kirkorowie litewscy. Materiały do monografii rodziny kresowej*, Londyn 1969.
110. Kirkor S., „Korespondencje” *Petersburskie J.I. Kraszewskiego*, „Zeszyty Historyczne” 1970, z. 17, Paryż, s. 6–29.
111. Kirkor S., *Na Syberii. Dalszy przyczynek do życia Heleny Kirkorowej*, „Wiadomości” 1965, nr 1029/1030, s. 4–5.
112. Kirkor S., *Od Syrokomli do Traugutta. Tragiczna dola Heleny Kirkorowej*, „Wiadomości” 1962, nr 873/4, s. 4–5.
113. Kirkor S., *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków 1978.
114. Konarski S., *Kirkorowie herbu własnego*, Londyn 1963.
115. Krzyżanowski S., *Eustachy hr. Tyszkiewicz i jego prace*, Lwów 1873.
116. *Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza 1798–1898*, t. 1, Warszawa 1898.
117. Kucharzewski J., *Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX w Królestwie, na Litwie i Rusi oraz na emigracji. (Zarys bibliograficzno-historyczny)*, Warszawa 1911.
118. *Materiały do dziejów literatury i oświaty z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie*, t. 3, cz. 1, Wilno 1937.
119. Miller A., *Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnice kultury Zachodu (1745–1865). Studium z dziejów kultury polskiej*, Wilno 1936.
120. Mioduszewski J., *J.I. Kraszewski jako działacz regionalny* [w:] *Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. I. Chrzanowski, Łuck 1939, s. 42–64.
121. Nosek S., *J.I. Kraszewski jako archeolog* [w:] *Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. I. Chrzanowski, Łuck 1939, s. 401–423.
122. Pięć S., *Z dawnego Wilna. Szkice obyczajowe i literackie*, Wilno 1929.
123. Pług A., *Adam Honory Kirkor*, „Kłosa” 1886, t. 43, nr 1120, s. 391.
124. Przeździecki A., *O dzisiejszym stanie sztuki dramatycznej w Polsce, ze względu na najnowsze w tym rodzaju utwory*, „Biblioteka Warszawska” 1844, t. 2, s. 109–133.
125. Stolzman M., *Czasopisma wileńskie A.H. Kirkora*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczno-Literackie” 1973, nr 321, z. 26.
126. Stolzman M., *Kirkor Adam Honory (1818–1886). Wydawca, właściciel drukarni, nakładca* [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 412.
127. Stolzman M., *„Nigdy od ciebie miasto...”. Dzieje kultury wileńskiej lat. międzypowstaniowych (1832–1863)*, Olsztyn 1987.
128. Stolzman M., *Z działalności wydawniczej Adama Honornego Kirkora. Pismo zbiorowe „Na dziś”*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1967, R. 7, z. 1, s. 73–102.
129. Straszewska M., *Czasopisma literackie w Królestwie Polskim w latach 1832–1848*, cz. 2, 1840–1848, Wrocław 1959.
130. *Wiadomości bieżące*, „Przegląd Poznański” 1846, z. 3, s. 83.
131. Wilkońska P., *Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie*, Warszawa 1959.
132. Wójcicki K.Wł., *Kronika literacka. Teka Wileńska* wydawana przez Jana ze Śliwina, *Numer pierwszy i numer drugi*, „Biblioteka Warszawska” 1858, t. 1, s. 668–685.
133. Wójcicki K.Wł., *Teka Wileńska. Numer 3 i 4*, „Biblioteka Warszawska” 1858, t. 4, s. 472–483.

rosyjskie

134. Абрамов И., *К характеристике читателя пушкинского времени* [в:] *Пушкин и его современники. Сборник научных трудов*, вып. 1 (40), ред. Д.С. Лихачев, В.Э. Вацуро, С.А. Фомичев, Санкт-Петербург 1999, с. 100–104.
135. Азадовский М.К., *История русской фольклористики*, т. 2, Москва 1963.
136. Алексеев Л.В., *Археология и краеведение Белоруссии. XVI в. – 30-е годы XX в.*, Минск 1996.
137. Булахов М.И., *Киркор А.-Г. К.* [в:] *Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь*, Минск 1976, с. 117–120.
138. Владимиров Л. И., *Из истории учреждения первых публичных библиотек в Литве*, „Istorijos-Filologijos Mokslu Serija” 1957, т. 3, с. 21–43.
139. Запрудский И., *„Да мілага пабачэння!” К жизнеописанию Адама Киркора*, „Нёман” 1998, № 10, с. 173–192.
140. Запрудский И., [Рэц. на кнігу] *Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье. Репринт. воспроизв. изд. 1882 г.*, „Нёман” 1994, № 9, с. 164–166.
141. Климанский С., *Новое о Киркоре*, „Нёман” 1969, № 7, с. 188–191.
142. Либрович З., *Первый редактор „Нового Времени”*, „Вестник литературы” 1919, № 1, шп. 288.
143. Лемке М., *Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг.*, Санкт-Петербург 1909.
144. Миловидов А.И., *Пятидесятилетие „Виленского Вестника” русской редакции. (Историко-библиографический очерк)*, Вильно 1914.
145. Никитенко А.В., *Дневник*, т. 3, Москва 1956.
146. Проценко О.Э., *Адам Киркор и „Живописная Россия”. Об этнографии Литовского Полесья* [online], <http://biotest-by.com/print/articles/article7#> [доступ: 26.02.2012].
147. Самбук С.М., *Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века (по материалам периодической печати)*, Минск 1976.
148. Тальвирская З.Я., *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – 60-х гг. и подпольная литература* [в:] *Революционная Россия и революционная Польша*, ред. В.А. Дьяков, И.С. Миллер, Москва 1967, с. 5–77.
149. Цылов Н., *Сборник распоряжений графа М.Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях 1863–1864 гг.*, Вильно 1886.
150. Шолкович С., *Библиографическая заметка по поводу III тома „Живописной России”*. Белоруссия, Вильна 1884.
151. Янчук Н.А., *А.-Г.К. Киркор, учёный исследователь Литвы и Белоруссии (некролог)*. Читано в заседании Московского археологического общества, Киев 1887.
152. Янчук Н.А., *А. К. Киркор. Краткий очерк жизни и деятельности*, Москва 1888.

Magdalena Frączek

Adam Honory Kirkor – introduction to the present state of research

A b s t r a c t

This article is a review of the most important publications concerning Adam Honory Kirkor, a 19th century archaeologist, ethnographer, commentary writer and publisher, whose work has not yet been thoroughly described. The author summarises Polish, Belarusian, Russian and Lithuanian publications about Kirkor and provides a detailed bibliography on the subject. Most of these publications concentrate on Kirkor's life in Vilnius and describe only some aspects of his work. The author underlines the lack of a detailed description of Kirkor's work in Krakow and Saint-Petersburg and also the question of his date of birth, which is still uncertain.

Вольга Шаталава
Мінск

„ЗАМКНЁНЫЯ Ё ВЁСЦЫ”: САЦЫЯЛЬНАЯ І ЖЫЦЦЁВАЯ ПРАСТОРА БЕЛАРУСКІХ СЯЛЯН XIX–XX СТСТ.

„У наших [рускіх – В.Ш.] землях селянін амаль заўсёды бывалы чалавек; шмат хто [з вяскоўцаў – В.Ш.] па некалькі разоў на год хадзіў у адыходніцтва, ездзіў у горад, быў у розных кутках Расіі. А тут [у беларускім краі – В.Ш.] такі слабы, такі нікчэмны прамысловы рух, што нярэдкасьць у павятовай глухмені сустраць старога мужчыну, які ўсё жыццё пражыў [на адным месцы – В.Ш.] і ў 15 вёрстах ад сваёй вёскі не ведае, куды і як праехаць”¹, –

пісаў Пётр Гільтэбранд у 1866 г. Заўвага даследчыка адзначыла асаблівасць сацыяльнага жыцця беларускага вяскоўца першай паловы XIX стагоддзя: наяўнасць яго прасторавай і сацыяльнай мабільнасці.

Ізаляванасць сялян мела канкрэтныя прычыны: адсутнасць магчымасцяў (прыгонная залежнасць², адсутнасць грошай на паездкі і г.д.) і жыццёвай патрэбы ў перасоўванні. Межы вёскі перакрочваліся ў выключных сітуацыях: пры адыходзе ў рэкруты, паездках на кірмаш, адыходніцтве, прымусовым жабрацтве і г.д. Гэтаму спрыяла і палітыка расійскага ўраду: большасць прыватнаўласніцкіх сялян была пераведзена з чыншу на паншчыну, з адпрацоўкі ад двара на адпрацоўку ад асобы. Як сведчыла *Справаздача магілёўскага губернатара за 1859 г. аб стане сялянскіх рамёстваў*:

„У Магілёўскай губерні прыгонныя сяляне адпрацоўваюць паншчыну ад працоўнай адзінкі, а не ад павіннасці, як гэта [робіцца – В.Ш.] у вялікарускіх губернях, таму ўсе асобы прыгоннага стану [...] пазбаўляюцца магчымасці ад'езду ў іншыя губерні і ўвогуле з места сталага пражывання”³.

Менавіта таму сацыяльная прастора вяскоўца часта супадала з сацыяльнай прасторай вёскі (ці парафіі для беларусаў-каталікоў), а вясковая грамада становілася асноўнай крыніцай яго сацыяльных кантактаў.

¹ П. Г и л ь т е б р а н д т, *Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае*, издание редакции Виленского вестника, вып. 1, Вильна 1866, с. LI.

² На думку Паўла Церашковіча, беларусы былі найбольш запрыгоненым народам Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы: на пачатку XIX ст. колькасць прыгонных сялян складала 57% насельніцтва краю, у 1834 годзе іх лічба вырасла да 64,8%, і гэтая тэндэнцыя захоўвалася (П. Т е - р е ш к о в и ч, *Украинцы и белорусы. Сравнительный анализ формирования наций на фоне историй Центрально-Восточной Европы XIX – начала XX в.*, „Перекрёстки” 2004, № 1–2, с. 21–22).

³ *Из отчета магилевского губернатора за 1859 г. о состоянии крестьянских промыслов (1 марта 1860 г.)* [в:] *Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов*, т. 3, *Воссоединение Белоруссии с Россией и ее экономическое развитие в конце XVIII – первой половине XIX века (1772–1860 гг.)*, Минск 1961, с. 403.

Сацыяльная прастора. Грамада была канкрэтнай групай, якая аб'ядноўвала роды суседзяў ў межах пасялення. Яна спаўняла адміністрацыйныя (напрыклад, спагнанне падаткаў і абарона інтарэсаў сялян у судзе) і сімвалічныя (яднала вяскоўцаў праз валоданне агульнымі азёрамі, зямлёю, сумесным выпасам жывёлы і г.д.) функцыі; усталёўвала сінхроннасць (рэгуляваную праз каляндар і традыцыі) выканання працы і адпачынку; рэгулявала сацыяльны парадак (праз звычайнае права, публічнае выказванне ганьбы ці пашаны).

Замыканне вёскі ад свету ўплывала на характар міжасобасных стасункаў сялян. Іх падставовым складнікам былі непасрэдныя штодзённыя адносіны *твар-у-твар*, пры якіх пад грамадскае назіранне, зацікаўленасць, ацэнку і кантроль патраплялі ўсе дзеянні адзінкі, а кола яе кантактаў і задавальненне сацыяльных, культурных і гаспадарчых запатрабаванняў адбывалася з людзьмі, якіх яна ведала ад нараджэння да смерці. Дачыненні з людзьмі з па-за грамады былі настолькі рэдкімі, што не пагражалі згуртаванасці і інтэграванасці групы, захаванню традыцый, аўтарытэтаў і светапогляду, але, наадварот, яшчэ болей прывязвалі асобу да супольнасці⁴.

Пры гэтым не кожны селянін мог лічыцца чальцом грамады. Падставай для прыналежнасці было нараджэнне ў вёсцы і валоданне зямлёй (непасрэднае альбо ўскоснае праз сям'ю, якая мела надзел). На гэтую акалічнасць звярнуў увагу Юзэф Абрэмбскі: „Мець зямлю, быць з ёй звязаным праз продкаў альбо сям'ю, значыла быць «сваім», належыць да вёскі»⁵. Сувязь „зямля – вясковая супольнасць” несла важнае сімвалічнае значэнне, яна ўзмацняла вертыкальную сувязь паміж некалькімі пакаленнямі земляробаў: паміж продкамі, якія жылі і працавалі на гэтай зямлі, тымі, хто жыве і працуе на ёй зараз, і тымі, хто будзе жыць і працаваць на ёй у будучыні.

На працягу жыцця адзінка мусіла шматкроць пацвярджаць сваю прыналежнасць да супольнасці. Яна рабіла гэта, беручы ўдзел у зінстытуцыяналізаваных таварыскіх сустрэчах – у сямейных святах (з нагоды народзінаў дзіцяці, вяселля, провадаў рэкрута і пахавання) і вечарынах (найчасцей, у так званых „гасцях”). У Мінскай губерні „ў госці” хадзілі пасля службы ў царкве: на запрошаных чакаў пачастунак, а пасля яго – забавы і танцы⁶. Падчас такіх сустрэчаў адбывалася сімвалічная, эмацыянальна ўзмоцненая салідарызацыя кроўных і суседзяў. Той, хто парушаў усталяваны лад і звычай, не наведваў святы і імпрэзы, ператвараўся ў злачынца ў вачах грамады.

Ад чальца супольнасці чакалі ўдзелу ў „талацэ” (бясплатнай дапамозе аднавяскоўцам, напрыклад, пры пабудове дома) і „бондзе” (частаванні сваякоў і суседзяў свежым мясам, ураджаем і г.д.). „Талака” і „бонда” абапіраліся на агульны прыныцп калектыўнага суіснавання: дабрахотная ўзаемадапамога ў момант патрэбы. Разуменне таго, што супольнасць больш пасяхова, чым індывід, здольная вырашаць праблемы, прысутнічае ў беларускіх прымаўках: „Грамада – гэта вялікі чалавек”, „Людзі без людзей жыць не могуць”⁷. Узаемная падтрымка была са-

⁴ W. P a w l u c z u k, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972, s. 15–16.

⁵ J. O b r e b s k i, *Polesie*, t. 1, red. nauk. i wstęp A. Engelking, Warszawa 2007, s. 171.

⁶ Н. У л а щ и к, *Деревня Вицьковщина 1880–1917 гг. Историко-этнографический очерк*, Москва 2003, с. 138–139.

⁷ *Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі*, склаў Я. Р а п а н о в і ч, выд. 2-е, перапрац. і дап., Мінск 1974, с. 13, 15.

цыяльнай гарантыяй на выпадак неўраджаю і крызісу, калі сям’я не магла самастойна забяспечыць сабе ці патрапляла пад пагрозу біялагічнага выжывання.

Тым не менш, беларускі вясковец імкнуўся жыць і працаваць асобна. Ва ўспамінах А. Лісоўскай аб сялянах вёскі Каралёва Віцебскага павету чытаем:

„Вы часта бачыце хаты беларускіх сялян, што стаяць зусім у лагчыне, сярод гразі, толькі далей ад суседа, бо галоўнае імкненне – карыстацца сваёй уласнасцю асобна. Калі і была некалі ў нас грамада, то сьляды яе, прынамсі, у Віцебскай губэрні, цалкам зьніклі. Ніколі беларусы нічога не робяць супольна”⁸.

Можна толькі меркаваць аб прычынах гэтай з’явы. Сялянскі індывідуалізм стаў вынікам гістарычных сітуацый, праз якія прайшлі беларусы ў канцы XVIII–XIX стст.: падзелы Рэчы Паспалітай, вайна 1812 года, паўстанні 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. У кожнай з іх вяскоўцы патраплялі пад пагрозу вынішчэння і абіралі найбольш блізкія сабе тактыкі выжывання: падтрымка расейскага ўраду / яго праціўнікаў / свядомая аддаленасць ад канфлікту. Сусед альбо сваяк мог апынуцца на варожым баку, такая перспектыва нараджала недавер да іншых і імкненне чалавека абысціся ўласнымі сіламі.

Апроч таго, беларускі вясковец XIX ст. сумяшчаў у сабе веру ў хрысціянскага і паганскіх багоў. Ён верыў у сілу малітвы і тое, што пры дапамозе слова ці рытуалу можна паўплываць на іншых людзей, наслаць хваробы, урокі і смерць⁹. Малітва была даступна для кожнага хрысціяніна, замова і рытуал зберагаўся і перадаваўся ў межах сям’і. Для захавання магічных ведаў і было патрэбна дыстанцыраванне.

Пашанай (альбо дыстанцыраваннем у паўсядзённым жыцці) адорваліся знахары, празорцы і тыя, хто падазраваўся ў кантактах са звышнатуральнымі сіламі (напрыклад, чараўніцы)¹⁰. Адам Кіркор апісаў сітуацыю, калі празорца з Ашмянскага павету, дзякуючы сваім здольнасцям, набыла прызнанне не толькі ў сялянскім асяроддзі, але і ў вышэйшых колах:

„У прыступе яснабачання яна [...] страшна курчылася і з закрытымі вачыма называла прыйшоўшага, згадвала яго хваробы, запісвала лекі. [...] Слава пра яе разышлася паўсюль, асабліва сярод сялян. Вядома пра некалькіх выпадкаў, калі яна сапраўды памагла невылечна хворым”¹¹.

Шацункам адорваліся прадстаўнікі такіх прафесій як каваль, рамеснік, млынар:

„Меркавалася, што кожны з іх добра вывучыў здольнасці той «нячыстай сілы», з якой яму прыходзілася мець справу па сваёй прафесіі. [...] Кепскім быў бы той млынар, які б не ведаў, як дагадзіць вадзяному, альбо ляснік, які б жыў не ў ладзе з лесавіком, ці пастух, які б не мог зачараваць жывёлу ад зверца ці

⁸ Цыт. па: С. Т о к ц ь, *Беларуская вёска ў эпоху з’яўлення: другая палова XIX – першая трэціна XX ст.*, Менск 2007, с. 97.

⁹ А. Б о г д а н о в и ч, *Пережитки древнего мирозерцания у белорусов*, Гродно 1895, с. 174–176.

¹⁰ И. Ю р к е в и ч, *Приход Остринский Виленской губернии Лидского уезда*, „Этнографический сборник” 1853, вып. 1, *Собрание местных этнографических описаний России*, с. 292.

¹¹ А. К и р к о р, *Этнографический взгляд на Виленскую губернию*, „Этнографический сборник” 1858, вып. 3, с. 164.

выгнаць хлеўніка. Кожны з іх павінен быў добра ведаць сваю спецыяльнасць, павінен быў карыстацца сілай свайго *нячысціка*¹².

Прызнанне аўтарытэтаў з па-за ўласнай супольнасці было выключэннем. Як падкрэсліваў Казімір Дабравольскі, у дачыненні да жыхароў іншай вёскі ствараўся пэўны антаганізм,

„яго выяўленнем былі перад усім шматлікія бойкі, якія моладзевыя групы, а часам і старэйшыя, ладзілі паміж сабой. Функцыі [таго – В.Ш.] антаганізму [...] знайшлі адлюстраванне ў тэндэнцыі недапускання чужых, асабліва праз шлюбы, ва ўласную вёску”¹³.

Антаганізм часта вынікаў з адметнага праўнага статуса вяскоўцаў. Напрыклад, такая сітуацыя назіралася паміж дзяржаўнымі сялянамі в. Новае Двор Гродзенскай губерні і прыватнаўласніцкімі сялянамі суседніх вёсак. Жыхары Новага Двара ніколі не саступалі дарогі прыгонным сялянам і гэтым дэманстравалі сваю вышэйшасць¹⁴.

У адасабленні „сябе” (г.зн. жыхароў адной вёскі) ад суседзяў праяўлялася сур’ёзная супярэчнасць. З аднаго боку, яно спрыяла пошуку ў сябе асаблівых рысаў (у маўленні, апрананні, традыцыях і г.д.), якіх не было ў „іншых”:

„Да в село Богдановское
Шло войско всё ж девоцкое.
Да каменчане не удівіліся,
Што в Богдановце подряділіся:
«Бог вам дал, богдановочки,
Што у вас кусты кленовые,
А веночки всё же перловые;
А у нас кусты все лозовые,
А веночки всё же березовые»”¹⁵,

і, праз гэта, замыканню грамады. З іншага боку, адасабленне не здымала агульнасялянскага пераканання ў тым, што ўсе вяскоўцы падобныя: „Селянін-музык ва ўсім сьвеце да іх падобны, гаворыць па-беларуску, па-просту і вызнае такую самую праваслаўную веру”¹⁶.

З’яўленне іншых форм самаапісання ўскладнялася некалькімі чыннікамі. Паўсюдная непісьменнасць насельніцтва, адсутнасць уласнай дзяржавы і царквы, слабасць нацыянальных эліт стрымлівалі распаўсюджванне нацыянальнай ідэалогіі ў вёсцы. Таму панятак „беларус” нават у канцы XIX стагоддзя ўжывалі як тапонім (ён стасаваўся да тэрыторыі Магілёўскай, Віцебскай і ўсходняй часткі Мін-

¹² П.В. Шейн, *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*, т. 3, Санкт-Петербург 1902, с. 248.

¹³ K. D o b r o w o l s k i, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 100.

¹⁴ А. С м а л я н ч у к, *Радкевіч versus Каліноўскі*, „Номо Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі” 2008, с. 29–30.

¹⁵ П. Б е с с о н о в, *Белорусские песни, с подробным описанием их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта*, Москва 1871, с. 25.

¹⁶ Цыт. па: С. Т о к ц ь, *op. cit.*, с. 199.

скай губерняў)¹⁷. Назва „Паўночна-Заходні край”, якую ўжывалі расійскія ўлады, была чужой мясцовым сялянам, якія разумелі „западны край” як „западлы край”, г. зн. „закінуты”, „заняпалы”¹⁸.

Веда пра іншыя землі існавала, але мела напаўміфічны характар і зрэдку абапіралася на ўласны досвед вясцоўцаў. Як пісала Эмма Еленьска:

„Пра дальшыя краі палескі селянін ужо нічога не ведае. Існуюць там розныя людзі: немцы, татары, тыя апошнія цалкам пакрытыя валасамі, але ўсё страшна далёка, і нават ніхто не праверыць, ці існуюць яны насамрэч. «Мала што людзі гавораць!» Жаўнеры, якія вяртаюцца з войска, апавядаюць пра наведаныя краі, але не выклікаюць вялікага даверу; гаспадары, слухаючы іх расповеды, ківаюць галовамі, але не вераць ім ані”¹⁹.

Скасаванне прыгону ў 1861 годзе прычынілася да зменаў у сацыяльнай прасторы сялянства. Маёмасная дыферэнцыяцыя вёскі, рэзка выяўленая ў канцы XIX – на пачатку XX стст., прывяла да падзелу прадстаўнікоў адносна гамагеннай супольнасці на групы заможных гаспадароў, сярэднякоў і парабкаў. Прыбытак быў толькі адным з адрозненняў, што падзялілі вёску на часткі, непадобнасць пачала з’яўляцца ў сістэме каштоўнасцяў і жыццёвых імкненнях прадстаўнікоў розных маёмасных груп:

„Раз’яднанасць паміж сялянамі мае сваім падмуркам не толькі нядобразычлівае стаўленне бедняка да багатага [...]. Беднякі знаходзяцца ў кабале ў габрэяў, кідаюцца на заробкі, ходзяць цэлымі сем’ямі на сплаў, так што зямля перастае быць для іх адзінай крыніцай дабрабыту, закідваецца і неахвотна апрацоўваецца. Заможныя сяляне, насупраць, увесь свой дабрабыт бачаць у зямлі, глядзяць са знявагай на тых, хто кідае зямлю і ідзе ў адыходніцтва”²⁰.

Новая для шмат каго з вясцоўцаў пазіцыя на паляпшэнне дабрабыту прывяла да пашырэння панятку вясковага аўтарытэту. Шацунак пачаў аказвацца эканамічна паспяховым людзям. Апроч таго, павага дэманстравалася адукаваным асобам (г. зн. тым, хто быў здольны прачытаць тэкст і падпісацца). Сяргей Токць прывёў наступны ўрывак з успамінаў Адама Багдановіча:

„Па прыездзе дзядзькі ў святачныя дні і вечары бабіна хата заўсёды была поўная народу: прыходзілі і маладыя, і старыя пагутарыць, паслухаць чалавека дасведчанага і прытым «пісьменнага»²¹. Найбольш чытанымі на вёсцы кнігамі былі соннікі, календары з прагнозамі надвор’я, розныя *Аракулы* і *Чорныя кнігі*, з дапамогай якіх вясцоўцы спадзяваліся навучыцца розным магічным здольнасцям і ўзбагаціцца”²².

¹⁷ Як адзначыў Рышард Радзік, у пэўнай меры тэрмін той распаўсюдзіўся толькі ў савецкі час праз свядомую палітыку савецкай улады. Пры гэтым, у XIX і XX стст. рабіліся спробы распаўсюджання іншага агульнабеларускага этноніма „Крывічы” (R. R a d z i k, *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową*, Lublin 2004, s. 172, 174).

¹⁸ А. Б о г д а н о в и ч, *op. cit.*, с. 1.

¹⁹ Цыт. па: R. R a d z i k, *op. cit.*, с. 183.

²⁰ М. Д о в н а р - З а п о л ь с к и й, *Женская доля в песнях пинчуков* [в:] *Женщины на краю Европы*, под ред. Е. Г а п о в о й, Минск 2003, с. 325–326.

²¹ С. Т о к ц ь, *op. cit.*, с. 67.

²² *Ibidem*.

Амаль нязменным засталася дыстанцыраванне чальцоў грамады ад сялян іншых вёсак:

„[Паміж імі – В.Ш.] кантакты былі чыста фармальныя, г. зн. яны ведалі адзін аднаго, пры сустрэчах віталіся (не заўсёды), але, напрыклад, на вясельлі (якія разглядаліся як агульная справа, танчыць на каторых мелі права ўсе) моладзь Віцькаўшчыны ніколі не хадзіла ў Грычын, а жыхары Грычына не хадзілі ў Віцькаўшчыну”²³.

Падставай для такіх завяздзёнак былі ўяўленні пра „вышэйшасць” і „ніжэйшасць” канкрэтных локусаў, калі панятак „вышэйшасць” распаўсюджваўся на мову, псіхічныя асаблівасці і культуру вяскоўцаў. Напрыклад, палешукі адрознівалі такія „вышэйшыя” групы як валынцы, ліцвіны-паляне і палюхі-заградзяне:

„Пад тую іх «панскасць» прыцягвалася амаль усё: куплены ўбор, гарадскі, не-самароблены; боты замест лапцей, высокі ўзровень жыцця, які дазваляў набываць на кірмашы розныя тавары для дома; [...] урэшце ўпэўненасць у сабе ў стасунках з людзьмі з вышэйшых колаў [...]. Таксама падкрэслівалася іх інтэлектуальная вышэйшасць: яны дэфінавалі сябе як *адукаваны, культурны і хітрэйшы народ*”²⁴.

Адмена прыгону ў 1861 годзе падштурхнула вёску да міграцый. Павялічэнне лічбы адыходнікаў, усё часцейшыя выезды з вёскі на кірмашы нарадзілі ў сялянаў больш глыбокае разуменне свету. У свядомасці вяскоўца заіснавалі мясціны, якія лічыліся землямі асаблівага дабрабыту, як напрыклад, Амерыка для жыхароў паўднёвых паветаў Гродзенскай губерні альбо Мінск для вясковага насельніцтва Мінскай губерні. Амерыка бачылася міфічным краем, які знаходзіўся на ўскрайку зямлі. Людзі там былі „такімі багатымі, што золатам і срэбрам пакрывалі дахі сваіх дамоў”²⁵. Гэтае ўяўленне паходзіла не з уласнага досведу, але з плётак і апавяданняў мігрантаў. Вобраз Мінска грунтаваўся на чутках і ўласных назіраннях. Так, жыхары вёскі Віцькаўшчына Мінскай губерні, якія жылі ў 40 хвілінах язды цягніком да горада, лічылі, што:

„У Мінску ёсць камяніцы, у муры каторых умацаваныя трубкаі, што выходзяць нагонкі. Калі павярнуць кран на гэтай трубцы, то цячэ вада [...]. У Мінску былі дамы, пабудаваныя адзін над адным. [...] У Мінску па начах паліцца святло не ад запалкі, а нейкім незразумелым чынам. Усё гэта ўражвала ўяўленне [...] і выклікала асаблівае жаданне пабываць у такім незвычайным месцы”²⁶.

Вобразы іншых мясцін не былі праўдзівымі, але яны прапаноўвалі ідэал атракцыйнага жыцця, поўнага багацця і камфорту, нараджалі жаданне жыць інакш, вандраваць, імкнуцца да спажывання і гэтым спрыялі элімінаванню ізаляцыі вёсак. Безумоўна, новыя прагненні не значылі, што сяляне пераставалі быць сяля-

²³ Н. У л а щ и к, *op. cit.*, с. 25.

²⁴ J. O b r e s k i, *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 1–2, s. 13.

²⁵ П. П. Ч у б и н с к и й, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом*, Санкт-Петербург 1872, с. 36.

²⁶ Н. У л а щ и к, *op. cit.*, с. 130.

намі. Як падкрэсліваў Робэрт Рэдфілд, вясковец у Францыі аддаваў сваю дачку на службу да буржуа на тое, каб яна навучылася там добрым манерам; ён не лічыў, што яго дзіця стане буржуа. Ідэі *станаўлення* кімсьці не існавала, была толькі ідэя *быцця* падобным да кагосьці²⁷.

Важныя змены ў беларускай вёсцы былі выкліканы Першай сусветнай вайной. Мусовая эвакуацыя праваслаўнага насельніцтва заходнебеларускіх зямель у 1915 годзе, прыход акупацыйнага войска, поклік рэкрутаў на жаўнерскую службу і г.д. прычыніліся да распаду трывалай лакальнай самасвядомасці сялянства. Выезд у расійскія і ўкраінскія вёскі падчас эвакуацыі 1915 г. пазнаёміў беларусаў з іншымі культурнымі і этнічнымі традыцыямі, яны сутыкнуліся з рускімі і ўкраінскімі сялянамі – прадстаўнікамі той жа сацыяльнай групы, якія гаварылі на іншай мове, мелі іншыя абрады і вераванні. Эвакуацыя дала падмурак для фармавання новага ўяўлення пра радзіму, памеры якой выходзілі па-за межы роднай вёскі.

Не менш важным чыннікам пераменаў стала служба сялян у царскім войску. Як згадваў жаўнер Піліп Карэтка:

„Я то ведамо, што лічыў сябе рускім праваслаўным чалавекам. Аж тут у наш полк пачалі прыяжджаць агітатары, каторыя гаварылі, што рускі народ і беларускі народ то гэта разны народы і што Беларусь павінна меці сваё аддзельнае гасударство. [...] Як я гэта пачуў, то пару начэй нават ні спаў, усё думаў і думаў пра гэту штуку... Выходзіла, што гэта ж было б добра”²⁸.

Аднак хуткі працэс нацыянальнага абуджэння беларусаў-сялян ўскладнялі аб’ектыўныя чыннікі: уваходжанне беларускіх зямель у склад нацыянальнага (у разуменні вяскоўца – моўна і культурна) чужых яму краін – Другой Рэчы Паспалітай і СССР. Заходнебеларускія сяляне, што апынуліся ў польскай дзяржаве, пачалі адмаўляцца ад сваіх этнічных каштоўнасцяў. Пры гэтым каталіцкія супольнасці пераходзілі ад этнічнай беларускай свядомасці да нацыянальнай польскай свядомасці²⁹. Праваслаўныя беларусы не маглі затрымаць распад сваёй этнічнай культуры ці прыняць польскі нацыянальны праект (з-за яго рэлігійнага кампанента). Выйсцем стаў рэлігійны нігілізм, пераход да радыкальных сацыяльных дзеянняў (да ўдзелу ў палітычных партыях і рэлігійных сектах). Напрыклад, вёска Плюцічы Бельскага павету на Беласточчыне ў перыяд Першай сусветнай вайны была цалкам праваслаўнай. У 1920-я гг. з 186 сем’яў налічвалася 8 сем’яў Даследчыкаў Святога Пісання, 12 сем’яў Сведкаў Яговы, 2 сям’і баптыстаў, 1 каталіцкая сям’я, іншыя не змянілі веравызнання, але адкрыта дэманстравалі сваю рэлігійную індывідуальнасць³⁰.

Непадабенства рэлігійных поглядаў не ўплывала на характар міжасабовых стасункаў у вёсцы. Праваслаўныя бежанцы, якія ў 1920-я гг. вярнуліся дадому, мусілі адбудоўваць дамы і аднаўляць гаспадарку. Адсутнасць урадавай дапамогі і ўласных сродкаў на будаўніцтва прывялі іх да адраджэння традыцыйных форм узаемадапамогі. Як узгадваў Рыгор Антанюк:

²⁷ R. R e d f i e l d, *The Little Community and Peasant Society and Culture*, Reprinted edition, Chicago–London 1989, p. 81.

²⁸ Цыт. па: С. Т о к ц ь, *op. cit.*, с. 145–146.

²⁹ W. P a w l u c z u k, *op. cit.*, s. 116.

³⁰ *Ibidem*, s. 128.

„Збожжа трымалі ў чужых клунях. Малацілі спярша цэпам, а пасля паявіліся і цэпоўкі на керат. Пазней некалькі гаспадароў збіралі грошы і супольную шырокамалотку куплялі. [...] І тыя, што супольную машыну мелі, узаемна сабе дапамагалі”³¹.

Усходнебеларускае сялянства таксама перажывала змены. У 1920–1930-х гг. сацыяльная прастора вёскі пашыралася як у савецкай, так і ў польскай дзяржавах: у першым выпадку – праз усё часцейшыя выезды вяскоўцаў на кірмашы і сезонныя працы (перыяд Новай эканамічнай палітыкі), прыезды стваральнікаў калгасаў і г.д.; у другім – праз пашырэнне вайскавай службы, рост лакальнай і дзяржаўнай адміністрацыі, адыходніцтва і г.д. Аднак перамены мелі нязначны ўплыў на сялянства. Вёска і далей заставалася ізаляванай. Кантакты паміж заходне- і ўсходнебеларускімі землямі не былі частымі, чым стрымлівалася нараджэнне ўніверсальнага ўяўлення аб „беларусе”.

У выніку Другой сусветнай вайны сацыяльная прастора сялян яшчэ больш пашырылася. Гэтаму спрыялі прымусовыя эвакуацыі насельніцтва Магілёўскай вобласці ў землі Гродзенскай і Смаленскай абласцей, якія ладзіла нямецкая акупацыйная адміністрацыя: „Пагналі нас найперш на Чарняўку, з Чарняўкі на Одрок [...]. І Васілевічы, і Бушкава [...]. І праз Піну мы перайшлі”³², а таксама вываз беларускай моладзі на прымусовую працу ў Нямеччыну. Атрыманы вопыт часта пераконваў сялян у тым, што перакрочванне вясковых межаў бывае негатыўным і непатрэбным.

Канчатковыя змены ў сацыяльнай прасторы вёскі адбыліся ў пасляваенны перыяд. Каб выжыць у галодныя 1946–1947 гг., усходнебеларускія сялянкі, якія ў большасці засталіся без мужоў, засвойвалі заходнебеларускую тэрыторыю, наймаліся там на працу, вазілі тавар на абмен³³. Раней адыходніцтвам займаліся мужчыны, а гандлем – габрэі, аднак масавыя страты на фронце і Халакост змусілі жанчын пераняць новыя сацыяльныя ролі: „Мы аб’ехалі ўсю Заходнюю Беларусь. – А колькі разоў там былі? – У год разоў 5. І муку, і зерне вазілі, і фасоль вазілі, хлеб печаны”³⁴. Гэта пры тым, што падарожжы ў заходнія вёскі былі звязаныя з жабрацтвам і рызыкай для жыцця:

„Узяла трохі гароху, узяла трохі жыта і мукі ўзяла дзве місачкі. [...] – А як вас там называлі? – Старчанкамі, ну, старцамі, жабракамі называлі. Мела на сабе кажухок такі абшарпаны, дзірка на дзірцы. Усё ў мяне забралі. Мужа ўсю вопратку забралі, вопратку тую паліцыя забрала. [...] Была там 2 дні і ўсё, з’ехала. Бачыла, як нашага лекара забілі, нашых усіх пазабівалі, ляжалі на зямлі. Не хавалі іх. І прыехала дадому”³⁵.

³¹ У новай айчыне. Штодзённае жыццё беларусаў Беларускай вобласці ў міжваенны перыяд, рэд. В. Л у - б а, Беласток 2000, с. 20.

³² Цыт. па: Э. М а з к о, *Падарожжа па-за лакальнасць: „нашыя” людзі паміж „сваім” і „чужым” светам* [у:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej. Памежжы Беларусі ў міждyscyплінарнай перспектыве*, red. nauk. E. S m u ł k o w a і A. E n g e l k i n g, Warszawa 2007, с. 202.

³³ Паводле дадзеных Захара Шыбека, у 1948 годзе здольныя да працы мужчыны складалі 23% насельніцтва беларускай вёскі (З. Ш ы б е к а, *Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002)*, Мінск 2003, с. 350).

³⁴ Архіў ОБТА: размова з жанчынай 1926 г. нар., праведзеная ў в. Асавец Мазырскага раёна Гомельскай вобласці Ірынай Будзько і Марыяй Луцэвіч у маі 2003 г.

³⁵ Архіў ОБТА: размова з жанчынай 1916 г. нар., праведзеная ў в. Юравічы Калінкавіцкага раёна Гомельскай вобласці Эдуардам Мазько і Ёаннай Гетка ў маі 2003 г.

Важным чыннікам, які паспрыяў гамагенізацыі беларускага сялянства, стала русіфікацыя³⁶. З другой паловы 1950-х гадоў назіраецца працэс паступовага знікнення беларускай мовы як сродку камунікацыі ў вёсцы. Перш за ўсё гэта тычыцца малодшага і сярэдняга пакалення, якія наведвалі савецкую школу, служылі ў войску, вучыліся ў горадзе ці іншым чынам адчулі ўплыў рускамоўнага асяроддзя. На роднай мове працягвае размаўляць старэйшае пакаленне „бабуляў”, народжаных у 1930–1940-я гг.³⁷ Пацвярджаюць гэта і самі вясцоўцы: „Беларуская мова... На ёй ніхто не размаўляе”³⁸.

Руская мова з’яўляецца мовай улады (ёй карыстаюцца СМІ рэспублікі, на ёй гавораць у войску і кабінетах лакальнай адміністрацыі і г.д.) і прэстыжу (веданне рускай мовы ў савецкі перыяд было ўмовай пераезда ў горад і атрымання там добрай працы). Аднак пры гэтым яна не выклікае эмацыянальнай рэакцыі беларусаў. Наадварот, пра родную, беларускую мову, вясцоўцы гавораць эмацыянальна: „Простая, наша, свая мова, яна дадзена нам ад нараджэння, любім яе”³⁹.

У 1980-я гг. галоўныя адрозненні паміж заходне- і ўсходнебеларускай вёскай пачалі сцірацца міграцыямі, прыездамі скіраваных у калгасы спецыялістаў і г.д., а сяляне набылі больш-менш падобны статус і магчымасці. Гэта быў агульнасавецкі працэс уніфікацыі вясковага насельніцтва, у выніку якога паўстала катэгорыя „мы”, якая стасавалася да ўсёй сялянскай грамады.

Жыццёвая прастора. Вясковыя супольнасці на беларускіх землях характарызаваліся падобнымі рысамі, аднак фізічныя прасторы заходне- і ўсходнебеларускай вёсак мелі асаблівасці. Пасля рэалізацыі „Уставы на валокі” ў 1557 г. заходнебеларускія хаты сталі размяшчаць з правага боку вуліцы, а гаспадарчыя будынкi – з левага. У XIX ст. гэты прынцып захоўваўся (на тэрыторыі Мінскай і часткі Гродзенскай губерняў) альбо быў заменены на лінейны тып забудовы (у Мінскай, Гродзенскай і паўднёвых паветах Магілёўскай губерняў), калі хата і гаспадарчыя пабудовы ставілі па адной лініі і спалучалі адным дахам. На гэтыя змены звярнула ўвагу Эмма Еленьска:

„За даўнімі часамі прытрымліваліся такога парадку ў будаванні вёскі, калі жылыя дамы ставілі з аднаго боку вуліцы, а па другому ставілі клеці, свінарнікі, а трохі далей ад хат агароджванні з гумнамі і азяроты. Сёння ёсць іначай: з-за павялічанай колькасці насельніцтва хаты будуць з двух бакоў вуліцы; толькі гумны засталіся з аднаго боку і цягнуцца на некалькі соцень крокаў, паралельна з гаспадарчымі пабудовамі, як бы другой, меншай вёсачкай”⁴⁰.

Усходнебеларускія паселішчы (Віцебская, Магілёўская і сярэднія паветы Мінскай губерні) мелі так званыя „вяночныя двары”: жылы дом і гаспадарчыя будынкi стваралі квадрат альбо чатырохкутнік, у межах якога пабудовы паядноўваліся паміж сабой. Такая планіроўка абараняла гаспадарку перад нечаканымі наездамі, аднак пагражала стратай усяго маёнтку ў выпадку пажару.

³⁶ Proces ten ruszył w XIX wieku, jednak z powodu powszechnego analfabetyzmu ludności i małej liczby kanałów, przez które mogła być realizowana indoktrynacja, stał się skuteczny dopiero w XX wieku.

³⁷ M. Śliwiński, V. Ciekmonas, *Świadomość narodowa mieszkańców Litwy i Białorusi*, „Przeгляд Wschodni” 1997, t. 4, z. 3(15), s. 577.

³⁸ Цыт. па: О. Дина, *Белорусско-польское пограничье: коммуникативные коды на территории Беларуси и Польши* [в:] *Pogranicza Białorusi...*, s. 357.

³⁹ *Ibidem*, s. 358.

⁴⁰ Цыт. па: J. Obrębski, *Polesie*, t. 1, *op. cit.*, s. 167.

Ва ўсім астатнім заходне- і ўсходнебеларускія вёскі былі падобныя. У кожнай з іх знаходзіліся аб'екты калектыўнага карыстання: сакральная пабудова, карчма і могілкі, усе аб'екты былі спалучаны дарогай. Семантычная вартасць гэтых пабудоў праяўлялася ў час святаў. Тады святаўня (царква альбо касцёл) спаўняла важныя соцыякультурныя (згуртоўвала чальцоў супольнасці) і міфічныя (падчас імшы тут месціўся цэнтр сусвету – *axis mundis*, праз які Неба спалучалася з зямлёй) функцыі. Часам замест сакральнай пабудовы наведвалі іншае рытуальнае месца (прошчы, святаўня дрэвы ці камяні і г.д.). Напрыклад, Купалле – народнае свята беларусаў, распачыналася з пляцення вяноў у полі ці на лузе, працягвалася ў хаце, а заканчвалася каля вады.

Часта месцам завяршэння святаў становілася карчма, якая па меркаванню Паўла Шэйна, была біржай, інфармацыйным бюро і клубам:

„Для беларуса карчма з'яўляецца дадаткам да сямейнага жыцця; аніводная сямейная ўрачыстасць не абыходзіцца без карчмы: у карчме жаніх выглядае сабе нявесту, у карчме большай часткай бываюць і *змова* і *запоіны*, у карчму прыязджае вяселле пасля вячання, у карчму заязжаюць кумы пасля хрышчэння, у карчму ходзяць усе – і старыя, і малыя”⁴¹.

Могілкі былі трэцім складнікам фізічнай прасторы вёскі, на іх хавалі памерлых сваёй смерцю сялян – „радзіцеляў”. Лічылася, што большую частку года душы памерлых знаходзяцца ў іншасвеце, але ў акрэсленыя дні (напрыклад, на Дзяды ці Радаўніцу) яны адведваюць сваякоў і знаёмых, прыходзяць на месцы пахавання. У поліканфесійных ці поліэтнічных вёсках могілкі падзяляліся на зоны з месцамі для канкрэтных груп ці радоў („кустоў”). Магло існаваць некалькі могілак – свае для кожнай канфесіі, як, напрыклад, у Друі Віцебскай губерні, дзе адначасова існавалі іўдзейскія і хрысціянскія могілкі.

Дарога лічылася амбівалентным элементам прасторы – „сферай небежыя”, якая раз'ядноўвала „сваю”, вясковую і знаёмую зону, з „чужой” і незасвоенай тэрыторыяй⁴². Гэта была сфера, якая не падпадала чалавечаму кантролю. На дарозе знаходзіліся прыдарожныя крыжы і перакрываванні, ладзіліся рытуалы чараўнікоў, закопваліся кашулькі хворых дзетак, спальваліся зачараваныя рэчы і г.д.

Да фізічнай прасторы вёскі таксама належалі навакольныя лясы, ралля, рэкі і іншыя тэрыторыі, якія часта скарыстоўваліся сялянамі. Найважнейшым аб'ектам з па-за зоны пражывання быў лес⁴³. І хаця яго плошча стала змяншаецца (у 1800 г. яна раўнялася 47% усёй паверхні беларускага краю, у 1861 г. – 44%, а ў 1900 г. – 37%⁴⁴, і гэтая тэндэнцыя захоўвалася), ён застаўся асноўным аб'ектам жыццёвага

⁴¹ П.В. Шейн, *op. cit.*, с. 18–19.

⁴² Больш падрабязна пра значэнне дарогі ў традыцыйнай культуры: Т. Шепанская, *Странные лидеры. О некоторых традициях социального управления русских* [в:] *Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии в 2-х частях*, сост. и отв. ред. В.В. Бочаров, т. 2, *Политическая культура и политические процессы*, Санкт-Петербург 2007, с. 22.

⁴³ Напрыклад, толькі ў 219 беларускіх казках магічныя лексемы „лес” былі выкарыстаны 502 разы. (С. Сянько, *Некаторыя падставовыя прасторавыя і часавыя структуры традыцыйнай беларускай касмалогіі. Прастора* [online], http://kryuja.org/artykuly/sanko/niekatoryja_padstavovujuj_prastoravyja_j_czasavyja_struktury_tradycyjnaj_bielaruskaj_kasmalohii_prastora.html) [дступ: 14.05.2012].

⁴⁴ В.Ф. Брагинский, *Перспектива лесопользования в Республике Беларусь*, „Навуковий вісник” 2004, № 14, с. 54.

ландшафту беларуса. Нават сёння ў Горацкім раёне Магілёўскай вобласці можна знайсці сёлы, якія месцяцца проста ў лесе. Першыя асфальтавыя дарогі да іх былі праведзены толькі ў 1980-х гг.

Выгляд беларускай вёскі набыў сур’ёзныя змены ў савецкі перыяд: перад вайной замест зачыненых сакральных пабудоў і корчмаў з’явіліся вясковыя клубы; з 1960-х гг. у калгасах пачалі з’яўляцца прадуктовыя крамы. Па-за сваімі асноўнымі функцыямі [клубаў – прапаганда (у раннесавецкім калгасе) і забава (у познесавецкім калгасе), а крамаў – задавальненне прадуктамі] яны сталі месцам частых сустрэчаў аднавяскоўцаў і зонай іх асноўнай камунікацыі.

Відавочна, замкнёнасць беларускага сялянства ў вёсцы ў першай палове XIX стагоддзя вынікала з аб’ектыўных чыннікаў: палітыкі царскай адміністрацыі, асабістай залежнасці значнай часткі вяскоўцаў, адсутнасці ў іх грошай на перасоўванні і г.д. Таму сацыяльная прастора селяніна часта супадала з межамі вясковай грамады. Сітуацыя змянілася пасля адмены прыгону ў 1861 годзе, калі выхад вяскоўцаў па-за межы вёскі прывёў да пашырэння іх сацыяльнай прасторы. Далейшыя перамены адбыліся ў час Першай і Другой сусветных войнаў і савецкі пасляваенны перыяд. У XX ст. змянілася і фізічная прастора пасяленняў. На працягу XIX–XX стст. пад уплывам вонкавых і ўнутраных фактараў адбылося паяднанне раней аўтаномных і разрозненых вясковых супольнасцяў у гамагеннае сялянскае асяроддзе. Пры гэтым працяглая замкнёнасць сялян у роднай вёсцы садзейнічала доўгаму – да сярэдзіны XX стагоддзя – захаванню на сяле традыцыйнай беларускай культуры.

Volha Shatalava

„Locked out in rural areas”: the social and living space of Belarusian peasantry in the 19th and 20th centuries

A b s t r a c t

Belarusian peasantry of the 19th and 20th century had limited social and spatial mobility due to objective factors. Over the last two centuries, its social space has been increasing and the rural community has been changing. Isolated in the 19th century, independent rural communities are now turning into a uniform peasant environment. At the same time, isolation within the confines of one’s family village promoted long-lasting (until the mid-20th century) preservation of traditional Belarusian culture.

Аляксандр Ерашэвіч
Мінск

МАТЭРЫЯЛЬНЫЯ СТРАТЫ БЕЛАРУСІ Ў ВАЙНЕ 1812 Г.: ПРАБЛЕМА ЎЛІКУ І ГРАШОВАЙ АЦЭНКІ

У выніку вайны 1812 г. беларускія землі панеслі значныя людскія і матэрыяльныя страты. Характар ваенных дзеянняў ў час кампаніі 1812 г. і наступствы пераходаў як напалеонаўскага, так і расійскага войска напярэдадні, у час і пасля вайны 1812 г. у розных рэгіёнах Расійскай імперыі мелі неаднастайную ступень інтэнсіўнасці і маштабаў, што, безумоўна, адбілася на ўзроўні чалавечых і матэрыяльных страт губерняў (Маскоўская, Калужская, Смаленская, Ліфляндская, Курляндская, Валынская, Віленская, Гродзенская, Мінская, Віцебская, Магілёўская губерні, Беластоцкая акруга).

Умоўна страты вайны 1812 г. для беларускіх зямель у залежнасці ад тэарэтыка-метадалагічных падыходаў і метадаў падліку можна падзяліць на розныя групы:

1. на матэрыяльныя (разбурэнне вытворчых сіл эканомікі краю), духоўныя (знішчэнне культурна-гістарычнай спадчыны), чалавечыя, ці фізічныя (страты мірнага насельніцтва), маральна-псіхалагічныя;
2. страты, нанесеныя дзяржаўным, грамадскім і прыватным установам і асобам;
3. непасрэдныя (матэрыяльныя і людскія страты краю) і аддаленыя (маёмасныя і чалавечыя страты губерняў Беларусі ад наступстваў вайны). Відавочна, што колькасная ацэнка непасрэдных стратаў вайны (у сельскай гаспадарцы, прамысловасці, гандлі, транспарце і сродках сувязі, крэдытна-фінансавай і сацыяльнай сферы) розніцца ад яе аддаленых наступстваў (змяншэнне гандлёвых абаротаў, заняпад прамысловасці, недахоп прадуктаў харчавання, заняпад гарадоў і інш.), якія маюць не толькі колькаснае, але і якаснае вымярэнне.

Меркаванні сучаснікаў і ўдзельнікаў падзей аб стратах беларускіх зямель пасля кампаніі 1812 г.

Яскравыя, эмацыянальна афарбаваныя разважанні аб выніках вайны, назіранні адносна памераў разбурэнняў населеных пунктаў Беларусі ў час і пасля трагічнага адыходу часцей „Вялікай арміі” ўтрымліваюцца ў мемуарах, дзённіках, лістах асобных прадстаўнікоў як расійскага, так і напалеонаўскага войска, а таксама і замежных падарожнікаў. Нягледзячы на суб’ектывізм ацэнак аўтараў, тым не менш яны ў цэлым выразна і пераканаўча ілюструюць узровень спусташэння краю пасля напалеонаўскага навалы.

У час адступлення рэштак „Вялікай арміі” амаль усе будынкі ў мястэчках і вёсках па трактах і дарогах адыходу былі разабраны ці спалены. Так, штабны

афіцэр з корпуса А.Ф. Ланжэрона і авангарда пад камандаваннем Я.І. Чапліца ў напісаным у канцы 1830-х – пачатку 1840-х гг. тэксце пад назвай *Бядотная пераправа французскай арміі праз раку Бярэзіну пры ўцёках Напалеона з Масквы ў 1812 г.* занатаваў: „Усе вёскі і мястэчкі па дарозе, праз якія праходзіў непрыяцель, былі ім спалены, і нам заставаліся адны папялішчы для начлегаў”¹. Як адзначалася ў архіўным дакуменце: „Ад мястэчка Смаргоні да Вільні на 86 вёрст ні адной вёскі, ні карчмы не засталася”². У вёсцы Начы, па назіраннях рускага пісьменніка Ф.М. Глінкі, з 200 двароў засталася толькі 200 калоў³.

„У Копысі не бачна слядоў праходжання арміі. Горад застаўся некранутым. Оршу спасцігла іншая доля: тры чвэрці горада пераўтвораны ў попел”, – запісаў 12(24).11.1812 г. у дзённіку ад’ютант П.М. Валконскага М.Дз. Дурнаво⁴. Пасля вызвалення расійскімі войскамі Магілёва ў горадзе амаль не заўважалася наступстваў вайны, не прыкмячалася слядоў знаходжання напалеонаўскіх войскаў. Член Свяцейшага Сінода архіепіскап разанскі Феафілакт, які ўзначальваў Камісію, што займалася зборам звестак аб спусташэнні ўстановаў і асобаў праваслаўнага ведамства ў вызваленых ад напалеонаўскіх войскаў губернях і прапанавала меры па аднаўленні праваслаўных храмаў, дапамогі пацярпелым ад вайны свяшчэнна-і царкоўнаслужыцелям, па аднаўленні працы духоўных навучальных устаноў, пісаў 7(19).01.1813 г. да князя А.М. Галіцына з Смаленска: „Магілёў горад так увесь ацалеў, што здаецца, непрыяцеля ў ім не было, акрамя нязначных пашкоджанняў унутры казённых дамоў”⁵. Палкавыя камандзіры гаварылі са здзіўленнем:

„Горад Магілёў шчасліва ўвесь ацалеў... ды хто прычынаю таму, што горад Магілёў застаўся пасля непрыяцеля шчаслівым, не разбураны і нават следу няма, што непрыяцель быў у ім”⁶.

Часам у крыніцах асабістага паходжання сустракаюцца супрацьлеглыя меркаванні адносна ступені спусташэнняў асобных населеных пунктаў. Так, М.А. Волкава ў лісце ад 30.12.1812 г. з Мінска да В.І. Ланскоў паведамляла, што „ўсе шпіталі перапоўнены, дарогі пакрыты трупамі, вёскі поўныя хворых, што сяляне ўцякаюць у лясы і мерцвякоў пакідаюць без пахавання”⁷. Англіійскі генерал пры Галоўнай кватэры расійскай арміі ў званні камісара Вялікабрытаніі Р.Т. Вільсан адзначыў у дзённіку, што горад Мінск не быў абрабаваны ў адрозненне ад моцна

¹ *1812 год в воспоминаниях современников*, Москва 1995, с. 144.

² Рукапісны адзел Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі ў Пецяярбургу (далей – РА РНБ), ф. 152, спр. 256, л. 13.

³ Ф. Г л и н к а, *Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием похода Россиян противу французов, в 1805–1806, также отечественной и заграничной войны с 1812 по 1815. С присовокуплением замечаний, мыслей и рассуждений во время поездки в некоторые отечественные губернии*, ч. 6, Москва 1815, с. 57.

⁴ *1812 год... Военные дневники*, сост. А.Г. Т а р т а к о в с к и й, Москва 1990, с. 104.

⁵ Н. Д у б р о в и н, *Отечественная война в письмах современников (1812–1815)*, Санкт-Петербург 1882, с. 443.

⁶ *Записки игумена Ореста [в:] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 2, Приложение, Вильна 1867, с. LXXXVIII.

⁷ „Русский архив” 1872, стб. 2434.

спустошанай навакольнай мясцовасці⁸. „Французы ў Мінску не рабавалі, а патрабавалі ад ўрада ім неабходнага і забяспечваліся магістратам”, – даносіў чыноўнік у 1828 г. Анатолю, архіепіскапу Мінскаму і Літоўскаму⁹. З афіцыйных дакументаў вядома, што хоць горад Мінск і не знаходзіўся ў тэатры актыўных баявых дзеянняў, аднак меў пасля праходу войскаў шмат зруйнаваных будынкаў. Страты горада ацэньваліся ў памеры 372 тыс. руб. асігнацыямі¹⁰. У прыватнасці, у Мінску пасля вайны былі разбураны маставая, ліхтарныя слупы, масты, шлагбаумы, будкі для начных вартавых, паўсюль на плошчах, вуліцах і дварах назбіралася шмат смецця, у многіх дамах былі знішчаны аконныя рамы, дзверы, нават кроквы і падлогі, паколькі яны выкарыстоўваліся для ацяплення замест дроваў¹¹.

Люстрацыйныя, ліквідацыйныя камісіі, камітэты для ваенных павіннасцей і вызначэння памеру стратаў. Механізм збору звестак аб спусташэнні

16(28).12.1812 г. міністр фінансаў Расійскай імперыі Дз.А. Гур'еў загадаў грамадзянскім губернатарам сабраць звесткі аб памерах разбурэнняў, каб высветліць маёмасны стан падаткаплацельшчыкаў з мэтай спагнання падаткаў і нядоімак з асобаў, якія не зазналі спусташэння маёмасці¹². Аднак працэс збору звестак аб разбурэннях паралізоўваўся з прычыны адсутнасці рэвізскіх сказаў, ведамасцяў аб нядоімках розных падаткаў і збораў і іншай вывезенай дакументацыі¹³. Ацэньваючы магчымасці плацяжу дзяржаўных падаткаў, віленскі губернатар у сакавіку 1813 г. паведамляў казённай палаце аб найбольш пацярпелых Троцкім, Віленскім, Ашмянскім, Браслаўскім і Завілейскім паветах¹⁴.

З мэтай ажыццяўлення раскладкі падаткаў і павіннасцей сярод жыхароў памежных губерняў, неабходных для хутчэйшага забеспячэння прадметамі харчавання і фуражу расійскага войска, 7.01.1813 г. у паветах былі створаны люстрацыйныя камісіі, якія мусілі высветліць і ўдакладніць маёмасны стан розных катэгорый насельніцтва, найперш землеўладальнікаў, і ў сваёй дзейнасці кіраваліся інструкцыямі, распрацаванымі камітэтам харчавання і магазінаў Камісіі Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага. Аднак памянутыя люстрацыйныя камісіі не паспелі вызначыць і ацаніць памеры стратаў жыхароў краю ад напалеонаўскіх і расійскіх войскаў, бо пасля вяртання чыноўнікаў і адкрыцця казённых палатаў у Віленскай і Гродзенскіх губернях часовыя выканаўчыя камісіі былі ліквідаваны, а частка іх ранейшых функцый была перададзена ўзноўленаму паводле ўказа Аляксандра I ад 2(14).03.1813 г. Віленскаму Цэнтральнаму (Галоўнаму) камітэту для ваенных павіннасцяў, які ўжо існаваў да вайны.

⁸ В.Р. Томас, *Дневник путешествий, службы и общественных событий в бытность при европейских армиях во время компаний 1812–1813 г. Письма к разным лицам 1812–1813*, пер. с англ. С.Н. Искюля, Д.В. Соловьёва, Санкт-Петербург 1995, с. 101, 102.

⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), ф. 136, воп. 1, спр. 2857, л. 808.

¹⁰ J. I w a s z k i e w i c z, *Mińsk [w:] Co to jest Polska?*, pod red. H. M o ś c i c k i e g o, t. 14, Warszawa–Poznań 1917, s. 16.

¹¹ В.Г. К р а с н я н с к и й, *Минский департамент Великого княжества Литовского (эпизод из истории войны 1812 года)*, Санкт-Петербург 1902, с. 65.

¹² *Виленский временник*, кн. 5, *Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812–1813 гг. в 2 частях*, ч. 2, *Переписка по части гражданского управления*, Вильна 1913, с. 68, 157.

¹³ *Ibidem*, с. 158.

¹⁴ *Ibidem*, с. 215.

Слоні́мскі павятовы маршалак сапраўдны стацкі саветнік памешчык Войцах Пуслоўскі ад імя жыхароў Гродзенскай губерні параіў М.І. Кутузава заснаваць у Вільні камітэт для разліку з жыхарамі Літоўскіх губерняў за забраныя ў іх па рэквізіцыях для забеспячэння расійскіх войскаў харчова-фуражныя запасы; прапанаваў $\frac{1}{3}$ частку выдаваць грашыма (дзяржаўнымі асігнацыямі) на патрэбы памешчыкаў, а $\frac{2}{3}$ – аблігацыямі, ці боімі, дзяржаўнага казначэйства, якія можна было б уносіць у дзяржаўнае казначэйства замест падаткаў¹⁵. Расійскі імператар Аляксандр I, паводле данясення (рапарта) М.І. Кутузава ад 1(13).03.1813 г.¹⁶, на наступны дзень у Калішы зацвердзіў яго і загадаў аднавіць „на ранейшых правілах” у Вільні працу Камітэта для складання разлікаў з жыхарамі Літоўскіх губерняў у забраных у іх па рэквізіцыях для забеспячэння расійскіх войскаў харчова-фуражных запасаў¹⁷ (у афіцыйных дакументах меў назвы: Віленскі Галоўны камітэт, Літоўскі Галоўны камітэт, Віленскі цэнтральны камітэт і інш.), які таксама мусіў „надзейна забяспечыць харчаванне арміі на ўсіх пунктах”¹⁸. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей дзейнічаў на падставе раней зацверджаных у маі 1812 г. правілаў¹⁹. Паводле правілаў-абавязкаў дзейнасці гэтага Камітэта ўсім жыхарам абвешчалася аб замацаванні за скарбам усіх харчова-фуражных запасаў, акрамя $\frac{1}{4}$ часткі правіянту і $\frac{1}{6}$ часткі фуражу, якія „застаюцца ў іх распараджэнні на вольны продаж”²⁰.

З стварэннем гэтага Камітэта, які пачаў сваю дзейнасць 3.05.1813 г., як прадстаўнічага органа і магчымага абаронцы інтарэсаў краю, мясцовыя жыхары звязвалі далёка сягаючыя надзеі, бачачы ў ім прыступку да ўзнаўлення аўтаномнага Вялікага Княства Літоўскага, аднак ён ператварыўся ў звычайны адміністрацыйны орган, прызначаны для хутчэйшага забеспячэння правіянтам і фуражом расійскага войска. Уладныя паўнамоцтвы гэтага Камітэта, які павінен быў дакладна зарэгістраваць ступень і памеры стратаў, а таксама правесці „справядлівае размеркаванне” харчова-фуражных рэсурсаў для патрэбаў расійскай арміі сярод жыхароў, распаўсюджваліся на Віленскую, Гродзенскую, Мінскую губерні і Беластоцкую вобласць. У яго склад прызначаліся прадстаўнікі з кожнай губерні і маглі засядаць губернскае маршалкі.

Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей на ўтрыманне сваёй канцылярыі і выдаткі патрабаваў даставіць у жніўні–верасні 1813 г. 1180,8 руб., а далей, пакуль будзе існаваць, – штомесячна па 205,2 руб. срэбрам. На штомесячнае ўтрыманне губернскай прысутнасці для ваенных павіннасцей (сакратар, бухгалтар, 2 канцылярысты і 2 малодшыя канцылярысты) было прызначана 130 руб. срэбрам, павятовай прысутнасці (сакратар, бухгалтар, 2 канцылярысты) – 70 руб. срэбрам. Штомесячна на губернскае і 10 павятовых прысутнасцей для ваенных павіннасцей у Мінскай губерні патрабавалася 830 руб. срэбрам ці 9960 руб. срэбрам штогод (ці 39840 руб. асігнацыямі). Разам на Віленскі Галоўны камітэт для

¹⁵ НГАБ, ф. 319, воп. 1, спр. 56, л. 138 адв.; ф. 1537, воп. 1, спр. 41, л. 723, 725; ф. 1537, в. 1, с. 4, л. 82.

¹⁶ М.И. К у т у з о в, *Сборник документов в 5 томах*, под ред. Л.Г. Бескровного, т. 5, Москва 1956, с. 338–340.

¹⁷ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 41, л. 726–727 адв.

¹⁸ Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве (далей – РДВГА), ф. 1, воп. 1, спр. 2918, л. 21 адв.

¹⁹ НГАБ, ф. 320, воп. 1, спр. 45, л. 21–21 адв.

²⁰ РДВГА, ф. 1, воп. 1, спр. 2918, л. 24.

ваенных павіннасцей, губернскае і 10 павятовых прысутнасцей з Мінскай губерні патрабавалася 12422 руб. срэбрам ці 49688 руб. асігнацыямі. Па раскладцы было неабходна сабраць з акладных душ 3841,52 руб. срэбрам, аднак у рэчаіснасці было спагнана толькі 2863,3 руб. срэбрам, нядоімка склала 978,22 руб. срэбрам. У Галоўны Камітэт у Вільню адаслана 2513,3 руб. срэбрам, выкарыстана на ўтрыманне губернскай прысутнасці 350 руб. срэбрам, недахоп на студзеньскую трэць 1813 г. склаў 1194,7 руб. срэбрам, майскую і вераснёўскую трэці – па 1440 руб. срэбрам, разам 4074,7 руб. срэбрам ці 16298,8 руб. асігнацыямі. На ўтрыманне Віленскага Галоўнага камітэта для ваенных павіннасцей у 1815 г. было патрэбна 4320 руб. срэбрам ці 17280 руб. асігнацыямі, а разам з папярэднімі нядоімкамі – 8394 руб. срэбрам ці 33576 руб. асігнацыямі²¹.

Пры Віленскім галоўным камітэце для ваенных павіннасцей дзейнічала камісія па ацэнцы стратаў, прычыненых вайной 1812 г. цывільнаму насельніцтву Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губерняў і Беластоцкай акругі (2.03.1813–23.12.1816 г.)

На павятовыя камітэты для ваенных павіннасцяў ўскладаліся наступныя задачы: поўна і дакладна апісаць маёмасны стан жыхароў; высветліць іх колькасць; устанавіць памеры стратаў ў рухомай і нерухомай маёмасці; вызначыць узровень разбурэння гаспадаркі краю; класіфікаваць (размеркаваць) у залежнасці ад ступені матэрыяльных разбурэнняў маёнткі на 3 катэгорыі; скласці табелі стратаў і даплаць іх у губернска камітэты і г.д.

Хуткацечны характар пераходаў расійскіх войскаў праз памежныя заходнія губерні разам з жорсткасцю асобных баёў выклікаў зразумелыя штучныя цяжкасці ў справе забеспячэння расійскага войска прадметамі харчавання, фуражу, перавозачнымі сродкамі (фурманкі і паганятыя). Таму для зручнага і неадкладнага дастаўлення па ваенным патрабаванням неабходных харчова-фуражных прыпасаў было вырашана выдаваць мясцовым жыхарам квітанцыі ў форме аблігацый, адпаведна ўказу, дадзенага Міністру фінансаў ад 9.04.1812 г., кожную наміналам ад 200 да 500 руб. Праз год пасля выдачы гэтых аблігацый улады абавязваліся пасля іх прадаўлення ў казначэйства неадкладна плаціць пазначаныя там сумы дзяржаўнымі банкаўскімі асігнацыямі, зыходзячы з 6% гадавых, ці залічваць „бесперашкодна” рахункі па квітанцыях з налічанымі працэнтамі замест наяўных грошай у кошт дзяржаўных нядоімак, цякучых падаткаў і збораў²².

Таму адной з галоўных мэтаў дзейнасці камітэтаў для ваенных павіннасцей было вызначэнне памераў выплаты за прадукты, дастаўленыя для расійскіх войскаў пад квітанцыі, а таксама па прадаўленням і нарадам розных устаноў у 1812–1816 гг. у розныя правіянцкія магазіны. Для разлікаў з жыхарамі спачатку ўлічваліся рэквізіцыі да адступлення расійскай арміі з Вільны (да 17.06.1812 г.) і з 3.12.1812 г. (выгнанне непрыяцеля за межы Расійскай імперыі). Аднак пазней, 11.09.1813 г. А.М. Рымскі-Корсакаў звярнуўся да расійскага імператара з матывацыяй аб непрыдатнасці ранейшых тэрмінаў, паколькі квітанцыі і разлікі з жыхарамі за забраныя ў іх харчова-фуражныя прыпасы неабходна было ўлічваць асобна для кожнай губерні (Віленская, Гродзенская, Мінская) і вобласці (Беластоцкая) падчас

²¹ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 83–83 адв., 84.

²² *О выдаче облигаций за хлеб, фураж и другие предметы продовольствия, взимаемые военными требованиями с губерний, к 1 округу армии причисленных: именной указ, данный главнокомандующему 1-й Западной армией и 2-й Западной армии 24.04.1812 г.*, „Полное собрание законов-1”, т. 32, № 25096, с. 303–304.

знаходжання ў іх расійскіх войскаў (у асобных паведах за розны час). 26.09.1813 г. Аляксандр I ухваліў прапанову літоўскага ваеннага губернатара і былі ўсталяваны 3 тэрміны для збору квітанцый: да 13(25).05.1812 г., за 13(25).05.1812–1813 гг., 1814–1815 гг.²³

Такім чынам, у студзені 1813 г. для раскладкі новых ваенных павіннасцей, арганізацыі збору звестак аб памерах матэрыяльных стратаў, нанесеных вайной жыхарам, разгляду іх рахункаў па квітанцыях, па ініцыятыве літоўскага ваеннага губернатара А.М. Рымскага-Корсакава былі заснаваны павятовыя люстрацыйныя камісіі ў Віленскай і Гродзенскай губернях, якія працавалі паводле інструкцый, распрацаваных камітэтам харчавання і магазінаў Камісіі Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага. У Мінскай губерні высветліць прэтэнзіі жыхароў за пастаўленыя для расійскіх войскаў прыпасы пад квітанцыі ў выглядзе пазыкі і шляхам рэквізіцый павінны былі адноўленыя губернскае і павятовыя прысутнасці для ваенных павіннасцей²⁴.

Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей у снежні 1813 г. у асноўным скончыў разгляд звестак аб стане пацярпелых маёнткаў у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губернях і Беластоцкай вобласці.

У 1815 г. шляхта Валынскай губерні хадайнічала аб стварэнні спецыяльных камісій для падліку стратаў ад рэквізіцый за 1812–1815 гг. Аднак на пасяджэннях 4 і 7.12.1815 г. Камітэт міністраў прызнаў права на атрыманне грашовых плацэжаў за правянт і фураж па выдадзеным памешчыкам аблігацыям толькі пасля сканчэння тэрміну іх дзеяння²⁵.

Паводле рэскрыпта ад 4(16).01.1816 г., дадзенага на імя старшыні Камітэта міністраў генерал-фельдмаршала князя М.І. Салтыкова (сенацкага ўказа ад 11.02.1816 г.), у кожным губернскім горадзе ў зоне ваенных дзеянняў ствараліся ліквідацыйныя камісіі пад кіраўніцтвам грамадзянскага губернатара ў складзе віцэ-губернатара, губернскага пракурора, губернскага маршалка і правяняцкага чыноўніка. Ліквідацыйныя камісіі павінны былі высветліць („привести в известность“) памеры ўзятых расійскімі войскамі прыпасаў пад квітанцыі, „якія не падвяргаюцца сумненню“ ў выглядзе пазыкі і па рэквізіцыі, высветліць прэтэнзіі жыхароў да казны для наступнага разліку з імі за забраныя расійскімі войскамі харчова-фуражныя прыпасы²⁶. Для збору квітанцый люстрацыйным камісіям прызначаўся двухмесячны тэрмін (пасля іх забаранялася прымаць), а потым – яшчэ 4 месяцы на разгляд і складанне канчатковага разліку. Пасля пасылкі разлікаў да Міністра фінансаў ліквідацыйныя камісіі меркавалася зачыніць. Міністр фінансаў узгадняў рахункі з Ваенным міністрам і выносіў прапановы аб грашовым задавальненні жыхароў на абмеркаванні Камітэта міністраў. Паколькі Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей працягваў дзейнічаць да 1816 г., таму па меркаванні літоўскага ваеннага губернатара мог працягнуць тэрмін дзейнасці, вызначаны для ліквідацыйных камісій²⁷.

²³ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 81, 82–82 адв.

²⁴ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 79 адв. – 80.

²⁵ С.М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, т. 1, *Комитет министров в царствование императора Александра Первого (1802 г. сентября 8 – 1825 г. ноября 19)*, Санкт-Петербург 1902, с. 245.

²⁶ *Ibidem*, с. 246.

²⁷ НГАБ, ф. 299, воп. 1, спр. 13, л. 94; ф. 588, воп. 1, спр. 245, л. 80; ф. 637, воп. 1, спр. 100, л. 111; ф. 1767, воп. 1, спр. 250, л. 107–108; ф. 333, воп. 1, спр. 795, л. 143; *Об учреждении ликвидаци-*

Таму ліквідацыйныя камісіі, якія павінны былі правесці „правільныя” разлікі з насельніцтвам за выдадзеныя ім квітанцыі і аблігацыі за ўзятыя прыпасы, былі заснаваны ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей павінен быў закончыць дзейнасць да 1816 г., аднак працаваў да 1.07.1816 г., ліквідаваны 23.12.1816 г. Павятовыя ўстановы для ваенных павіннасцей Мінскай губерні былі зачынены адпаведна пастановам ад 28.03. і 26.05. 1816 г. Мінскай губернскай для ваенных павіннасцей установы, якая ў сваю чаргу была скасавана паводле прадпісання Віленскага Галоўнага камітэта для ваенных павіннасцей ад 3.06.1816 г.²⁸

Памеры матэрыяльных стратаў памешчыкаў і сялян вызначалі люстрацыйныя камісіі ў складзе землеўласнікаў, якія былі зацікаўлены ў іх перабольшванні з мэтай атрымання ўрадавай грашовай дапамогі, льготы ці субсідый. Віленскі грамадзянскі губернатар А.С. Лавінскі слухна заўважыў, што нельга цалкам давяраць звесткам люстратараў, бо „ніхто не можа быць суддзёй у сваёй уласнай справе”²⁹.

Першапачаткова па Мінскай губерні ліквідацыйныя страты былі ацэнены ў памеры 3914789,95 ¼ руб. з агульных 17204561,79 ½ руб., альбо 22,7%³⁰. У 1819 г. мінская шляхта, якая пагадзілася ў 1817 г. ½ частку належнай ёй ліквідацыйнай сумы саступіць казне, скардзілася аб тым, што падобныя сумы вылічаліся „па самым памяркоўным цэнам”, не ўлічваліся некаторыя катэгорыі стратаў (напрыклад, не ўключаны дастаўленыя прадукты і салома для шматлікіх лазарэтаў і інш.)³¹. Шэраг грашовах прэтэнзій жыхароў за дастаўленыя расійскім войскам розныя прыпасы, матэрыялы і інструменты Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей, спасылаючыся на іх няпэўнасць і стракатаць, зусім адмовіўся „ўзнагароджваць”. Сярод іх лічыліся па Мінскай губерні разнастайныя грашовае кампенсаты: за пастаўкі артылерыйскіх коней у 1812 г.; за выкарыстання фурманкі для ваенных патрэбаў і ўзятых коней на паштовых станцыях; за розныя матэрыялы для Бабруйскай крэпасці, палявых батарэй і мастоў; запатрабаваных у прыватных асобаў плытоў і суднаў інш. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей не разглядаў квітанцыі, не адпавядаючыя фармальным адзнакам (з пазначэннем выдачы харчавання якой-небудзь роце ці батальёну, аб атрыманні харчавання на 24 гадзіны ці болей, без абмежавання меры і вагі, паказанымі ў квітанцыях мясцовымі, а не агульнапрынятымі мерамі вагі (напрыклад, віна бочкамі, а не ведрамі, сена стагамі, а не пудамі і інш.)³².

Рэвізію ліквідацыйных рахункаў ажыццяўляла Часовая кантрольная камісія па правянецкай частцы Дзяржаўнага кантролю.

Грашовае ацэнка матэрыяльных стратаў

Устанаўленню месца і ролі беларускіх губерняў ў агульнарасійскай сістэме спусташэнняў зоны баявых дзеянняў ад напалеонаўскага нашэсця ўскладняе няпоўная ступень рэгістрацыі разнастайных формаў і відаў разбурэнняў і іх

ционных комиссий для расчёта с обывателями в забранных припасах: высочайший рескрипт, данный на имя председателя Комитета министров генерал-фельдмаршалу князю Салтыкову 4.01.1816 г., „Полное собрание законов-1”, т. 33, № 26060, с. 429–430.

²⁸ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 37.

²⁹ *Виленский временник...*, с. 106.

³⁰ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 80.

³¹ НГАБ, ф. 320, воп. 1, спр. 45, л. 21–21 адв.

³² *Ibidem*, л. 21 адв. – 22.

неаднолькавая ацэнка ў срэбранай манеце ці папяровых асігнацыях. Тым не менш зразумела, што з 11 губерняў і вобласці найбольшыя матэрыяльныя страты панеслі Маскоўская і Смаленская губерні, а найменшыя – Валынская губерня і Беларастоцкая акруга.

Звесткі аб збыдненні жыхароў заходніх губерняў Расійскай імперыі і панесеных імі матэрыяльных стратах нерухомай і рухомай маёмасці ў грашовым эквіваленце можна вызначыць на аснове перакрываванага аналізу і праверкі: матэрыялаў пасляваеннага бягучага статыстычнага ўліку; ведамасцей, дасланых мясцовымі губернатарамі ў 1817–1819 гг.; паводле дадзеных ліквідацыйных камісій; паводле інфармацыйных даведак, дасланых мясцовымі чыноўнікамі А.І. Міхайлаўскаму-Данілеўскаму ў 1833–1837 гг., які рыхтаваў па даручэнні Мікалая І працу аб гісторыі вайны 1812 г.

Прынамсі, аналіз даных, дасланых грамадзянскімі губернатарамі беларускіх губерняў, больш-менш дакладна і поўна (звесткі па паведах, страты ў грашовым вылічэнні) дазваляе ацаніць жахлівыя наступствы вайны ў Віленскай, Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай губернях ад скарачэння колькасці насельніцтва пасля вайны, з-за абрабаваных і спаленых дамоў і іншых будынкаў, з-за разнастайных і бясконцых рэквізіцый і кантрыбуцый ваюючых бакоў, з-за канфіскацый жывёлы, коней, прадуктаў харчавання, фуражу, спіртных напояў і інш., знішчэння засеяных палаткаў і паморку жывёлы, рабавання маёмасці, дастаўлення фурманак з паганятымі, харчавання і інш.

Аднак не ва ўсіх рэгіёнах беларускіх губерняў ўяўляецца магчымым поўна і дакладна вызначыць ступень людскіх стратаў і матэрыяльных разбурэнняў і нягодаў.

Агульны кошт матэрыяльных стратаў у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскіх губернях і Беларастоцкай вобласці склаў прыкладна 160212795 руб. асігнацыямі, у тым ліку у 38 беларускіх паведах – 135624071 руб. асігнацыямі. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей і ліквідацыйных камісіі вызначылі да кампенсацыі ад казны 14775108,4 $\frac{3}{4}$ руб.

**Агульныя памеры страт* рухомай і нерухомай маёмасці жыхароў
пяці губерняў Беларусі і Беларастоцкай вобласці
ад напалеонаўскага нашэсця ў грашовым вылічэнні³³**

Назва губерні	Страты, руб. асігнацыямі			
	Паводле звестак, дасланых мясцовымі губернатарамі		Паводле дадзеных ліквідацыйных камісій	
	У абсалютных лічбах, руб. асігнацыямі	Адносны паказчык, %	Колькасць, руб.	Удзельная вага, %
Віленская (11 паведаў)	19273007,60	12,02	2663858,45 $\frac{3}{4}$	18,03
Віленская (2 паветы)	3373594,45	2,10		
Гродзенская	32535616	20,30	3226059,87 $\frac{1}{2}$	21,80
Мінская	34186976,31	21,30	3901671,79 $\frac{1}{4}$	26,40
Віцебская (12 паведаў)	39942110,33	24,90	1307832,62 $\frac{1}{4}$	8,85

³³ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – РДГА), ф. 576, воп. 15, спр. 1245, л. 18, 20, 23; РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 263, л. 9–41; J. I w a s z k i e w i c z, *Litwa w r. 1812*, Kraków-Warszawa 1912, s. 321; А.И. М и х а й л о в с к и й - Д а н и л е в с к и й, *Описание Отечественной войны в 1812 году по высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом Михайловским-Данилевским*, ч. 4, Санкт-Петербург 1839, с. 349.

Віцебская (6 паведаў)	32030119,95	19,99		
Магілёўская	33497764,60	20,90	2573098,24 ½	17,40
Беластоцкая вобласць	777321,00	0,48	1102587,41 ½	7,46
Разам у 5 губернях і вобласці	160212795,84	100	14775108,40 ¾	100
Разам у 38 паведах 5 губерняў	135624071,31			

* Страты ўключаць кошт спаленай і разбуранай рухомай і нерухомай маёмасці, страты ад паморку жывёлы, знішчэння пасеваў на палях, розныя пастаўкі і інш.

Судносіны стратаў па паведах губерняў* Беларусі³⁴

№	Назва паведа	Разам, руб. ас.		№	Назва паведа	Разам, руб. ас.	
		Руб. ас.	%			Руб. ас.	%
1	Полацкі	11852646,44	8,74	20	Магілёўскі	2784814,28	2,05
2	Дзісенскі	11474025,58	8,46	21	Лідскі	2584451,92	1,90
3	Лепельскі	8651822,37 ¾	6,38	22	Суражскі	2363913,88	1,74
4	Слуцкі	8127550,57	5,99	23	Дрысенскі	2295273,65 ½	1,69
5	Бабінавіцкі	7237023,18 ½	5,33	24	Чавускі	2239175,47 ¼	1,65
6	Брэсцкі	7158825,84	5,27	25	Ашмянскі	2189808,67 ¾	1,61
7	Аршанскі	7146791,66	5,27	26	Гарадоцкі	1718607,23 ¾	1,26
8	Сенненскі	6106826,48	4,50	27	Ігуменскі	1518033,41 ½	1,11
9	Віцебскі	5147856,36 ½	3,79	28	Мсціслаўскі	1251472	0,92
10	Копыскі	4791313,94 ¼	3,53	29	Бабруйскі	1197802,54	0,88
11	Вілейскі	4255396,41	3,13	30	Браслаўскі	1183785,77 ¼	0,87
12	Кобрынскі	4139074,8	3,05	31	Старабыхаўскі	1064270,21 ½	0,78
13	Навагрудскі	4106054,4	3,02	32	Чэрыкаўскі	487664,69 ½	0,36
14	Слоніўскі	4091035,76	3,01	33	Рагачоўскі	385450,77 ¼	0,28
15	Ваўкавыскі	4013293,16	2,95	34	Мазырскі	263180,20	0,19
16	Пружанскі	3574189,84	2,63	35	Рэчыцкі	252514,57	0,18
17	Мінскі	3541731,78	2,61	36	Пінскі	205059,94 ½	0,15
18	Барысаўскі	3351681,30	2,47	37	Клімавіцкі	2961,90	0,002
19	Гродзенскі	2898118,24	2,13	38	Беліцкі	Н. зв.	Н.зв.
					Разам	135624071,31	100

* Ведамасці грамадзянскіх губернатараў: Віленскага віцэ-губернатара графа М.К. Плятэра ад 12.01.1819 г., Магілёўскага графа Дз.А. Талстога ад 7.03.1818 г., Мінскага К.А. Сулістроўскага ад 27.11.1817 г., Віцебскага П.П. Тормасова ад 24.12.1817 г., Гродзенскага Р.Г. Допельмаера ад 31.03.1837 г. (кошт разбураных будынкаў і вынішчанай маёмасці ацэнены сумай 28823640 руб. і страты ад падзяжу жывёлы ў канцы 1812 – пачатку 1813 гг. – 3711976 руб., разам 32535616 руб. асігнацыямі). Памеры стратаў Гродзенскай губерні, вылічаныя ў 1813 г. па паведах і паказаныя срэбрам (разам 8141261,01 ¾ руб. срэбрам), пералічаны на асігнацыі па прыкладнаму курсу 1 руб. срэбрам = 4 руб. асігнацыямі.

Найбольш пацярпелыя мясціны і рэгіёны.

Найбольш моцна пацярпелі месцы (тэрыторыі), якія былі арэнай шматлікіх баёў ці актыўных баявых дзеянняў, прылеглыя да маршрутаў руху і раёнаў працяглай дыслакацыі значнага кантынгенту як напалеонаўскіх, так і расійскіх войскаў. Прыкладам, з 8 паведаў Віцебскай губерні, поўнасю ці часткова акупірава-

³⁴ РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 263, л. 19–31; *Віленский временник...*, с. 318, 319.

ных французамі, найбольшыя матэрыяльныя страты панеслі Дрысенскі, Полацкі і Лепельскі. У прыватнасці, у Лепельскім павеце „не было ні адной дарогі, ні адной вёскі, ні сялібы, праз якія бы не праходзілі і не размяшчаліся кватэрамі войскі”³⁵.

Копыскі павятовы маршалак шляхты ў 1833 г. склаў спіс спаленых і разбураных пасля адступлення напалеонаўскіх войскаў населеных пунктаў павета – на галоўным шляху адыходу часцей „Вялікай арміі”. Сярод знішчаных агнём згадваюцца: у мястэчку Коханава ўсе сялянскія дамы, карчма, казённы паштовы дом; на тракце ад Коханава да Талачына – карчма ў вёсках Бухарова, Замосце і Дуброўскае памешчыка Унгерна, уніяцкая царква з будынкамі святара ў Перавалочне, двор князя Сангушкі ў Азярцах; у мястэчку Талачыне – большая палова дамоў і будынкаў, уключаючы каменныя казённыя будынкі, каталіцкі касцёл з гаспадарчымі будынкамі і домам святара, габрэйская школа, 28 крамаў (лавак) з рознымі таварамі, канторныя клеці з пянькой, паташам, віном, соллю; ад Талачына, акрамя карчмы, – мястэчка Словені з усімі дамамі, млынам, уніяцкай царквой, домам святара і карчмамі; зусім двор Вечарынка і вёска Яблонка; палова будынкаў у вёсцы Трасцянка; у вёсцы Маляўцы – уніяцкая царква, карчмы, сялянскія дамы, млын, паштовы двор з усімі будынкамі; мястэчка Бобр „з усімі вуліцамі, амаль зноў пабудаванымі крамамі (лаўкамі)”, уніяцкія царквы ў мястэчку і па дарозе; у вёсцы Крупка – млыны, плаціны і інш.; у мястэчку Крупкі – амаль усе дамы, карчмы, млыны, плаціны і масты, уніяцкая царква з домам святара і паштовы дом³⁶.

Амаль цалкам былі разбураны і знішчаны гарады Полацк, Відзы, Кобрын, Ваўкавыск, Пружаны, Барысаў. Так, у Кобрыне у выніку боя 15(27).07.1812 г. згарэла 548 дамоў з 630, ці 927 розных будынкаў з 1187; спустошаная маёмасць, паводле вылічэнняў спецыяльнай камісіі, была ацэнена ў памеры 270 тыс. руб. срэбрам³⁷. У Ваўкавыску пасля бою 3–4 (15–16).11.1812 г. пажар вынішчыў амаль усе дамы, таму павятовыя прысутныя ўстановы былі пераведзены ў мястэчка Ізабелін графа Казіміра Грабоўскага³⁸. У Ваўкавыску згарэла 200 дамоў, а спустошаная маёмасць была ацэнена ў памеры 269756 руб. срэбрам³⁹. Шмат жылых дамоў было спалена ў Пружанах. У Відзах было спустошана 73 дамоў (9 хрысціянскіх і 64 габрэйскіх), 21 крама (лаўка) (7 хрысціянскіх і 14 габрэйскіх), зусім разабраны 22 дамы (па 11 хрысціянскіх і габрэйскіх)⁴⁰. Паводле рапарта Зяновіча ў праўленне Віленскага ўніверсітэта ад 29.07.1814 г., у Барысаве з 500 дамоў засталася не больш 250, улічваючы ў тым ліку і сялянскія халупы⁴¹.

У выніку пажараў і разбурэнняў значна пацярпелі гарады Вільня, Гродна, Мінск, Віцебск, Ашмяны, Слонім і інш.

У выніку баёў шмат вёсак было спалена ў наваколлі Полацка, у Кобрынскім, Слонімскім, Пружанскім, Барысаўскім паветах.

³⁵ РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 253, л. 87.

³⁶ *Акты, дакументы і матэрыялы для палітычнай і бытавой гісторыі 1812 года, зборныя і выдадзеныя па паручэнню яго імператарскага высочества вялікаго князя Міхаіла Александровіча в 3 томах*, под ред. К. В о е н с к о г о, т. 3, *Белоруссия в 1812 году*, Санкт-Петербург 1912, с. 33.

³⁷ *Акты, дакументы...*, т. 1, *Литва и западные губернии*, Санкт-Петербург 1909, с. 445; *Виленский временник...*, с. 112.

³⁸ *Ibidem*, с. 216, 217.

³⁹ *Акты, дакументы...*, т. 1, *op. cit.*, с. 451.

⁴⁰ *Виленский временник...*, с. 239.

⁴¹ НГАБ, ф. 320, воп. 1, спр. 13, л. 55.

Параўнальнасць стратаў ваюючых бакоў

Беларускія землі, праз якія двойчы праходзілі арміі праціўнікаў, апынуліся ў эпіцэнтры ўзброенай барацьбы магутных імперый, вынеслі ўвесь цяжар ваенных бядотаў і сталі аб'ектам абрабавання з боку як напалеонаўскага, так і расійскага войскаў. Так, напрыклад, страты жыхарам Віцебскай і Мінскай губерняў былі нанесены французамі і расійцамі пароўну.

Параўнальнасць страт жыхароў Мінскай губерні, панесеных імі ад напалеонаўскіх і расійскіх войскаў⁴²

Назва горада і павета	Памеры страт, руб. і кап. асігнацыямі				Разам			
	Ад напалеонаўскіх войскаў		Ад расійскіх войскаў		Абсалютная лічба руб.	Адносны паказчык %	Адносны паказчык, %	
	Руб.	%	Руб.	%			Н	Р
г. Мінск	283866,01	1,67	177719,38	1,03	461585,39	1,35	61,5	38,5
Мінскі павет	1382745,37	8,14	1697401,02	9,87	3080146,39	9	44,89	55,11
г. Вілейка	4692,30	0,027	406	0,002	5098,30	0,01	92,04	7,96
Вілейскі павет	2423301,05	14,27	1826997,06	10,62	4250298,11	12,43	57,01	42,99
г. Дзісна	489343,79	2,88	44174,90	0,26	533518,69	1,56	91,72	8,28
Дзісенскі павет	8206476,87	48,32	2734030,02	15,89	10940506,89	32	75,01	24,99
г. Барысаў	696981,49	4,10	57137,41	0,33	754118,90	2,2	92,42	7,58
Барысаўскі павет	1292828,34	7,61	1304734,06	7,58	2597562,40	7,59	49,77	50,23
г. Ігумен	63242,10 ½	0,37	22398,59	0,13	85640,69 ½	0,25	73,85	26,15
Ігуменскі павет	678484,39	3,99	753908,33	4,38	1432392,72	4,19	47,37	52,63
г. Бабруйск	54756	0,32	10522,80	0,06	65278,80	0,19	83,88	16,12
Бабруйскі павет	542144,04	3,19	590379,70	3,43	1132523,74	3,31	47,87	52,13
г. Слуцк	114291,13	0,67	77600,91	0,45	191892,04	0,56	59,56	40,44
Слуцкі павет	628949,25	3,70	7306709,28	42,47	7935658,53	23,21	7,93	92,07
г. Пінск	39638,20	0,23	1225,99	0,007	40864,19	0,12	96,99	3,01
Пінскі павет	65919,28	0,39	98276,47 ½	0,57	164195,75 ½	0,48	40,15	59,85
г. Мазыр	0	0	22264,95	0,13	22264,95	0,06	0	100
Мазырскі павет	14722,90	0,08	226192,35	1,31	240915,25	0,7	6,11	93,89
г. Рэчыца	0	0	11907	0,07	11907	0,03	0	100
Рэчыцкі павет	32	0	240575,57	1,4	240607,57	0,7	0,01	99,99
Разам у губерні	16982414,51 ½	100	17204561,79 ½	100	34186976,31	100	100/ (49,67)	50,33
У гарадах	1746811,02 ½	10,28	425357,93	2,47	2172168,95 ½	6,35	6,35/ (80,42)	19,58
У паветах	15235603,49	89,72	16779203,86 ½	97,53	32014807,35 ½	93,65	93,65/ (47,59)	52,41

Умоўныя скарачэнні: Н – напалеонаўскія войскі; Р – расійскія войскі

⁴² НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 75–80; РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 263, л. 27 (ведамасць Мінскага грамадзянскага губернатара К.А. Сулістроўскага ад 27.11.1817 г.)

Звернем увагу на неаднастайную ступень матэрыяльных стратаў жыхароў асобных гарадоў і паветаў Мінскай губерні. Ад напалеонаўскіх войскаў найбольшыя страты панесла цывільнае насельніцтва Дзісенскага (51,2%), Вілейскага (14,3%), Барысаўскага (11,7%), Мінскага (9,8%) паветаў, ад расійскага войска – Слуцкага (42,9%), Дзісенскага (16,1%), Мінскага (10,9%), Вілейскага (10,6%), Барысаўскага (7,9%) паветаў. Відавочна, што часці „Вялікай арміі” больш рабавалі гарадское насельніцтва (10,3% агульнага памеру стратаў), аднак усё ж такі ад вайны найбольш пацярпелі жыхары мястэчак, сёлаў, вёсак, фальваркаў, маёнткаў. У цэлым, ад вайны 1812 г. самыя значныя маёмасныя страты панеслі жыхары Дзісенскага (33,6%), Слуцкага (23,8%), Вілейскага (12,4%), Мінскага (10,3%), Барысаўскага (9,8%) паветаў.

**Страты Круглянскай вотчыны (у Магілёўскім і Копыскім паветах)
генерал-лейтэнанта графа Міхала Сямёнавіча Варанцова,
вылічаныя па памяркоўным цэнам паводле ведамасці,
пададзенай ў Магілёўскі ніжні земскі суд ад 30.09.1813 г.⁴³**

Найменне прадметаў	Напалеонаўскія войскі		Расійскія войскі	
	Пад квітанцыі, руб.	Без квітанцый, руб.	Пад квітанцыі, руб.	Без квітанцый, руб.
Мука жытняя	1146	2393		
Жыта		10701		
Хлеб печаны	2671		165	2566
Ячмень	674,62	3269		
Авёс	2935,5	2418	2240	8467,37
Крупы	294,12			175,5
Грэчка		720		
Жывёла рагатая	2750	5775	450	1275
Авечкі		560		2435
Ялавічана	1566			1672,95
Віно	2486	3240		447,5
Соль	19,5			83,5
Свечкі сальныя	36,8			
Сена	892,5	750	1550,4	8170,2
Загнана сялянскіх коней		7520		22920
Збор наяўных грошай з сялян для пастаўкі коней і інш.	2527,19 ½	2636,5		
Разам	17999,23 ½ (31 %)	39982,5 (69 %)	4405,4 (8,4%)	48213,02 (91,6 %)
		57981,73 ½		52618,42

З прыведзеных разлікаў маёмасных стратаў Круглянскага маёнтка вынікае, што яны амаль пароўну размяркоўваліся паміж напалеонаўскімі (52,4%) і расійскімі (47,6%) войскамі. Заўважым, што пераважаў рэквізіцыйны спосаб спагнання прадметаў ваенных патрабаванняў як з боку напалеонаўскага (69%), так і расійскага войска (91,6%).

⁴³ П.И. Щ у к и н, *Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года в 10 частях*, ч. 4, Москва 1897–1908, с. 302–304.

Высновы

Такім чынам, устанаўленню дакладных абсалютных лічбавых паказчыкаў памераў матэрыяльных стратаў, нанесеных вайной розным сацыяльна-аслоўным групам насельніцтва беларускіх зямель, перашкаджаюць наступныя абставіны: наяўнасць неаднолькавых крытэрыяў, прыцыпаў, формаў і метадаў збору звестак аб маёмасных стратах; аб'ектыўная неэфектыўнасць працы часткі ўліковых органаў і службовых асобаў, якія мелі разнастайныя абавязкі па неадкладным выкананні бягучых ваенных патрабаванняў; існаванне розных па паходжанню крыніцаў, у якіх інфармацыя аб структуры і памерах матэрыяльных стратаў вылучаецца пэўнай ступенню неверагоднасці, непаўнаты, няпэўнасці, недакладнасці, адрывачасці, супярэчлівасці, неабагуленасці і несупастаўнасці.

Арганізацыяй ўліку і падліку матэрыяльных стратаў, прычыненых вайной 1812 г. жыхарам беларускіх зямель, займаліся люстрацыйныя камісіі, губернска і павятовыя камітэты для ваенных павіннасцей, камісія па ацэнцы стратаў, прычыненых вайной 1812 г. цывільнаму насельніцтву пры Віленскім галоўным камітэце для ваенных павіннасцей (Віленская, Гродзенская, Мінская губерні, Бела-стоцкая акруга), ліквідацыйныя камісіі (Віцебская і Магілёўская губерні).

Неабходнасць ацэнкі ўзроўню спусташэння краю дыктавалася пераважна ўрадавымі фіскальнымі матывамі з мэтай ажыццяўлення раскладкі падаткаў і павіннасцей сярод жыхароў памежных губерняў для хутчэйшага забеспячэння харчаваннем, фуражом, транспартнымі сродкамі расійскага войска.

Пры вызначэнні памераў і структуры стратаў, нанесеных як напалеонаўскімі, так і расійскімі войскамі цывільнаму насельніцтву беларускіх губерняў, існавалі шматлікія штучныя абмежаванні і аб'ектыўныя цяжкасці, звязаныя са стратай ці перамяшчэннем значнай часткі ўліковых дакументаў у час вайны, адсутнасці кваліфікаваных люстратараў маёмасці і інш. У працэсе збору звестак аб спусташэнні насельніцтва, дзяржаўных адміністрацыйных і рэлігійных установаў найбольш складанай для мясцовых чыноўнікаў (гараднічых, паліцмайстраў, земскіх спраўнікаў, павятовых і губернскіх маршалкаў шляхты і інш.) была праблема грашовай ацэнкі матэрыяльных стратаў. Акрамя суб'ектыўнага фактара (жадання чыноўнікаў-землеўласнікаў павялічыць памеры матэрыяльных стратаў з мэтай атрымання ўрадавых льготыў, субсідый, грашовай кампенсацыі) існавалі і аб'ектыўныя ўмовы пры вызначэнні іх кошту ў грашовам эквіваленце: абмежаванасць унутранага рынку абумовіла хістанні паміж так званымі сярэднімі даведачнымі і гандлёвымі цэнамі па рэгіёнах (губернях, паветах, асобных населеных пунктах) на харчова-фуражныя рэсурсы і іншыя тавары і паслугі, кошт прадметаў вылічваўся на звонкую (залатую і срэбраную манеты) і папяровыя банкаўскія асігнацыі, якія мелі няўстойлівы, часам спекулятыўны курс. Акрамя таго, сам механізм грашовай ацэнкі стратаў меў істотныя нязручнасці.

У выніку неаднолькавыя крытэрыі збору звестак аб маёмасных стратах жыхароў складалі розніцу ў вызначэнні як іх колькасці, так і класіфікацыі (тыпалогіі): вылучаліся страты толькі ад напалеонаўскіх войскаў, ці абодвух ваюючых бакоў; не заўсёды размяжоўваліся страты ад паставак расійскаму войску, якія падпадалі грашовай кампенсацыі (так званыя ліквідацыйныя рахункі); улічваліся не толькі непасрэдня маёмасныя страты ад вайны вытворчым сілам гаспадаркі краю і яе жыхарам, але і іх наступствы (эпізаоты); грашова ацэнка ажыццяўлялася ў асігнацыях ці срэбранай манеце за розны час з неаднолькавым коштам прадметаў

харчавання, фуражу, коней, жывёлы і інш.; увогуле не ўлічваліся некаторыя катэгорыі стратаў, няпэўныя пастаўкі розных прыпасаў, матэрыялаў і інструментаў; ігнараваліся квітанцыі, якія не адпавядалі фармальным патрабаванням.

Параўнаўчы аналіз матэрыяльных стратаў, нанесеных землям Беларусі або двума ваюючымі бакамі, прыводзіць да высновы аб іх неаднастайнасці ў розных рэгіёнах. Відавочна, што найбольш моцна пацярпелі тэрыторыі, дзе вяліся актыўныя баявыя дзеянні, перамяшчаліся і працяглы час кватаравалі значныя кантынгенты як напалеонаўскага, так і расійскага войска. Пэўны адбітак на маштабы спусташэння краю аказалі рабункі шматлікіх марадзэраў і ўцекачоў „Вялікай арміі”, а таксама асобных расійскіх вайсковых часцей і ваеннаслужачых. Напэўна, маёмасныя страты, нанесеныя насельніцтву і вытворчым сілам гаспадаркі беларускіх зямель, амаль пароўну размяркоўваліся паміж напалеонаўскімі і расійскімі войскамі, якія пераважна выкарыстоўвалі рэквізіцыйны спосаб спагнання прадметаў ваенных патрабаванняў.

Aliaksandr Yerashevich

Material losses suffered by Belarus in the war of 1812. Problems of record-keeping and valuation

A b s t r a c t

The determination of accurate numerical indices relating to material losses suffered by various social groups on Belarusian lands in the aftermath of the war of 1812 is difficult on account of a number of factors stemming from the lack of uniform criteria, principles, forms and methods of obtaining information on property losses. Loss estimation was carried out by terrier committees and governorate and district committees for military dues, committees established to estimate losses suffered by civilians as a result of the French-Russian war, set up at the Main Committee for Military Dues in Vilna (Vilna, Grodno, Minsk governorate, Bialystok okrug), and liquidation committees (Vitebsk and Mogilev governorates). They were concerned with losses suffered as a result of activities of the French army, Russian army and the actions of both warring parties.

The article contains numerous tables illustrating the amount of material losses among civilians in individual regions of Belarus during the war of 1812.

Józef Ziemczonok

Warszawa

DZIAŁALNOŚĆ JEANA EMMANUELA GILIBERTA W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W LATACH 1775–1783

Wybitny francuski lekarz i botanik, uczony o sławie europejskiej, profesor Królewskiego Kolegium Lyońskiego¹ i innych uczelni Jean Emmanuel Gilbert (1741–1814) zasługuje na uwagę w kontekście zagadnień historii nauki oraz problematyki białorusko-litewskiej. Jego działalność organizacyjna, naukowa i pedagogiczna była ściśle związana z Grodnem, gdzie w latach 1775–1781 był organizatorem, dyrektorem i wykładowcą Królewskiej Akademii Lekarskiej, założycielem ogrodu botanicznego – pierwszego w Rzeczypospolitej i Wielkim Księstwie oraz na terenie współczesnej Polski, Białorusi i Litwy, z muzeum przyrodniczym, biblioteką i innymi instytucjami pomocniczymi. Drugie miasto, które zawdzięcza J. Gilbertowi rozkwit swoich ośrodków naukowych – to Wilno. Tu w latach 1781–1783 J. Gilbert był organizatorem Katedry Historii Naturalnej w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak również założycielem ogrodu botanicznego – pierwszego na ziemiach WKL. Jak pisał klasyk:

„Widziałem w botanicznym wileńskim ogrodzie
Owe sławione drzewa rosnące na wschodzie
I na południu, w owej pięknej włoskiej ziemi;
Któreż równać się może z drzewami naszymi?”²

Ogrody, założone w Grodnie i Wilnie, odegrały ważną rolę w historii polskiej, białoruskiej i litewskiej botaniki.

Jean Emmanuel Gilbert urodził się 20 lub 21 czerwca 1741 roku w Lyonie. W dziecięcych i częściowo młodzieńczych latach pieczę nad jego wykształceniem sprawował wuj, ksiądz Geminiani³. Najprawdopodobniej pod wpływem Geminianiego J. Gilbert pisał także utwory literackie⁴. Studiował też medycynę w Montpellier⁵ w latach 1760–1764, którą ukończył ze stopniem doktora. Z dokumentów uniwersyteckich wynika⁶, iż swój pierwszy dyplom (*bacalauréat*) otrzymał 24 lutego 1763, licencję 2 lipca, a już 5 sierpnia tegoż roku – doktorat! Pracę rozpoczął na wsi⁷ w związku ze zwyczajowym

¹ Instytucja, podobna do Lyońskiej, istniała we Francji tylko w Paryżu na kilku lat przed założeniem jej w Lyonie.

² A. M i c k i e w i c z, *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, Mińsk 1998, s. 88–89.

³ Autor dzieła *Poésies sur l'écriture sainte et sur plusieurs autres sujets de piété* wydanego w 1715 roku.

⁴ Np. *Songe d'un Heremite* opublikowany w 31. tomie „Voyages imaginaires”.

⁵ Miasto przez wiele wieków było stolicą francuskiej botaniki.

⁶ Zob.: J. R o u s s e t, *J.E. Gilbert, Docteur de Montpellier, homme politique à Lyon pendant la Révolution*, „Monspeliensis Hippocrates” 1962, no 17, s. 11–28.

⁷ W Ghazay d’Azergues.

prawem nakazującym odbycie praktyki na prowincji przed zamieszkaniem w większym ośrodku akademickim. Stamtąd przeniósł się do Lyonu, gdzie oprócz medycyny⁸, prowadził także wykłady z botaniki w Collège de Médecine oraz badał florę okoliczną, a także roślinność Alp i innych regionów. Znamienne dla niego jest następujące ogłoszenie w *Affiches de Lyon*:

„Gilibert, lekarz i profesor botaniki, leczy dzieci ziołami. Honoraria pobiera wyłącznie po całkowitym wyleczeniu. Biedni poznali go w ostatnich latach wystarczająco dobrze, aby wiedzieć, iż jego gabinet jest dla nich otwarty bezpłatnie”⁹.

Publikacje prac krytycznych wobec dawnego systemu organizacji zdrowia, a zwłaszcza *L'Anarchie médicale, ou la médecine considérée comme nuisible à la société*¹⁰ oraz jego studia nad sytuacją epidemiologiczną Lyonu i propozycje utworzenia szkoły akušerek, ogrodu botanicznego z gabinetem historii naturalnej zyskały mu opinię postępowego zwolennika zmian społecznych i reformatora. W okresie tym uczestniczył w życiu kulturalno-politycznym miasta, był członkiem loży masońskiej, przyjaźnił się m. in. z Jeanem Jacquesem Rousseau. Szczegółową biografią J. Giliberta zawierają notatki autobiograficzne, dołączane do różnych prac botanicznych¹¹.

W Paryżu J. Gilibert dokładnie poznał kolekcje w Muzeum Narodowym i Ogrodzie Botanicznym. Zapoznał się tam osobiście z wieloma francuskimi botanikami, pracującymi nad stworzeniem systemu naturalnego, m. in. z Bernardem de Jussieu. Po powrocie z Paryża udał się do Montpellier, aby pogłębić znajomość flory południa Francji. Podjął tam współpracę z Antoine Gouanem, za radą którego J. Gilibert przeprowadził wiele dodatkowych wypraw botanicznych w różne okolice, między innymi w Pireneje. Spędził też sporo czasu w Szwajcarii, aby poznać rośliny tych okolic oraz nawiązać kontakty z przyrodnikami szwajcarskimi. W Lyonie, Paryżu i podczas dodatkowych wypraw J. Gilibert zgromadził własny zielnik, który uzupełniał m. in. w Niemczech i Szwajcarii, w drodze do Grodna. Badacz odnotował:

„gdy udawałem się do Polski, powołany przez najbardziej wykształconego i najbardziej nieszczęśliwego z monarchów Europy, pragnąłem poznać rzadkie rośliny Szwajcarii i przede wszystkim rozmawiać z uczonymi przyrodnikami tego kraju”¹².

Takie doświadczenie pozwoliły mu na porównawcze studia tamtejszej flory na tle roślinności innych regionów Europy.

⁸ Praca lekarza nie zawsze cieszyła się społeczną sympatią, Collège de Médecine został w Lyonie spalony pod wpływem pogłosek o przeprowadzaniu sekcji na zaginionych dzieciach.

⁹ Cyt. za: P. D a s z k i e w i c z, *Polityka i przyroda. Rzecz o Jean Emmanuelu Gilibercie*, Warszawa 1995, s. 59.

¹⁰ J. E. G i l i b e r t, *L'Anarchie médicale, ou la médecine considérée comme nuisible à la société*, Neuchâtel 1772.

¹¹ Zob. również: W. S ł a w i ń s k i, *Dr. Jan Emmanuel Gilibert, profesor i założyciel Ogrodu Botanicznego w Wilnie. Przyczynek bio-bibliograficzny do historii Uniwersytetu Wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie” 1925/1926, R. 3, z. 9, s. 8–45; W. S ł a w i ń s k i, *Jan Emmanuel Gilibert. Przyczynki do życiorysu profesora historii naturalnej i założyciela Ogrodu Botanicznego Wszechnicy Wileńskiej*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych” 1926, t. 4, z. 2, s. 233–249; P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*

¹² Cyt. za: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 9.

„Poznał także gruntownie badania nad systemami klasyfikacyjnymi, różnicami naukowymi między nimi oraz znaczeniem w rozwoju botaniki”¹³. Zarówno data jak i okoliczności przyjazdu J. E. Giliberta do Rzeczypospolitej od dawna wywołują spory historyków. Witold Sławiński, biograf lyońskiego botanika, uznał rok 1775 za datę powołania J. Giliberta przez Stanisława Augusta Poniatowskiego na założyciela szkoły lekarskiej i ogrodu botanicznego w Grodnie. Przyjmuje on, że francuski przyrodnik dotarł do Warszawy 9 października 1775 roku, a w końcu tegoż miesiąca przybył do Grodna. Adam Wrzosek¹⁴, zgadzając się co do daty przyjazdu (jesień 1775), dochodzi do wniosku, iż powołanie J. Giliberta nastąpiło jednak w czerwcu 1774 roku, a nie w 1775, jak uważa W. Sławiński. W Rzeczypospolitej lyoński przyrodnik zaprzyjaźnił się z królem. Już po pierwszym wspólnym śniadaniu Stanisław August miał jakoby powiedzieć: „Monsieur Gilibert est poli sans grimace, franc sans rudesse, éloquent sans préparation et savant sans orgueil”¹⁵.

Zasługę „odkrycia” J. Giliberta i zachęcenia go do przyjazdu do Wielkiego Księstwa Litewskiego należy przypisać Tadeuszowi Downarowiczowi¹⁶ w okolicznościach następujących. T. Downarowicz, jeden z zaufanych słynnego Podskarbiego nadwornego litewskiego, Hrabiego Antoniego Tyzenhauza, odbywał na jego zlecenie w latach 1773–1775 dłuższą podróż po Europie. Celem jego podróży było m. in. poszukiwanie ludzi mogących być użytecznymi w trakcie ówczesnych głośnych reform w WKL. Jako wysłannik króla, poszukiwał lekarza, który by mógł opisać przyrodę Litwy, założyć ogród botaniczny i utworzyć szkołę lekarską. W tym czasie J. Gilibert z powodu wydania wspomnianej już książki pt. *L’Anarchie médicale...*, w której ostro krytykował system nauczania medycyny na uniwersytetach francuskich i nieuctwo tamtejszych lekarzy¹⁷, popadł w ostry konflikt z profesorami i medykami rodzinnego miasta¹⁸. Praca została wydana w Neuchâtel w Szwajcarii i ze względu na obawy wydawcy nie umieszczono w niej żadnej informacji o autorze. Zawiera ona wnikliwą analizę słabości systemu sanitarnego Francji w okresie panowania Ludwika XVI. Ostrej krytyce poddani zostali w niej niedouczeni, ale praktykujący chirurdzy, akuszerki, „będące analfaberkami, zielarze dysponujący zaledwie trzydziestoma gatunkami roślin, i to zazwyczaj przestarzałymi, mnisi i różnego rodzaju szarlatani”¹⁹.

Według J. Giliberta, decydującym okazało się polecenie i poparcie, jakie uzyskał od Albrechta von Hallera²⁰. Stanisław August Poniatowski korespondował ze szwajcarskim

¹³ W. G r ę b e c k a, *Wilno – Krzemieniec. Botaniczna Szkoła Naukowa (1781–1841)*, Warszawa 1998, s. 56.

¹⁴ A. W r z o s e k, *Założenie królewskiej szkoły lekarskiej w Grodnie za Stanisława Augusta*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1925, t. 2, z. 2.

¹⁵ J. M o l l e t, *Éloge historique du docteur J.-E. Gilibert*, Lyon 1816.

¹⁶ Wg S. Kościalkowskiego, to był chorąży rzeczycki, natomiast J. Bernoulli podawał, że to był chorąży orszański.

¹⁷ Wydanie w 1772 roku *L’Anarchie médicale...* zwróciło uwagę Hallera na Giliberta i jednocześnie przysporzyło mu wielu wrogów.

¹⁸ Miał też kłopoty finansowe, co potwierdza P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 6.

¹⁹ P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 55.

²⁰ Albrecht von Haller (1708–1777) – jedna z najważniejszych postaci europejskiego życia umysłowego XVIII wieku i jeden z największych przyrodników-encyklopedystów. Był profesorem medycyny w Tybindze i dyrektorem kopalni soli w Roche. Opisał florę Szwajcarii w *Historia stirpium Helvetiae über die schweizerische Alpenflora* (1768), a także stworzył podstawy nowoczesnej fizjologii. Był pionierem stosowania eksperymentu jako metody badawczej w medycynie, twórcą pojęcia „podrażnienie” i autorem obserwacji oraz prac anatomicznych, które stały się podstawą XIX-wiecznej medycyny.

przyrodnikiem i miał zwrócić się do niego z prośbą o polecenie odpowiedniego kandydata. Lyoński botanik pozostawał od kilku lat w listownym kontakcie z Hallerem przysyłając mu zresztą szereg informacji dotyczących szaty roślinnej doliny Rodami, a także historii badań botanicznych, zielników, medycyny itp. wykorzystanych później w *Opuscula Botanica*.

Zarówno sam J. Gilibert jak i jego polscy biografowie pomijają rolę Antoine'a Gouana w powołaniu go przez Stanisława Poniatowskiego. A. Gouan był nauczycielem i przyjacielem Giliberta²¹. Obu przyrodników łączyła znajomość z okresu studiów w Montpellier, botaniczna pasja i przekonania polityczne. Obaj byli zwolennikami klasyfikacji i nomenklatury Linneusza w okresie, gdy metoda ta jako „barbarzyńska i bezwartościowa” spotykała się ze znacznym oporem francuskich naturalistów (łącznie z Buffonem). To właśnie Antoine Gouan przeglądał zielniki i doradzał odbycie dodatkowych wycieczek botanicznych w trakcie przygotowań Giliberta do wyjazdu. To od niego za radą Giliberta Stanisław August zakupił zielnik dla potrzeb dydaktycznych grodzieńskiej szkoły.

W dn. 9 maja 1776 zawarta została umowa między A. Tyzenhauzem a J. Gilibertem. Oto jej treść (w tłumaczeniu z francuskiego S. Kościłkowskiego):

„Umowa zawarta z jednej strony między JWImci panem hrabią Tyzenhauzem, Podskarbnym nadwornym Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kawalerem Orła Białego i św. Stanisława, starostą grodzieńskim a z drugiej Imci panem Emmanuelem Gilibertem, zasłużonym profesorem medycyny w Królewskim Kolegium Lyońskim i doktorem wydziału tejże medycyny w Akademii w Montpellier.

Ja, Emmanuel Gilibert, biorę na siebie zobowiązanie następujące:

- 1) W ciągu okrągłych lat dziesięciu poświęcać swą pracę i starania moje królowi i Rzeczypospolitej Polskiej w zakładaniu szkół lekarskich i weterynaryjnych i do wypełnienia zobowiązań, dobro publiczne mających na celu a przez JWielmożnego hrabiego na mnie wkładanych okazywać będę gotowość;
- 2) Uczniów odpowiednio uzdolnionych, o ile mi będą dawani, uczyć będę obojętnej medycyny i po wycuczeniu ich sztuk i umiejętności, odnoszących się do wydoskonalenia medycyny, uczynię ich zdatnymi i pożytecznymi Rzeczypospolitej lekarzami;
- 3) Wszystkim chorym, podległym rządowi, władzy i zwierzchnictwu JWgo Hrabiego, ilekroć tego słuszność i potrzeba wymagać będą, udzielać będę rady, starania i pomocy; ponadto chirurgów, znajdujących się po ekonomiach i guberniach a rządowi memu podległych, dla tym pomyślniejszego przy zabiegach chirurgicznych skutku, będę pouczał oraz będę nimi kierował;
- 4) Początki sztuki weterynaryjnej opracuję w dziele łańskim;
- 5) Założę ogród niezbędny dla szkoły lekarskiej;
- 6) Muzeum dla nauczania historii naturalnej z zasiłków dostarczonych przez JWielmożnego Podskarbnego założę;
- 7) Historię naturalną Księstwa Litewskiego, zwłaszcza co się tyczy botaniki, rolnictwa i mineralogii będę wykladał w Efemerydach (czasopiśmie) mającej się założyć Akademii Horodnickiej, szlachetnych zaś młodzieńców, znajdujących

Był autorem powieści politycznych i etycznych, publicystą zwalczającym Woltera, autorem poematu *Die Alpen*, który według wielu autorów stał się przełomem w stosunku europejskiej kultury do przyrody. Stworzył ogromne bibliografie anatomiczne i botaniczne.

²¹ Przez pewien czas w okresie zagrożenia aresztowaniem i śmiercią dom Gouana był dla Giliberta miejscem, gdzie mógł nie tylko schronić się przed jakobińskim terrorem, ale również kontynuować badania, m. in. opracowywanie rezultatów badań z Litwy. W jednym z wydań *Démonstrations élémentaires de botanique* Gilibert wyraża wdzięczność za pomoc okazaną mu w tym trudnym okresie.

się na Horodnicy a zaleconych przez JW Hrabiego, będą wtajemniczał w studia lekarskie i przyrodnicze.

JWielmożny hrabia Tyzenhauz na rzecz Dra Giliberta ustalił punkta następujące:

- 1) Od dnia 1 sierpnia 1775 (daty wyruszenia z Lyonu) za każdy rok pracy publicznej wypłacana będzie suma 125 złotych według rachunku francuskiego (Ecus d'or), co czyni według kursu monety tego narodu 280 złotych; wyżej wymienionemu profesorowi wypłacane punktualnie będą.
- 2) Skarb ekonomiczny królewski do prywatnego użytku doktora przeznaczają, odpowiednio do stanowiska człowieka na funkcji publicznej, życie, mieszkanie, opał, świece oraz inne rzeczy niezbędne. Dla żony wymienionego doktora i dla dwojga ich służby przeznaczają się ordynaria według załączonego specjalnego wykazu.
- 3) Dla wygody i do użytku wymienionego profesora w stajniach podskarbiego utrzymywana będzie kosztem publicznym para koni.

My niżej podpisani wszystkie wymienione wyżej warunki przyjmujemy wzajemnie i pieczęcią naszą potwierdzamy. W Grodnie dnia 9 miesiąca maja r. 1776.

A. Tyzenhauz
Podsk. NWXLit.

Gilibert
prof. med.²².

Później Gilbert – pierwszy profesjonalny botanik Białorusi wspominał:

„Moim pierwszym miejscem pobytu było Grodno, centrum dóbr królewskich. Miasto to jest usytuowane na 53 stopniu szerokości, wzdłuż wijącego się wstęgami brzegu Niemna, który powyżej i poniżej miasta płynie wartko pomiędzy dwiema dolinami; na pierwszy rzut oka przypomina on Saonę. W nadniemeńskich dolinach las poprzedzielany jest piaskowymi wydhami, doliny rozdzielone są przyjemnymi łąkami. Półtorej mili na południe od miasta [...] znajduje się ustronne zalesione miejsce, mała rzeczka płynie pomiędzy łąkami i krzakami. Miejsce to [...] jest jednym z najbogatszych w rośliny jakie spotkałem”²³.

Gilbert zarówno jako botanik i jako podróżnik patrzył na Litwę oczyma mieszkańca Południa Europy. Nic więc dziwnego, że owoce, z wyjątkiem truskawek, wydawały mu się kwaśne, z podziwem za to opisywał chleb wysokiej jakości, miody pitne, które porównywał do najprzedniejszych win hiszpańskich, żurawinową wódkę, len o włóknie delikatniejszym od holenderskiego. Z sympatią opisywał zaradność i wytrwałość tułtejszych chłopów, ich chaty ze zmyślnym systemem ogrzewania, skóry niedźwiedzie w domach, wyroby z drewna i łyka, olej wyrabiany z nasion dzikiej kapusty. Ze zdumieniem oglądał pola maku, z których zbierano nasiona wyłącznie do wypieku pieczywa, nigdy nie produkując opium.

W liście do Viteta pisał:

„Mieszkam u Ministra [A. Tyzenhauza], który zapewnia mi wyżywienie i pojazdy, był on zresztą na tyle miły, aby pokryć wydatki związane z moją podróżą, w ten sposób nie tylko nie wydaję swoich pieniędzy, ale nawet zarabiam, upłynęło zaledwie sześć dni od mojego przyjazdu, a już udzielałem konsultacji zamożnym chorym”²⁴.

²² S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 382–384.

²³ Cyt. za: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 14.

²⁴ *Ibidem*, s. 58.

Lekarz później twierdził, iż podskarbi dał mu „sposoby zrobienia przez 4 lata, czego by przez 20 lat we Francji nie dokonał”²⁵. Z kolei Hrabia pisał: „Zakłady w Grodnie to nie jedynie Giliberta zasługa, boć w Lyonie ten sam Imć J. Gilibert bez szefostwa nic założyć nie potrafił”²⁶.

Przyjeżdżając na Litwę Gilibert nie tylko „przeszczepił” problematykę interesującą francuską szkołę naturalistyczną osiemnastego wieku do Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa, ale także uczynił z Grodna, a następnie Wilna ważne ośrodki wymiany i kontaktów przyrodoznawstwa europejskiego.

Grodzieńska²⁷ Akademia Medyczna, czyli Królewska Szkoła Lekarska, powstała w mieście, gdzie po raz pierwszy w Europie Wschodniej dokonano sekcji anatomicznej ciała człowieka (króla Stefana Batorego). Inicjatywę utworzenia jej podjął A. Tyzenhauz. Uroczyste otwarcie nastąpiło w 1777 r., po upływie pewnego czasu od rozpoczęcia w niej nauczania. Na początku dawała wykształcenie 15 młodym ludziom z historii naturalnej i medycyny. Uczniowie byli podzieleni na dwie klasy: szlacheckich „albo też innych dobrego pochodzenia” i wybitnych zdolności, kształconych na lekarzy miejskich; inni otrzymywali wykształcenie w mniejszym zakresie, aby zostać przynajmniej prowincjonalnymi lekarzami. Według danych z 1779 r. w Akademii pobierało naukę medycyny 10 uczniów i 20 kształciło się w chirurgii²⁸. Oprócz Giliberta nauczał słynny lekarz Jan Wolfgang, który zrazu praktykował w Kurlandii na dworze księcia kurlandzkiego. Obok niego: Menard wykładał języki polski, łaćniński i francuski, sprawował pieczę nad drukiem dzieł akademickich i znał doskonale „sposób trzymania korekty”. Gilibert pisał o nim z pochwałą:

„Tak dobrze ten jegomość temu wszystkiemu zadośćuczynił, iż wszyscy dziwią się nad szybkimi postępami uczniów; rok nie wyszedł, on ich poduczył tyle, że mogli moje lekcje rozumieć”²⁹

i prosił, aby A. Tyzenhauz kontrakt z panem Menardem potwierdził. W wykładach czysto lekarskich pomagali Gilibertowi lekarze Virion i Muentz. O szkole tej i J. Gilibercie z uznaniem wzmiankują pamiętnikarze i podróżnicy, jak np. ks. X. Bohusz w swej *Spomince...*³⁰ oraz szwajcarski matematyk J. Bernoulli. Szczegóły zawierają też pisma polemiczno-procesowe Tyzenhauza³¹. Piszą o nich historycy oświaty i stosunków kulturalnych: F. Bentkowski, J. Łukasiewicz, M. Baliński i J. Bieliński³², historycy medycyny, przyrodnicy i leka-

²⁵ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 399.

²⁶ *Ibidem*, s. 394.

²⁷ Znajdowała się na przedmieściu Grodna – Horodnicy.

²⁸ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 389.

²⁹ *Ibidem*, s. 390.

³⁰ X. B o h u s z, *Spominka o Antonim Tyzenhauzie*, „Tygodnik Wileński” 1820, nr 161, s. 225–255.

³¹ Zwłaszcza: *Doniesienie z strony JW Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego, Usprawiedliwienie JW Tyzenhauza*; por.: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza podskarbiego nadwornego litewskiego w latach 1780–84*, „Ateneum Wileńskie” 1928, R 5, z. 15, s. 1–78.

³² F. B e n t k o w s k i, *Historia literatury polskiej*, t. 2, Warszawa–Wilno 1814; J. Ł u k a s i e w i c z, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od czasów najdawniejszych aż do 1795 r.*, t. 2, Poznań 1850; M. B a l i Ń s k i, *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg 1862; J. B i e l i Ń s k i, *Uniwersytet Wileński 1579–1831. Materiały i opracowania, dotyczące historii wyższych zakładów naukowych w Polsce*, t. 2–3, Kraków 1899–1900.

rze jak A. Adamowicz, L. Gąsiorowski i S. Kościński, K. Kaczkowski i J. Szymkiewicz³³ i in.³⁴ oraz historycy zajmujący się czasami S.A. Poniatowskiego i A. Tyzenhauzem.

Królewska Akademia Lekarska, jak pisał J. Bernoulli: „Była wyborynym zakładem³⁵, który mądryemu Stanisławowi Augustowi przynosi trwałą chwałę”³⁶. Dotąd w głębi kraju nauka lekarska stała na niskim poziomie, nawet w stolicy pomocy można było się spodziewać jedynie od cudzoziemskich medyków. Przy uczelni utworzony został dom dla położnic, szkoła akuszerska, szpital królewski i apteka. Kierownictwo sprawami akuszerskimi i pedagogicznymi zostało powierzone akuszerce francuskiej sprowadzonej z Paryża. W ciągu paru lat istnienia tej szkoły wydała ona kilka wyuczonych w położnictwie kobiet.

Lata spędzone w Wielkim Księstwie upłynęły Gilibertowi bardzo pracowicie. Omawiając jego działalność lekarską należy podkreślić jej wszechstronny charakter. Był on praktykującym lekarzem (*pierwszym lekarzem na Białorusi, wykorzystującym mikroskop do celów diagnostycznych*), organizatorem szpitali, lekarzem-naukowcem i wykładowcą, historykiem medycyny i popularyzatorem wiedzy medycznej. Należy pamiętać także o jego roli jako pedagoga³⁷ porównywalną do tej, jaką odegrał w propagowaniu botaniki. *Le médecin naturaliste* i *Adversaria* były tłumaczone na niemiecki i czytane w całej Europie.

Jako pediatra zwrócił uwagę na problem zdrowotności dzieci. Gilibert uważał, że dla dobra dzieci nie wolno zaniedbywać wychowania fizycznego i higieny. Problemem, do którego przywiązywał szczególne znaczenie, była praca karmicielek. Doszedł do wniosku, że nawet najlepsze karmicielki nie mogą zastąpić dziecka matki, bowiem pozbawione są instynktu macierzyńskiego niezbędnego do wychowywania dziecka. Niski poziom wykształcenia karmicielek (i akuszerki) był jedną z głównych przyczyn śmiertelności dzieci. Gilibert postulował objęcie karmicielki systemem kontroli i powołanie specjalnego biura magistrackiego, ustanowienie egzaminu zawodowego, kursów doszkalających i stałej kontroli poziomu wiedzy, sporządzenie oficjalnej listy karmicielki i wydawanie świadectw, wprowadzenie obowiązku zawiadamiania lekarza w przypadku choroby dziecka, kontroli stanu fizycznego dzieci przez specjalne komisje.

³³ A. A d a m o w i c z, *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie skreślony na pamiątkę 50-letniego trwania Cesarzowskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego dn. 12 grudnia 1855 r.*, Wilno 1855; L. G ą s i o r o w s k i, *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych*, t. 3, Poznań 1854; S. K o ś m i ń s k i, *Słownik lekarzy polskich*, Warszawa 1888; K. K a c z k o w s k i, *Lekcje higieny, czyli Nauki zachowania zdrowia. Wykładane publicznie od roku 1823 w Liceum Wołyńskim*, t. 2, Warszawa 1827; J. S z y m k i e w i c z, *Nauka o chorobach dzieci*, Wilno 1810.

³⁴ Np.: Fr. G i e d r o y ć, *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911.

³⁵ Trzeba zaznaczyć, iż istniała pewna dysproporcja w traktowaniu poszczególnych zamierzeń w Horodnicy. Oto jeden z przykładów: Gilibert miał z mocy kontraktu bezpłatnie leczyć poddanych królewskich, ale oto pewnego razu nie mógł się doprosić o płótno do opatrzenia zranionego uda jednego z wieśniaków. „Przez tydzień pisałem dwa razy na dzień, – twierdził on, – prosząc o to płótno, lecz stale otrzymywałem odpowiedź, że płótna nie ma. W ten sam moment widziałem, jak na wóz pakowano tysiąc łokci płótna. Pytam się na co? A słyszę, że to płótno na dekoracje teatralne wiozą”. Kazał tedy Gilibert zrobić bandaże, pociąwszy własne prześcieradło. Zob. S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 440.

³⁶ J. B e r n o u l l i, *Podróż po Polsce 1778* [w:] *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. i wstęp W. Z a w a d z k i, Warszawa 1963, s. 334.

³⁷ Patrz, m. in.: A. H o r v i l l e u r, *L'enseignement médicale à Lyon de 1789 à 1821*, Lyon 1965, s. 17–23.

W czasie pobytu na Litwie J. Gilibert badał właściwości leków (większość lekarstw i naparów przygotowywano na miejscu pod jego kontrolą) i spontaniczność występowania chorób, kierował apteką i szpitalem na sześćdziesiąt łóżek (każdy chory miał swoje). Prowadził uczniów, z których każdy miał pod opieką pięciu chorych.

Gilibert opracowywał także projekt szkoły rolniczej, był autorem następujących uwag:

„Uwagi do organizacji szkoły rolniczej i weterynaryjnej

- 1) Usiłować przez częste doświadczenie udoskonalić różne płody koni, owiec i bydła rogatego.
- 2) Naznaczyć zioła, które mogą być najpożyteczniejsze do ich karmienia i od chorób zachowania. Mnogość ziół krajowych pokarm zdrowy i obfity dających wychować.
- 3) Doświadczać rozmaite uprawy wszystkiego śniedniego zboża, pokazać jakie są najwłaściwsze i najbardziej stosujące się do powietrza i gruntów litewskich sposoby. Wprowadzić gatunki, które w Anglii i Szwajcarii się udały.
- 4) Wprowadzić wszystkie pożyteczne zioła do fabryk, różne gatunki tabaki, marunę, szafran płonny, szafran prawdziwy, rukiew, karoty. Wychować trzydzieści gatunki dzikie do farbowania potrzebne.
- 5) Wprowadzić różne gatunki drzew i krzaków rosnących pod niebem, zwłaszcza te, które są pożyteczne.
- 6) Wychować hurtem dla aptek królewskich wszystkie cudzoziemskie zioła pod niebem rosnące”³⁸.

Największą pasją życia Giliberta obok medycyny była botanika, która w XVIII w. upływała pod znakiem tworzenia kolekcji roślinnych i zakładania ogrodów botanicznych. W swoim życiu lyoński przyrodnik założył trzy ogrody: w Grodnie, w Wilnie i pierwszy ogród botaniczny w Lyonie w 1792 r.

Ogród grodzieński, założony w roku 1777, rozrastał się bardzo szybko. Początkowo rosły w nim tylko zioła lekarskie, na koniec roku liczył już 1.200 roślin³⁹, które J. Gilibert pokazywał królowi we wrześniu 1777 r. podczas jego pobytu w Grodnie. Z czasem pod względem ilości i różnorodności roślin ogród ten nie ustępował innym botanicznym ogrodom w Europie i stał się Królewskim Ogrodem Botanicznym. Aby zdać sobie sprawę z rangi sukcesu Giliberta w stworzeniu w tak krótkim czasie tak bogatej kolekcji warto przypomnieć, iż był to okres botanicznego szaleństwa i ogromnej mody na kolekcje roślinne. Cebulki tulipanów w Holandii i Turcji ciągle osiągały wartość diamentów, w Anglii organizowano całe wyprawy, aby odnaleźć zagubiony matecznik *Catleyi* lub zdobyć nowe gatunki storczyków do oranżerii, a kilkanaście lat później Józefina (która zresztą podarowała dużą kolekcję lyońskiemu ogrodowi Giliberta, nazwanemu z tej okazji Ogrodem Cesarzowej Józefiny) odstąpi majątek o równowartości sporej posiadłości ziemskiej za kilka sadzonek dahlia. Słynny matematyk Bernoulli, odwiedzając Grodno w 1778 r., zanotował: „Ogród tutejszy botaniczny bardzo wielki w kwitnym znajduje się stanie”⁴⁰. W tym roku było w nim 1500 gatunków egzotycznych i sprowadzonych roślin. Później ogród wzbogacił się jeszcze o dalsze 2000⁴¹. Zioła „medycynalne” w roku 1780 liczyły 500 gatunków. Zdaniem Giliberta, ogród zawierał wszystko to, co jest najciekawsze

³⁸ Patrz: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 10, 11.

³⁹ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 393.

⁴⁰ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 208.

⁴¹ *Ibidem*, s. 335.

i najpotrzebniejsze. Uczony dowiódł, że na Litwie można uprawiać rośliny do wyrobu lekarstw i farb⁴². Oprócz kolekcji stworzonej z darów z Wiednia, Szwajcarii i Montpellier ogród drogą wymiany z kolekcją carską z Petersburga (od Pallasa) posiadał znaczący zbiór roślin syberyjskich. Ze wszystkich okazów natury największe zainteresowanie Bernoulliego wzbudził żywy żubr⁴³ (*Bos Bison L.* pierwotny byk *Ursus*, rozpowszechniony też na Mazowszu i zwany turem), którego oglądał w Grodnie w małej oborze. Zwierzę to już wtedy było coraz większą rzadkością. Żubr miał zaledwie 16 miesięcy, a wielkością dorównywał dorosłemu bykowi.

„Brody, u niektórych żubrów sięgającej aż do ziemi, nie miał zbyt długiej; sierść na grzbiecie u tych zwierząt ma specyficzny zapach piżma, który zachował się w kępie sierści zabranej przeze mnie na pamiątkę – pisał Bernoulli. – Na ogół wszystkie moje spostrzeżenia zgadzają się z opisami żubra podanymi przez Herbersteina⁴⁴ i innych. Okaz, o którym mówię, była to żubrzyca; podczas rui nie chciała jednak dopuścić do siebie zwykłego byka⁴⁵.”

Do wzbogacenia ogrodu nie mało się przyczynili inni zagraniczni botanicy, tacy jak Jacquin z Wiednia, Sohander z Anglii, Pallas z Petersburga, z którymi Gilibert utrzymywał kontakty. W ogrodzie jako pomocnik J. Giliberta pracował utalentowany ogrodnik.

Po przybyciu do Grodna Gilibert, jednym z punktów swego kontraktu, zobowiązany został do założenia „muzeum dla nauczania historii naturalnej” (tj. popularnej w tych czasach sztukamery). Według S. Kościałkowskiego: „Gabinet grodzieński wyróżniał się korzystnie spośród innych tego rodzaju instytucji wyższym poziomem naukowym⁴⁶. Załącznikiem tego zbioru stały się „narzędzia fizykalne” i astronomiczne, zakupione po części z dotacji króla za 1.029 czerw. zł. i sprowadzone do Grodna z Anglii, po części – ze środków Tyzenhauza. Już na początku 1772 roku ksiądz Rosłan, Francuz z pochodzenia, prowadził w Grodnie obserwacje astronomiczne. Następnie muzeum uzupełniły zbiory zakupione przez Downarowicza w 1773 roku w Nieświeżu od Krystiana Ferdynanda Magnickiego, bibliotekarza hetmana wielkiego litewskiego Michała Radziwiłła. Była to głównie kolekcja minerałów. Gromadzono tam także okazy anatomiczne, zoologiczne, botaniczne i wszelkie „szacowne zbiory przyrodzenia⁴⁷. Muzeum przyrodnicze pod kierunkiem naukowym Giliberta znacznie się rozrosło i wzbogaciło. Zgodnie z jego głównym zamiłowaniem, gabinet posiadał zielniki roślin krajowych i obcych, które stały się materiałem do prac naukowych, a zwłaszcza do dzieła *Flora Lithuanica*, nad którym wówczas pracował. Były tam rośliny z najbliższych okolic Grodna, Brześcia, Białego-stoku, Nieświeża, Nowogródka, Szczors, Wilna, Waki, Trok, Mercza i Wiszniewa. Zostały zebrane – jak pisał Gilibert –

⁴² Później ogród zmienił swój charakter: z wyłącznie lekarskiego stał się i komercyjny.

⁴³ Tego żubra oglądał również Coxe.

⁴⁴ Sigismundus von Herberstein (1486–1566) – dyplomata austriacki wysyłany przez cesarzy dwukrotnie w latach 1517 i 1526 do Moskwy w celu doprowadzenia do ugody między księciem Wasylem Iwanowiczem a królem Zygmuntem. Owocem podróży Herbersteina było znakomite dzieło pt. *Rerum Moscovitarum commentarii [...] Russiae et que nunc erus metropolis est Moscoviae, brevis descriptio...* (Bazyła 1556), później wielokrotnie przedrukowywane.

⁴⁵ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 337.

⁴⁶ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 395.

⁴⁷ X. B o h u s z, *op. cit.*, s. 238.

„dzięki pomocy moich uczniów, którzy w różnym czasie, a codziennie podczas wakacji, rozesłani po ekonomiach królewskich, wykryli bardzo ważne rośliny, które ja sam z pewnością bym ominął. Młodzieńcy ci silni i zręczni znosili z łatwością szkodliwe wyziewy bagien i trudy długotrwałych wycieczek”⁴⁸.

Bernoulli oglądał w tym muzeum także narzędzia niezbędne do nauki anatomii i chirurgii, szkielety ludzkie i zwierzęce, różne okazy fauny. Uderzało go bogactwo działu minerałów i skamieniałości. Grodzieński zbiór minerałów liczył 10 tysięcy okazów. Były tutaj ciekawe okazy krajowe, jak np. litewska ruda żelaza – minera ferri paludosa, która zawierała do 40 funtów żelaza w jednym cetnarze, liczącym 200 funtów, czyli około 20%; zachwycały agaty, koraliolity i in.⁴⁹ Jak w ogrodzie botanicznym był ów utalentowany ogrodnik, tak przy gabinecie fizycznym był utalentowany mechanik Berger⁵⁰.

A. Adamowicz tak pisał o osobie organizatora i wieloletniego kierownika Akademii Lekarskiej Jana Emmanuela Giliberta:

„Całemu zakładowi jak gwiazda przyświecał, rozbierał ciała ludzkie, urządził szpitale, zbierał i opisywał rośliny, leczył oficjalistów i licznych rzemieślników, utworzył niepospolity ogród botaniczny, zbiór minerałów [...], bibliotekę, do której sam król niejedną uczynił ofiarę”⁵¹.

Początki biblioteki grodzieńskiej nie są znane. W owych czasach posiadała ona mnóstwo najnowszych dzieł, wydanych we Francji i w Niemczech z dziedziny medycyny i nauk przyrodniczych, o tematyce rolniczej i przemysłowej. Według Bernoulliego: „Księgozbiór jest już obecnie bardzo cenny; znalazłem tu paryską *Encyklopedię*⁵² i mnóstwo drogiego dzieła”⁵³. W Grodnie znajdowało się wspaniale wydane dzieło *Flora Austriaca* wiedeńskiego uczonego Jacquina (z którym Gilbert pozostawał w kontaktach). Podróżnika bardziej jednak zainteresował zbiór trzystu miedzianych płyt z rysunkami roślin, które król francuski Henryk IV wyryć kazał pod dozorem Richiera Bellavala, współczesnego mu słynnego profesora botaniki i anatomii w Montpellier, a których nie opublikowano. Gilbert nabył je przed wyjazdem do Polski i przywiózł do Grodna. Gdy Stanisław August zwiedzał Grodno i zakłady grodzieńskie, oglądał też owe płyty miedziane i polecił, by ku czci króla Henryka (z którym, jak podaje Bernoulli, miał wiele wspólnego), opublikować te tablice. Dopiero wydając swoje dzieło *Exercitia phitologica* (Lyon 1792), Gilbert skorzystał z nich i zamieścił około 60 podobizn roślin ze wspomnianych mie-

⁴⁸ Cyt. za: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 399.

⁴⁹ „Widziałem co prawda – pisał Bernoulli – tylko nieliczne okazy, jak czarny agatyzowany świerk, bardzo duże okazy mileporitów i madreporitów, *echinus pseudoculus*, kawał bursztynu wielkości małej pięści itd. Wiadomo z polskiej historii naturalnej Rzeczyńskiego i z dokładnego streszczenia owej pracy dokonanego przez pana Dubois, że kraj ten obfituje w podobne minerały. Wiele z tych kamieni, zwłaszcza agaty i koraliolity, szlifuje się bardzo dokładnie w fabryce w Grodnie; widziałem w gabinecie różne wyroby z tych kamieni, na przykład tabakiery itp.” J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 336.

⁵⁰ Udowodnił on, iż pod dobrym kierownictwem potrafi zrobić najtrudniejsze do wykonania rzeczy. Zaoszczędził w ten sposób około 3000 czerw. zł., które zostały wysłane do Londynu i Paryża na zakup narzędzi fizycznych.

⁵¹ A. A d a m o w i c z, *Krótki rys...*, s. 40.

⁵² Chodzi o słynną *Encyklopedię* redagowaną przez Diderota i d’Alemberta. Jak widać z relacji Bernoulliego i z innych opisów, była ona popularna w WKL i znajdowała się w wielu prywatnych i magnackich bibliotekach.

⁵³ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 325.

dziorytów Richiera Bellavala. W 1780 r. biblioteka grodzieńska liczyła około 3000 pozycji, z czego 500 wyjątkowo rzadkich i cennych. W jej zbiorach znajdowały się również zielniki: *Hortus Grodnensis*, zawierający prezentację roślin z ogrodu botanicznego i *Herbarium Grodnense* albo *Herbarium Giliberti* – przedstawiające rośliny dziko rosnące w okolicach Grodna.

Z ogólnej liczby uczniów szkoła grodzieńska wydała dwóch bardziej znanych, a mianowicie Andrzeja Matusewicza⁵⁴ i Józefa Jasińskiego⁵⁵, którzy zdobywszy podstawowe wiadomości w Grodnie ukończyli studia medyczne w Wilnie. Do znanych z nazwiska lekarzy, którzy wyszli ze szkoły lekarskiej grodzieńskiej, należy zaliczyć również Berenda (Bernarda) Michelsohna⁵⁶.

Pragnieniem Giliberta było opisanie kraju słabo wówczas znanego i przez francuskich naturalistów uznawanego za równie tajemniczy jak odległe Antyle czy Chiny. Prace florystyczne lyońskiego botanika były pierwszymi opisami dostępnymi dla przyrodników Zachodniej i Południowej Europy. Były one tym cenniejsze, że zawierały wiele danych z zakresu meteorologii, geografii fizycznej, historii, a nawet archeologii, przyczyniając się do powstania szeregu nowych koncepcji fitogeograficznych i florystycznych.

Z pracami florystycznymi Giliberta wiązało się przygotowywanie zielników. Z całą pewnością wiadomo, co zresztą potwierdzali różni autorzy, iż w Wilnie pozostały trzy zielniki Giliberta, wspomniane już: *Hortus Grodnensis*, *Herbarium Grodnense* lub *Herbarium Giliberti* oraz zielnik bez tytułu zawierający przedstawienie roślin z okolic Wilna. Ostatecznie znajdują się one na Ukrainie⁵⁷, a nie w Petersburgu, jak wiele innych zrabowanych kolekcji przyrodniczych z tamtych terenów. Ostatnio stan zielników Giliberta badał i bardzo dokładnie opisał Piotr Kohler⁵⁸. Podaje on, iż *Zielnik Giliberta* zajmuje ogromną szafę zawierającą ponad 50 faszycułów, z czego około 30 w pudłach powleczoonych skórą z wytłoczonym napisem *Herbarium Linneanum* oraz numerem tomu. Dalejszych około 20 faszycułów jest bez pudeł, jedynie w tekturowych okładkach związanych sznurkiem. Niektóre z nich mają zakładki z napisem *Hortus*. Faszycuły z pierwszej części

⁵⁴ Rodem ze Żmudzi, być może z ekonomii szawelskiej; po śmierci Renigera (zm. 1800) został profesorem zwyczajnym akuszerii w Szkole Głównej, następnie w Uniwersytecie Wileńskim, gdzie był założycielem kliniki akuszerii. Zmarł 6 kwietnia 1816 r. Patrz: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 391, 392.

⁵⁵ Lekarz, który praktykował i życia dokonał w Nowogródku. Znany był również jako autor książki o charakterze przyrodniczo-filozoficznym pt. *Anthropologia o własnościach człowieka fizycznych i moralnych*, wydanej w Wilnie w 1818 roku.

⁵⁶ Doktor medycyny Berend Michelsohn (Beer Michelowicz), podobnie jak Matusewicz i Jasiński (autor jednej z pierwszych prac z antropologii), po upadku szkoły w Grodnie opuścił Wilno i otrzymał z Collegium Fizycznego Szkoły Głównej WKL w dniu 13.03.1785 r. odpowiednie świadectwo o uczęszczaniu na wykłady anatomii, fizjologii, patologii i chirurgii. W roku 1786 Michelsohn uzyskał dyplom doktora medycyny w Królewcu, zaś 13.12.1791 r. otrzymał od Stanisława Augusta tytuł Konsyliarza Nadwornego Jego Królewskiej Mości. W tym czasie zajmował się praktyką lekarską w Grodnie, zaś 10.12.1791 r. otrzymał od Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej powiatu grodzieńskiego zezwolenie na „używanie w mieście Grodnie i w okolicznych miejscach profesji doktora medycyny jako zupełnie doskonały w onej”. Patrz: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 392.

⁵⁷ W Instytucie Botaniki Akademii Nauk Ukrainy przechowywanych jest 4.000 arkuszy herbariów Giliberta, z których 2400 pochodzi z okolic Grodna. Patrz: С. Г а л а к т и о н о в, Г. В ы н а е в, А. Я ц к е в и ч, *Ботанические исследования* [В:] *Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начало XX в.*, Минск 1996, s. 422.

⁵⁸ P. K o h l e r, *Zielniki Botaników Ośrodka Wileńskiego z lat 1780–1840 w Kijowie, Krakowie i Wilnie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994, R. 39, nr 1, s. 109–116.

zielnika zawierają arkusze papieru z narysowanymi podwójnymi ramkami, które u dołu – w prawym i lewym rogu – tworzą prostokąty będące etykietami, w nich oznaczono nazwy gatunków, często z krótkimi opisami po łacinie. Rośliny, przeważnie części nadziemne, są w dobrym stanie, jedynie na nielicznych są zniszczenia spowodowane przez owady. Z przyczyn technicznych nie całe herbarium J.E. Giliberta jest dostępne. Pracownicy przepisali wszystkie etykiety zbioru Giliberta (w obecnych jego rozmiarach); spis ten liczący trzy tomy jest dostępny na miejscu. Na przełomie lat 80.–90. XX wieku wykonano również fotokopię całości zbioru dla Uniwersytetu Wileńskiego. Zielnik ten posiada dużą wartość historyczną nie tylko ze względu na autorstwo Giliberta. Jest to jeden z najstarszych istniejących zielników w tej części Europy, a przy tym najstarszy zielnik flory litewskiej. Jest to także jedna z nielicznych pamiątek związków wielkiej francuskiej myśli naturalistycznej osiemnastego wieku z Rzeczpospolitą. Wychowały się na nim całe pokolenia jak kresowych polskich, tak i białoruskich i litewskich botaników. Prawdopodobnie znajduje się w nim także sporo holotypów gatunków opisanych przez lyońskiego uczonego. Nie wnikając w zawile problemy prawa do własności tego zielnika, sporządzonego przez francuskiego botanika za pieniądze króla z inicjatywy podskarbiego litewskiego dla Uniwersytetu Wileńskiego należałoby, zdaniem P. Daszkiewicza, przeprowadzić niezbędne prace konserwacyjne i inwentaryzacyjne.

„Całość kolekcji Giliberta powinna zostać udostępniona. Jest to zresztą – według międzynarodowych kodeksów taksonomicznych – obowiązek posiadacza typów opisowych dla danego gatunku, będących przecież międzynarodowymi wzorcami i gwarantem stałości nazewnictwa przyrodniczego”⁵⁹.

Jeden z zielników, zakupiony przez Gouana, został odesłany Gilbertowi przez Stanisława Augusta do Francji. Nie bardzo wiadomo czy w całości wszedł on do zielnika подарowanego Lyońskiej Akademii. Część bogatych zbiorów Giliberta zaginęła, gdy zmuszony on był uciekać z Lyonu podczas rewolucji. Po śmierci syna (także lekarza i przyrodnika) Stanisława Giliberta, jak podaje Claudius Roux⁶⁰, zielniki i rękopisy Gilbertów, a także będące w ich posiadaniu dokumenty związane z osobą Goiffona, zostały sprzedane wraz ze starymi papierami i ślad po nich zaginął.

Gilibert był także pionierem geografii roślin na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Oczywiście już uprzednio, praktycznie od piętnastowiecznej wyprawy von Cubego, zdano sobie sprawę, iż trudno uznawać greckie autorytety botaniczne za miarodajne w kwestii rozmieszczenia roślin. Gilbert był pierwszym botanikiem, który zastosował geografę porównawczą roślin do badania miejscowej flory (białoruskiej i litewskiej). To właśnie Gilbertowi zawdzięczamy sprostowanie wielu błędnych danych autorstwa jego poprzedników. Niektóre z nich były rezultatem stosowania dzieł greckiej klasyki do opisu flory północnej. Wiadomo też, iż botaników XVIII wieku pasjonowała roślinność górską i to, że starali się ją porównać z florą krajów odległych. Gilbert stwierdzał obecność elementów flory północnej w roślinności górskiej, dostrzegając jednocześnie reliktowy charakter niektórych jej składników. Refleksja florystyczno-geograficzna doprowadziła Gilberta do wniosku o unikalnym charakterze roślinności białorusko-litewskiej. Wielokrotnie w swoich pracach badacz ten porównuje florę południa i centrum Francji

⁵⁹ P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 26.

⁶⁰ C. R o u x, *Notice bibliographique sur plus de deux cents manuscrits inédits ou peu connus concernant pour la plupart l'histoire naturelle de la region lyonnaise*, Lyon 1906.

z roślinnością Wielkiego Księstwa. Zdaje sobie sprawę z uboższego składu gatunkowego szaty roślinnej okolic Grodna, gdzie zebrał około 1000 gatunków, i Lyonu, gdzie jego zielnik przekraczał 1500 okazów. Zwracał wszakże uwagę na odmienność fitogeograficzną obu flor zarówno pod względem składu gatunkowego jak i ekologii. Owocem owych przemyśleń i porównań są m. in. *Exercita phytologica i Galendrier de Flore pour l'année 1778, autour de Grodno, et pour l'année 1808 autour de Lyon* (1809). Gilibert jest ponadto autorem oryginalnej koncepcji dotyczącej badania zasięgów roślinnych. Proponuje on mianowicie, aby rośliny występujące zarówno we Francji, a zwłaszcza w jej południowej części, jak i w północnej Litwie uznać za charakterystyczne dla całej Europy. Próbował on zresztą porównywać, a nawet przewidywać skład gatunkowy roślinności nie tylko zbliżonej do siebie geograficznie, np. Litwy i Prus Wschodnich, ale także regionów odległych o podobnych klimatach, jak np. odwoływanie się przy opisie puszczy litewskich do lasów Ameryki Północnej.

Jean Emmanuel Gilibert sporządził także pierwszą w Europie mapę fitogeograficzną (do dziś nie opublikowana). Była to chyba także pierwsza mapa tematyczna z terenów Rzeczypospolitej. Na jej znaczenie dla historii botaniki zwrócił uwagę Witold Sławiński. Uczony ten prowadził poszukiwania w Archiwach paryskich, lyońskich, wileńskich, warszawskich i kijowskich. Kontynuował je w niektórych kolekcjach francuskich również P. Daszkiewicz, ale jak dotychczas bezskutecznie.

Giliberta można uznać nawet za prekursora ekologii, ponieważ uważał, iż rozmieszczenie roślin w ogrodzie nie powinno, jak to było w zwyczaju, odzwierciedlać sztucznego systemu (np. według schorzeń leczonych przez dane gatunki), a należy go planować według potrzeb danej rośliny.

Owocem pracy naukowo-badawczej pod koniec jego pobytu w Grodnie stały się trzy dzieła przygotowane do druku, z których pierwsze (o ziołach) miało być dedykowane Tyzenhauzowi jako temu, który szczególnie przyczynił się do jego powstania. Spośród wszystkich licznych prac uczonego, Sławiński wymienia 16 dzieł i rozpraw szczegółowych, które dotyczyły flory Litwy. Obserwacje Giliberta obejmowały rozległy obszar najbliższych okolic Grodna i Wilna oraz Białegostoku, Nowogródka i Białej Podlaskiej. Opis roślin litewskich Giliberta ukazał się w dziele zatytułowanym *Flora Lithuanica inchoata, seu Ennumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit...* (Grodno–Wilno 1781–1785), 5 cz. i suplement⁶¹. Może być ono traktowane jako całościowy kształt jego pracy podczas pobytu w Wielkim Księstwie: w Grodnie i Wilnie⁶². Dzieło to odegrało znaczącą rolę w rozwoju badań w zakresie botaniki Białorusi i Litwy. Według Bernoulliego: „Gilibert odkrył 52 odmiany rośliny *Campanula uniflora Bergeri*, wśród nich *Campanula Bononensis*”⁶³.

Opisanie flory litewskiej znalazło uznanie w oczach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który polecił wykonanie i umieszczenie w jednej ze swoich galerii popiersia

⁶¹ O losie tego dzieła wielbiciel i uczeń Giliberta, znakomity botanik ks. Stanisław Jundziłł, w swoim pamiętniku pisze: „Dzieło jego *Flora Lithuanica* na wstyd wieku naszego a na ucechowanie ciemności jezuickiej z księgarni akademickiej, jako nic nie zdatne, wyrzucone i na uwijanie tabaki do fabryki w Zakręcie, wtedy założonej, sprzedane zostało. Ślad nawet jego w kraju by nie został, gdybym był pięciu egzemplarzy dla siebie i różnych bibliotek pijarskich nie zakupił”. Patrz: *Pamiętniki ks. Stanisława Jundziłła profesora Uniw. Wileńskiego*, wyd. A.M. K u r p i e l, Kraków 1905, s. 46. Na szczęście sam Gilibert również rozesłał kilka egzemplarzy swego dzieła zaraz po wydrukowaniu do większych bibliotek krajowych i zagranicznych.

⁶² O działalności Giliberta w Wilnie patrz: W. G r e b e c k a, *op. cit.*, s. 55–58.

⁶³ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 336.

lyońskiego przyrodnika z napisem „Primo vero indagatorii naturae in hoc regno”⁶⁴. Giliberta wspomina zresztą król w swoich pamiętnikach zaznaczając uznanie dla jego rozpraw naukowych, jak i podkreślając położone zasługi przy założeniu ogrodu i propagowaniu metody Linneusza. W pamiętnikach Poniatowskiego⁶⁵ znajduje się także interesująca wiadomość o pracach nad pozyskiwaniem barwników, prowadzonych w grodzieńskim ogrodzie i pierwszych sukcesach związanych z ich wykorzystywaniem w królewskich manufakturach. Ta interesująca informacja warta jest dogłębniejszego zbadania. Jej zweryfikowanie miałoby kapitalne znaczenie dla historii środkowoeuropejskiej botaniki przemysłowej.

Akademia Grodzieńska przeniesiona została do Wilna. Przewieziono ją „na 75 brykach”, prócz tego Niemnem i Wilią (za sprawą Joachima Chreptowicza) przetransportowano zbiory

„gabinetu naturalium, [...] bibliotekę około 3000 tomów liczącą, w tym 500 dzieł nader rzadkich i cennych, instrumenta astronomiczne, fizyczne i anatomiczne oraz okazy z ogrodu botanicznego i oddano [...] Akademii Wileńskiej”⁶⁶.

Stało się to w roku 1781 i bardzo wzbogaciło tę uczelnię, która, jak twierdził S. Kościałkowski, „dała trwale podwaliny pod tworzące się właśnie w Wilnie studium przyrodniczo-lekarskie”⁶⁷.

W tymże roku J. Gilibert przeniósł się również do Wilna, gdzie został, zdaniem W. Grębeckiej, „pierwszym profesorem i organizatorem Katedry Historii Naturalnej w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁶⁸. Natomiast P. Daszkiewicz uważa, iż J. Gilibert:

„Nie był zresztą pierwszym francuskim lekarzem pracującym w tych stronach. Królewskim lekarzem był przecież Jean Beckler. Również Leopold Lafontaine chirurg ze Strasburga praktykował w Rzeczypospolitej. Książę Ignacy Massalski opłacił studia i ściągnął do Wielkiego Księstwa Mikołaja Regniera, którego uczynił później pierwszym profesorem medycyny i anatomii w Wilnie”⁶⁹.

Wykładał „mozolną dla wielości przedmiotów” – zoologię, botanikę, mineralogię, materię medyczną łącznie z dozorem apteki⁷⁰. Zasługi Giliberta dla nauczania botaniki w Wilnie omówiła szczegółowo W. Grębecka. Na podkreślenie zasługują pierwsze wykłady tego przedmiotu w Wielkim Księstwie, przygotowanie systematycznego badania florystycznego, wycieczki botaniczne, zorganizowanie ogrodu i gabinetu przyrodniczego, zorganizowanie zielnika, wytyczenie programu badawczego (zdaniem cytowanej autorki, ów program jest „najcenniejszą spuścizną naukową pobytu Giliberta w Wilnie”) realizowanego później przez Jundziłła, udział w wykształceniu pierwszych botaników, „Indigatores naturae” pomyślane jako czasopismo. Od czasów Giliberta utrwaliło się w tekstach botanicznych używanie formuły „system Linneusza” i „metoda naturalistów francuskich”. To subtelne rozróżnienie świadczy, że

⁶⁴ Patrz ilustrację w: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, okładka.

⁶⁵ *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski*, t. 2, Leningrad 1924, s. 504.

⁶⁶ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 511.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ W. G r ę b e c k a, *op. cit.*, s. 55.

⁶⁹ P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 10.

⁷⁰ J. B i e l i Ń s k i, *op. cit.*, t. 3, s. 1–5.

„wiedza o istocie toczących się europejskich prac nad klasyfikacją była w Wilnie dobrze rozumiana i systemy, używane do wykładów i układania flory, były starannie dobrane. [...] Zwolennik systemu Linneusza, nie stronił od eksperymentów – np. *Flora Lithuanica inchoata* jest ułożona wg systemu Ludwiga, którego zasady wyłożył w *Principia artis*” –

pisze W. Grębecka⁷¹. Wreszcie, zważywszy jego ogromny wpływ na następne pokolenia wileńskich botaników (a zwłaszcza Jundziłła) można twierdzić, iż był on najważniejszym propagatorem idei Linneusza na ziemiach WKL w okresie rozpowszechniania się ich w Europie. Gilibert nie był jedynym przyrodnikiem stosującym tę metodę w Rzeczypospolitej. Stosował ją także J. Kluk w swoich pracach, m. in. w *Dykcjonarzu roślinnym*. Gilibert był jednak jednym z pierwszych wykładających nową systematykę na uczelni WKL. Był on również jedynym botanikiem w tej części Europy, który nauczał i stosował oba systemy, tzn. Tourneforta i Linneusza. Jego florystyczne opisy wraz z własnymi obserwacjami oraz prace J. Kluka były jednym z najważniejszych źródeł dla *Opisania roślin w prowincji W. X. L. naturalnie rosnących według układu Linneusza* (Wilno 1791), napisanego przez najzdolniejszego spośród wileńskich następców Giliberta, Stanisława Jundziłła⁷², który zresztą poświęcił swojemu mistrzowi sporo miejsca w pamiętnikach.

Doświadczenie francuskiej szkoły naturalistycznej i europejskie kontakty Giliberta odegrały kluczową rolę w powstaniu wileńskiej szkoły botanicznej. To głównie dzięki nim (choć nie wolno pomijać znaczenia np. prac Forstera) w tak krótkim czasie wileńska wszechnica stała się ośrodkiem myśli naturalistycznej na europejskim poziomie, promieniującym przez kilka następnych dziesięcioleci na teren dawnej Rzeczypospolitej.

Jednocześnie uczniowie szkoły lekarskiej grodzieńskiej przeniesieni zostali do Wilna. Absolwenci szkoły akuszeryjnej w Grodnie utworzyli natomiast szkołę położniczą przy Głównej Szkole WKL⁷³.

W 1783 r. Gilibert opuścił nagle Wilno z powodu tragedii rodzinnej⁷⁴. Po latach pobytu na ziemiach dzisiejszej Białorusi i Litwy Gilibert zdecydował się powrócić do Francji. Wyjechał pośpiesznie pomimo królewskich próśb, pozostawiając w Wilnie większość swoich rzeczy. Gilibert starał się o odszkodowanie za zbiory, król tymczasem zagwarantował mu emeryturę pod warunkiem pozostania do końca kontraktu. Gilibert obiecał powrót, ale przez Lipsk udał się do Francji. Z pewnością nie był do końca zdecydowany na opuszczenie Wilna, albowiem prosił o nieobsadzanie katedry. Wiele przyczyn złożyło się na decyzję Giliberta. Tyzenhauz, początkowo mu życzliwy, stał się jego wrogiem. Posądzając go o intrygi, starał się go pozbyć⁷⁵. Dodatkową przyczyną wyjazdu była

⁷¹ W. G r ę b e c k a, *op. cit.*, s. 56.

⁷² Drugie wydanie z 1811 nosi tytuł *Opisanie roślin litewskich według systemu Linneusza*.

⁷³ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 401.

⁷⁴ Francuz de Berluc, któremu Gilibert dał przytułek w swoim domu, próbował uwieść jego żonę, a chcąc się z nią ożenić, postanowił pozbyć się męża, wsypując mu truciznę do kawy. Spostrzegł to uczeń Giliberta Onufry Orłowski i ocalił życie uczonemu. Berluc został osadzony w więzieniu; istniały poszlaki, że w jego plany zamieszana była też pani Gilibert. Król z okazji ocalenia Giliberta rozkazał wybić medal na jego cześć. Według licznych relacji, jedyny jego egzemplarz znajduje się w Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Odbitka miedziorytu z roku 1872 znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie. Ilustracje podaje P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 74.

⁷⁵ S. Kościałkowski uważa wręcz, że skargi Giliberta przyczyniły się do upadku Tyzenhauza; motyw ten musiał być bardzo ważny dla Giliberta, skoro poruszał go w liście z prośbą o dymisję adresowanym do króla.

choroba, która obok wycieńczającej pracy, bardzo osłabiła Giliberta. Dopiero w 1790 roku uczony odzyskał część zbiorów.

Katedrę po nim objął Jerzy Forster (towarzysz australijskiej wyprawy kapitana Cooka). Gilibert kilkakrotnie pisał, że warunki pracy w Wilnie były tak ciężkie, iż jego następca Forster wytrzymał tam zaledwie rok, a gdy i on opuścił to stanowisko, ogród powoli zaczął podupadać. Przeniesiony w inne miejsce został później przywrócony (pomimo trudnego nie tylko dla nauki okresu) do świetności przez S. Jundziłła. Podobno jeszcze długo po powrocie francuskiego przyrodnika do ojczyzny mieszkańcy Wilna nazywali zasadzone przez niego na dziedzińcu uniwersytetu *Prunus laurantis* drzewkiem doktora Giliberta, a jeszcze w początkowym okresie Polski Niepodległej botanicy opisywali w Wilnie nietypowe dla flory litewskiej rośliny „zbiegłe” z kolekcji pierwszego wileńskiego ogrodu botanicznego.

Powróciwszy do Francji J. Gilibert aktywnie uczestniczył w życiu kraju w okresie Wielkiej Rewolucji 1789 r., która doprowadziła do utraty znacznej części zbiorów, m. in. zielnika litewskiego. Rola, jaką odegrał w wydarzeniach lyońskich, jest na tyle znacząca, że jego postacią powinni się zająć historycy pracujący nad dziejami tamtego okresu w Lyonie: od ówczesnych do współczesnych. Jego nazwisko jest obecne w słownikach biograficznych rewolucji (np. *Dictionnaire de la Revolution* Robineta, Roberta i Chaplaina). Odrębny, najpełniejszy i najbardziej interesujący artykuł poświęcony wyłącznie losom Giliberta w okresie Rewolucji napisał lekarz i znakomity historyk francuskiej medycyny Jean Rousset⁷⁶.

Przeglądając prace o tej tematyce można zauważyć, że bardzo często Gilibert nie miał szczęścia do historyków. Ci o sympatiach prorewolucyjnych i jakobińskich zarzucali mu zdradę ideałów rewolucyjnych i działanie na szkodę Rewolucji, natomiast ci, którym bliskie były ideały monarchistyczne, traktowali go ze względu na niektóre wystąpienia jako jakobina i wroga monarchii. Francuscy badacze tego okresu rzadko potrafili zdobyć się, jak Jean Rousset, na obiektywne opisanie działalności Giliberta z tamtego okresu jako niezależnego republikanina, przeciwnika zarówno monarchii jak i terroru, najbliższego stronnictwu żyrondistów. Początki rewolucji przyjął Gilibert z dużym dystansem. Już w pierwszych miesiącach zdobycze socjalne wydawały mu się wystarczające i niepokoiły go zarówno nowe żądania, jak i eskalacja terroru. Swoim odczuciom dał wyraz m. in. w liście do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Mimo to jednak szybko został jednym z czołowych aktorów politycznej sceny.

W okresie późniejszym, zrażony do polityki, Gilibert poświęcił się głównie karierze naukowej, odegrał znaczącą rolę w organizacji systemu przyrodniczej edukacji, zwłaszcza w pozyskiwaniu skonfiskowanych bibliotek i kolekcji. Zdołał także zrealizować swoje marzenie sprzed lat i uzyskać teren i środki na organizację ogrodu botanicznego. Wiele czasu i energii poświęcał również nauczaniu. Począwszy od 1795 roku był profesorem w Szkole Głównej (*Ecole Centrale*). Do wykładu inauguracyjnego Gilibert wybrał temat „Czy nauki i sztuki mogą przyczynić się do szczęścia i bezpieczeństwa ludu w Republice?”, w którym dowodził, iż należy kształcić naród (ponieważ wojny domowe są rezultatem ignorancji) i że brak wykształcenia jest przyczyną podporządkowywania się tyranii. Rozwój oświaty był, zdaniem Giliberta, podstawową gwarancją zachowania demokracji. Historycy oceniają Giliberta jako doskonałego pedagoga i administratora Szkoły Głównej, wskazują na jej znaczenie w przygotowaniu kadry kierowniczej, która

⁷⁶ J. R o u s s e t, *op. cit.*

odegrała znaczną rolę w późniejszej historii Francji. Wśród uczniów znajdowali się zresztą dwaj synowie Giliberta, obaj lekarze. P. Daszkiewicz zauważa: „Król trzymał do chrztu jego syna urodzonego w Grodnie w 1780 roku, Augusta Joachima Giliberta, później lekarza specjalistę chorób krążenia”⁷⁷.

Gilibert do końca życia interesował się sytuacją w Rzeczypospolitej, w której spędził przecież osiem lat, dobrze znał wielu czołowych działaczy tamtego okresu, włącznie z królem i A. Tyzenhauzem. Zarówno Gilibert-starszy jak i jego syn interesowali się emigracją, szczególnie zaś, gdy w Lyonie gościł ktoś z terenów ich wcześniejszego pobytu. Jean Gilibert starał się poprzez korespondencję uaktualniać swoją wiedzę o sytuacji na Litwie i Rusi Białej.

Kilkakrotnie J. Gilibert prezentował swoją ocenę przyczyn upadku *Imperium Polskiego*, zamieszkałego przez naród, który, jak sądził, był „niegdyś tak dzielny, szczerzy, wesoły i genialny”⁷⁸. Opublikował ją we wstępie do *Histoire des Plantes*, a pewne jej elementy przedstawił w wykładzie, wygłoszonym 23.08.1783 r. w Akademii Lyońskiej⁷⁹.

Józef Ziemczonok

The activity of Jean Emmanuel Gilibert in the Grand Duchy of Lithuania between 1775 and 1783

A b s t r a c t

This article is devoted to the great French scientist and his contribution to the development of the natural sciences in Eastern Europe. J. Gilibert became famous as the founder of research and educational centres in Poland during the period of famous reforms introduced by King Stanisław August Poniatowski. In the Grand Duchy of Lithuania, he first worked in Grodno. He became the organiser, as well as director and lecturer at the famous Royal Medical Academy with its extensive network of various institutions, including a botanical garden. The botanical garden was the first enterprise of this kind within the territory of contemporary Poland, Belarus and Lithuania. In Vilna, J. Gilibert founded a Department of Natural History at the Supreme School of the Grand Duchy of Lithuania. Thanks to his work, Belarusian and Lithuanian academic output, mainly with regard to the country's flora, became part of European science.

⁷⁷ P. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 10.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 69.

⁷⁹ Później wydrukowanym w formie dodatku do *Démonstrations élémentaires de botanique. Coup d'oeil sur l'état physique et morale de la Pologne à la fin du dix-huitième siècle*.

DEBIUTY NAUKOWE

Ірына Агеева

Варшава

ПАМІЖ КІТЧАМ І МАСТАЦКАСЦЮ: ГУМАР І ІРОНІЯ ў ТВОРЧАСЦІ Андрэя Хадановіча

Беларускія літаратурныя крытыкі неабгрунтавана, на наш погляд, сцвярджаюць пра прыналежнасць творчасці А. Хадановіча, сучаснага паэта і перакладчыка, аўтара дзевяці кніг вершаў, да элітарнай культуры. У якасці аргументаў звычайна спасылаюцца на паэтыку постмадэрнізму, якая падразумевае наяўнасць у тэксце як мінімум двух слаёў, што павінны задаволіць як элітарнага, так і масавага чытача. Аднак у тэкстах А. Хадановіча элітарны слой або адсутнічае, або дэфармуецца ў квазіэлітарны, што набліжае гэтыя тэксты да кітчавых. Напрыклад, іронія, характэрная для постмадэрнізму, у А. Хадановіча часта замяняецца гумарам.

Паводле У. Эка, для постмадэрнізму характэрная іронія, іранічнае пераасэнсаванне культурнай спадчыны¹, якую мадэрнізм адмаўляў у прынцыпе, а для дыдактычных твораў, скіраваных на барацьбу з чалавечымі заганамі, характэрная сатыра. Гумар жа, як правіла, амаль не выкарыстоўваецца ў дыдактычных творах, і не нясе такой функцыянальнай нагрукі, як сатыра. Як вядома, гумар, у адрозненні ад сатыры, – гэта незласлівы, прыязны смех. Гумар шырока распаўсюджаны ў прафанных жанрах вуснай народнай творчасці (прыпеўкі, анекдоты, жарты). Цалкам гумарыстычнай з’яўляецца кніга А. Хадановіча *Землякі, альбо Беларускія лімерыкі*. Падабенства ўведзенага ў беларускую літаратуру лімерыка з народнай прыпеўкай відавочна і з фармальнага, і са змястоўнага пункту гледжання: для абодвух жанраў характэрна кароткая форма з камічнай развязкай, побытавыя сюжэты, масавы адрасат. Часта ў абодвух выпадках сродкам стварэння камічнага эфекту з’яўляецца ўжыванне альбо наўмыснае апусканне нецэнзурнай ці прастамоўнай табуіраванай лексікі (альбо замена яе чытэльным эўфемізмам), прычым апушчанае лексіка, для спрашчэння аднаўлення яе пры ўспрыняцці, стаіць у моцнай пазіцыі і з’яўляецца эмацыйным цэнтрам твора. Для параўнання:

“Як ідзём мы на Каўказ,
Сонца свеціць проста ў глаз,
Як ідзём мы на Еўропу,
Сонца свеціць ...тожа ў глаз!”²

У А. Хадановіча:

¹ Параўн.: У. Эка, *Заметки на полях „Имени розы”*, пер. на рускую Е. Касцюковіч [online], www.philosophy.ru/library/eco/zametki.html [доступ: 20.04.2012].

² Запісана мною, з перададзеным графічна вымаўленнем, ад Кавалевіч Матроны Ільінічы, 1932 г. н. у в. Оса Кобрынскага раёна ў 2009 годзе. Замененае апошняе слова, якое называе табуіраваную ў мове назву часткі цела, носьбітамі мовы лёгка аднаўляецца.

„Неразважны сатырык з-пад Слоніму
Вершы надрукаваў без псэўдоніму
Супраць валадара –
І за спробу пяра
Атрымаў... (не знаходжу сыноніму)”³.

Згодна з жанрам, лімерыкі А. Хадановіча гумарыстычныя, забаўляльныя, пазбаўленыя філасофскай, маральнай і этычнай нагрукі. Як сказана напачатку кнігі, яна адрасаваная „аматарам паэзіі, геаграфіі ды проста пасмяяцца”, што акрэслівае патэнцыйнага адрасата як масавага чытача. Варта не пагадзіцца з меркаваннем Марыі Мартысевіч пра дыдактычнасць хадановічаўскіх лімерыкаў:

„Даследчыкі адмаўляюць лімерыкам як жанру абсурду ў дыдактычнасці, дый сам аўтар беларускіх лімерыкаў ставіцца да іх хутчэй як да літаратурнага эксперыменту. Мне ж падаецца, што і яны не пазбягаюць адвечнага накіравання літаратуры – цешачы, навучаць. З аднаго боку, рэдактары „Нашай Нівы” змясцілі лімерыкі на апошняй старонцы, – там, дзе звычайна друкуюць сатырычныя замалёўкі з сучаснага жыцця. З іншага – у прадмове да *Лімерыкаў беларускіх* аўтар адсылае чытача да першакрыніцы – англійскіх лімерыкаў Ліра, абвясчаючы працяг традыцыі ў беларускай літаратуры”⁴.

Пераемнасць традыцыі як факт не дадае творах большай дыдактычнасці, паколькі перайманне, умоўна кажучы, антыдыдактычнага жанру не можа даць у выніку дыдактычнасць. Вартыя палемікі таксама выказванні крытыка пра тое, што А. Хадановіч сваімі лімерыкамі намагаецца ўзнавіць у свядомасці чытача сувязь паміж канцэптамі „роднае места” і „родная краіна”, паколькі „горад – гэта вузел, на якім трымаюцца ўсе пяць радкоў”⁵ [лімерыка – І.А.]. Як правіла, горад падбіраецца безадносна да героя лімерыка, за выключэннем малой колькасці выпадкаў накіраваных на Кобрын – РНЕ-шнік-суворавец, таму меркаваць пра нейкія глыбейшыя інтэнцыі ў дадзенай кнізе не даводзіцца.

Дадаючы лімерыкі валодаюць цэлым шэрагам прафанных маркераў, накіраваных на механічную, пазбаўленую эмацыйнага перажывання, рэакцыю чытача альбо слухача. Паказальнымі з’яўляюцца нават героі лімерыкаў: *вуграваты вугор, дэгустатар напояў, лунатычка, дэгустатар прысмакаў, дысідэнт, дзеўка, улюбёнец жанчыны, звар’яцелы Віця, вірлавокі мангуст, працавіты мужык, мафіёзныя хлопцы, валацуга, снайпер, казанова й вандроўнік, распусніца, тры сястры-камікадзэ, стогадовая бабуля, выкіталцы п’янюка, німфаманка-юрлівіца, паслядоўніца Фройда, будаўнік камунізму, амаральная бабуля, паліглот-мнагажэнец, сэксуальны маньяк і г. д.* Пра адну пятую герояў зборніка чытачу паведамляюцца пікантныя падрабязнасці калясэксуальнай тэматыкі, трошачкі менш герояў такім ці іншым чынам звязаны са смерцю, гвалтам ці калецтвам. Значная частка сюжэтаў датычыць алкагольнай тэматыкі і псіхічных адхіленняў.

Для творчасці А. Хадановіча характэрна таксама шырокае ўжыванне размоўнай, а часам і грубай лексікі, якую шматлікія крытыкі залічваюць, падобна, да спосабаў умелага спалучэння элітарнага і масавага. Часам яна апраўдана з пункту

³ А. Хадановіч, *Землякі, альбо Беларускія лімерыкі*, Мінск 2005, с. 67.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

гледжання выбару сродкаў данясення зместу, як у творы *Выбраныя месцы зь ліставанья Івана Жажлівага й Н.К. Крупскай*, дзе гістарычны персанаж, рускі цар, паўстае ў іранічным абліччы, якое можна трактаваць як сатыру на сучаснага палітыка⁶. Тут Андрэй Хадановіч рэпрэзентуе травестацыйны падыход да спалучэння нацыянальнага і антычнага, і ў дадзеным выпадку, можна пагадзіцца з меркаваннем прыхільнікаў постмадэрністычнай трактоўкі творчасці А. Хадановіча, адпавядае постмадэрністычным прынцыпам макаранічнасці і спалучэння высокага і нізкага. У *Выбраных месцах...* героі выказваюцца элегічным двувяршам, сапфічнай страфою, малым асклепіядавым вершам, пры гэтым ужываючы слэнг, прастамоўе і варварызмы:

„Мір табе, жэншчына-вампа, дыстрыбутар чужое харызмы!
Salve, сяброўка чужых дзён і суворых начэй!
Мужа твайго пачытаў: стары Крупскі амаль бездакорны.
Спрактыкаванай рукі ўгледзіш адбітак ва ўсім”⁷.

Аднак не ўсюды прастамоўныя выразы дасягаюць патрэбнага эфекту, а толькі там, дзе іх прысутнасць узмацняе камічнасць, арганічна ўпісваючыся ў кантэкст. Злоўжыванне слэнгам і прастамоўем часам прыводзіць да недарэчнасцяў, звязаных з вострым дысанансам паміж зместам і формай:

„ды ёсьць яшчэ сонца анфас і месяц зь цёмнага боку
а значыць будуць заплывы ў зьлівы і будуць пленэры ў сьпёку
гадзіны **прух і няпрух** і вечны мастацкі рух
навобмацак да намётаў сябровка і проста **падруг**”⁸
[выдзелена мною. – І.А.]

Грубая лексіка, ужыванне якой патрабуе асаблівага кантэксту і пільнай увагі аўтара, у А. Хадановіча становіцца звычайнай, паўсядзённай, і, адпаведна, страчвае свае стылістычныя мажлівасці, стаючыся ўсяго толькі адметнасцю індывидуальнага стылю аўтара:

„У кавярні, якую наведваў Бродзкі (ці Троцкі),
дзе, паводле звестак, павольна бягуць хвіліны,
прыдумляй свой вершык **задроцкі**,
жуючы свае цэпэліны”⁹ [выдзелена мною. – І.А.]

Прынцып літаратурнай гульні, паўсюдна адзначаны крытыкамі, у Андрэя Хадановіча часта пераходзіць мяжу смешнага, не кажучы ўжо пра этычнае. Назва аднаго са зборнікаў, *Лісты з-над коўдры*, якая адсылае да *Лістоў з-над шыбеніцы* Кастуся Каліноўскага, досыць спрэчная з пункту гледжання этыкі: іранічнае перайначванне сімвала беларускага адраджэння, не ўшанаванага належным чынам па прычыне палітычных захадаў сённяшняе беларускае ўлады, выглядае па меншай меры заўчасным. У выпадку, калі б змяніўся культурны кантэкст і ўпамінанне

⁶ Нагодай да такой інтэрпрэтацыі служыць мова Івана Жажлівага (трасянка) і змест некаторых выказванняў.

⁷ А. Х а д а н о в і ч, *Землякі...*, с. 47.

⁸ А. Х а д а н о в і ч, *Сто лі100ў на tut.by*, Мінск 2007, с. 104.

⁹ *Ibidem*, с. 29.

Лістоў з-пад шыбеніцы сталася паўсюдным, прывычным і будзённым, быць можа, „лісты з-пад коўдры” ўспрымаліся б па-іншаму, і не падаваліся б незвычайнымі.

Тэарэтыкі постмадэрнізму вылучаюць спецыфічную для постмадэрнізму пародыю – пасціш¹⁰. Сутнасць такога раздзялення палягае ў асноўным на меркаванні, што ў не-постмадэрністычнай пародыі існуе пэўная тэкставая і пазатэкставая рэальнасць, якая абвешчаецца сапраўднай і лічыцца кропкай апоры, а ў постмадэрністычным пасцішы першапачаткова зададзена адсутнасць якіх-кольвек семантычных прыярытэтаў, з чаго вынікае адсутнасць дамінантнай рэальнасці, да якой можна апелываць як да сапраўднай. Хадановічаўскія пародыі трэба лічыць менавіта пародыямі па прычыне таго, што яны адпавядаюць класічным прыкметам пародыі як жанра: камічны эффект ствараецца дзякуючы рэзкай неадпаведнасці паміж формай і зместам, прычым форма, як правіла, вытрыманая ў межах арыгіналу (А. Хадановіч бярэ найбольш вядомага, лёгкапазнавальнага творы), а змест – побытавы, знаёмы беларускай аўдыторыі. Такім чынам, пункт апоры, дамінантная тэкставая рэальнасць прысутнічае ў выглядзе лёгкапазнавальнай штодзённасці. Напрыклад, у вершы *Пост* – пародыі на верш А. Блока *Девушка пела в церковном хоре...* – апісаная сітуацыя прымаецца за сапраўдную, а стылістыка ў духу сімвалізму, якая адсылае да аднаго з самых вядомых вершаў А. Блока, стварае камічны эффект па прычыне рэзкага дысанансу формы і зместу:

„дзеўчына пела ў шыкоўным бары
танчыла і абдымала шост
дзеўчына проста шукала пары
а ў мужыкоў пачынаўся пост

дзеўчына скінула белы вэлюм
скінула белае паліто
і засталася ў станіку белым
а з мужыкоў не глядзеў ніхто”¹¹.

Як і ў папярэдніх выпадках, камічнасць тут абапіраецца на побытавую, стэрэатыпную сітуацыю, знаёмую шараговаму чытачу, узмоцненую ўжываннем размоўных слоў, што на ўзроўні тэксту максімальна набліжаюць сітуацыю да побытавай.

Пры тым, што А. Хадановіч часта апелюе да эмацыйнасці, само эмацыйнае перажыванне ў творах зводзіцца да перажывання далікатнай тэматыкі як факта, які існуе ў рэчаіснасці і ўзгадваецца, а не перажываецца ці раскрываецца аўтарам, што можна параўнаць з рэакцыяй адрасата на непрыстойныя словы ў побытавым, пазапаэтычным (і пазалітаратурным) кантэксце. Аднак калі ў лімерыку як жанры гумар адзначанага эстэтычнага ўзроўню прымальны, нават характэрны, то прысутнасць таго самага ў іншых творах аўтара стаецца нагодай адпаведна ацэньваць мастацкі ўзровень твораў, і размаўляць пра ўмоўную паэтычнасць. Ганна Кісліцына ў прадмове да кнігі А. Хадановіча *Старыя вершы* піша:

„«Ружавашчокі дэкаданс» – так можна было б паэтычна акрэсьліць стыль, у якім ён [Андрэй Хадановіч. – І. А.] працуе, хаця слова «працуе» выглядае не-

¹⁰ Гл. И. И л ь и н, *Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм* [online], www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin_Post/99.php [доступ: 12.06.2012].

¹¹ А. Х а д а н о в і ч, *Пост* [online], <http://arche.bymedia.net/2007-10/chadanovic710.htm> [доступ: 20.06.2012].

дарэчным: верш яго, нягледзячы на клясычныя формы, успрымаецца лёгка, хутка і выклікае бясконцыя выбухі сьмеху. Жыцьцялюб Хадановіч незаўважна ламае традыцыйныя ўяўленьні, што інтэлектуалізм – гэта цьмянае, нечытальнае рэчыва для абраных”¹².

Такім чынам, літаратуразнаўца падкрэслена супрацьпастаўляе „іранічны інтэлектуалізм” А. Хадановіча інтэлектуалізму ў традыцыйным разуменні, падмацоўваючы сваё выказванне прыкладам з верша *Руплівец культуры*, які адкрывае кнігу:

„У руцэ асадка, побач пляшка –
вершаваць увогуле няцяжка,
і ня шкода, што чарговы рым
верхагляду ўявіцца старым.
У душы руплівага паэты
ёсьць напалеонаўскія мэты,
але ўверсе дах, лічы, падох –
дрэнныя альтанкі ў гарадох! –
і зь нябёсаў кроплі, кроплі, кроплі...
Ты рымуеш і глытаеш соплі”¹³.

Трэба адзначыць, што ў дадзеным творы сапраўды шмат самаіроніі, характэрнай для постмадэрнізму, аўтар іранізуе над самім працэсам стварэння вершаў, як бы дэсакралізуючы яго. Аднак сродкамі стварэння камічнага эфекту з’яўляюцца тыя самыя прыёмы, што і ў лімерыках: табуіраваныя, непаэтычныя словы „соплі”, „падох”, – і тэма алкаголю: „поруч пляшка”, – менавіта яны становяцца прычынай „бясконцых выбухаў сьмеху”, пра якія гаворыць Г. Кісліцына. Калясэксуальная тэматыка таксама знаходзіць сваё месца па-за лімерыкамі. Напрыклад, у вершы *Развагі ля адной карціны ў моцнай пазіцыі* (пачатак) абыгрываецца выслоўе Геракліта „ў адну раку не ўвайсці двойчы”:

„Нібы ў адну й тую ж рэчку ўвайсці альбо ў дзеўчыну двойчы,
двойчы глядзеца ў люстэрка адно спрабавацьнеш ты марна:
твар не пазнаеш чужы, у варожыя гледзячы вочы;
зрэнкі, як промні, адна у адной адаб’юцца папарна”¹⁴.

„Увайсці ў дзеўчыну” – выраз заведама непаэтычны, шырока распаўсюджаны ў вульгарнай размоўнай мове. Натуральна, што неадпаведнасць у выглядзе сумяшчэння вядомага выслоўя філосафа і размоўнай лексікі, аб’яднаных агульным словам „увайсці”, выклікае рэакцыю ў выглядзе сьмеху, аднак па сваёй сутнасці сродкі стварэння камічнага застаюцца на тым жа мастацкім узроўні, што і ў лімерыках. Той жа механізм можна назіраць і на прыкладзе *Наследавання Гарацэму*¹⁵:

„Няхай паўзуць па Беларусі чуткі,
што помнік маю, як і маю мець:
ня чэлес, пругкі і зусім ня гнуткі

¹² А. Х а д а н о в і ч, *Старыя вершы*, Мінск 2003, с. 3.

¹³ *Ibidem*, с. 9.

¹⁴ *Ibidem*, с. 20.

¹⁵ *Ibidem*, с. 18.

(зь ім побач Аляксандраў слуп – малюткі!)¹⁶,
 ня біцэпсы трывалыя, як медзь,
 ня кудзеры, ня вочы і ня персі –
 штось іншае дае натхненню рух!
 Не! Толькі дух мяне трымае ўверсе,
 магутны дух, непераможны дух!”

Такім чынам, пэўная зацыкленасць аўтара на фізіялагічным аспекце, спрошчаная эмацыйнасць, дамінаванне гумару над іроніяй, прысутнасць пародыі на месцы постмадэрністычнага пасцішу, насычанасць вульгарнай і прастамоўнай лексікай, змяшаная з вялікай колькасцю спасылак на самыя розныя тэксты культуры, што на першы погляд стварае ўражанне постмадэрністычнага спалучэння высокага і нізкага, пры глыбейшым разглядзе дае падставы аспрэчваць меркаванні некаторых крытыкаў¹⁷ наконт элітарнасці, а таксама постмадэрністычнасці творчасці Андрэя Хадановіча, характарызуючы яе хутчэй як творчасць на памежжы мастацкасці і кітчу.

Iryna Aheyeva

Between kitsch and artistry: humour and irony in A.Khadanovich's works

A b s t r a c t

The modern Belarusian writer Andrey Khadanovich is basically accepted by literary critics as a representative of elite poetry. However, some aspects of his creativity indicate that this label is not wholly accurate. Humour and irony in A. Khadanovich's works are investigated in this article as a phenomenon of artistry bordering on kitsch.

¹⁶ Колькасць увагі, удзеленай кожнаму з пералічаных аб'ектаў, быць можа, сведчыць пра тое, што аўтар акцэнтуюе ўвагу менавіта на тым, што гарантуе смехавую рэакцыю ў адрасата, выкарыстоўваючы азначаную тэматыку як гарантаваны, правяраны сродак.

¹⁷ Марыя Мартысевіч, Юры Андруховіч, Серж Мінскевіч і інш.

Вольга Ляўчук

Мінск

**СТЭРЭАТЫП ГАБРЭЯ НА ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІМ ПАМЕЖЖЫ
(ПАВОДЛЕ МАТЭРЫЯЛАЎ ПАЛЯВЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ
БРАСЛАЎСКАГА, ПАСТАЎСКАГА І СВІСЛАЦКАГА РАЁНАЎ)**

„Стэрэатыпы – вобразы ў нашай свядомасці” (the pictures in our heads)¹ – гэта абдуманая і замацаваная ў нашай свядомасці меркаванне, якое фарміруецца ў нас у працэсе сацыялізацыі. Нярэдка стэрэатыпы не адпавядаюць рэальнасці, нягледзячы на гэта, кожны стэрэатып важны, бо ён дапамагае чалавеку ў катэгарызацыі света, у вызначэнні месца ў ім для кожнай з’явы і чалавека. Зварот да стэрэатыпаў цесна звязаны са з’яўленнем груп у нашай свядомасці. Кожны з нас з’яўляецца часткай групы і, можа, таму для нас важна дзяленне на групы ўсіх з’яў і прадметаў нашага навакольнага свету. Вывучэнне стэрэатыпаў на памежжы дазваляе лепей зразумець культуру і гісторыю свайго народа, бо стэрэатыпы ўключаюць у сябе ўвесь досвед, атрыманы людзьмі за акрэслены прамежак часу, а памежжа з’яўляецца цікавым месцам, дзе ўзаемадзейнічаюць культуры і традыцыі.

У нашай працы выкарыстаны матэрыялы, сабраныя пад час палявых даследаванняў у Пастаўскім (2011 г. і 2012 г.), у Свіслацкім (2010 г.) і Браслаўскім раёнах (1997–2007 гг.). Дадзеныя рэгіёны знаходзяцца на польска-беларуска-літоўскім памежжы і ўяўляюць выключную цікавасць для даследчыкаў, бо там жывуць людзі, што належаць да розных нацыянальнасцей (беларусы, палякі, рускія, літоўцы, цыгане, татары, украінцы) і веравызнанняў (католікі, праваслаўныя, стараверы, мусульмане, баптысты). На матэрыяле нашых даследаванняў паспрабуем ахарактарызаваць стэрэатып габрэя на польска-беларуска-літоўскім памежжы.

На тэрыторыі Браслаўскага раёна габрэі жылі ў Добінаве, Плюсах, Невяраве, Відзах, Браславе, Слабодцы, Друі, у Свіслацкім раёне – у Поразавае, Свіслачы, а ў Пастаўскім раёне – у Лынтупах, Камаях, Паставах, Гадуцішках, Дунілавічах, Свенцянах, Вольсе, Папеліках, Свіры. Як адзначаюць інфарманты, габрэі сяліліся ў вялікіх мястэчках, дзе было шмат людзей.

ЭТНОНІМЫ

На польска-беларуска-літоўскім памежжы іх звычайна называлі *жыдамі*. Агульнаславянскае слова „жыд” было запазычана са старажытна-італьянскай „guidio” ад лацінскага – „judaeus”². У слоўніку І. Насовіча лексема „жыд” мае два значэнні, першае адпавядае рускаму „еврей”³. Слова *жыд* да вайны на тэрыторыі

¹ У. Л и п п м а н, *Общественное мнение*, пер. с англ. Т.В. Барчуновой, Москва 2004.

² *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Г–К, уклад. А. Цыхун і інш.; рэд. В.У. Мартынаў, Мінск 1985, с. 262.

³ *Словарь белорусского наречия*, составленный И.И. Носовичем, Санкт-Петербург 1870, с. 50.

Заходняй Беларусі не было зняважлівым; больш за тое, так называлі габрэяў папольску, а польская мова да пачатку Другой сусветнай вайны была афіцыйнай мовай на гэтай тэрыторыі. Таксама габрэяў называлі *пархамі* – „найгоршы чалавек”⁴, *пархунамі*⁵.

„Парх ‘паршывы, пакрыты лішаймі, паршывец’ (Нас., Шат., Гар., Др.-Падб., Шн. 2), ‘парша’ (Яруш.), ‘зняважлівая назва яўрэя’ (Нас., Мядзв.), *пархі* ‘ўсялякі бруд; пейсы ў яўрэяў’ (Нас.), ‘парша, кароста’ (Сцяшк., Грыг.), *пархаўё* ‘дзятва’ (Карскі, Труды, 476). З польск. *parch, parchowac* ‘парша, часотка’, ‘станавіцца паршывым’ (Кюнэ, Poln., 85)”⁶.

Цікавы той факт, што няхрышчаных дзяцей католікі нярэдка называлі „*жыдулкамі*”⁷, што можна патлумачыць тым, што некаторыя інфарманты лічылі габрэяў нявернымі, бо яны не былі хрышчоныя.

МОВА

Габрэі мелі сваю „мешаную мову”⁸, якая, са слоў інфармантаў, не была ні рускай, ні польскай. „Па-габрэйску” яны размаўлялі толькі паміж сабой, а для інфармантаў гэтая мова была незразумелая („гыркалі паміж сабой”⁹, як ахарактарызаваў гаворку габрэяў адзін з інфармантаў). Аднак інфарманты адзначаюць, што габрэі валодалі некалькімі мовамі. Так, калі да іх звярталіся па-польску, то яны адказвалі таксама на польскай мове. З гэтага вынікае, што ў стэрэатыпе габрэі – „чужыя”, бо маюць сваю асаблівую мову; станоўчай рысай габрэя з’яўляецца яго адукаванасць і практычнасць, што выяўляецца ў веданні шматлікіх моў. Валоданне некалькімі мовамі – гэта рыса ўласцівая і іншым этнічным групам на памежжы.

ЗАНЯТКІ

На пытанне пра тое, чым займаліся габрэі, інфарманты з некаторай зайздраццю і іроніяй гаварылі, што часцей за ўсё габрэі „цяжкую працу не рабілі”¹⁰, іх праца была лепшаю (так званы „лёгкі хлеб”), чым у іншых людзей. Католікі, праваслаўныя і стараверы найчасцей займаліся земляробствам. Габрэі займаліся гандлем (прадавалі хлеб, мяса, дамашнія прылады працы), трымалі крамы, часам валодалі рамёствамі, будавалі млыны. Напрыклад, габрэі шклілі вокны, шылі абутак і вопратку, куплялі рыбу, палатно, кудзелю, коней, старую вопратку ў людзей на продаж, адвозілі ў Вільню, адкуль пасля прывозілі і гандлявалі рознымі таварамі (напрыклад, мылам, іголках і г.д.). Ім было забаронена прадаваць гарэлку, тытунь

⁴ *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu, charakterystyka socjolingwistyczna, świadectwo mieszkańców*, red. nauk. E. S m u ł k o w a, Warszawa 2011, s. 319.

⁵ Wywiad 2011 r. w Wieliczkach, rejon postawski, Białoruś, informator: mężczyzna JJ, urodz. 1925 r.; nagr.: Paulina Ibek, Anton Paulovich, Anna Koronta, Daria Shevko.

⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 8, *Н-П*, уклад. А. Цыхун і інш.; рэд. В.У. Мартынаў, Мінск 1993, с. 171.

⁷ Wywiad 2011 r. w Komajach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta WK, urodz. 1931 r.; nagr.: Karolina Gendek, Volha Liauchuk.

⁸ *Brasławszczyzna...*, s. 385.

⁹ Wywiad 2011 r. w Wieliczkach, rejon postawski, Białoruś, informator: mężczyzna JJ, urodz. 1925 r.; nagr.: Paulina Ibek, Anton Paulovich, Anna Koronta, Daria Shevko.

¹⁰ Wywiad 2010 r. w Porozowa, rejon świslocki, Białoruś, informator: mężczyzna IK, urodz. 1916 r., kobieta MK, urodz. 1926 r.; nagr.: Olga Guszczewa.

і запалкі. Таксама некаторыя з іх былі дастаткова заможнымі людзьмі, валодалі фабрыкамі і заводамі. Зямлёй габрэі, у адрозненне ад палякаў і беларусаў, не займаліся, адсюль такое асуджэнне і зайздрасць у адносінах да іх. Аднак габрэі, паводле слоў інфарматараў, умелі дамаўляцца з іншымі людзьмі на выкананне пэўнай працы. Так, напрыклад, габрэі аддавалі людзям гной са двара за тое, каб ім тыя пасадзілі бульбу. І ўсе вынікам такой дамовы былі задаволеныя. Або ў суботу, калі габрэям было забаронена працаваць, яны прасілі некага з суседзяў-палякаў, каб тыя дагледзелі іх гаспадарку. Нярэдка, як, напрыклад, у Камаях, габрэі бралі да сябе палякаў для дагляду за сваімі дзяцямі; такую працу габрэі шчодро аплачвалі.

РЭЛІГІЙНЫЯ ТРАДЫЦЫІ

Рэлігійныя традыцыі і абрады габрэяў вельмі адрозніваліся ад традыцый і абрадаў іншых веравызнанняў, таму ў выказваннях інфармантаў яны займаюць важнае месца. Як адзначаюць інфарманты, габрэі хадзілі маліцца ў сінагогу, якую нярэдка інфарманты называюць школай, а таксама маліліся дома. Мужчыны і жанчыны маліліся асобна. Прапаведнікам у габрэяў быў рабін. Варта зазначыць, што, па словах інфармантаў, габрэі былі вельмі паслухмяныя і набожныя.

Субота. Важным днём для габрэяў, паводле інфармантаў, была субота. У той дзень яны не хадзілі ў школу і не працавалі. Нават дома габрэі нічога не гатавалі і не займаліся гаспадаркай. Калі ім патрэбна была дапамога, напрыклад, падаіць карову, то яны прасілі суседзяў. У суботу габрэі хадзілі ў сінагогу маліцца, дзе, як адзначаюць інфарманты, „яны спявалі і крычалі”¹¹. Інфарманты звяртаюць увагу на тое, што ў сінагогу хадзілі толькі мужчыны, жанчыны яе наведвалі незаўсёды, а толькі ў вялікія святы.

Кучкі (Свята кушчаў). Інфарманты нярэдка распавядалі пра асенняе свята „Кучкі”. Каля сваіх дамоў габрэі рабілі шалашы, будкі з дрэва, накрывалі іх хваёвымі галінамі, у іх елі і палілі свечкі. Дома ў той дзень нельга было есці. Гэтае свята, як тлумачаць інфарманты, было звязанае з вызваленнем Маісеем габрэяў з няволі фараона.

„Судны” дзень. Часам інфарманты свята „Кучкі” называлі яшчэ „Судным днём”. Паводле слоў інфармантаў, габрэі лічылі, што Бог у гэты дзень вызначае, што кожнага чалавека чакае ў наступным годзе: хвароба, смерць або нейкае няшчасце. Усю ноч гэтага дня яны старанна моляцца, крычаць, тым самым спрабуюць папрасіць Бога быць да іх літасцівым. Пасля малітвы ўсе габрэі ідуць да возера і „вытрэсваюць свае грахі”¹². Інфарманты ўдакладнялі, што з боку гэта ўсё выглядала вельмі смешна: габрэі здымалі вопратку і трэслі ёй над вадой.

Вялікдзень (Песах). Габрэі прыбіралі дом перад Вялікаднем. Таксама ўвесь тыдзень перад Вялікаднем ім было забаронена есці ўсё кіслае, нават хлеб, таму яны пяклі так званую „мацу”. Інфарманты ўзгадваюць, што за тыдзень перад Вялікаднем габрэі выносілі з дома ўвесь посуд, які выкарыстоўвалі на працягу года, хадзілі яго мыць на рэчку, а дома карысталіся „новым”, як тлумачыла інфармантка, чыстым посудам, „без квасаў”¹³.

Маца. Маца – гэта круглыя тоненькія блінчыкі з мукі і вады. Габрэі ўсіх частавалі мацою. Аднак, паводле меркавання інфармантаў, габрэі частку мацы гатавалі

¹¹ *Braslawszczyzna...*, s. 317.

¹² *Ibidem*, s. 318.

¹³ *Ibidem*.

для пачастунку, а другую частку – для сябе і ўжо гэтай мацой не дзяліліся. Яна была смачная, але да такога пачастунку адносіліся падазрона. Сярод людзей хадзіла легенда пра тое, што для гатавання гэтай спецыяльнай мацы габрэям была патрэбна каталіцкая кроў (адна кропля) дзіцяці або цнатлівай дзяўчыны. Кроў каштавала нямала, як і лекі, таму нярэдка сярод людзей хадзілі плёткі пра прапаўшых дзяцей, якіх кралі габрэі і забіралі ў іх кроў. Для гэтага яны, як сцвярджаюць інфарманты, выкарыстоўвалі бочку з цвікамі, куды кідалі малых дзяцей, круцілі іх у той бочцы і так атрымлівалі кроў. Аднак інфарманты ўдакладняюць, што яны няўпэўненыя ў праўдзівасці гэтых плётак. Можа таму малых дзяцей нярэдка палохалі, што „Жыд забярэць”¹⁴.

ВЯСЕЛЬНЫЯ І ПАХАВАЛЬНЫЯ АБРАДЫ

Вяселле. Інфарманты нярэдка апісваюць абрад габрэйскага вяселля, якое адбывалася на „сметніку” – на вуліцы ў двары. Спачатку маладая сядзіць дома ў фатэлю падобным да трону, вакол яе стаіць уся абшчына. Малады ўваходзіць у дом і закрывае вочы маладой тканінай. Вакол усе пачынаюць крычаць, бо цяпер маладая становіцца залежнай ад мужа ва ўсім. Пасля маладыя выходзяць на вуліцу, дзе на доўгіх палках расцягнута белая прасціна. Пад ёй моляцца, а пасля спяваюць.

Інфарманты згадваюць шклянку з вадой, якую рабін падае маладому пасля малітвы. Спачатку з яе піў малады, а пасля – маладая. Пасля жаніх павінен быў разбіць шклянку, што прадвяшчала радасць і шчасце ў жыцці маладых. Пасля самога вяселля габрэі арганізавалі баляванне.

Наша інфармантка з Лынтуп¹⁵ прымала ўдзел у вясельным абрадзе габрэяў. Яна павінна была паставіць вядро з вадой паміж маладымі, куды яны кідаюць пярсцёнкі. Пасля дзяўчынка даставала пярсцёнкі і дапамагала ім іх надзець. За гэта інфармантка атрымала золты, а маладой сям’і абрад павінен быў прынесці шчасце.

Шлюбны паміж прадстаўнікамі розных веравызнанняў былі забароненыя. Гэта была вялікая ганьба. Але калі каханне было мацнейшае за грамадскую думку, то каб, напрыклад, католіку ажаніцца з габрэйкай, трэба было яе схваць і калі на працягу сутак яе не знойдуць, то тады можна было зладзіць вяселле.

Пахаванне. Габрэі хавалі сваіх нябожчыкаў на асобных могілках. Перад тым, як адвесці нябожчыка на могілкі, ён ляжаў дома на падлозе на саломе. Адна з інфармантак у Лынтупах¹⁶ была сведкам пахавання. Паводле яе слоў, у труне прывезлі нябожчыка на могілкі, потым труну разламалі, а цела аднеслі ў яму. Сам абрад пахавання быў „закрыты” для чужых, нікога з прадстаўнікоў іншых веравызнанняў на пахаванне не пускалі. Незвычайным для інфармантаў было тое, што габрэяў хавалі без трун. Цела нябожчыка, паводле ўспамінаў інфарманткі, было загорнута ў „саван” (трохкутны мяшок, які адзявалі на галаву памерлага)¹⁷. Пасля нябожчыка садзілі ў яму, рабін адкідваў яму галаву і клаў камяні на вочы і рот. Пасля цела абкладвалі дошкамі, і католікі, якіх спецыяльна для гэтага наймалі, за-

¹⁴ Wywiad 2011 r. w Łyntupach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta AM, urodz. 1916 r., kobieta SJ, urodz. 1922 r.; nagr.: Ewa Gołachowska.

¹⁵ Wywiad 2011 r. w Łyntupach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta IG, urodz. 1928 r., nagr.: Agnieszka Kulisz, Daria Abrasim.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Wywiad 2011 r. w Komajach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta Wiktorja Korkoz, urodz. 1928 r.; nagr.: Wolha Hloba, Wolha Szylak.

копвалі цела габрэя. Усё гэта адбывалася моўчкі, ніхто не плакаў і не галасіў. Толькі калі цела пачыналі закопваць, пачыналі плакаць жанчыны. А пасля на роўную магілу клалі камень.

СТАЎЛЕННЕ ДА ГАБРЭЯЎ ПРАДСТАЎНІКОЎ ІНШЫХ НАЦЫЯНАЛЬНАСЦЕЙ

Інфарманты выказваюць розныя меркаванні наконт габрэяў. З успамінаў адной інфарманткі, да вайны габрэяў лічылі дрэннымі людзьмі, і таму нярэдка іх прыгняталі. Лічылася, што ўсё зло на зямлі ад габрэяў. Аднак, як адзначае інфармантка, што гэта, быць можа, была толькі прапаганда. Цікавы факт, што да вайны ў некаторых мястэчках дзейнічала антысеміцкая прапаганда пад лозунгам „Не купляй у габрэя”¹⁸. Так, напрыклад, у Камаях і ў Лынтупах была арганізавана польская крама, дзе належала палякам купляць прадукты, а ў габрэйскія крамы хадзіць было забаронена. Нярэдка туды палякаў проста не пускалі, хоць самі палякі аддавалі перавагу купляць у габрэяў, таму што ў іх было танней, быў вялікі выбар і магчымасць купіць у доўг без працэнтаў, а таксама можна было таргавацца.

Шмат хто з інфармантаў называў габрэяў добрымі суседзямі. Як распавядаў цесць адной з інфармантак, „пакуль жылі габрэі, так жылі і мы. Габрэі заўсёды браў па капейцы, а прыйшлі саветы – сталі браць па рублі і ўсё раскраслі”¹⁹.

Па словах інфармантаў, габрэі нярэдка дапамагалі суседзям, яны былі прыветлівыя і добрыя. „Усім вядомую” прагнасць габрэяў абвяргае выпадак, які быў апісаны адной з інфармантак у Камаях²⁰. У Камаі з суседняй вёскі прывезлі хрысціць дзіця у касцёле. Ксяндзу трэба было заплаціць два золотыя, але ў сям’і такіх грошай не было. Бацька немаўляці пайшоў да аднаго габрэя (звалі яго Хлаўна), каб папрасіць дапамогі. Габрэі без прамаруджвання даў яму неабходную суму і сказаў: „Ахрысціце дзіця, ахрысціце ды скажыце, што яго не ксёндз хрысціў, а Хлаўна”.

Іншыя ж інфарманты негатыўна ацэньвалі тое, што толькі габрэі займаліся гандлем, бо яны маглі маніпуліраваць людзьмі, самі назначалі цану, нярэдка падманвалі людзей.

Некаторыя інфарманты ўзгадваюць жарты, якія спецыяльна строілі габрэям. Так, напрыклад, на адны „Кучкі” ў Лынтупах хлопцы ў сінагогу запусцілі вярон. Таксама польскія дзеці жартавалі з габрэйскіх. Так, напрыклад, па ўспамінах адной з інфармантак, яны (польскія дзеці) нярэдка пад час малітвы габрэйскіх дзяцей у сінагозе перашкаджалі ім маліцца, крычалі пад вокнамі „А Юзь да Палястыны”, раскідвалі іх „фігуркі” ў сінагозе²¹. Пра гэтыя выбрыкі ведалі і настаўнікі, але ніхто ніяк польскіх дзяцей за гэта не караў.

ХАЛАКОСТ

Важнае месца ва ўспамінах нашых інфарматараў займае вайна і Халакост. Варта зазначыць, што пасля заканчэння вайны на польска-беларуска-літоўскім памежжы засталася вельмі мала габрэяў. Шмат іх загінула пад час вайны. Тыя ж,

¹⁸ Wywiad 2011 r. w Komajach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta AT, urodz. 1925 r.; nagr.: Swiatlana Rohacz, Anna Siwirska.

¹⁹ Wywiad 2010 r. w Porozowa, rejon świsłocki, Białoruś, informator: mężczyzna JSz, urodz. 1983 r., kobieta ASz urodz. 1959 r.; nagr.: Olga Guszczewa.

²⁰ Wywiad 2012 r. w Komajach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta Weronika Greška, urodz. 1923 r.; nagr.: Volha Liauchuk.

²¹ Wywiad 2012 r. w Gwozdowiczach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta Olimpia Lowkis, urodz. 1928 r.; nagr.: Volha Liauchuk.

хто перажыў вайну, пасля вайны і прыхода савецкай улады, збеглі ці ў Польшчу, ці ў Амерыку, ці ў Латвію. Інфарманты расказваюць, што пад час вайны былі розныя адносіны да габрэяў: нехта дапамагаў ім хавацца, карміў іх, даваў ім вопратку, нават калі іх ужо вывезлі ў гета, а нехта, наадварот, выдаваў немцам.

На пытанне, чаму менавіта ў вайне так пацярпелі габрэі, інфарманты адказвалі па-рознаму. Нехта спрабаваў гэта аргументаваць тым, што габрэі зрабілі нешта дрэннае. Хадзілі чуткі пра тое, што яны арганізавалі масонства, якое хацела звергнуць касцёл. З-за такіх чутак з'яўляецца страх перад „чужымі”. Адна інфармантка бачыць прычыну няшчасцяў габрэяў пад час вайны ў тым, што яны былі „бязбожныя”²².

Адзін інфармант прычынай нянавісці да габрэяў лічыць зайздрасць. Габрэі былі заможнымі, ім усе зайздросцілі. Гэтыя людзі былі з характарам, іх погляды цяжка было змяніць, як гаварылі, „габрэя не купіш, габрэя не пераканаеш, ён застанецца габрэям”²³. Іх складана было кантраляваць. Як дакладна зазначыў інфармант з вёскі Родзі, „яны разумныя, хітрыя, яны такія... усюды пралазяць, у кожную шчыліну”²⁴. Розныя менталітэты і манера паводзін, а таксама паспяховасць у жыцці выклікалі зайздрасць у прадстаўнікоў іншых веравызнанняў, што таксама ўплывала на тое, што габрэі станавіліся „чужымі”. Ад многіх інфармантаў можна было пачуць меркаванне, што габрэі „праклятыя”²⁵, таму што менавіта іх народ вінаваты ў забойстве Хрыста.

ВЫСНОВЫ

У сітуацыі памежжа культур важнае месца займае катэгарыяльная апазіцыя „свой-чужы”, якая заснавана на падсвядомым аналізе знешніх прыкметаў, што адрозніваюць пэўную групу ад іншых (мова, тэмперамент, лад жыцця і заняткі, звычаі, рэлігійныя традыцыі і абрады і інш.). Аднак апошнім часам у навуцы была ўведзена новая катэгорыя – „іншы”. Менавіта „іншымі” з'яўляюцца габрэі ў вачах жыхароў польска-беларуска-літоўскага памежжа.

„Іншы – гэта не адзін са Сваіх, ён відавочна адрозніваецца ад сваіх, прыныпова іншы, чым Свае; але пры гэтым Іншы не нясе, у адрозненне ад Чужога, ужо самім фактам існавання пагрозу існавання Сваім. [...] Іншы выклікае ў суб'екта не столькі адчужэнне і агрэсію, як у выпадку з Чужым, колькі зацікаўленую ўвагу”²⁶.

Габрэйская культура значна адрознівалася ад культуры іншых нацыянальнасцей, якія жылі на памежжы. Габрэі для камунікацыі паміж сабой выкарыстоўвалі сваю асаблівую мову (ідыш), незразумелую для інфармантаў. У асноўным

²² Wywiad 2011 r. w Komajach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta WK, urodz. 1931 r.; nagr.: Karolina Gendek, Volha Liauchuk.

²³ Wywiad 2011 r. w Wieliczkach, rejon postawski, Białoruś, informator: mężczyzna JJ, urodz. 1925 r.; nagr.: Paulina Ibek, Anton Paulovich, Anna Koronta, Daria Shevko.

²⁴ Wywiad 2011 r. w Rodzi, rejon postawski, Białoruś, informator: mężczyzna CzA, urodz. 1945 r.; nagr.: Karolina Gendek, Volha Liauchuk.

²⁵ Wywiad 2011 r. w Pieszkowcach, rejon postawski, Białoruś, informator: kobieta J, urodz. 1920 r., kobieta J, urodz. 1930 r.; nagr.: Monika Łaszkiwicz, Nadzieja Naważyława.

²⁶ М.Л. Д у б о с с а р с к а я, *Свой-чужой-другой: к постановке проблемы*, „Вестник Ставропольского государственного университета. Филологические науки” 2008, № 54, с. 170–171.

яны зараблялі на жыццё гандлем, рамяством, нярэдка валодалі фабрыкамі і заводамі, што, паводле меркавання нашых інфармантаў, было „лёгкім хлебам” у параўнанні з працай на зямлі. У габрэяў былі „іншыя” рэлігійныя традыцыі і абрады, нярэдка незразумелыя і смешныя для нашых інфармантаў. Аднак, як падкрэслівалі нашыя рэспандэнты, габрэі былі ядрэннымі суседзямі, з імі можна было дамовіцца, яны былі гатовыя дапамагчы, былі гасціннымі і з павагай ставіліся да прадстаўнікоў іншых веравызнанняў. З успамінаў інфармантаў вынікае, што сярод людзей не было рэлігійнай нянавісці і звадаў, усе жылі мірна. Асабліва важнай для інфармантаў у культуры габрэяў была іх набожнасць і строгае захаванне сваіх традыцый і абрадаў. Важным фактарам пры вызначэнні месца ў апазіцыі „свой-чужы” з’яўляецца тое, ці стварае прадстаўнік акрэсленай групы небяспеку для ўсёй групы. У гэтым выпадку габрэі, хоць і значна адрозніваліся ад іншых груп, але асаблівай небяспекі не ўяўлялі, як, напрыклад, цыгане або людзі „звонку”, „чужыя”.

Volha Liauchuk

The stereotype of the Jews in the Polish-Belarusian-Lithuanian borderland (based on field studies in Braslavsky, Postavsky and Svislochsky regions)

A b s t r a c t

Based on materials collected during field studies in the Braslavsky, Postavsky and Svislochsky regions, this article describes the stereotype of the Jews prevalent in the Polish-Belarusian-Lithuanian borderland. Special attention is paid to the external signs that distinguish Jews from other groups: language, temperament, lifestyle and occupation, customs, religious traditions and ceremonies, and also to the attitude of other nationalities towards the Jews. An important category in interaction between the representatives of different cultures is the „our-foreign-another” opposition. Basing on this category, an attempt is made to determine the place of the Jews in relation to people of other nationalities living in this area.

RECENZJE

Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, pod redakcją Elżbiety Smułkowej, t. 1, Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, 659 s.; t. 2, Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, 765 s.

Badania terenowe na Brasławszczyźnie prowadzone były dwuetapowo: pierwszy kontakt badawczy z rejonem brasławskim Republiki Białorusi miał miejsce w 1997 roku, natomiast intensywna eksploracja terenowa rozpoczęła się w 2002 roku i trwała do roku 2007. Projekt badawczy został opracowany przez Elżbietę Smułkową, materiał językowy zebrany przez białoruskie badaczki: Irynę Budźko, Olgę Guszczewą, Elenę Kazancewą, Inesę Kuryan oraz uzupełniony przez Kirę Gułumianc, która udostępniła zespołowi autorskiemu słownictwo zapisane w kilku miejscowościach Brasławszczyzny w latach 1969–1972. W nieznacznym stopniu wykorzystano także zbiory Wiacesława Werenicza z lat 60. XX wieku. Środki na badania terenowe zapewniła Fundacja Lanckorońskich. Artykuły historyczne zostały napisane przez historyków białoruskich: Kastusia Szydłouskiego (Brasław), Alaksandra Smalanczuka (Grodno) i Anatola Wialikiego (Mińsk)¹.

Najpierw, w 2009 roku, ukazał się tom II – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, opracowany przez E. Smułkową i białoruskich dialektologów: I. Budźko, O. Guszczewą, H. Kazancewą.

Przedstawiony w *Słowniku brasławskim* materiał odzwierciedla sposób porozumiewania się mieszkańców wielojęzycznego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, których podstawowym środkiem komunikacji jest gwara białoruska znajdująca się pod wpływem silnej interferencji języka rosyjskiego. Znacznie ograniczona jest tu również funkcjonalność języka polskiego. W takiej sytuacji komunikacyjnej – jak stwierdzają autorki słownika:

„nadrzędnym zjawiskiem jest konwergencja językowa i poczucie posługiwania się językiem mieszanym oraz tendencja do całkowitego przechodzenia na język rosyjski. [...] Dalekosiężną interferencję obserwuje się zwłaszcza między słownictwem białoruskim, polskim i rosyjskim. Lituanizmy leksykalne należą do starszej warstwy słownictwa wiejskiego i są na ogół dobrze przyswojone i w miejscowej polszczyźnie, i w białoruszczyźnie równocześnie”².

¹ E. S m u ł k o w a, *Wprowadzenie [w:] Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, t. 1, Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. S m u ł k o w e j, Warszawa 2011, s. 9–10.

² E. S m u ł k o w a, *Uwagi o słownictwie dwujęzycznych mieszkańców Brasławszczyzny i sposobie jego prezentacji [w:] Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, t. 2, Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, pod red. E. S m u ł k o w e j, Warszawa 2009, s. X.

Przy nierównym statusie i prestiżu współwystępujących języków autorki zaobserwowały zachwianie

„zdolności delimitacji leksyki należącej pierwotnie do różnych systemów językowych. Czyli że interferencja, rozumiana jako proces kontinuum, osiąga, zwłaszcza w młodszym i średnim pokoleniu [...], negatywny, zagrażający samodzielności językowej poziom wysycenia”³.

Słownik składa się z trzech części: w części I leksykę przedstawiono w układzie tematycznym bez podawania znaczeń, gdyż wynikają one z uporządkowanego układu zapisów, z dużą liczbą form gramatycznych; część II – to indeks alfabetyczny; w części III zamieszczony jest słownik alfabetyczny wyrazów trudnych do zrozumienia, które w hasłach tematycznych zaznaczone są gwiazdką*.

Należy całkowicie zgodzić się z Anną Zielińską, autorką recenzji *Słownika brastawskiego*, że w celu ukazania mechanizmów postępującego procesu unifikacji zespół badaczek wypracował

„oryginalną, nowatorską w polskim językoznawstwie koncepcję przedstawienia słownictwa należącego według obiektywnych kryteriów lingwistycznych do różnych języków, a w intencji mówiącego do tego, w którym prowadzona jest rozmowa. Słownik ukazuje użycie wyrazów w mówieniu po polsku i po białorusku, a rozgraniczenie języka rozmowy sygnalizuje znak graficzny: //. Dzięki temu zachowany został obiektywizm naukowy w klasyfikowaniu leksemów, a jednocześnie ukazana kompetencja komunikatywna informatorów. [...] Słownik pokazuje z perspektywy «od wewnątrz», jak mówi człowiek pogranicza. Pokazuje, że nie posługuje się on osobno każdym systemem leksykalnym, lecz *językiem mieszanym*, zgodnie ze swoją kompetencją socjolingwistyczną. Jest to też pierwszy słownik leksyki na płaszczyźnie *parole*, a nie *langue*, jak w tradycyjnych pracach leksykograficznych”⁴.

W 2011 roku ukazał się I tom opracowania – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Tom ten składa się z trzech głównych części. W pierwszej zostały przedstawione przez historyków dzieje regionu, ukazujące nie tylko zmiany granic administracyjnych, lecz także aspekt kulturowy, narodowy oraz zmiany demograficzne⁵. Druga część to charakterystyka socjolingwistyczna, gdzie kiluosobowy zespół autorski pokazał zachodzące na tym terytorium procesy językowe i koegzystencję wielu języków⁶. W rozdziale *Świa-*

³ *Ibidem*.

⁴ A. Zielińska, *O koncepcji słownika pogranicza: Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brastawski)*, red. nauk. Elżbieta Smułkowa, zespół autorski: Iryna Budźko, Olga Guszczewa, Helena Kazancewa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja lituanistyczna Nijola Birgiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, „Acta Baltico-Slavica” 2011, t. 35, s. 280–281.

⁵ K. Szudłowski, *Brasławszczyzna. Charakterystyka historyczno-kulturowa regionu*, s. 17–46; A. Smalanczuk, *Narodowy i kulturalny rozwój Brasławszczyzny w XX wieku*, s. 47–73; A. Wialik, *Brasławszczyzna w procesach migracyjnych lat 1944–1946*, s. 74–94.

⁶ E. Smułkowa, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brasławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)*, s. 101–140; I. Budźko, *Gwary białoruskie rejonu brastawskiego: geneza, geografia, uwarunkowania socjolingwistyczne*, s. 141–171; I. Kurjan, *Charakterystyka idiolektów języka polskiego*, s. 172–183; N. Birgiel, *Język litewski na Brasławszczyźnie*, s. 184–206; I. Grek-Pabisowa, *Starobrzędowcy – inni Rosjanie*, s. 207–213; O. Gu-

dectwo mieszkańców znajdują się z kolei wybrane teksty rozpisane na podstawie odbytych wywiadów.

W rejonie brasławskim zajmującym powierzchnię 2,2 tys. km² mieszka ponad 36 tys. osób. Pod względem narodowościowym jest to rejon mieszany, w którym większość (ok. 20 tys.) stanowią Białorusini, ponad 9 tys. – Polacy, ponad 600 osób – Rosjanie, ok. 150 – Litwini, ok. 120 – Łotysze i ok. 110 – Cyganie. Jest to równocześnie region wielowyznaniowy, w którym zarejestrowano 39 wspólnot religijnych: większość stanowią katolicy (18 parafii), występują liczne grupy wyznawców prawosławia (9 parafii) i staroobrzędowców (7 parafii) oraz nieliczne grupy protestantów i muzułmanów – pisze K. Szydłowski w artykule *Brasławszczyzna. Charakterystyka historyczno-kulturowa regionu*. Etniczne granice Brasławszczyzny pokrywają się z granicami Księstwa Połockiego ukształtowanymi w XI–XIII wieku. Jest ona swego rodzaju granicą między kulturą Słowian a kulturą Bałtów⁷.

„Sławizacja potomków Bałtów stanowiła jedną z charakterystycznych cech procesów etnicznych zachodzących w tym regionie. [...] Proces asymilacji nie doprowadził do białorutenizacji ludności litewskiej. Równoległe trwał proces polonizacji (autopolonizacji) oraz rusyfikacji Białorusinów. Pierwszy z nich stał się główną przyczyną powiększania się liczby ludności polskiej na Brasławszczyźnie”⁸.

Rusyfikacja trwa do dnia dzisiejszego i „stanowi kolejne ciężkie doświadczenie dla narodów regionu Brasławszczyzny”⁹ – podkreśla A. Smalanczuk w artykule *Narodowy i kulturalny rozwój Brasławszczyzny w XX wieku*.

Jednym ze sposobów rozwiązywania problemów etnicznych były masowe przesiedlenia ludności – pisze A. Wialiki w publikacji *Brasławszczyzna w procesach migracyjnych lat 1944–1946*. Najwięcej ludności opuściło Brasławszczyznę jesienią 1945 oraz zimą i wiosną 1946 roku. O przesiedleniu się do Polski decydowały czynniki socjalno-ekonomiczne, społeczno-polityczne, etniczne, konfesyjne, międzynarodowe, rodzinne i inne. Przeważały jednak dwa pierwsze, a przede wszystkim: socjalistyczne przeobrażenia gospodarki rolnej, deportacje ludności polskiej, dyskryminacyjna polityka władz sowieckich wobec polskiej mniejszości narodowej. Z Polski, głównie z Białostoczczyzny, przesiedliło się do obwodu połockiego znacznie mniej osób, niż z obwodu połockiego, w tym z rejonu brasławskiego, do Polski¹⁰, co również wpłynęło na zmianę struktury narodowościowej badanego regionu.

W ocenie E. Smułkowej

„dynamizm procesów pozajęzykowych spowodował, że na przełomie wieków XX i XXI coraz trudniej tu mówić o lidze równorzędnych języków wchodzących w kontakt. [...] Z językoznawczego punktu widzenia istotne dla zastanej na przełomie wieków w rejonie brasławskim sytuacji komunikacyjnej jest to, że doszło tam już do tak dużego przemieszania między współistniejącymi językami słowiańskimi, które

s z c z e w a, *Zakres użycia języka rosyjskiego i jego oddziaływanie na gwary białoruskie i polszczyznę w rejonie brasławskim*, s. 214–246; H. K a z a n c e w a, *Miejsce języka w systemie wartości mieszkańców badanego pogranicza*, s. 247–274.

⁷ K. S z y d ł o u s k i, *op. cit.*, s. 18–19.

⁸ A. S m a l a n c z u k, *op. cit.*, s. 48.

⁹ *Ibidem*, s. 71.

¹⁰ A. W i a l i k i, *op. cit.*, s. 91–92.

wchłonęły sporo elementów bałtyckich, a równocześnie do znacznego stopnia sławizacji gwary litewskiej, że można mówić o dokonującej się konwergencji (integracji) języków lokalnych wzajemnie dla ich użytkowników zrozumiałych, zwłaszcza dla starszego pokolenia. Świadomość posługiwania się swoistą mieszaniną językową, niezależnie od tego, którym z języków/gwar w założeniu dana osoba posługuje się w konkretnym akcie komunikacyjnym (białoruskim, litewskim, polskim czy rosyjskim), jest na Brastawszczyźnie powszechna. Można powiedzieć, że produkowane teksty w lokalnych językach mieszanych (znajdujących się w procesie konwergencji), to komunikacja «skonwergowana», gdyż prezentujące ją wypowiedzi mogą być do siebie bardzo podobne, choć funkcjonują pod różnymi nazwami. [...] Konwergencja dotyczy wszystkich płaszczyzn językowych¹¹.

Brak dążenia do rozgraniczenia systemów językowych w największym stopniu dotyczy współistniejących dwóch języków wschodniosłowiańskich: białoruskiego i rosyjskiego – zauważa O. Guszczewa w artykule *Zakres użycia języka rosyjskiego i jego oddziaływanie na gwary białoruskie i polszczyznę w rejonie brastawskim*. Niektóre ruscyzmy występują w białoruskiej postaci fonetycznej. Ich wykorzystanie często nie jest spowodowane nieznaną odpowiedniego wyrazu białoruskiego, lecz prestiżem języka rosyjskiego, który nadal kojarzy się z awansem społecznym.

„Zakres jego użycia i kompetencja użytkowników są zróżnicowane wiekowo i socjalnie. Najrzadziej i najslabiej mówi po rosyjsku starsze pokolenie, dla wielu przedstawicieli młodszego pokolenia jest to już język prymarny, którym posługują się najczęściej. [...] Mocny wpływ rosyjskiego przyczynia się do rozkładu miejscowej polszczyzny i białoruszczyzny u przedstawicieli średniego pokolenia (w tym 60-latków) i młodszego pokolenia. [...] Lata niepodległości sprzyjają temu, że funkcja symboliczna języka białoruskiego staje się coraz ważniejsza dla części młodego pokolenia, które zmienia swój stosunek do języka białoruskiego na znacznie bardziej przychylny, niż to było kiedyś. A nawet gdyby takie przejście z rosyjskiego na białoruski się odbyło, to nie na rzecz gwary, lecz języka literackiego, więc z pewnością można twierdzić, że zasięg użycia miejscowej białoruszczyzny i polszczyzny będzie się zmniejszał, a same gwary już ulegają znacznym zmianom¹².

I. Budźko w artykule *Gwary białoruskie rejonu brastawskiego: geneza, geografia, uwarunkowania socjolingwistyczne* podkreśla, że językowy obraz Brastawszczyzny składa się z kilku warstw, z których najstarszą stanowi bałtycka, występująca głównie w części zachodniej i centralnej, już w dużym stopniu zasymilowana. Wschodnią i północno-wschodnią część regionu zajmuje gwara białoruska należąca do grupy gwar połockich dialektu północno-wschodniego. Migracje ludności wewnątrz regionu przyczyniły się do mieszania cech kilku białoruskich warstw dialektalnych¹³.

I. Kuryan, charakteryzując idiolekty języka polskiego, zwraca uwagę na zróżnicowanie północno-wschodniej polszczyzny kresowej. W jej ocenie zróżnicowanie owo wynika nie tylko ze zmiany pokoleń lub przybliżenia do polskojęzycznych centrów administracyjnych i kulturalnych w różnych okresach historycznych, lecz również z „różnego stopnia udziału polszczyzny i gwar białoruskich oraz języka rosyjskiego w życiu mieszkańców różnych narodowości i warstw społecznych regionu¹⁴.

¹¹ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, s. 114–115.

¹² O. G u s z c z e w a, *op. cit.*, s. 245.

¹³ I. B u d ź k o, *op. cit.*, s. 169.

¹⁴ I. K u r y a n, *op. cit.*, s. 183.

Polszczyzna na badanym obszarze jest używana w bardzo ograniczonym zakresie, natomiast gwary litewskie są w końcowym stadium zaniku, dlatego Nijola Birgiel prognozuje, że

„liczba lituanizmów będzie się sukcesywnie zmniejszać. Pozostaną tylko te, które na trwałe weszły do systemu leksykalnego języka białoruskiego. Inne będą powoli wypierane przez języki białoruski i rosyjski, które są tu w powszechnym użyciu”¹⁵.

Wpływ języka białoruskiego na gwary staroobrzędowców na Braślowszczyźnie opisuje Iryda Grek-Pabisowa. W jej ocenie, chociaż ekspansja języka białoruskiego jest dość istotna, to jednak rosyjska gwara staroobrzędowców na Białorusi zachowała lepszą kondycję od gwary staroobrzędowców w Polsce, która stopniowo przeistacza się w rosyjsko-polską hybrydę językową¹⁶.

Relacje społeczne niejednokrotnie są kształtowane w oparciu o kryteria językowe – pisze H. Kazancewa w artykule *Miejsce języka w systemie wartości mieszkańców badanego pogranicza*.

„Przeciwstawianie języków **swojego** i **innego** (obcego) może odbywać się na trzech płaszczyznach: narodowej (język polski – białoruski – litewski – rosyjski), terytorialnej (język swojej wsi, regionu – język innych wsi, regionów, centrów) oraz normatywnej (gwara, język wiejski – język literacki). [...] Na wielokulturowym i wielojęzycznym obszarze pogranicza należy więc bardzo ostrożnie traktować wszelkie wartościujące wypowiedzi respondentów, pamiętając o tym, że potencjalnie wachlarz znaczeń tych ocen jest bardzo szeroki”¹⁷.

Badacze Braślowszczyzny, śledząc procesy konwergencji na bogatym materiale wypowiedzi mieszkańców, stwierdzali cechy indywidualne (idiolektalność) oraz innowacje pojawiające się w wypowiedziach co najmniej kilku rozmówców i są skłonni przyznać, że

„powtarzające się w lokalnej polszczyźnie i / albo białoruszczyźnie innowacje należą już do systemów, jakimi posługuje się ludność tego pogranicza. Taki punkt widzenia zgadza się z koncepcją de Saussure’a zakładającą równoczesną ciągłość języka i jego zmienność w czasie i przestrzeni”¹⁸.

Całość publikacji przynosi wyczerpującą informację o historii Braślowszczyzny i aktualnej sytuacji językowej tam występującej. Wszechstronny opis uzupełnia obszerna część *Świadectwo mieszkańców* (330 s.), w której opublikowano rozmowy oraz spontaniczne wypowiedzi ludności autochtonicznej dotyczące lokalnej pamięci zbiorowej, przeżytych historii oraz ważnych wydarzeń bieżących. Krótkie fragmenty każdej wypowiedzi przytaczane są w transkrypcji, a następnie w pisowni ortograficznej z zachowaniem jednak charakterystycznych cech gwary mieszkańców badanego pogranicza. Problematyka tekstów podawana jest na marginesach. Teksty ułożono w następującej kolejności: polskie, białoruskie, rosyjskie teksty staroobrzędowców oraz litewskie, a także teksty dwujęzyczne oraz mieszane. Niezwykle cenne jest załączenie CD z oryginalnymi nagraniami rozmów i wypowiedzi.

¹⁵ N. B i r g i e l, *op. cit.*, s. 203.

¹⁶ I. G r e k - P a b i s o w a, *op. cit.*, s. 212.

¹⁷ H. K a z a n c e w a, *op. cit.*, s. 273.

¹⁸ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, s. 122.

2-tomowe wydanie *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* ma ogromną wartość ze względu na wszechstronność opisu badanego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, interdyscyplinarny charakter opracowania oraz zastosowanie nowatorskich metod ukazania językowego bogactwa regionu na poziomie idiolektalnym. Czytelnik ma przed oczami dynamiczny obraz przemian zachodzących na Brasławszczyźnie na przestrzeni kilku stuleci, ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń XX wieku mających wpływ na kształtowanie się stosunków narodowościowych i postępowanie procesów konwergencyjnych na płaszczyźnie językowej. Autorzy nie tylko opisują obecną sytuację językową, lecz również prognozują możliwe kierunki zmian w niezbyt odległej przyszłości. Niewątpliwie jest to praca, która może być wzorem i wskazówką przy badaniu procesów etniczno-językowych zachodzących na innych pograniczach Białorusi.

Nina Barszczewska

**Л.П. Баршчэўскі, *Беларуска-польскі размоўнік-даведнік*,
(Серыя: Беларускія ЕўраРазмоўнікі), Радыёла-плюс, Мінск
2011, 180 с.**

W Mińsku w 2011 r. nakładem wydawnictwa Uładzimira Siuczykaua *Радыёла-плюс* ukazał się nowy *Беларуска-польскі размоўнік-даведнік*, którego autorem jest Lawon Barszczeuski. Takiego wydania już dawno nie było. Dotychczasowe pozycje tego typu zostały wydane 20 lat temu¹.

Nowe rozmówki ukazały się w serii „Беларускія ЕўраРазмоўнікі” dzięki wsparciu Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Białorusi. Krótką przedmowę (*Słowo na drogę*) napisał Leszek Szerepka – Nadzwyczajny i Pełnomocny Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Mińsku. Rozmówki są przeznaczone dla wszystkich tych, którzy wyjeżdżają do Polski służbowo, na urlop czy też w celach turystycznych. Mogą posłużyć tym, którzy pierwszy raz stykają się z językiem polskim i polską rzeczywistością, ale mają też na celu zachęcić do samodzielnego zgłębiania kultury i języka kraju-sąsiada. I wydawca, i polski ambasador podkreślają wspólne historyczne korzenie dwóch narodów. „Jeśli bliżej poznają Państwo Polaków i kulturę polską, na pewno się zgodzą, jak wiele rzeczy nas łączy” – czytamy w przedmowie amb. Leszka Szerepki. Książka ma pomóc porozumieć się z Polakami.

„Chciałbym jednak zapewnić Państwa, że nie zdarzy się nic złego, jeśli w podróży nie będą Państwo mieli jej przy sobie. Proszę rozmawiać z Polakami po białorusku i przekonają się Państwo, że nasze języki są bardzo do siebie podobne”² –

dodaje ambasador.

W rozmówkach znajdują się także praktyczna transkrypcja oraz poradnik gramatyczny, podstawą którego była *Кароткая граматыка польскай мовы*, wydana w Mińsku w 2008 r. przez tego samego autora i wydawcę³. Co ciekawe, umieszczono także informacje o najważniejszych obiektach turystycznych w Polsce oraz zdjęcia: Placu Zamkowego, bramy Uniwersytetu Warszawskiego na Krakowskim Przedmieściu, Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie, Łazienek Królewskich, pomnika Mikołaja Kopernika (autor: Raisa Szastak), Gdańska (autor: Chryscina Siuczykawa). Zdjęcia te pozwalają wyobrazić sobie współczesną Polskę komuś, kto tu przyjeżdża pierwszy raz (szkoda, że – pewnie ze względu na koszt druku – zdjęcia nie są kolorowe).

Książeczka składa się z kilku części: Przedmowy, Zasad pisowni i wymowy, Krótkich rozmówek białorusko-polskich (omawiających takie tematy, jak: Wyrazy często używane, Podróż, Hotel, Wyżywienie, Usługi, Poczta, Zakupy, Zdrowie, Wielkości i miary, Czas, Dane osobiste, Inne wyrazy często używane, Napisy, Szyldy), prezentacji obiektów turystycznych w Polsce (Najważniejsze obiekty turystyczne), Poradnika gramatycznego języka polskiego (Morfologia, Składnia), Wykazu źródeł (w których m. in. wymieniono

¹ Zob.: S. S z a d y k o, A. W ó j c i k, *Mini-rozmówki białoruskie*, Warszawa 1990; A. К л ы ш к а, *Беларуска-польскі размоўнік*, Мінск 1992.

² Л.П. Б а р ш ч э ў с к і, *Беларуска-польскі размоўнік-даведнік*, Мінск 2011, с. 7.

³ Л.П. Б а р ш ч э ў с к і, *Кароткая граматыка польскай мовы*, Мінск 2008.

Kieszonkowy słownik białorusko-polski, polsko-białoruski T. Jasińskiej i A. Bartoszewicza, Warszawa 2007 i dwa wspomniane wyżej wydania rozmówek).

W części dotyczącej akcentowania (s. 12–13) wymienione są wyjątki z akcentem na trzecią lub czwartą sylabę od końca, np. *matematyka*, *miąłybyście* itd. Zabrakło jednak informacji, że są to dzisiaj formy oficjalne, używane zwykle przy uroczystych okazjach, często przez osoby starsze i wykształcone, ewentualnie przez radiowców czy prezenterów telewizyjnych. Zwłaszcza młode pokolenia akcentują tego typu wyrazy zwykle na drugiej sylabie od końca (*matematyka*, *miąłybyście*), co jest już uznawane za normę użytkową⁴ – w codziennym życiu bardzo wiele osób tak właśnie mówi, a skoro są to rozmówki, to warto byłoby ten fakt podkreślić.

Na stronie 16. widnieją tytuły i wyrażenia grzecznościowe, np. *Спадар Кавальски!* / *Спадарыня Тарчыньска!* – *Panie Kowalski!* / *Pani Tarczyńska!* Te sformułowania są niefortunne i wynikają z różnic w etykiecie językowej polskiej i białoruskiej. W języku polskim formy z samym nazwiskiem uchodzą za niegrzeczne i są niezgodne z normą grzecznościową języka polskiego (inaczej jest na przykład w języku niemieckim)⁵. Forma adresatywna zawierająca nazwisko niestosowna jest zarówno w mowie, jak i w piśmie. Należałoby użyć imienia zamiast nazwiska (w kontaktach mniej oficjalnych) lub formy *proszę pana* / *proszę pani*, lub stosując któryś z wariantów tytułarnych, np. *panie dyrektorze* / *pani minister*. W rozmówkach brak też rozróżnienia form pisanych i mówionych. Formy typu *Дарагі / наважаны спадар!*, *Дарагая / наважаная спадарыня!* – *Drogi / szanowny panie!*, *Droga / szanowna pani* są używane (zwłaszcza z drugim wariantem *Szanowny / Szanowna*) w mailach czy listach, ale nie w mowie (skoro są to rozmówki, to należałoby to podkreślić), gdzie używanie takich form świadczy albo o niekompetencji mówiącego, albo o chęci ironicznego (czy innego, nacechowanego najczęściej dystansem) zwrócenia się do rozmówcy. Dodatkowo w formie pisanej zwroty *Szanowny Panie* / *Szanowna Pani* pisane są grzecznościowo wielką literą. Konteksty opisane wyżej nie są łatwym zagadnieniem, więc warto byłoby się zastanowić nad innym sposobem ukazania różnic wynikających z etykiety językowej w języku białoruskim i języku polskim.

Na stronie 43., gdzie widnieje słowniczek dotyczący samochodu, białoruskie *Калі ласка, замяніце масла* przetłumaczono jak *Proszę zmienić oliwę* – choć w takim kontekście Polak raczej powie *Proszę zmienić olej*. To tylko kilka przykładów od razu rzucających się w oczy.

Cenne w rozmówkach jest wyszczególnienie dni świątecznych w Polsce (s. 84–85), co przybliży nieco polskie realia. Jednak przy dacie 1 *лічманада* czytamy, że jest to *Dzień Wszystkich Świętych i Zaduszki*. W Kościele katolickim Zaduszki to dzień poświęcony pamięci zmarłych, przypadający na 2 listopada. Widnieje także informacja na temat Pierwszego i Drugiego Dnia Bożego Narodzenia, ale zabrakło informacji o dniu 24 grudnia, czyli Wigilii, tak bardzo zakorzenionej i popularnej w polskiej tradycji (w przeciwieństwie do państw zachodnich).

Na podkreślenie zasługuje wykaz najważniejszych obiektów turystycznych w Polsce (s. 108–119). Umieszczono tam listę 28 miejscowości wraz z informacją turystyczną, podpowiadającą, co warto w danym miejscu zobaczyć. Jest to więc swoisty mały przewodnik po Polsce. Cenne jest także umieszczenie małego poradnika dotyczącego gra-

⁴ Zob. H. J a d a c k a, D. Z d u n k i e w i c z - J e d y n a k, A. M a r k o w s k i, *ABC gramatyki* [w:] *Polszczyzna na co dzień*, red. M. B a ñ k o, Warszawa 2006, s. 97–98.

⁵ Zob. uwagi Małgorzaty Marcjanik, *Poradnia językowa PWN* [online], <http://poradnia.pwn.pl/lista.php?szukaj=panie+kowalski&kat=18> [dostęp: 15.07.2012].

matyki polskiej (s. 122–173), gdzie w sposób zwięzły omówiono najważniejsze aspekty gramatyczne języka polskiego z przykładami ilustrującymi różnice między językiem polskim i językiem białoruskim. I choć można by się zastanawiać, czy w tym miejscu powtórzenie materiału z wydanej wcześniej krótkiej gramatyki języka polskiego (*Кароткая граматыка польскай мовы*) jest wskazane, to jednak nie ulega wątpliwości, że użytkownik rozmówek został zaopatrzony w kompleksowy (choć zwięzły) materiał służący zapoznaniu się z językiem polskim. Jest to w końcu – jak wskazuje sam tytuł – *размоўнік-даведнік*. Zapewne chęć skrótowego podania informacji spowodowała, że przy formie zaimka *ja* w dopełniaczu i bierniku widnieje forma *mię* bez komentarza, że jest to forma książkowa i raczej nikt tak dziś na co dzień nie mówi (skoro są to rozmówki, wymagałoby to komentarza). Z kolei przy zaimku zwrotnym *sobie* w celowniku (s. 165 i 169) przydałaby się informacja o potocznej formie *se* (są to rozmówki, więc przydałoby się skomentować i tę formę, którą można często usłyszeć w języku mówionym, potocznym). Niezwykle przydatne są informacje na temat polskiej składni oraz konfrontacja modeli syntaktycznych białoruskich i polskich na konkretnych przykładach (s. 174–177). Na ostatniej stronie umieszczono polskie godło i napis *Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Białoruś*. Jednak na stronie polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych⁶ widnieje nazwa *Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Białorusi*, co jest zgodne z wytycznymi Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju⁷, gdzie wyszczególniono krótką nazwę *Białoruś* i nazwę oficjalną *Republika Białorusi* (podobnie *Republika Południowej Afryki* a nie *Republika Południowa Afryka*).

Poczynione uwagi, nieliczne zresztą, nie pomniejszają, rzecz jasna, walorów prezentowanych rozmówek. Jest to kolejny krok do zbliżenia naszych narodów, poznania się i obalania stereotypów. Fakt, że przedmowę napisał polski ambasador na Białorusi, świadczy o tym, że Polakom również zależy na kontaktach z Białorusinami. Rozmówki te z powodzeniem mogą być wykorzystywane nie tylko przez biznesmenów czy turystów, lecz także wszystkich tych, którzy uczą się lub chcą się uczyć języka polskiego. I choć adresowane były do białoruskiego czytelnika, to także Polakom mogą służyć pomocą w nauce języka białoruskiego. Cenne są informacje na temat obiektów turystycznych oraz zdjęcia – to wszystko łączy w sobie język, kulturę, obyczaje i wreszcie – miejmy nadzieję – ludzi. A jeśli w tym wszystkim pomocne okażą się tego rodzaju rozmówki, to przecież tylko z korzyścią dla wszystkich.

Radosław Kaleta

⁶ Zob. http://msz.gov.pl/pl/informacje_konsularne/polskie_placowki/placowki [dostęp: 15.07.2012].

⁷ *Nazwy państw*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2006, s. 14.

І.М. Запрудскі, *Па дарозе на Парнас. Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэпцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, БДУ, Мінск 2012, 175 с.

Беларускую літаратуру XIX ст. Ігар Запрудскі пачаў вывучаць і даследаваць яшчэ ў студэнцкія гады. Больш за 20 гадоў прайшло з таго часу і, трэба сказаць, даробак навукоўца даволі значны: кандыдацкая дысертацыя *Творчасць Адама Кіркора. Ад рамантызму да пазітывізму* (2000), дзве кніжкі, некалькі дзесяткаў артыкулаў. Фактычна ўсё навуковае жыццё І. Запрудскага прасвечваецца праз прызму літаратуры XIX ст.: якую яго публікацыю не возьмі – адразу адчуваецца, што аўтар „сыходзіць” да аб’екту свайго даследавання менавіта з вышынь добра пазналага і, відавочна, свайго ўлюбёнага стагоддзя. Піша ён, напрыклад, пра М. Стральцова, але глядзіць на ягоную творчасць з пазіцыі абазналага гісторыка літаратуры, навукоўца, які добра ведае, на чым базуецца ўся беларуская літаратура XX стагоддзя.

У надрукаваную выдавецтвам БДУ кніжку І. Запрудскага *Па дарозе на Парнас* (2012) увайшло дзесяць нарысаў, дзесяць своеасаблівых лекцый па гісторыі беларускае літаратуры XIX ст. Лекцый, якія цікава будзе прачытаць не толькі студэнту (бо, пэўна ж, у першую чаргу ім адрасавана дадзенае выданне), але і даследчыку літаратуры.

Не так даўно Я. Янушкевіч самахвальна пісаў:

„З адыходам мудрага і нястомнага старэйшага папленніка Кротуса Генуса (Генадзь Кісялёў любіў, калі да яго гэтак звярталіся, запэўніваючы, што ганарыцца мянушкаю, увечненай у гарэзным *Сказе пра Лысую Гару*), з драмай, што спаткала Ул. Мархеля, – жыццё вынесла мяне адзін на адзін з XIX стагоддзем. Твар у твар са шматлікімі даследніцкімі праблемамі, падзяліцца з якімі, пайсці на параду ўжо няма да каго” (*Зямля Кенатафаў*).

А вось кніга І. Запрудскага сведчыць, што ёсць да каго пайсці па параду. І падыскупаваць ёсць з кім. Менавіта магчымасцю падыскупаваць і цікавая для нас гэтая кніга. Бо, як заяўлена ў анатацыі, у ёй „асвятляюцца праблемныя аспекты жыцця і творчасці беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў культуры сярэдзіны і другога паловы XIX ст.”

Здавалася б, пасля тытанічнае працы Г. Кісялёва ў беларускай літаратуры XIX ст. расстаўлены ўсе кропкі над „і”. Фундаментальныя *Ад Чачота да Багушэвіча* і *Жылі-былі класікі* здольныя былі на шмат гадоў пакінуць гісторыкаў літаратуры без працы. Але аказалася наадварот: кнігі Г. Кісялёва толькі падштурхнулі, надалі імпульсу даследчыцкай думцы. Сённяшнія росшукі ў галіне літаратуры XIX ст. практычна немагчымыя без працаў Г. Кісялёва. І менавіта на працах Г. Кісялёва засноўвае свае даследаванні І. Запрудскі. Можна нават так сказаць: лабараторыя І. Запрудскага абсталявана кісялёўскім інструментарыем (усе важнейшыя публікацыі вядомага навукоўца праштудзіраваны, усе апублікаваныя ім архіўныя дакументы ўлічаны). І менавіта на гэтай базе адбываецца генерацыя новых ідэй, нараджаюцца новыя атрыбуцы вядомых і даўно нібыта ўжо атрыбутаваных тэкстаў. Погляд даследчыка скіраваны да найбольш істотных праблем.

Амаль усё XX стагоддзе беларускі чытач свята верыў у прыгожую гісторыю пра першага сялянскага паэта Беларусі Паўлюка Багрыма. Гісторыю настолькі забранзавелую, што ніхто з навукоўцаў і падумаць не мог, каб яшчэ раз перачытаць уважліва даступныя дакументы, супаставіць факты. І, урэшце, – зрабіць высновы. Прызнацца у сваёй недальнабачнасці. Бо ж гісторыя Паўлюка Багрыма выглядае надзвычай непераканаўчай і фантастычнай.

Да гонару І. Запрудскага, ён быў адным з першых, хто здолеў убачыць, дзе закралася памылка, якая перашкаджае іншым убачыць праўду. І смела заявіць пра гэта. І здзіўляцца, што іншыя працягваюць не бачыць відавочнага, працягваюць вызнаваць архаічныя погляды пачатку XX ст., відаць, баючыся, што згіне святасць апосталаў беларускага адраджэння, калі прапанаваная імі атрыбуцыя – увогуле і не атрыбуцыя, а фантазія.

Нарыс пра высвятленне аўтарства верша *Заграй, заграй, хлопчэ малы* адзін з лепшых у кнізе І. Запрудскага. Напісаны ў сярэдзіне 90-х гг. мінулага стагоддзя, ён і сёння застаецца актуальным. Праўда, за пятнаццаць апошніх гадоў з’явілася сёе-тое новае ў гэтым пытанні. Напрыклад, кожны зацікаўлены можа сёння пазнаёміцца не толькі з XXIX раздзелам кнігі Ігнацы Яцкоўскага паводле *Пачынальнікаў* Г. Кісялёва, але і цалкам прачытаць *Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды*. Апрача таго, замест дзесяці энцыклапедычных радкоў пра І. Яцкоўскага сёння даступны стостаронкавы нарыс пра наваградскага адваката і літаратара.

А таму незразумела: чаму І. Запрудскі анічога пра гэта не згадвае. Нібыта пасля сваіх публікацый сярэдзіны 90-х гг. больш ніколі не звяртаўся да гэтае тэмы, не чытаў нічога на гэтую тэму. Ці, наадварот, свята верыць у сваю атрыбуцыю і нават не дапускае думкі, што можа быць інакш.

Нетрадыцыйным шляхам ішоў І. Запрудскі і ў пытанні атрыбуцыі паэмы *Тарас на Парнасе*. Вынікі сваіх даследаванняў дадзенай праблемы навуковец няраз ужо публікаваў. А сэнс ягоных сцверджанняў можна перадаць наступным чынам: узровень таленту Ялегі Пранціша Вуля (Элегія Францішка Карафа-Корбута) адпавядае ўзроўню таленту аўтара паэм *Тарас на Парнасе* і *Два д’яблы*, а г. зн. не Канстанцін Вераніцын, а менавіта Вуль з’яўляецца аўтарам славітае паэмы. Лагічная аргументацыя І. Запрудскага даволі пераканаўчая, але аніякіх дакументальных пацвярджэнняў даследчык не падае. А гэтага якраз і не хапае. Бо толькі новыя матэрыялы змогуць даць адказ на пытанне: чаму Э.Ф. Карафа-Корбут, пасяліўшыся пасля высылкі ў Варшаве і сустрэкаючыся з Адамам Плугам і Вінцэнтам Каратынскім (інфармацыя паходзіць ад Рамуальда Зямкевіча), не пакінуў пра гэта аніякага следу?

Гіпотэза пра аўтарства Вуля даволі сімпатычная, а таму мы, займаючыся гэтаю тэмаю, звярнулі ўвагу на ўспаміны аднаго з удзельнікаў паўстання 1863 г., а пазней сібірскага выгнанніка Карнэля Зялёнкі, у якіх гаворыцца пра Франца Карафа-Корбута, які жыў у 1865–1869 (?) гг. на пасяленні ў вёсцы Куяда Аёкскае воласці Іркуцкае губерні. Сустрэча аўтара з Ф. Карафа-Корбутам ва *Успамінах* не датавана, але ўскосным чынам можна вылічыць, што адбылося гэта напачатку 1866 г. (Праўда, гэта не азначае, што якраз у той час Ф. Корбут толькі-толькі апынуўся ў Куядзе.) Падставаю для апісання К. Зялёнкаю шараговае сустрэчы з Ф. Корбутам стала наступнае. Пэўны час аўтар успамінаў разам з Францішкам Ляшчынскім працаваў у адчыненай імі краме ў вёсцы Ялоўка (побач з Куядаю). На іх паспяховую дзейнасць звярнуў увагу багаты купец Кузняцоў, які прапанаваў

выгнанніку пасаду прыказчыка ў яго ў краме ў Іркуцку. Але народжанаму ў Аўстрыі цяжка было парадзіць з расійскаю моваю, што, аднак, хутка удалося паправіць. К. Зялёнка вырашыў звярнуцца па дапамогу да Францішка Корбута, „прафесара вышэйшае школы ў Вільні”, які жыў у Куядзе і наведваўся ў краму ў Ялоўцы. Пазначае аўтар і тое, што разам з Ф. Корбутам на выгнанне „добраахвотна” прыйшла жонка, якая была „надзвычайнай дабрыні”, лічыла нас усіх, быццам мы да яе сям’і належалі. Кожнага з нас называла па імені, дадаючы слова „абывацель”, а мы ўсе яе – „абывацелька”.

К. Зялёнка мог і наблытаць, пішучы напачатку ХХ ст. пра падзеі, што адбываліся сорак гадоў таму. У Вільні хоць і быў Шляхецкі Інстытут (вышэйшая школа), але выкладчыка з прозвішчам Корбут выявіць нам не ўдалося. Аднак так захавалася ў памяці аўтара ўспамінаў. Віцебскі гімназіст, які адзначаўся колісь за напісанне творчых працаў па расійскай славеснасці, цяпер становіцца запатрабаваны: „Я пераехаў да Корбутаў і за адзін месяц падвучыўся расійскай мове настолькі, што сям’я-так мог весці кнігі”.

У Кузняцова К. Зялёнка служыў каля двух гадоў. Калі ж у 1868 г. была аб’яўлена амністыя замежным грамадзянам-удзельнікам паўстання, ён выязджае з Сібіры. Не вельмі шмат прозвішчаў калегаў-ссылных захавалася ў ягонай памяці, але Ф. Корбута ён вылучае сярод іншых: „Poznałem ludzi z wielkim sercem i zaparciem się. Co za śliczny, prawy charakter Franciszka Korbutta albo Dyonizego Henkla i wielu innych”. Пра іншых сваіх прыяцеляў аўтар не згадвае. Толькі менавіта пра гэтых двух. І нават расказаў пра іх заняткі ў Сібіры: „Корбут адчыніў у Куядзе краму, а ягоная жонка, «абывацелька», пякла смачны хлеб, які адпраўляла ў Іркуцк, дзе яго ахвотна куплялі”.

Не выклікае сумнення, што ва успамінах К. Зялёнкі гаворка ідзе пра нашага паэта Вуля. А г. зн. не згубіўся ён у Сібіры (а самае галоўнае – дайшоў этапамі да месца ссылі, бо выгнаннікі найчасцей якраз паміралі пад час дарогі). Выжыў. І, бясспрэчна, мог вярнуцца ці то ў Віцебск, ці то пераехаць у Варшаву. (Найчасцей ссыльным з Літвы-Беларусі забаранялі вяртацца ў родныя мясціны, але дазвалялі ехаць у Варшаву).

„Адшукаўшы” Вуля ў Сібіры, цяпер найважнейшая задача – знайсці яго ў Варшаве. Каб адказаць на пытанне: ці быў Э.Ф. Карафа-Корбут аўтарам *Тараса*?

Пытаннем атрыбуцыі беларускамоўных тэкстаў прысвечаны яшчэ адзін невялікі нарыс І. Запрудскага *З архіва народнай памяці*. Тут робіцца спроба давесці, што шэраг літаратурных твораў Ф. Тапчэўскага, А. Абуховіча, Ф. Багушэвіча фалькларызаваўся і дайшоў да нас у запісах сучасных збіральных вуснай народнай творчасці. (Тут можна дадаць, што падобнае здарылася і з *Словам аб праклятай гарэлы* А. Ельскага: М. Федароўскі змясціў у сваім зборніку запісаны ім тэкст, які амаль не адрозніваецца ад друкаванага варыянта твора). Што ж, можам паверыць літаратуразнаўцу і надалей друкаваць гэтыя тэксты з пазнакай „Творы, якія прыпісваюцца ...”.

Па два нарысы прысвечаны творчасці і грамадскай дзейнасці Вінцэся Каратынскага і Кастуся Каліноўскага. Цікава, што тут І. Запрудскі выступае ў якасці „адваката”: у першым выпадку ён абараняе В. Каратынскага ад нападаў эміграцыйных публіцыстаў на верш *Уставайма, братцы*, уключаны ў *Альбом*, які падарылі Аляксандру II, а ў другім – бароніць К. Каліноўскага ад сучасных герастратаў.

Іншыя артыкулы І. Запрудскага характарызуюць жыццёвы і творчы шлях Адама Кіркора, Вайніслава Савіча-Заблоцкага і Францішка Багушэвіча. У цэлым вызначаюцца яны (як і папярэднія, дарэчы) наватарскім падыходам, арыгінальнасцю і палётам – у добрым сэнсе – даследчыцкай фантазіяй.

І хоць часам у кнізе сустракаюцца фактычныя памылкі [напрыклад, сцверджанне, што А. Рыпінскі пераклаў творы Роберта Фергюсана; трэба: паэму *Polska* Johna Clarka Fergusona (с. 25) або тое, што Вуль быў катаржанінам (хоць яго выслалі на пасяленне) (с. 46) і шмат якія іншыя], безадказныя і неабгрунтаваныя „заявы” [напрыклад, сумненні ў тым, што *Пінскую шляхту* напісаў В. Дунін-Марцінкевіч (с. 5–6)] і інш., а таксама тое, што аўтар часам не выкарыстоўвае найноўшыя даследаванні і залішне падрабязна пераказвае матэрыял, вядомы па працах іншых, тым не менш яна пакідае прыемнае ўражанне і з цікавасцю чытаецца.

Мікола Хаўстовіч

Альгерд Бахарэвіч, *Малая мэдычная энцыклапэдыя Бахарэвіча, (Серыя: Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе), Радые Свабодная Эўропа/Радые Свабода, Прага 2011, 320 с.*

Малая мэдычная энцыклапэдыя Бахарэвіча ўпершыню ўбачыла свет на сайце „Радые Свабода”, дзе з’явілася некалькі яе раздзелаў. У большасці водгукі на твор былі пазітыўныя. І. Бабкоў звярнуў увагу на яго арыгінальнасць і несхематычнасць¹. В. Акудовіч назваў кнігу вельмі шчырай і асабістай, у якой аўтар „вызваліе сябе і ад уласнай скуры, каб выставіць на публічны паказ усю анатомію свайго цела”². Ён таксама напісаў, што гэта твор, які прымушае чытача да інтэлектуальнай дзейнасці і знак, што „беларуская проза пачала інтэнсіўна мысьліць”³. А. Хадановіч добра заўважыў, што „пісьменнік асвойвае нейкую новую тэрыторыю”⁴. Гэтыя рэцэнзіі сведчаць пра тое, што ў беларускай літаратуры патрэбныя такія кнігі. У дадатак, *Малая мэдычная энцыклапэдыя Бахарэвіча* заняла другое месца ў Літаратурнай прэміі імя Ежы Гедройца 2012⁵.

Ганна Янкута ў сваёй рэцэнзіі *Анатомія меланхоліі Альгерда Бахарэвіча* звярнула ўвагу на меланхалічны характар твора:

„Малая медычная энцыклапедыя – гэта таксама абагульненне, спроба падлічыць заўважаныя ў навакольным асяроддзі хваробы, і прычынай, і вынікам якіх часта выяўляецца меланхолія”⁶.

На яе думку, гэта меланхалічна-сатырычная кніга. Сапраўды, у прозе беларускага пісьменніка многа настальгіі, тугі па роднай зямлі, але не толькі. Аўтар, які жыве ў Гамбургу, умее ўбачыць беларускую рэчаіснасць вокам жыхара заходняй краіны. І калі гэта робіць, у творы з’яўляецца сум, іронія, чорны гумар.

Як добра напісала Г. Янкута, кніга Альгерда Бахарэвіча – „гэта першы ў літаратуры выпадак медыцынскай метапрозы”⁷. Пісьменнік значна выходзіць па-за прынятую схему апісанняў медычных праблемаў, ствараючы тэкст, у якім магчыма знайсці амаль усё: і філасофскія тэксты, і сатыру, і апавяданні, і эсэ. Варта ўспомніць, што кніга чытаецца прыемна – колькасць тэмаў і формаў не разбурае цэласці.

Мэдычная энцыклапэдыя – што можа быць у тым цікавае? Новае? Аднак ужо пасля прачытання некалькі старонак чытач ведае, што гэта не зусім звычайны

¹ І. Б а б к о ў, *Кнігі Альгерда Бахарэвіча – панк-глямур беларускай літаратуры* [online], www.svaboda.org/content/article/24249227.html [доступ: 12.06.2012].

² В. А к у д о в і ч, *З выходам кнігі Бахарэвіча я віншую ўсю беларускую прозу* [online], www.svaboda.org/content/article/24249213.html [доступ: 12.06.2012].

³ *Ibidem*.

⁴ А. Х а д а н о в і ч, *Кніжка Бахарэвіча ўражвае кампазыцыйнай прыгажосцю* [online], www.svaboda.org/content/article/24249195.html [доступ: 12.06.2012].

⁵ Літаратурная прэмія Гедройца, <http://bellitaward.blogspot.com/> [доступ: 12.06.2012].

⁶ Г. Я н к у т а, *Анатомія меланхоліі Альгерда Бахарэвіча* [online], http://bellitaward.blogspot.com/2012/02/blog-post_24.html [доступ: 04.08.2012].

⁷ *Ibidem*.

і цалкам не навуковы твор. Аўтар вельмі ўмела ўвёў у сваю кнігу добра вядомыя, экзістэнцыяльныя тэмы, перадаючы іх па-наватарску.

У чым наватарства і арыгінальнасць гэтага твора? Па-першае, А. Бахарэвіч не баіцца кранаць тэмы, на якія ў беларускай літаратуры не гаворыцца. Ён прадстаўляе ўласны погляд, які часцей за ўсё не супадае з агульна прынятымі поглядамі. Твор складаецца з 38 кароткіх раздзелаў, якія ўяўляюць сабою асобныя гісторыі. Яны ўсе адносяцца да мэдычных і сацыяльных праблемаў.

Так, у раздзеле *Алькагалізм* аўтар з іроніяй падае большасць беларусаў як алкаголікаў („*Алькагалізм – гэта Беларусь*”⁸). Тых, хто ўбачыў у гарэлцы адзіны паратунак, „каб не звар’яецца”. Гэта ягоны погляд на праблему залежнасці. А. Бахарэвіч не дэманізуе гэтую тэму, не ацэньвае людзей, якія часта становяцца залежнымі ад розных рэчаў (папяросаў, гарэлкі, пакупак). Ён ведае, што чалавек не з’яўляецца ідэальным і, у разумных межах, яму гэта патрэбнае:

„Курэнне супакойвае, яно расслабляе, і яно ж дапамагае засяродзіцца, здымае пэўныя псыхалагічныя бар’еры і дапамагае пераадолюваць праслаўленыя комплексы”⁹.

У раздзеле *Курэнне* аўтар звяртае ўвагу на цудоўную моц папяросаў. Не пагаджаецца з дыскрымінацыяй людзей, якія кураць: „Значна важнейшай ёсць якасць жыцця, а не ягоная працягласць”¹⁰. Паводле яго, курэнне дае задавальненне і тым самым свабоду. Цяжка з такім аргументам спрачацца. Часам ірацыянальныя дзеянні даюць нам больш радасці, бо з’яўляюцца вынікам нашай вольнай волі.

Аднак не толькі такія праблемы закранаюцца ў кніжцы. А. Бахарэвіч піша і пра такія сур’ёзныя тэмы, як старасць ці эўтаназія. З аднаго боку, ён апісвае кепскую сітуацыю, у якой знаходзіцца шмат пажылых людзей, спрадвечны канфлікт паміж старым і маладым пакаленнем, смутак і цяжкасць жыцця ў пажылым узросце. З другога боку, ягоны герой не хоча памерці маладым: „Не дажыць да старасці, памерці маладым – дэвіз юных дурняў”¹¹. Пісьменніку хочацца пабачыць, „як змяніліся кніжкі і жаночая бялізна”. Эўтаназія – гэта больш складаная тэма. Аўтар не дае адказу: ці ён за, ці супраць, але з тэксту відавочна, што ён прыхільна ставіцца да эўтаназіі.

Па-другое, варта звярнуць увагу на філасофскі характар гэтай кнігі. Аўтарскія погляды на жыццё, смерць, народзіны – гэта не простыя апісанні, а глыбокія думкі. А. Бахарэвіч абапіраецца на ўласны вопыт, але не толькі. Як і кожны пісьменнік, ён з’яўляецца добрым назіральнікам – умела выяўляе сутнасць звычайных рэчаў. Хто напісаў бы так цікава і па-новаму, напрыклад, пра насмарк? Гэта дазваляе чытачу ўбачыць звычайныя рэчы ў іншым святле, часта пры тым усміхаючыся. У творы многа гумару. У адным з раздзелаў А. Бахарэвіч з вялікім смуткам піша пра адсутнасць сэкс-шопаў у Мінску¹². У *Насмарку* аўтар бачыць вялікую ролю гэта захворвання ў вывучэнні замежных моў (асабліва польскай): „Каша ў роце і закладзены нос – вось рэцэпт поспеху ў фанэтыцы – калі ты ня геній і не папугай”¹³. Галоўным матывам іншага раздзела з’яўляецца нават і сіфіліс!

⁸ А. Бахарэвіч, *Малая мэдычная энцыклапедыя Бахарэвіча*, Прага 2011, с. 24.

⁹ *Ibidem*, с. 141.

¹⁰ *Ibidem*, с. 140.

¹¹ *Ibidem*, с. 230.

¹² *Ibidem*, с. 97.

¹³ *Ibidem*, с. 173.

Кніжка мае таксама шмат рысаў, характэрных постмадэрністычнай эстэтыцы. Аўтар карыстаецца разнастайнымі мастацкімі формамі. Часцей за ўсё – гэта эсэ, у якіх пісьменнік выказвае ўласныя думкі, дзеліцца сваімі ўспамінамі. Выкарыстоўваецца жанр апавядання. У адным з іх – *Залежнасці* – гаворыцца пра пэўны момант з жыцця нямецкага сужэнства Ашэнвольк – пакупкі. З аднаго боку, мы бачым тут шопагалізм наведнікаў крамаў, з другога – амаль скупасць або, лепш казаць, вялікую ашчаднасць гер Ашэнволька. Гісторыя расказаная ў *O.R.V.I.* здаецца быць блізкая кожнаму чытачу. Хто з нас хаця б раз не ўцякаў са школьнай парты? Гэтыя кароткія тэксты надаюць кнізе лёгкасці. Кожны эпізод мае ўласную вартасць, можа быць асобна вылучаны з кнігі без усялякае страты.

А. Бахарэвіч выкарыстоўвае вельмі шмат прозвішчаў, цытатаў з твораў слаўных пісьменнікаў, што з'яўляецца чарговай постмадэрністычнай з'явай. Асабліва часта спасылаецца на Джойсавага *Уліса*. Гэта адзін з яго любімых твораў¹⁴. Кніжка перапоўненая цытатамі вядомых пісьменнікаў і філосафаў, аднак яны добра дастасаваныя да твора. У *Малой мэдычнай энцыклапедыі* ёсць згадка пра Багдановіча, Кафку, Маякоўскага, Мана і г.д. Напрыканцы кніжкі нават знаходзіцца індэкс асобаў, творы якіх выкарыстаў аўтар.

Варта звярнуць увагу на раздзел *Рэанімацыя*. А. Бахарэвіч апавядае пра тры „спосабы вяртання” да свету жывых. Першы – гэта ўваскрэсенне Лазара, другі – вяртанне да жыцця літаратурнага вобраза, Шэрлака Холмса, трэці – гэта выратаванне ад самагубнай смерці японскага пісьменніка Арытыма Ёрытыка. А. Бахарэвіч адмыслова падабраў сваіх герояў: Лазара вярнуў на гэты свет Ісус, Холмса – Артур Конан-Дойл, а японца – лекар. У адным тэксце знайшліся і пісьменнік, і Бог, і лекар – тыя, хто маюць вялікі ўплыў на людзей. Істотна, як аўтар паказвае постаці Ісуса і Лазара і іх адносіны. Беларускі пісьменнік іранічна піша пра Хрыста, асобу ўсемагутную, нарцыстычную. Бог не спяшаецца дапамагчы Лазару: „Гэта ягоны спектакль; ён тут і сцэнарыст, і рэжысэр, і адначасова выконвае галоўную ролю. Ён ведае, як агаломшыць публіку”¹⁵. Хрыстос – *showman*? Цікавая канцэпцыя. Відаць тут падабенства да Джойса, хоць, аднак, ірландзец больш крытычна ставіўся да рэлігіі і касцёла. У А. Бахарэвіча пераважае ўсё ж іронія і гумар, але і гэта нямала, як на нашу славянскую, хрысціянскую традыцыю.

Альгерд Бахарэвіч змясціў у сваім творы тэксты, якія закранаюць розныя тэмы – і сур'ёзныя, і „лёгкія”, гумарыстычныя. Такая „мешаніна” ўласцівая постмадэрністычным творам, у якіх высокая культура пераплятаецца з нізкай. Дзякуючы гэтаму, тэкст захоўвае раўнавагу, становіцца больш цікавым, больш арыгінальным. Палучэнне сур'ёзных тэмаў з іроніяй павялічвае ўнутраны сэнс твора. Карыстаючыся медычнымі тэрмінамі, ён дасягае чалавечай душы і натуры лепей, чым узнёслыя словы.

Поспех твора Альгерда Бахарэвіча паказвае, што прыйшоў час на змены ў беларускай прозе. Сёння тэкстаў пра герояў Вялікага Княства Літоўскага недататкова. Проза мусіць ісці да чытачоў, быць інтрыгуючай, арыгінальнай і, адначасова, актуальнай, прыемнай. Такой з'яўляецца кніга А. Бахарэвіча.

Малгажата Вайцяхоўская-Заёнц

¹⁴ *Ibidem*, с. 312.

¹⁵ *Ibidem*, с. 205.

INFORMACJA O AUTORACH

- Ahejeva Iryna** (Агеева Ірына), Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.
- Barszczewska Nina** (Баршчэўская Ніна), doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor nadzwyczajny UW).
- Barszczewski Aleksander** (Баршчэўскі Аляксандр), profesor nauk humanistycznych, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor zwyczajny).
- Burdeljova Iryna** (Бурдзялёва Ірына), doktor nauk filologicznych, Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny, Katedra Języka i Literatury Białoruskiej (docent).
- Frączek Magdalena**, magister, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Instytut Rosji i Europy Wschodniej, Zakład Historii i Myśli Politycznej Rosji
- Głuszkowska-Babicka Jadwiga**, doktor nauk humanistycznych, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.
- Goral Agnieszka**, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Filologii Słowiańskiej, Zakład Białorutenistyki (adiunkt).
- Gouchtcheva Olga** (Гушчава Вольга), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego (docent).
- Kaleta Radosław**, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (adiunkt).
- Khaustovich Mikalaj** (Хаўстовіч Мікола), profesor nauk humanistycznych, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor nadzwyczajny).
- Khmialnitski Mikalai** (Хмяльніцкі Мікалай), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatur Słowiańskich (docent).
- Kisialiova Liya** (Кісялёва Лія), doktor nauk filologicznych, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Instytut Języka i Literatury im. Jakuba Kołasa i Janki Kupały (docent).
- Korshuk Elena** (Коршук Елена), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Katedra Języka Angielskiego i Komunikacji Mownej (docent).
- Liankevich Uladzimir** (Лянкевіч Уладзімір), magister, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Historii Języka Białoruskiego.
- Liauchuk Volha** (Ляўчук Вольга), Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego.
- Melnikava Anzhela** (Анжэла Мельнікава), doktor nauk filologicznych, Homelski Uniwersytet Państwowy im. F. Skaryny, Katedra Literatury Białoruskiej (docent).

Ramza Tatsiana (Рамза Таццяна), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Współczesnego Języka Białoruskiego (docent).

Sajewicz Michał, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Filologii Słowiańskiej (profesor nadzwyczajny UMCS).

Shatalava Volha (Шаталава Вольга), doktor nauk filologicznych, Europejski Uniwersytet Humanistyczny w Wilnie, Instytut Badań Historii Białorusi (wykładowca).

Wojciechowska-Zajac Małgorzata (Вайцяхоўская-Заёнц Малгажата), magister filologii białoruskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.

Yerashevich Aliaksandr (Ерашэвіч Аляксандр), doktor nauk historycznych, Białoruski Państwowy Uniwersytet Ekonomiczny, Katedra Politologii (docent).

Ziemczonok Józef, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (adiunkt).

